

✓ 304.868

44
1995

FOLIA
ARCHAEOLOGICA

XLIV

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XLIV

1995

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM • BUDAPEST

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő
FODOR ISTVÁN

Szerkesztő bizottság
KEMENCZEI TIBOR
KÓVALOVSZKI JÚLIA
SOPRONI SÁNDOR

Szerkesztő
HOPPÁL ÉVA

Fotók
DABASI ANDRÁS

Rajzok
VÁRI ÁGNES

ISSN 0133–2023

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Nyomdai előkészítés: Állami Nyomda Rt.
Nyomtatás, kötészet: Gyomai Kner Nyomda Rt.
Felelős vezető: Papp Lajos vezérigazgató

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM – INDEX

FODOR István: Dr. Korek József (1920–1992)	9
FODOR István: Dr. Korek József szakirodalmi munkássága	15
KEMENCZEI Tibor: Dr. Cs. Sós Ágnes (1925–1993)	23
KEMENCZEI Tibor: Dr. Cs. Sós Ágnes szakirodalmi munkássága	25
GEDAI István: Dr. Kralovánszky Alán (1929–1993)	27
GEDAI István: Dr. Kralovánszky Alán szakirodalmi munkássága	29
GEDAI István: Dr. Kralovánszky Alán régészeti tevékenysége az ásatási je- lentések alapján	33
Éva CSONGRÁDI-BALOGH–Viola T. DOBOSI: Palaeolithic settlement ... traces near Püspökhatvan	37
Paleolit lelőhelyek Püspökhatvan környékén	59
ORAVECZ Hargita: Dévaványa–Atyaszeg	61
Tibor KEMENCZEI: Früheisenzeitliche Trensensfunde vom Somlóberg ... Kora vaskori zablaleletek a Somlóhegyről	71 93
Carol KACSÓ: Der Depotfund von Popești (Nádasapfalva)	95
A popești (nádasapfalvai) bronzlelet	106
TÓTH Endre: Ókeresztény ládikaveretek Ságvárról	107
Altchristliche Kästchenbeschläge aus Ságvár	150
PARÁDI Nándor: A Tiszanána–ónánai ásatás	151
Die Ausgrabung von Tiszanána–Ónána	188
GERELYES Ibolya: Iszlám hatások a 16–17. századi magyar ötvösségben ... Islamic influences in 16th and 17th century Hungarian metalwork	191 210
KOVÁCS S. Tibor: Török hatás a magyar fegyvereken a 15–17. században ... Turkish–Hungarian interactions on armoury in the 15–17th century ..	213 241
Gábor REZI-KATÓ: Archaeological GIS in the Hungarian National Muse- um	243
Régészeti térinformatikai rendszer a Magyar Nemzeti Múzeumban ...	250

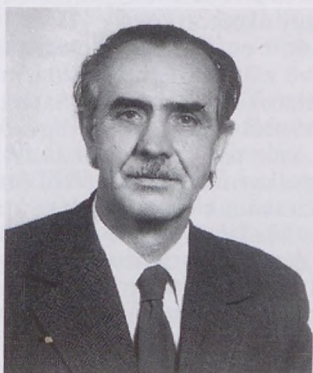
RÖVIDÍTÉSEK - ABBREVIATIONS

ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaHaHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaOrHung	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Agria	= Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
AKorr	= Archaeologisches Korrespondenzblatt, Mainz
AnnHN	= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Budapest
APolski	= Archeologia Polski, Wrocław
Apulum	= Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
AR	= Archeologické Rozhledy, Praha
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények, Budapest
ArsHung	= Ars Hungarica, Budapest
AV	= Arheoloski Vestnik, Ljubljana
BAR	= British Archaeological Reports, Oxford
BiblHumHist	= Bibliotheca Humanitatis Historica, Budapest
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Berlin
BudRég	= Budapest Régiségei, Budapest
Carinthia	= Carinthia I., Klagenfurt
CNM	= Casopis Národního Muzea v Praze, Praha
CommArchHung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
CraHung	= Crania Hungarica, Budapest
Crisia	= Crisia, Oradea
Cumania	= Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei, Kecskemét
Dacia	= Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest
DACL	= Cabrol, F. – Leclercq, H., Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie Paris 1924–1953
Diss Pan	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
DMÉ	= A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve, Debrecen
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből, Kolozsvár
	= Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged

DuDolg	= Dunántúli Dolgozatok, Pécs
ÉéT	= Élet és Tudomány, Budapest
EMÉ	= Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
EMÉvk	= Az Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyve, Kolozsvár
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki
FiSt	= Forschungen in Stillfried, Wien
FolArch	= Folia Archeologica, Budapest
FontArchHung	= Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
Germania	= Germania. Anzeiger der Röm.-Germ. Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Mainz
HK	= Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
HOMÉ	= A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
IKMK	= Az István Király Múzeum Közleményei, Székesfehérvár
ILCV	= Diehl, E., Inscriptiones Latinae Christianae Veteres. I–III., Berlin, 1961.
JAMÉ	= A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JÖB	= Jahrbuch für Österreichischen Byzantinistik, Graz
JRGZM	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
LCI	= Lexikon der Christlichen Ikonographie, Rom – Freiburg – Basel – Wien
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien
MCA	= Materiale și Cercetări Archeologice, București
MFME	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MittArchInst	= Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
MMK	= A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, Budapest
MMúz	= Magyar Múzeum, Budapest
MMüvéd	= Magyar Műemlékvédelem, Budapest
MPK	= Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien
MúzHir	= Múzeumi Híradó, Budapest
MúzLev	= Múzeumi Levelek, Szolnok
Műemlékvédelem	= Műemlékvédelem, Budapest
MVV	= Magyarország Vármegyéi és Városai, Budapest
MZP	= Materialy Zachodniopomorskie, Szczecin
NNU	= Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Hildesheim
PA	= Památky Archeologické, Praha
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
REK	= Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, Stuttgart
Prza	= Przegląd Archeologiczny, Poznań – Wrocław
RCRF	= Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, Tongres – München

RégTan	= Régészeti Tanulmányok, Budapest
RQ	= Revue de Qumran, Paris
RVM	= Rad Vojvodanskih Muzeja, Novi Sad
SA	= Sovetskaja Arheologija, Moskva
Sargetia	= Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva
SCIIVA	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
Sla	= Slovenská Archeológia, Bratislava
Slavica	= Slavica, Debrecen
SMK	= Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár
StComit	= Studia Comitatus, Budapest
StSl	= Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
StudArc	= Studia Archaeologica, Budapest
StZ	= Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied, Nitra
SzMMé	= A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
SzSzSz	= Szabolcs-Szatmári Szemle, Nyíregyháza
TeV	= Természet Világa, Budapest
TT	= Történelmi Tár, Budapest
VAHD	= Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split
VMMK	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
ZFHW	= Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde, Berlin

DR. KOREK JÓZSEF (1920–1992)

1992. május 29-én hosszan tartó, súlyos betegség után elhunyt dr. Korek József, a Magyar Nemzeti Múzeum nyugalmazott helyettes főigazgatója, számos tudományos, társadalmi bizottság, egyesület tagja és tisztségviselője, a történettudomány (régészet) doktora. Kereken fél évszázados tudományos és közszolgálati működésének negyven esztendejét intézményünk falai közt fejtette ki, s gazdag életműve jelentős nyomot hagyott múzeumunk és az egész magyar múzeumügy legújabb kori történetében.

1920. február 9-én született, tanyasi tanító szülei második gyermekeként, Szeged határában, Nagyszéksósón. Mint annyi ember esetében, a szülőföld az ő életében is meghatározó szerepet játszott. Önéletrajzi jellegű írásában maga így vallott erről: „A barna homokon, Szeged-Nagyszéksósón láttam meg a napvilágot. Gyermekkorom a tanyai élet végtelen csendjében s végtelen térben vígan telt el, élvezve a tanító szüleim munkásságából adódó megkülönböztetést, de együtt élve az Ótott Kovács Gergelyek, Masa Miklósook, Böröcsök Károlyok, Ábrahám Ferencek, Fürtös Elekek kemény életével a sovány homokon. A homok nevelt szívós munkára, selymes légysága ellenére az tett súlyossá, keménnyé, egyszer oldottá, mint a kiáradt homok, máskor zárkózottá, mint a kőkeménnyé összeállt agyag. A szik adta életemet, a sót, a cukrot a szőlő.” (Somogyi-könyvtári Műhely 1983/2–3. 108.) 1989-es kéziratában (A köszönet hangján) szülei példaadásának állított emléket: „Szüleim a Bánát televényéről kerültek néptanítónak a szegedi tanyavilágba, ahol a tavaszi szél kergette a ballangót a sívó homokon. A királydinnyés talajon akarta apám

továbbszélesíteni a gyümölcskultúrát, ezért oltani, szemezni és az akkor legfontosabb mezőgazdasági műveletekre tanította a kisközségeket, a törpebirtokosokat. Tejbegyűjtő állomást építettek, majd kultúrházat, a maguk erejéből, ahol összegyűlhetett a tanyavilág apraja-nagyja. Az éjszakai sötétségbe anyám próbálta bevinni a gyertya fényét: műkedvelő csoportok táncoltak, színlelőadásokat tartottak, megtanította őket a higiénia elemeire és az akkor divatos berliner kendő kötésére. Látva ... szüleim munkáját, egyesíteni szerettem volna apám szorgalmát, szívósságát, anyám szellemiségét, hogy én is gyökeret eresszek, de bármilyen talajon mélyebbre ássak, szélesebb körben szolgáljam a közt."

Gyermekeként tapasztalta meg azt a „cifra nyomorúságot” amelyben paraszt-ságunk élt, s amelyet a harmincas években tárnak majd népi íróink legjobbjai a világ elé. Félénk tanyasiként csodálkozik rá a városra, amelynek 12 éves korától lesz a lakója: a Klauzál Gábor Reálgymnázium padjaiban ismerkedett a tudományok alapjaival, itt tett érettségi vizsgát is 1938-ban. Ugyanebben az évben íratkozott be a Szegedi Tudományegyetem történelem-földrajz szakára, s 1942-ben e tárgyakból kiváló minőségű tanári oklevelet szerzett. Az egyetemen főként Banner János régészeti, Marót Károly ókortörténeti és Deér József középkortörténeti előadásai keltették fel figyelmét, s egyre inkább megszilárdult a régészet iránti vonzalma. Állandó résztvevőjévé vált Banner szemináriumainak, nyaraként bekapcsolódott az ásatási munkálatokba, segédkönyvtáros, demonstrátor lett, s 1943-ban summa cum laude minősítéssel doktorált, régészetből és embertanból. (Értekezésében a szentes-kajáni avar temetőt dolgozta fel.) 1942-től már az egyetemi Régészeti Intézet díjtalan gyakornoka, mesterétől önálló ásatási feladatokat kap. A Délvidék egy részének, Bácskának visszakerülése után az intézet megbízásából a zombori múzeum és más – iskolai és egyéb – gyűjtemények feldolgozását kapja feladatul, közben Zenta és Zombor határában ásatásokat is végez.

A díjtalan gyakornok 1942-től 1944-ig belföldi ösztöndíjat kap, ami nem biztosít számára valami fényes megélhetést. A délvidéki múzeumok és gyűjtemények anyagának számbavétele mellett a Közgűjtemények Országos Felügyelősége 1943 novembere és 1944 júniusa között nyolc hónapra a Szegedi Városi Múzeum anyagának leltározásával bízta meg, havi 80 pengős tiszteletdíjjal. A leltározatlan anyag tömege fogadja, hiszen amióta 1937-ben Banner Jánost kibuktatták a múzeumi igazgatóválasztáson, senki sem törődött a régi és új gyűjteményanyag leltározásával és rendbetételével. Nem csupán Móra nagy ásatásai maradtak leltározatlanul, hanem a múzeumigazgató Csallány Dezső új feltárásainak leletei is. Korek József 4050 tétellel gyarapította a leltárkönyvet, s 11 000 leírókartont készített a nyolc hónap alatt.

A háború azonban egy időre elvonja kedvelt foglalatosságától. Már hallani a tüzérségi fegyverek dörgését, amikor még sietve visszaviszi Zomborba a feldolgozásra kikölcsonzott gyűjteményanyagot. A feldolgozás az őskortól a honfoglalás korig ekkor már készen van, s Karcagon, a sok régészeti kiadványt szárnyra bocsátó Kertész Nyomdában várja a megjelenést. (Sajnos, a háború megakadályozta ezt: a képek kliséi készültek el, a szedés nagy része is, de könyv nem lett belőle.) 1944. szeptember elején vonult be katonai szolgálatra Szombathelyre, majd a nyilas hatalomátvétel után Jutasra vezényelték újoncképzésre. December végén hagyta el az iskolával együtt az országot, s nyugaton 1945 áprilisában esett amerikai hadifogságba, ahol kereken egy esztendőt töltött. A hadifogság kegyetlen megpróbáltatásairól kéziratban lévő visszaemlékezéseiben számolt be.

1946. április végén látogat el először a szegedi múzeumba, s szemléli meg a vár épületében összehalmozott, pusztuló és hiányos gyűjteményt. A KOF 1946. május 1-jétől 1948. május 1-jéig ennek a gyűjteménynek a rendbehozásával bízta meg, szerény tiszteletdíjért. Ugyanezen időben az egyetem Régészeti Intézetének díjtalan tanársegéde is ugyan, de ekkor már – Banner Jánosnak és munkatársai-

nak a fővárosba költözése után – lényegében csak nevében létezik az intézet. Nagy szorgalommal lát neki a háborús károk helyrehozásának, saját kezűleg intéz szinte mindent: rakodik, csomagol, takarít, építőanyagot szerez és szállít. (Ez utóbbit, ahogyan lehet a szűkös időkben, még az újjáépülő szegedi híd anyagából is – a jó barát és segítőkész híddépítő mérnök segédletével. „Megloptam a szegedi hidat” – írja a szegedi évekről szóló visszaemlékezései címűül.) 1947-re újrarendezi a régészeti kiállítást, fegyvertörténeti és éremtani bemutatót állít fel. Úgy tűnik, ismét megtalálta helyét a városban. Nem így történt. Az esetet maga így mondja el idézett cikkében: „1947-re múzeumi segédőri (ma muzeológus) állásra írt ki pályázatot Szeged város törvényhatósága. Beszereztem a pályázat alapfeltételeihez tartozó múzeumóri bizonylatot az egyéves szakmai működésről – elkélne ma is –, első helyen jelölt a KOF, igen magas ajánlással. Elmúlt a nagy izgalommal járó országgyűlési képviselő-választás, s aztán nagy csendben visszavonták a kiírt pályázatot. Főnököm sunyin mosolygott, csóválta hurrkás nyakán szegletes fejét, Donászy Kálmán kultúrtaácsnok azonban megmondta: „Ilyenre most nincs pénze a városnak.” ... Így nem volt más választásom, vehettem a kalapomat, ami nem is esett nehezemre, 250 forinttal honorált a KOF havonta. Így elfogadtam a Magyar Nemzeti Múzeum segédőri meghívását, mert Szeged városának sem 1937-ben, sem 1947-ben nem kellett dolgos muzeológus.”

Szakmai és szakmai közéleti tevékenysége a Nemzeti Múzeumban teljesedik ki. Itt 1948. május 1-jétől 1953. február 1-jéig a Régészeti Osztály muzeológusa, majd négy évre főállású hivatalnok lesz: a Népművelési, illetve Művelődésügyi Minisztériumban lesz osztályvezető 1957. május 15-ig. Igen fontos szakasza ez életének. Mint régész szakember részt vesz a vidéki múzeumi gyűjteményeknek a kor szelleméhez igazodó, rohammunkában való rendbetételében és leltározásában, a nagy ipari beruházások leletmentéseinek szinte állandó munkatársa, s minisztériumi tisztviselőként éli át az 1956-os forradalom nehéz időszakát. Nem tőle, hanem kortársaitól hallhattunk ekkori emberséges magatartásáról. Mindent megtett, hogy megóvja a Nemzeti Múzeumot a pusztulástól, megakadályozta, hogy harci tűzfeszékké váljon az épület, részt vállalt a mentésből, látta, hogyan hamisították meg a kárfelvételi jegyzőkönyvet a háború után másodszor is az orosz katonai központtá vált múzeumban. De nemcsak a múzeumot, a gyűjteményeket igyekezett menteni, hanem az embereket is. A forradalom utáni megtorlás előestéjén mindenkit, aki részt vett a forradalmi eseményekben, a lehető legtávolabbi múzeumba helyezte át, hogy elrejtse őket a pufajkát öltött ávosok szeme elől. A helyi hatalmi szervek „éberségét” ugyan nem sikerült minden esetben kijátszania, mégis számos kollégáját mentette meg a meghurcolástól.

1957-ben visszatér a múzeumba s az Adattár vezetője lesz, amely ebben az időben még kulcsszerepet játszott a magyar régészetben: általában ide futottak be a leletbejelentések, s innen szervezték meg, s többnyire finanszírozták is a leletmentő ásatásokat. Ettől kezdve egészen 1976-ig Korek József az Ásatási Bizottság munkatársa is. Nem csupán a beérkezett dokumentációkat ellenőrzi, hanem személyesen meglátogatja majdnem az összes ásatást. Pályakezdő fiatalelként tapasztalhattam, hogy egyáltalában nem a főnök gögijével, hanem segítő, közvetlen kollégaként. Még idős korában, betegen, amikor ő maga már nem végzett feltárásokat, minden nyáron vállalta a fásaszt, kimerítő vidéki utakat. Ismert mindenkit, a ki-nek bármi köze volt a régészethez, vagy múzeumokhoz, Városnaménytől Sopronig. Sok barátot és támogatót szerzett szakterületünknek.

1961. július 1-jétől nevezték ki a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettesévé, s ebben a beosztásban dolgozott egészen 1990-ben történt nyugdíjba vonulásáig. Meghatározó szerepe volt a múzeum irányításában, a nem ritkán adódó ellentétekben mindig ő játszotta a mérleg nyelvét, a cél érdekében igyekezett összefogni munkatársait. Közvetlen, jó viszonyt alakított ki mindenkivel, a segéd-

munkással éppúgy, mint tudós kollégáival, s ahogyan az országot, ugyanolyan gyakran bejárta a múzeumot is. Nem volt olyan osztály, vagy részleg, ahol legalább hetente egyszer ne fordult volna meg. Az évi jelentések összegzése soha nem okozott számára nehézséget, hiszen pontosan tudta, valójában ki milyen munkát végzett. Nem véletlen, hogy segítségért is általában hozzá fordultak az emberek. Jól tudták, megértő főnökre találnak benne, s ha tud, biztosan segíteni fog.

Budapesti évei alatt bontakozott ki igazán tudományos munkássága, s itt némileg szakmai érdeklődése is módosult. Szegeden az intézeti „munkabeosztás” keretében elsősorban népvándorlás kori és középkori régészettel kapcsolatos feladatokat kapott, nem véletlen, hogy bölcsészdoktori értekezésének témájául is az egyik jelentős avar temető feldolgozását választotta. Másik fő munkaterülete a kataszteri (topográfiai) munkálatok voltak, melynek keretében alaposan megismerte a dél-alföldi múzeumok és gyűjtemények anyagát. A fiatal éveiben végzett sokirányú munkálkodás széles látókörű és érdeklődésű szakemberré tette, amelynek sok hasznát látta későbbi pályafutása során. De már pályakezdő éveiben sem állottak tőle messze az őskori régészeti problémák, hiszen egyetemi hallgató korától rendszeresen részt vett Banner János hódmezővásárhelyi és ósentiiváni ásatásain. A fővárosba kerülve az újkőkor és a rézkor kérdései kerültek érdeklődésének homlokterébe, főként ezekhez kapcsolódtak nagyobb ásatásai és tudományos értekezései. Sokoldalú felkészültsége azonban lehetővé tette számára, hogy bármilyen korú lelőhelyen könnyedén eligazodjon és a feltárt leletanyagot fel is dolgozza. A szegedi régészeti iskola jó hagyományait követve ásatásait igyekezett minél előbb közzétenni, azokat is, melyek nem az általa kutatott korok emléktárházát hozták felszínre.

Jelentős feltárásai közül talán elegendő a legfontosabbakat megemlítenem: Alsónémedi, Tápé-Lebő, Folyás-Szilmeg, Kisköre, Vásárosnamény környéke, Szegvár-Tűzköves, Aggtelek. Nehéz lenne még csak tallózva is felsorolni Korek József tudományos eredményeit, jelentős dolgozatait, amelyekkel előrevitte szaktudományunk fejlődését. Jelentősen hozzájárult az alföldi vonaldíszes kerámia műveltségének jobb megismeréséhez, 1973-ban megvédett kandidátusi értekezésében elsőként végezte el a tiszai kultúra alapos elemzését, amely már kéziratos formájában is szakmai kézikönyvvé vált. (Nyomtatásban csak 1989-ben látott napvilágot.) Patay Pállal közösen gyűjtötték fel és közzölték a bükkii kultúra lelőhelyeit, s munkájuk máig alapvető jelentőségű. Munkásságának utolsó nagy teljesítménye a „Közép-Kelet-Európa a rézkor végén” c. akadémiai doktori értekezése volt, amelyben a bádeni kultúra közel félezer síros budakalászi temetőjét dolgozta fel a társtudományok eredményeinek széles körű felhasználásával. E munkájával 1985-ben nyerte el az akadémiai doktori fokozatot. Sajnos, egyre súlyosbodó betegsége miatt már nem készíthette el értekezésének nyomdakész változatát, ez a szűkebb szakterület kutatóinak súlyos adóssága.

E rövid áttekintésből is kitűnik, hogy Korek József a háború után csupán lakhelyet változtatott, nem lett hűtlen szülőföldjéhez, az Alföldhöz. Igaz, végzett a Dunántúlon is kisebb ásatásokat, s közölte a középső rézkori csáfordi korongokat, igazán az alföldi síkon érezte otthon magát, itt jelölte ki újabb és újabb munkaterületét. S még nem is szoltunk részletesebben népvándorlás kori és középkori ásatásairól és feldolgozásairól. Sajnos, ezek egy része máig közöletlen, mint például a zombori repülőter mellett feltárt szarmata és újkori délszláv temető.

Tevékenyen részt vett a magyar régészettudomány szervezésében, számos szakmai testületben töltött be hosszú ideig tisztséget. 1960-tól volt tagja a Régészeti Bizottságnak, illetve annak őskori albizottságának, 1961-től 1976-ig titkárként irányította az Ásatási Bizottság munkáját, 1970 és 1975 között tagja volt az Antropológiai Bizottságnak, s 1976-ban tagjává választotta a Nemzetközi Ósrégészeti Unió is.

Talán szülei példája lebegett szeme előtt, amikor hangsúlyozta a régészet tudományos eredményeinek közérthető formában való közzétételét. Már pályakezdő korában cikket írt zentai ásatásairól és a Zombor vidéki középkori faluhelyekről az Újvidéken megjelenő, a kitűnő Herczeg János által szerkesztett Kalangyába, s később is gyakran jelentek meg dolgozatai a helyi újságokban csakúgy, mint az országos ismeretterjesztő folyóiratokban. Móra Ferenc nyomán vallotta, hogy a föld népét fel kell világosítani arról, történelmünk milyen értékei mennek veszendőbe a földmunkák során. Röpiratot szerkesztett a régészeti leletek megmentésének szükségességéről, számos ismeretterjesztő előadást tartott feltárásainak színhelyén.

Munkásságának másik fontos területe a muzeológia. Kiválóan ismerte a hazai és külföldi múzeumokat, múzeumaink és múzeumügyünk történetét. Mint évekig közeli munkatársa, gyakran tapasztaltam, hogy múzeumtörténeti kérdésekkel fölösleges fáradtság volt sokszor a könyvtárakban és irattárakban bújárkodni, célszerűbb volt tőle megkérdezni, hiszen alig volt kérdés, amelyre ne tudta volna a választ. Fejős Imre munkáját folytatva, megírta a Nemzeti Múzeum legújabbkori történetét, a múzeumkert kialakulását, egyetemi jegyzetet és könyvet írt a muzeológiáról, amelyben elsősorban a magyar múzeumügy múltjáról és törvényi szabályozásának történetéről nyújtott igen alapos, átfogó képet. Hosszú évekig szerkesztette a Múzeumi Közleményeket, 1959-től volt elnöke a művelődésügyi miniszter tanácsadó testületeként működő Múzeumi Kabinetnek, majd Múzeumi Tanácsnak, s megszervezésétől kezdve egészen 1987-ig irányította a múzeumi szakfelügyeletet. Nem csupán a muzeológia elméleti kérdései érdekelték, hanem a gyakorlati tennivalók is. S nem csak irányított, szervezett és tanácsokat adott a hozzáfordulóknak, hanem maga is példát mutatott a múzeumi teendők ellátásában. Munkatársai hosszú éveken át láthatták, hogy szinte becsületbeli ügynek tartotta, hogy az esztendő elején nyitott leltárkönyvi részben az övé legyen az első bejegyzés, ő vezesse be az első leltári tételt.

Nem csupán a múzeumok és múzeumügy múltja iránt érdeklődött szenvedélyesen, szívügyének tekintette múzeumaink jövőjét is. Pályája végén, már idézett kéziratában alighanem közgyűjteményeink irányításának egyik leglényegesebb szemléleti hiányosságáról ejtett szót: „50 éves közszolgálatom alapján állítom, hogy a tömegkommunikáció, a nagyközönség, de részben a főhatóság is, csak a múzeumügy felszínét látja, nem lát a mélybe... Csak a közvetlen hasznosítást, a közművelődési hasznosítást érzékeli, nem a lényeg, a gyűjteményt, mely a magyar és az egyetemes kultúrörökség pótolhatatlan tárháza... Nem aktuális Móra Ferenc nyílt levele a kultuszminiszterhez, hogy népünk tudatlan, értelmiségünk indolens, és a múlt forrásanyaga a birtokosok, illetve a munkáltató mérnökök vitrinjeibe kerül... de úgy igen, hogy parasztságunk és igazgatásunk közömbös, s kifejlődött egy olyan fokú önzés – tisztelet a kivételnek –, amely önmagának csak hasznót a közvagyonból... A múzeumi egység helyett egyre tért hódít a széthúzás, a túlzott lokálpatriotizmus..., az a szemlélet, amely mindent csak a maga múzeumában kíván látni, pedig a lényeg, hogy azok közgyűjteményekben legyenek.” Felemlítette még a múzeumok elszegényedését, versenyképtelenségüket a műtárgypiacon, az egységes irányítási szemlélet hiányát. Szinte előre látta, ami az utána következő években bekövetkezett, s ami most van megvalósulóban.

Világosan felismerte, hogy múzeumi hálózatunk valóban impozáns mértékű mennyiségi fejlődésével nem tartott lépést a minőség növekedése, hogy a pillanatnyilag nem látványos minőségi munka helyett a múzeumok a létüket és hasznosságukat demonstráló, sokszor jellegtelen évfordulós és egyéb kiállítások tucatjainak megrendezésében érdekeltek. Közben a raktárakban foszlott papírzacskókban, tisztítatlanul és restaurálatlanul pusztul a gyűjteményanyag jelentős hányada. A külsőjükkel szemet gyönyörködtető múzeumi évkönyvek jelentős része jobbára gyen-

gécske, önképzőköri színvonalú dolgozatcskákat tartalmaz. S a Korek József írása óta eltelt években a megyék és a városok tucatjai lettek a múzeumokban őrzött nemzeti örökség teljes jogú tulajdonosai, főhatóságunk tehetetlenül tipródik, s nem született meg legalább az elveket egységbe foglaló törvényi szabályozás sem. Közben jönnek a „fejlett Nyugat” mindennemű tanácsadói, akiknek fogalmuk sincs kulturális hagyományainkról, s indulásuk előtt azon töprengenek, Budapestre vagy Bukarestbe váltsák-e meg jegyeiket, tanácsaik aztán jó esetben is csak annyit érnek, mint orvosságban a desztillált víz. Mert itt a Korek Józsefek tanácsaira se régen nem volt, se most sincsen szükség.

Nagy szolgálatot tett Korek József a jövő múzeológusainak nevelésében is. 1960-tól rendszeresen oktatott az ELTE Régészeti Tanszékén, őskori anyagismertet és muzeológiai előadásokat tartott. Az egyetemi oktatók nem kis hányada jobb esetben is csak afféle szükséges rossznak tartotta a muzeológiát, mondván, hogy az „nem tudomány”. Ebben azonban alighanem tévedtek. Történeti és elméleti megalapozottság mellett ugyanis kétségkívül az. Gyakorlati haszna pedig legalább egyenrangú bármelyik más szakágazattal, hiszen a végzett régész, vagy néprajzos szakemberek, akik múzeumokba kerülnek, enélkül évekig idegenül mozognak munkahelyükön. Oktatói tevékenységét az egyetem 1979-ben címzetes egyetemi docensi címmel ismerte el.

Nem hagyhatjuk említés nélkül Korek József közéleti tevékenységét sem, amely mindig szorosan kapcsolódott munkahelyéhez és tudományos szakterületéhez. 1948-tól mintegy másfél évtizedig volt az intézményi szakszervezeti bizottság titkára, majd elnöke, 1963-ban a Közalkalmazottak Szakszervezetének múzeumi szakbizottsága választotta elnökének, amely tiszttel több, mint két évtizeden át betöltötte, s közben 1963 és 1981 között az ágazati szakszervezet központi vezetőségének is tagja volt. Szakszervezeti tevékenysége jól példázza, hogy nem csupán a magyar múzeumügy általános fejlődését tartotta fontosnak, hanem szívén viselte a múzeumokban dolgozók érdekeinek érvényesítését is.

Gazdag munkásságát számos kitüntetéssel ismerte el a szakmai közélet és a kulturális vezetés. A Régészeti Társulat 1944-ben a Kuzsinszky-émlékérmet, 1982-ben pedig a Rómer Flóris-émlékérmet ítélte számára, a Banner Jánossal írott, 1956-ban megjelent munkáért akadémiai nívódíjat kapott. Múzeumi és muzeológiai munkásságát 1974-ben Móra Ferenc-díjjal ismerték el, megkapta a Munka Érdemrend ezüst (1967) és arany (1974) fokozatát, 1989-ben pedig életművéért a Magyar Népköztársaság aranykoszorúval ékesített Csillagrendjét, nem említve számos más kitüntetését és díszoklevelét. Nyugállományba vonulása előtt elsőként neki ítélte oda a kuratórium a Nemzeti Múzeum által alapított Széchényi-émlékérmet. Jellemző egyéniségére, hogy nem a magas állami kitüntetésekre, hanem ez utóbbira volt a legbüszkébb, amint halála előtt ezt maga elmondta.

Korek József személyében a Nemzeti Múzeum és a magyar múzeumügy legújabb kori történetének egyik meghatározó egyénisége távozott el közülünk. Emlékét nemcsak művei őrzik meg hosszú időre, hanem mindazok emlékezete is, akiknek megadatott, hogy személyesen ismerjék.

Fodor István

KOREK JÓZSEF SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

I. Régészeti tanulmányok

1. A Szárazér-dűlői avar lovassír. (Awaren Reitergrab in Szárazér-dűlő.) *Dolg* 18 (1942) 156–159.
2. Szarmatakori leletek Dombegyházáról és Hódmezővásárhely-Pusztáról. (Funde der Sarmatenzeit in Dombegyháza und Hódmezővásárhely-Puszt.) *Dolg* 19 (1943) 205–208.
3. A Szentés-Kajáni avar kori temető. (Das Awarengräberfeld in Szentés-Kaján.) *Dolg* 19 (1943) 1–129.
4. Szkíta és Árpád-kori leletek Szőregről. (Skytische und Árpádenzeitliche Funde in Szőreg.) *Dolg* 19 (1943) 203–205.
5. Ásatás a zentai Paphalom és környékén. (Ausgrabungen in Zenta-Paphalom und in dessen Umgebung.) *Dolg* 19 (1943) 211–212. (Társszerző: Foltiny István)
6. Az 1943. évi őszentiváni ásatások. (Die Ausgrabungen in Ószentiván im Jahre 1943.) *Dolg* 19 (1943) 208–211.
7. Két Szeged környéki avar temető. (Zwei awarische Gräberfelder aus der Umgebung von Szeged.) *FolArch* 5 (1945) 102–122.
8. A csecstói középkori templom és temetők. *ATIE* 1. (1944–1945) 149–190.
9. Germán befolyás a Maros–Tisza–Körös szög késő szarmata emlékanyagában. (Les éléments germaniques de la région limitée par les fleuves Maros, Tisza et Körös.) *ArchÉrt* (1946–1948) 291–311. (Társszerző: Párducz Mihály)
10. Negyedik és ötödik ásatás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon. (Les campagnes IV et V des fouilles pratiquées au Kökénydomb de Hódmezővásárhely.) *ArchÉrt* 76 (1949) 9–25. (Társszerző: Banner János)
11. A bükki kultúra telepe Oroson. (A settlement belonging to the Bükk culture in Oros. County Szabolcs.) *ArchÉrt* 78 (1951) 68–72.
12. A badeni kultúra temetője Alsónémedin. I. Régészeti feldolgozás. *MTA II. Oszt. Közl* 1 (1951) 41–63.
13. Ein Gräberfeld der Badener Kultur bei Alsónémedi. *ActaArchHung* 1 (1951) 35–54.
14. Das neolithische Fundmaterial der Höhle von Istállóskő. *ActaArchHung* 5 (1955) 141–144.
15. Dix années de recherches préhistoriques en Hongrie. Programme et Discours. (Bp 1955) 3–38.
16. A Herpály-halom kőkorszaki és rézkori települése. (The settlement at Herpály-halom from the late neolithic and the copper ages.) *FolArch* 8 (1956) 23–42. (Társszerző: Patay Pál)
17. János Banner: Die Pécelér Kultur. Unter Mitwirkung von Josef Korek. *ArchHung* XXXV. Bp. 1956. 289. old.
18. A vadnai neolitikus sírlelet. (The neolithic burial finds at Vadna.) *HOMÉ* 1 (1957) 14–30.
19. Zwei Adorjaner Gräberfelder der Awarenzeit. *Acta Biologica* III. (Szeged 1957) (Társszerző: Bartucz Lajos, Farkas Gyula)

20. A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. (Die Verbreitung der Bükker Kultur in Ungarn.) RégFüz Ser. II. No. 2. 1958. 53. old. (Társszerző: Patay Pál)
21. A bükki kultúra települése a Hillebrand-barlangban. (A settlement of the Bükk culture in the Hillebrand cave.) FolArch 10 (1958) 17–28.
22. Lebő-halmi ásatás 1950-ben. (The excavation at Lebőhalom in 1950.) ArchÉrt 85 (1958) 132–155.
23. Groblje kasnog bakarnog dobe i eneolitisko naselje u Senti. (Késő rézkori temető és aeneolitikus telep Zentán.) Rad Vojvodanskih Muzeja 8 (1958) 21–30.
24. Kelta edényégető kemence Ózdon. HOMÉ 2 (1958) 79–82.
25. Császárkori telep Ózdon. ArchÉrt 85 (1958) 18–36. (Társszerző: Párducz Mihály)
26. A vonaldíszes kerámia kultúra elterjedése az Alföldön. (Die Verbreitung der linearkeramischen Kultur auf dem Alföld.) MFMÉ 1958–59. 19–52.
27. Zu den anthropomorphen Darstellungen der Bükker Kultur. FolArch 11 (1959) 13–24.
28. Rézkori telep és temető Nagykörűben. MúzLev (Szolnok, 1959) 10–13.
29. Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ózd. ActaArchHung 10 (1959) 159–194. (Társszerző: Párducz Mihály)
30. Die Goldscheiben von Csáford. FolArch 12 (1960) 27–33.
31. Adatok Zala megye őskorához. (Angaben zu der Urzeit des Komitates Zala.) A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve (Zalaegerszeg, 1960) 67–82.
32. Kőtegyán. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, XI. (Gyula, 1960) 5–12.
33. Les cimetiére de l'époque avare de Csóka. (Čoka) ActaArchHung 12 (1960) 257–297. (Társszerző: Kovrig Ilona)
34. Neolitikus telep és sírok Dévaványán. (Eine neolithische Siedlung und neolithische Gräber in Déványa.) FolArch 13 (1961) 9–26.
35. Einige Fragen des ungarischen Neolithikums und der Kupferzeit. AntrKözl 1961. 48–51.
36. Beszámoló a VI. nemzetközi antropológiai és etnográfiai konferenciáról. AntrKözl 1961. 222–225.
37. Alsónémedi. In: Inventaria Archaeologica. Union Internationale des Sciences pre-et protohistoriques, Ungarnheft I. Kupferzeit. (Bonn, 1962) 4.
38. Beszámoló a VI. nemzetközi őskori és kora történeti kongresszusról. ArchÉrt 90 (1963) 290–291.
39. A Tisza II. Vízlépcső régészeti feladatai. Múzeumi Levelek 7–8. (Szolnok, 1965) 1–4.
40. Ásatások Kiskörén. MúzLev 7–8 (Szolnok, 1965) 5–15.
41. Denkmäler der frühmittelalterlichen Imkereien am Fuss des Bükkgebirges. ActaArchHung 18 (1965) 369–394. (Társszerző: Saád Andor)
42. Az Alföld vonaldíszes kerámiájának kronológiája. Alföldi Régészeti Kutatások 4 (1966) 1–3.
43. Die Linearkeramik auf dem Alföld. MFMÉ 1966–1967. 13–20.
44. Újkőkori telepek és sírok Aggteleken. Karszt és Barlang 1969/1. 39–40.
45. Eine Siedlung der spätbadener Kultur in Salgótarján-Pécskö. ActaArchHung 20 (1968) 37–58.
46. Nyíltszíni bükki telep és sírok Aggteleken. (Eine Freilandsiedlung und Gräber der Bükker Kultur in Aggtelek.) ArchÉrt 97 (1970) 3–22.
47. Die Linearkeramik im Bükkgebirge. AAC 12 (1971) 5–26.
48. Újkőkori település Kiskörén. MúzLev 9–10. Szolnok, 1971. 8–11.
49. Neolitische und kupferzeitliche Kunst in Ungarn. In: Idole. (Wien, 1972) 1–6.
50. Der älteste Wagenfund Europas. Helms-Museum, Hamburg, 1973. 4 old.
51. Tiszai kultúra. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1973. 18 old.
52. A Tisza II. Vízlépcső régészeti leletei. Szolnok 1973. 46 old.
53. Neolithische und kupferzeitliche Kunst in Ungarn. Einführung. In: Prähistorische Idolkunst. Kultbilder und Opfergaben aus Ungarn. Hrsg. Hans-Jörg Kellner. (Prähistorische Staatssammlung, München, 1973) 1–6.
54. Archäologische Forschungsberichte aus dem Bereich der zweiten Theiß-Staustufe. FolArch 25 (1974) 247–262.
55. Die Ausgrabungen des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1973. I. Die Hauptergebnisse der Erschlüssen. FolArch 26 (1975) 163–170.

56. Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1974. *FolArch* 27 (1976) 183–186.
57. Vorbericht über die Ausgrabungen am Fundort Szigetcsép-Tangazdaság. *FolArch* 27 (1976) 187–191. (Társszerző: Écsedy István)
58. Régészeti ásatások a tószegi Laposhalmon. *Szolnok*, 1976. 12 old.
59. Die Ausgrabungen des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1975. *FolArch* 28 (1977) 211–218.
60. Árpád-kori települések a kiskörei vízlépcső területén. (Angaben zum Siedlungssystem und Struktur der Árpádenzeit auf Grund der Ausgrabungen auf dem Gebiete Tisza II. Wasserstufe in Kisköre.) *EMÉ* 14 (1976) 91–112.
61. Die frühe und mittlere Phase des Neolithikums auf dem Theissrücken. *ActaArchHung* 29 (1977) 3–52.
62. Az alföldi vonaldíszes kerámia népének települése Kisköre-Gáton. (Die Siedlung des Volkes der Linearkeramik im Alföld auf dem Kisköre-Damm.) *ArchÉrt* 104 (1977) 3–17.
63. Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1976. *FolArch* 29 (1978) 205–210.
64. Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1977. *FolArch* 30 (1979) 263–271.
65. Móra Ferenc csókai ásatása. *Múzközl* 1980/1. 58–61.
66. Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1978. *FolArch* 31 (1980) 277–286.
67. A kelták Észak-Magyarországon. *HOMK* 18 (1980) 128–130.
68. Alsónémedi történetének régészeti forrásai a honfoglalás koráig. In: Alsónémedi története és néprajza. (Alsónémedi, 1980) 9–47.
69. Adatok a Tiszazug újkőkori településéhez. (Data concerning the neolithic settlement of the Tiszazug.) *SzMMÉ* 1979–1980. 35–41.
70. Die Ausgrabungstätigkeit des Ungarischen Nationalmuseums im Jahre 1979. *FolArch* 32. (1981) 249–256.
71. A vonaldíszes kerámia a Közép-Tiszántúlon. *Arcadia*, (Debrecen, 1981) 101–115.
72. Adatok a Tiszahát neolitikumához. (Beiträge zum Neolithikum auf dem Theissrücken.) *JAMÉ* 18–20 (1981) 8–60.
73. Hódmezővásárhely története az újkőkortól az időszámítás kezdetéig. In: Hódmezővásárhely története, I. Szerk. Nagy István-Szigeti János. (Hódmezővásárhely, 1984) 112–188.
74. Közép-Kelet-Európa a rézkor végén. Doktori ért. tézisei. Bp., 1984. 15 old.
75. Ásatások Szigetcsép-Tangazdaság I. lelőhelyén. A késő rézkori település leletei. (Ausgrabungen auf dem Fundort Szigetcsép-Tangazdaság I. Die Funde der spätkupferzeitlichen Siedlung.) *CommArchHung* 1984. 5–30.
76. Késő császárkori kút Kisvarsányról. (Spatkaiserzeitlicher Brunnen von Kisvarsány.) *FolArch* 35 (1984) 51–56.
77. Adatok a bolerázi csoport alföldi elterjedéséhez. (Beiträge zur Verbreitung der Boleraz-Gruppe im Alföld.) *ArchÉrt* 112 (1985) 193–205.
78. The grave of an Artisan in the Cooper Age cemetery at Budakalász. In: Őskori kovabányászat és kőeszköznyersanyag-azonosítás a Kárpát-medencében. Internationale Konferenz über Silexgewinnung und Steinwerkzeug-Rohstoff-Charakterisierung im Karpatenbecken. Szerk. T. Bíró Katalin (Bp.–Sümeg, 1986) 317–322.
79. A tiszai kultúra néhány kérdése Észak-Magyarországon. In: Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. (Folklor és Etnográfia, 24.) Szerk. Németh Péter. (Debrecen 1986) 45–59.
80. Budakalász, Lupa-csárda. *MRT* 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. XIII/1. (Bp. 1986) 45–47.
81. Szegvár-Tűzköves, a tiszai kultúra települése. In: A Tisza-vidék késői neolitikuma. (Szolnok, 1987) 17–22. (Kiállításvezető)
82. Szegvár-Tűzköves. A settlement of the Tisza culture. In: The Late Neolithic of the Tisza region. (Bp.–Szolnok, 1987) 47–60.
83. Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgegend. *Inventaria Praehistorica Hungariae*. MNM Bp. 1989. 124 old.

84. Szegvár–Tűzköves. Eine Siedlung der Theiß-Kultur. In: Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ostungarn. (Frankfurt am Main, 1990) 33–69.
85. Szegvár–Tűzköves. Un habitat de la culture de la Tisza. In: Les agricultures de la Grande Plaine Hongroise. (Dijon, 1991) 51–64.
86. A „kőbéka”. (Der „Steinfrosch“.) In: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. (Szeged, 1994) 45–51. (Társszerző: B. Nagy Katalin)

II. Muzeológiai dolgozatok

87. Őskőkor, újkőkor. Kiállításvezető MNM, Bp., 1950. 3–8.
88. Régészeti leletmentés. MúZHír, 1951/1. 21–22.
89. Az őzdi kiállítás. MúZHír, 1952/1. 43–45.
90. Kína múzeumaiban. MúZHír, 1954. 407–425.
91. A régészek feladata a falugyűjtemények működésének helyes irányba való terelésében. MúZHír, 1955. 125–129.
92. A falusi múzeumok és a népművelés. Népművelés, 1955. 227–229.
93. Tihany őstörténete. In: A tihanyi múzeum vezetője, 1957. 3–9.
94. Mentsük meg pusztuló régészeti emlékeinket! Bp., 1958. 27 old.
95. Új régészeti kiállítás Nyíregyházán. ArchÉrt 87. (1960) 225–227.
96. A Dorogi Múzeumbarátkör. ArchÉrt 88. (1961) 132–133.
97. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Múzeum munkájáról az 1960–61. évben. FolArch 14. (1962) 253–261.
98. Musées de province-Provincial museums. Museum. 1962. 243–246.
99. Salvage Archeology in Hungary. In: Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research. A Burg Warstein Symposium. 1962. 1–4. (Társszerző: Vértess László)
100. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum munkájáról az 1962. évben. FolArch 15. (1963) 225–236.
101. A soproni múzeum új állandó kiállításai a Fabrícius-házban. Múzközl 1963/2. 46–50.
102. A magyar régészet feladatai, a MSZMP VIII. kongresszusa után előadás vitája a Magyar Nemzeti Múzeumban. Múzközl 1963/1. 69–70.
103. A múzeumi munka néhány etikai kérdése. Múzközl 1963/2. 10–15.
104. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum munkájáról az 1963. évben. FolArch 15. (1964) 291–297.
105. A népművelési munka néhány kérdése a régészeti terepmunkák során. Múzközl 1964/4. 52–55.
106. Múzeumi igények a restaurátorok munkamódszereiről. Múzközl 1964/4. 62–65.
107. A Magyar Nemzeti Múzeum története 1945–64-ig. FolArch 17. (1965) 303–330.
108. Elképzelések a múzeumok távlati régészeti és néprajzi kiállításairól. MúztKözl 1965. 203–207. (Társszerző: Szolnoky Lajos)
109. Tapasztalatcsere a bulgár múzeumokban. Múzközl 1965/2.
110. Irányelvek a magyar múzeumok harmadik öt éves tervéhez. Múzközl 1965. 255–256.
111. A régészeti szakmai-ideológiai továbbképzés két éve. Múzközl 1965/3. 166–171.
112. A régészeti feltárások és anyaguk helyzete. Múzközl 1965/1. 6–13. (Társszerző: Kocztur Éva)
113. The Archaeological Collections of the Hungarian Museums. Budapest, 1966. 38. old. (Társszerző: Kovrig Ilona)
114. Vigyázzunk jobban az ásátásoknál! Múzközl 1966/2. 86–88.
115. A szakfelületei rendszer alakulása a múzeumi szakterületen. Múzközl 1968/2. 80–86.
116. Tanulmányúton Tunéziában és Algériában. Külföldi Tanulmányutak. 1968. 61–64.
117. Bevezetés In: Budapest múzeumai. Corvina, Bp., 1969. (Német, angol, francia, lengyel nyelven is.)
118. Millénaine Commun ressemblance et identité. La Pologne, 1970/2. 22–27.

119. A magyarországi múzeumok hálózati felépítése, fejlődésének fő tendenciái. MűvMin Bp., 1970. 18 old.
120. A múzeumok helye a közművelődésben. MúzKözl 1970/3. 28–34.
121. A Magyar Nemzeti Múzeum története. Bp., 1971. 44 old. (Társszerző: Fejős Imre)
122. A múzeumok működésének személyi feltételei és a szakutatók képzésének problémái. MúzKözl 1973/2–3. 46–59.
123. Tanulmányok az NDK-ban. Külföldi Tanulmányutak, 1973. 34–36.
124. Régészeti kutatások, a múzeumok középtávú terve 1971–75. MűvMin (Bp., 1973) 10–35.
125. I musei e loro funzione culturale. Ungheria 30 anni di Cultura Socialista. Róma, 1975. 99–104.
126. Múzeumi ismeretek. I. Jegyzet a szakközépiskola közgyűjteményi tagozata számára. A múzeumok kialakulása, szervezete, törvényei, régészeti gyűjtemények. NPI. Bp., 1975. 3–23., 46–52.
127. A muzeológusképzés Magyarországon. ICOM-ülés 1975. 1–2.
128. Az Országos Múzeumi Tanács 1975. évi munkája és 1976. évi terve. MúzKözl 1967/1. 93–94.
129. Új törvény a Német Demokratikus Köztársaságban a műemlékek védelméről. MúzKözl 1976/1. 95–96.
130. Gyűjtemények, múzeumok, muzeológia. Tankönyvkiadó, Bp., 1976. 231 old.
131. A régészet feladatai a 6. ötéves tervben. Művelődési Minisztérium, Bp., 1976. 23–45.
132. Múzeum és történelemtanítás. Országos Ped. Int. Bp., 1976. 24–34.
133. Mentsük meg pusztuló régészeti emlékeinket! MRMK Bp., 1976. 17 old.
134. Előszó, Foreword, Vorwort. Cumania 4., (1976) 7–12.
135. Az újkőkor. In: Magyarország népeinek története az őskőkortól a honfoglalás koráig. MNM kiállításvezető. (Bp., 1977) 19–27.
136. Der Museumsgedanke und die Sammlungsmethoden in Ungarn. In: Das kunst- und kulturgeschichtlichen Museen im 19. Jahrhundert. (München, 1977) 29–36.
137. A múzeumi ismeretterjesztés kezdetei. Népművelés, 1977/8. 28–30.
138. A Magyar Nemzeti Múzeum története. In: A Magyar Nemzeti Múzeum Szerk. Fülep Ferenc. (Bp., 1977) 7–23. (Angol, német, francia és orosz nyelven is.)
139. Az ember bemutatása a MNM régészeti kiállításában. ArchÉrt 104. (1977) 268–271. (Társszerző: Nemeskéri János)
140. Einige Fragen zur Installation der Ausstellung. Der Präparator (Bonn) 23. (1977) 142–144.
141. A Magyar Nemzeti Múzeum tudományszervező tevékenysége a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása előtt. FolHist 5. (1977) 21–41.
142. Dokumentumok a 175 éves Magyar Nemzeti Múzeum történetéből. Összeállítás. MúzKözl 1977/1. 14–37.
143. 175 éves a Magyar Nemzeti Múzeum. TeVi 1977., 406–407.
144. A jubiláló Nemzeti Múzeum. Budapest, 1977/12. 26–29.
145. A Magyar Nemzeti Múzeum mint a régészeti kiállítások iskolája. In: Nemzetközi muzeológiai szeminárium (Veszprém, 1977) 281–283.
146. Európa legidősebb kocsilelei. (MNM kiállítási lapok. Régészet, 2.) Bp., 1977. 4 old.
147. 175 éves a nemzet múzeuma. ÉÉT 32. (1977) 1219–1222.
148. Termény- és virágkiállítások a Magyar Nemzeti Múzeum épületében 1851–1862 között. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1975–77. 419–430.
149. A Magyar Nemzeti Múzeum története. Átdolgozott kiadás, Bp., 1977. 44 old. (Társszerző: Fejős Imre)
150. Jungsteinzeit In: Die Geschichte der Völker Ungarns von der Altsteinzeit bis zur ungarischen Landnahme. (Bp., 1978, 1981.) 16–24.
151. A kiállítás első kelléke: a koncepció. In: Nemzetközi muzeológiai szeminárium. (Veszprém, 1978) 278–280.
152. The problems of contents didactics and aesthetics of modern museum exhibiton. MRMK, Bp., 1978. 326–329.

153. The Hungarian National Museum: A School of Archaeological Exhibitions. MRMK, Bp., 1978.
154. A 175 éves Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára. NumKözl 76-77. (1977-78.) 3-5.
155. Sammelarbeit und wissenschaftliche Aufarbeit. Museale Sammlungen. (Berlin, 1978) 214-234.
156. Das Ungarische Nationalmuseum und die europäische Museumsarchitektur des 19. Jahrhunderts. Neue Museumskunde (Berlin) 22. (1979) 205-208.
157. A magyar technikai múzeum kezdete, a Magyar Nemzeti Múzeum Kézműtárának rekonstrukciója az egykori sajtó tükrében. Technikatörténeti Szemle, 12. (1979) 11-30.
158. Szempontok a VI. öt éves terv régészeti, numizmatikai terv koncepciójához. MűvMin 1979. 11. old.
159. A Múzeumkert. NPI Bp., 1980. 28. old. (Több kiadásban)
160. A magyar múzeumok VI. öt éves terve. Régészet. MűvMin (Bp., 1981)
161. 100 éves az Embertani Tanszék. Bp., 1982.
162. Szempontok a kerámiarestaurálás módszerében. Restaurálás, konzerválás 12. (1985)
163. Muzeológia. In: Kulturális Kisenciklopédia. (Bp., 1986) 452-455.
164. A muzeológia alapjai. Tankönyvkiadó. Bp., 1988. 275 old.
165. Lelet- és műemlékmentés a Dunakanyarban. Természet Világa, 1988/8. 362-366.
166. A beregi múzeumról. JAMÉ 24-26 (1981-1983) (Nyíregyháza, 1989) 459-462.
167. A múzeum és gyűjteményeinek története. Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk. Fodor István. (Bp., 1992) 6-10. (Angol és német nyelven is.)

III. Nekrológok, megemlékezések, tudománytörténeti dolgozatok

168. Roska Márton. ArchÉrt 89. (1962) 89.
169. Bartucz Lajos. ArchÉrt 94. (1967) 95.
170. Vértés László. Múzeumi Magazin 1968/2.
171. Vértés László. FolArch 96. (1969) 9-10.
172. Gazdapusztai Gyula. ActaArchHung 21. (1969) 337-340.
173. Mihalik Sándor. FolArch 20. (1969) 7-8.
174. Banner János. ArchÉrt 99. (1972) 112-113.
175. Párducz Mihály. ArchÉrt 102. (1975) 304-305.
176. M. Párducz. ActaArchHung 27. (1975) 220-223.
177. Szolnok megye és a VIII. embertani és régészeti kongresszus Budapesten 1876-ban. Szolnok, 1976. 12 old.
178. Emlékbeszéd Széchenyi Ferenc születésének 225 éves évfordulóján. FolHist 7. (1979) 225-227.
179. Majhen Menyhért. FolHist 10. (1982) 241-243.
180. Kovrig Ilona köszöntése. ArchÉrt 109. (1982) 286-287.
181. 70 éves Patay Pál. ArchÉrt 111. (1984) 94-95.
182. Mágócsy D. Kornélia. ArchÉrt 111. (1984) 92.
183. Bálint Alajos. ArchÉrt 111. (1984) 92-93.
184. Jósa András, a régész. Múzközl 1984/2. 124-131.
185. Emlékezés Jósa Andrásra és a Szabolcsvármegyei Múzeumra. SzSzSz 20. (1985) 1. 68-74.
186. Dr. Fülep Ferenc. Dunakanyar, 1986/2. 7.
187. Fülep Ferenc. FolArch 37. (1986) 7-10.
188. Karáth József. FolArch 37. (1986) 21-23.
189. Huszár Lajos. ArchÉrt 114-115. (1987-1988) 121-123.
190. Pulszky Ferenc, a régész. In: Pulszky Károly, in memoriam. (Bp., 1988) 44-47.
191. Szarvas László. FolArch 39. (1988) 11-12.
192. Banner János és Hódmezővásárhely. Juss. 1988/1. 5-10.
193. Villanások Banner János hódmezővásárhelyi ásatásaiból. In: Banner János emlékezete. Szerk. Szabó Ferenc (Békéscsaba-Szeged, 1989) 74-77.

194. Búcsúbeszéd Zsuffa Tibor (1911–1985) sírjánál. *FolHist* 14. (1989) 209–210.
 195. Banner János és a „szegedi régészeti iskola”. In: *Emlékkönyv Banner János születésének 100. évfordulójára*. Szerk. Fodor István. (Szeged, 1990) 9–28.
 196. Banner János műveinek jegyzéke. *Uott* 96–114.

IV. Könyvismertetések, bírálatok

197. Schachermayer: Die ältesten Kulturen Griechenlandes. *ArchÉrt* 85. (1958) 101–102.
 198. Kalicz N.: Agyagistenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. *ArchÉrt* 100 (1973) 115.
 199. Die aktuellen Fragen der Bandkeramik. *ArchÉrt* 100. (1973) 330–331.
 200. Die Anfänge des Neolithikums von Orient bis Norden. *ArchÉrt* 102. (1975) 314–315.
 201. A magyar múzeumok kiadványainak bibliográfiája. I. 1945–1974 *ArchÉrt* 103. (1976) 315–316.
 202. [Hozzászólás.] A „Veszprém megye régészeti topográfiája, keszthelyi és tapolcai járás” c. munka vitája. *VMMK* 5. (1966) 381–383.
 203. W. Meier-Arendt: Die Hinkelsteingruppe. *ArchÉrt* 103. (1976) 138–139.
 204. Handbuch der Urgeschichte II. Jüngere Steinzeit und Kupferzeit. *ArchÉrt* 104. (1977) 111–112.
 205. P. Patay: Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk–Kenderföldek. *ArchÉrt* 104. (1977) 296–297.
 206. Kalicz M.–Makkay J.: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. *ArchÉrt* 105. (1978) 299–301.
 207. Szeghalom. Történelmi és földrajzi tanulmányok. *ArchÉrt* 108. (1981) 287–288.
 208. Baranya megye az őskortól a honfoglalás koráig. *ArchÉrt* 109. (1982) 149–150.
 209. A komáromi múzeum 100 éve. *Új Minden Gyűjtemény*, 5. Madách, Bratislava, 1986. *ArchÉrt* 114–115. (1987–1988) 285.

V. Ismeretterjesztő dolgozatok

210. Ásatás a zentai Paphalmon. *Kalangya*, 1943. 525–526.
 211. Zombor elpusztult középkori falvai. *Kalangya*, 1944/8.
 212. Regél a vásárhelyi föld. (Ősrégészeti kutatások a vásárhelyi határban.) *Puszták Népe*. 1946. 10–15.
 213. Népi humor az alföldi butéllákon. *Puszták Népe*, 1947. szept. 173–178.
 214. Orosháza múltja a régészeti leletek tükrében. *Orosháza és Vidéke*, 1947. december 21.
 215. Móra ásatásai újból beszélnek. *Gondolatok a múzeum régészeti osztályának feladatairól*. Szegedi Népszava, 1947. okt. 5.
 216. Szalmahengerlő. *Tiszatáj*. 1947. ápr. 43–45.
 217. Egy kétezer éves sír feltárása Lojanganban. *ÉÉT* 1955/3.
 218. Egy Ikarusz autóbusz útja Chokutienbe. *Ikarusz* 1955/2.
 219. A földművelés és állattenyésztés a kőkorszakban. Bp., MNM 1956. 28 old.
 220. Néhány legújabb ásatásunk. *A Tudomány Világa*, 1957. 52. sz. 6–7.
 221. Az egykori királyi nyaraló helyén. (Kesztlőc) *Közalkalmazottak*, 1961. IX. hó.
 222. Attila aranyai. Páratlan lelet egy tiszántúli pulykalegelőn. *Magyar Nemzet* 1963. november 9.
 223. Árpád-kori kocsit. *Múzeumi Magazin*, 1967. október 10–11.
 224. Hannibál földjén. *Élet és Tudomány*, 23. 1968. 1703–1707, 1763–1767.
 225. Az olajfák árnyékában. *Múzeumi Magazin*, 1968/2. 8–9.
 226. Barangolás. *A Természet Világa*, 1968/5. 216–217.
 227. Rejtélyes fülkék a sziklákön. *Múzeumi Magazin*, 1968/3. 11–12.
 228. Új ásatások. *Népművelés*, 1971/8.
 229. Képek Montrealról. *TeV* 1976/7. 316–318.

230. Tömegsport a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban. A Testnevelés Tanítása, 1976. 10.
231. A felirat. Élet és Irodalom, 1976. dec. 18.
232. Megloptam a szegedi hidat. Somogyi-könyvtári műhely (Szeged) 1983/2–3. 108–110.
233. Bős–Nagymaros Vízilépcső régészeti munkálatai. Dunakanyar, 1986.
234. Lelet- és műemlékmentés a Dunakanyarban. TeV 1988/8. 362–366.
235. Rejtélyes alagutak, álomkincsek. Dunakanyar, 1989/2. 41–43.

Korek József ásatási jelentései a Régészeti Füzetek I. sorozatában, illetve német nyelven az Archaeologiai Értesítőben jelentek meg: Csáford, Tokod-Altáró, Nagykörű, Öcsöd-Kettőshalom, Mogyoród (1959), Neszmély-Felsősziget, Balmazújváros-Hortobágy-Árkus, Dévaványa-Sártó, Kötegyán, Tápiószentmárton, Zalánk (1960), Korlát (1961), Uppony, Zalánk (1962), Görgöteg, Kaposvár-Ólak, Dévaványa-Simasziget (1963), Kisvarsány, Hódmezővásárhely-Szikáncs, Vásárosnamény, Kisköre (1964), Kisköre-Gát (1966), Pálháza (1969), Aggtelek (1970), Szegvár-Tűzköves (1971), Zajta (1974), Sonkád (1975).

Összeállította: Fodor István

DR. CS. SÓS ÁGNES
1925–1993

Pályájának kezdetétől haláláig a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának munkatársa, Cs. Sós Ágnes olyan életművet hagyott maga után, amely a magyar régészet kiemelkedő művelői sorában jelöli ki a helyét. 1950-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karán, a népvándorlás kori régészet szakon fejezte be tanulmányait, s még abban az évben kapott állást a Régészeti Osztályon. Hamarosan, 1951-től kezdődően résztvevője lett a Zalaváron folytatott ásatásoknak. Rá hárult az a kitüntető feladat, hogy a feltárásokat vezető id. Fehér Géza méltó utódjaként feldolgozza, közreadja az 1954-ig felszínre hozott emlékeket.

Az 1950-es évek második felében több avar temető területén (Üllő, Oroszlány, Szigetszentmárton, Dunaszekcső) végzett leletmentő ásatást Cs. Sós Ágnes, és több tanulmányban adta közre, értékelte a feltárt leletanyagot. 1959-ben egyik ásatásán gyermekbénulást okozó vírussal fertőződött meg, s a súlyos, hosszan tartó betegség megbénította lábait. Rendkívüli egyénisége, akaraterije felülemelkedett a sors csapásán, s ha mankóval is, de teljes értékű tudósként, régészként folytatta tovább tudományos, ásatásvezető munkáját. Ebben támasza, segítője Miklós fia volt.

1961-ben a Nemzeti Múzeum tervbe vette a zalavári kutatások felújítását. A szláv, középkori települési központ Zala-völgyi körzetében több kisebb-nagyobb ásatás elvégzésére nyílt így lehetőség. Először a Zalavár-récéskúti bazilika hitelesítő ásatására került sor 1961–63 között, amelynek az eredményeképpen lehetővé vált a templom építési periódusainak a tisztázása. 1963-tól több évet vett igénybe a Vársziget erőrendszere egyes részei építési korának a megállapítása. Ekkor sikerült a középkori vár és a templom helyének a pontos meghatározása is. A pókaszepetki avarszláv temető feltárásán és a zalavári tervásatásokon kívül az 1970-es évek második felében, a 80-as évek elején több nagyméretű leletmentő ásatást is kellett végeznie Cs. Sós Ágnesnek. Így került a sor a Kövecses szigeten egy 9. századi település,

templom maradványainak, egy temető kiásására, majd a közeli Rezes szigeten ugyancsak egy 9. századi telep, temető leleteinek a megmentésére, s Esztergályhorváti-Huszárvár dűlőben egy 12. századi templom, temető feltárására. A várszigeti terv-ásatások folytatásának pénzügyi nehézségeit, a nemegyszer mesterségesen állított akadályait Cs. Sós Ágnes töretlen hitű küzdelmének sikerült legyőznie, és külső támogatás (Soros alapítvány, Kis-balatoni leletmentési keret, minisztériumi külön keret) megszerzésével biztosította a feltételeket a folyamatos munkára egészen 1992-ig. A kutatások eredményei fényesen igazolták az ásatások szükségességében vetett hitét. Éppen az utolsó évek feltárásai hozták a felszínre a Várszigeten egy cölöperődítés, valamint egy nagy háromhajós bazilika maradványait, amelyek alapvetően megváltoztatták a korábbi nézeteket Zalavár történetéről. A bazilikából kikerült festett üvegablak-töredékek, a mellette feltárt temetkezésekben talált ékszerek a 9. század egyedülálló emlékei. Az említett ásatások értékelés nélküli felsorolása is rendkívüli ásatásvezetői, tudományos teljesítményről vall, azonban ehhez a teljesítményhez hozzátartozik az a szinte emberfeletti akaraterő, amellyel Cs. Sós Ágnes a betegségét, a mostoha ásatási körülményeket legyőzte.

Az ásatási tevékenységével legalábbis egyenrangú Cs. Sós Ágnes tudományos irodalmi munkássága. Rendszeresen értékelte, adta közre az általa feltárt leleteket, de ezeken a tanulmányokon kívül több nagy értékelő művet is alkotott. Fehér Géza zalavári ásatásait feldolgozó monográfiája 1963-ban jelent meg. 1966-ban védte meg a „Dunántúl IX. századi szláv népessége” című kandidátusi értekezését, amely alapvetően új szempontokkal járult hozzá a korszak történetének a kutatásához. A munka jelentőségét mutatja, hogy 1973-ban a Bajor Tudományos Akadémia jelentette meg. 1984-ben a Nemzeti Múzeum adta ki önálló kötetben a Zalavár-kövecsesi nagy leletmentő ásatás eredményeit. Az Akadémiai Kiadó jelentette meg 1995 elején Cs. Sós Ágnes és Salamon Ágnes közös monográfiáját a pókaszepetki temető leleteiről. Befejezés előtt állt az a nagy összefoglaló munka, amelyben az újabb zalavári ásatások eredményeit összegezte Cs. Sós Ágnes, s amelyet a tudományok doktora cím elnyeréséért kívánt benyújtani.

Cs. Sós Ágnes munkásságát itthon és külföldön egyaránt elismerték, nagyra tartották. A Művelődésügyi Minisztérium és a Régészeti Társulat kitüntetései, emlékérmek, a Német Régészeti Intézet, a Szláv Nemzetközi Unió Tanácsának tagjává választása jelzik ezt, de ugyanerről tanúskodnak a szlávság kutatásában folytatott tevékenységéért a bolgár államtól kapott kitüntetések is.

Cs. Sós Ágnes megkezdett kutatásainak folytatásáról, az általa feltárt emlékek feldolgozásának közreadásáról a Nemzeti Múzeum gondoskodik, támogatja azt. Emlékét a Régészeti Osztály közössége azoknak a neves egykori munkatársai között őrzi tovább, akiknek példáját tudományágunk művelésében követnie kell.

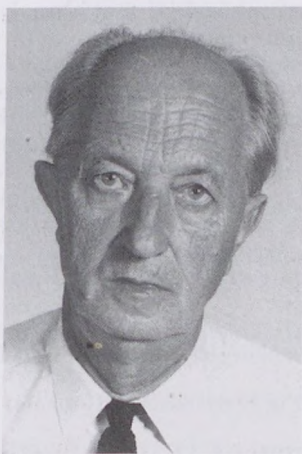
Kemenczei Tibor

DR. CS. SÓS ÁGNES IRODALMI MUNKÁSSÁGA

- Rapport préliminaire des fouilles exécutées autour de la chapelle du château de Zalavár. ActaArchHung 4, 1954, 267–274.
- Bronzöntés az őskorban. ÉéT 1954, 423–427.
- Az avarok Magyarországon. ÉéT 1954, 323–327.
- Fehér Géza (1890–1955). Múzhír 1955, 179–183.
- Die Hunnen, Awaren, Slawen, Ungarn. In: Archäologische Funde in Ungarn. Budapest 1965, 287–299, 315–387.
- Hunok, avarok, szlávok, magyarok. In: Magyarország régészeti leletei. Budapest 1957, 287–299, 315–387.
- Le deuxième cimetière avare d'Üllő. Acta ArchHung 6, 1955, 193–230.
- A dunántúli szlávok állama. 19p. Budapest 1956, 1960.
- A keceli avar kori temetők. RégFüz II/3, 1958. 38 p.
- Das frühawarenzeitliche Gräberfeld von Oroszlány. FolArch 12, 1958, 105–124.
- Wykopaliska w Zalavár. SIAnt 1960, 211–305.
- Újabb avar kori leletek Csepel-szigetről. ArchÉrt 88, 1961, 32–51.
- Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta. ActaArchHung 13, 1961, 247–305.
- Vorläufige Mitteilungen über die Ausgrabungen in Pókaszepekt. FolArch 13, 1962, 67–82.
- O vengerskich issledovanijach v oblasti slavjanskoj archeologii. SA 1962–4, 105–114.
- Bemerkungen zur Frage des archäologischen Nachlasses der awarenzeitlichen Slawen in Ungarn. SIAnt 1963, 301–329.
- Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. 310 p. Budapest 1963.
- Mosaburg–Zalavár. ÉéT 1963, 711–714.
- Ausgrabungen von Zalavár. In: Cyrillo-Methodiana. Köln 1965, 222–261.
- A Dunántúl IX. századi szláv népessége. Kand.ért. tézisei. 16 p. Budapest 1965.
- Archäologische Beiträge zur Frage der Gestaltung der Zentrale des Pribina-Besitzes. ActaArchHung 17, 1965, 87–93.
- Archäologische Angaben zur Frage der Frühperiode des awarisch-slawischen Zusammenlebens. Symposium Nitra, 1966, 14 p.
- Über die Fragen des frühmittelalterlichen Kirchenbaues in Masaburg–Zalavár. In: Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Wiesbaden 1966, 69–86.
- A dunaszekesői avar temető. FolArch 18, 1966–67, 91–122.
- K probleme istorii pannonских slavian IX veka (obzor) Zadunajskaja territorija v vremja Pribiny i Kocela. I. II. Slavica 7, 1967, 149–167; 9, 1969, 149–165.
- Magyarország szláv népessége (VI–XIII. század). In: Szláv népek és nyelvek. Budapest 1967, 77–171.
- Frühmittelalterliche Keramik aus Ungarn in römischen Tradition. In: RCRF 10, 1968, 35–41.
- Archäologische Angaben zur Frage der Frühperiode des awarisch-slawischen Zusammenlebens. StZ 16, 1968, 221–231.
- Válasz Györfy György és Bóna István opponensi bírálataira. ArchÉrt 95, 1968, 120–124.
- Das slawische Urnengräberfeld von Pókaszepekt. In: Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Neumünster 1968, 282–285.

- Bemerkung zur Problematik des Kirchenbaus des 9. Jahrhunderts in Transdanubien (Pannonien). In: Liber Josepho Kostrzewski. Wrocław 1968, 377–389.
- Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár–Récéskút in den Jahren 1961–63. *ActaArchHung* 21, 1969, 51–103.
- Zur Frage der Kontinuität der pannonischen Slawen im 9. Jahrhundert. In: *Acta II. Cong. Internat. Hist. Salvicæ Salisburgo-Ratisbonensis* 1967. Wiesbaden 1969, 153–157.
- Die Frage der materiellen Kultur der Slawen des 9. Jahrhunderts in Transdanubien. *MKAS* Warszawa 1965. V. 1970. 154–156.
- Frühmittelalterliche slawische Siedlungsreste im Zagyvatal. *SIA* 18, 1970, 97–112.
- Neue Angaben zur Frage der Kontinuität der mittelalterlichen Festungssysteme in Mosaburg–Zalavár. *APolski* 16, 1971, 347–362.
- (Parádi Nándorral közösen) A csátaljai Árpád-kori temető és település. *FolArch* 22, 1971, 105–141.
- Mosaburg–Zalavár im 9. Jahrhundert, *AV* 21–22, 1970–71, 81–94.
- Knochenbearbeitungswerkstatt in Mosaburg–Zalavár. *CMM* 37, 1972, 187–194.
- Zur Problematik der Awarenzeit in der neueren ungarischen archäologischen Forschung. In: *Ber. II. Kong. f. slaw. Arch.* Berlin 1970, II. 1973, 85–102.
- Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München 1973, 210 p.
- Jelentés a pókaszepekki ásatásokról. *ArchÉrt* 100, 1973, 66–77.
- Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról. *Zalai Gyűjtemény* 6, 1976, 105–140.
- Frühmittelalterliche Brandbestattung mit Feinwaage in Pókaszepekt. *SIA* 26, 1978, 423–430.
- Neue Daten zur Siedlungsgeschichte von Mosaburg–Zalavár. *ForUF* 10, 1978, 115–116.
- Előzetes jelentés a Zalavár–kövecsesi mentőásatásról. *FolArch* 31, 1980, 175–187.
- (Salamon Ágnessel közösen) Pannonia – fifth to ninth centuries. In: *The Archaeology of Roman Pannonia*. Budapest–Lexington 1980, 397–425.
- Awaren. Archäologisches Fundmaterial, chronologische und ethnische Fragen. In: *Lexikon des Mittelalters I*. München 1980, 1283–1287.
- Zalavár–Kövecses. Ausgrabungen 1976–78. *RégFüz* ser. II. 24, 1984.
- Zalavár a középkorban. Budapest 1985, 22 p.
- Salamon Ágnes (1923–1986). *ArchÉrt* 113, 1986, 262–263.
- Zalavár–Zalapart, Esztergályhorváti–Huszárvár. In: *Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében*. 1986. 14–25, 22–25.
- Die neueren Ausgrabungen von Mosaburg–Zalavár. In: *Hungaro–Bulgarica I*. Budapest 1986, 46–54, 178–181.
- Neuere archäologischen Angaben zur Frage der Kirchen von Mosaburg–Zalavár des 9. Jahrhunderts. In: *Szlávok–protobulgárok–Bizánc*. Szeged 1986, 79–94.
- Zalavár–Mosaburg, das befestigte Herrschaft- und Kulturzentrum des 9. Jahrhunderts in Pannonien. *Cirilo-Methodievski Studii* 4, 1987, 148–159.
- Zalavár az újabb ásatások tükrében. In: *Honfoglalás és régészet*. Budapest 1994, 85–90.
- (Salamon Ágnessel közösen) *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th c.) at Pókaszepekt*. Budapest 1995, 246 p.
- Könyvismertetések: *ArchÉrt* 90, 1963, 140–142; 94, 1967, 101–107; 100, 1973, 281–282; 101, 1974, 336–337; *ByZ* 67, 1974, 176–179; *ArchÉrt* 103, 1976, 136–137; 109, 1982, 328–330; 110, 1983, 137–139; *Germania* 66, 1988, 290–294; *CommArchHung* 1989, 226–228; *ArchÉrt* 117, 1990, 278–279.
- Ásatási jelentések: Dunaszekcső: *ArchÉrt*, 86, 1959, 207; Majosháza: *ArchÉrt* 86, 1959, 208; Tiszavárkony: *ArchÉrt* 87, 1960, 244; Pókaszepekt: *ArchÉrt* 91, 1964, 259; 92, 1965, 241; 93, 1966, 298; 97, 1970, 314; Zalavár: 89, 1962, 270–271, 90, 1963, 304–305; 91, 1964, 261; 92, 1965, 241; 93, 1966, 299; 99, 1972, 261; 104, 1977, 269–270; 106, 1979, 285; 107, 1980, 253; 108, 1981, 274; 109, 1982, 310; 110, 1983, 303–304; 112, 1985, 287–288; 113, 1986, 284; 114–115, 1987–88, 276; 117, 1990, 132; 119, 1992, 108; Esztergályhorváti–Huszárvár: *ArchÉrt* 110, 1983, 302; 112, 1985, 286.

DR. KRALOVÁNSZKY ALÁN
(1929–1993)

1993. október 7-én meghalt dr. Kralovánszky Alán, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója.

Egyéniségét, annak kibontakozását családi háttere és iskolája, gimnáziuma határozta meg. Olyan értelmiségi családban született, ahol a keresztény nemzeti értékek becsülése erkölcsi alap volt. Ez egész életére kihatott. Kihatott az a gimnázium – Római Katolikus Érseki Reálgimnázium – is, ahol ugyancsak ezeket a keresztény nemzeti értékeket adták át a paptanárok a tananyag maximális megkövetelése mellett. Ezek a tanárok nemcsak tanítottak, hanem neveltek is, szinte a nap huszonegy órájában. Utolsó évfolyama volt azoknak, akik még az iskolák államosítása előtt – 1948-ban – tehettek érettségi vizsgát. Még abban az évben beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre; a család anyagi helyzete azonban megszakította vele tanulmányait és csak két év múlva tudta azt újrakezdeni. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen 1955-ben szerzett régészdiplomát, majd 1964-ben doktorált. 1980-ban műemlékvédelmi szakdiplomát szerzett.

Az egyetem elvégzése utáni első múzeumi munkahelye a debreceni Déri Múzeum lett, majd 1957-től a tatai Kuny Domokos Múzeum igazgatója volt. 1957 végén politikai okokból 8 hónapi börtönrre ítélték, amelyből 6 hónapot töltött le. Ezt követően különböző helyeken dolgozott, s csak 1967-ben került vissza a múzeumi területre, a Mezőgazdasági Múzeumba. 1965-ben a székesfehérvári István ki-

rály Múzeum régésze lett, 1974-ben pedig a veszprémi Bakonyi Múzeum igazgatója. A Magyar Nemzeti Múzeumba 1983-ban jött, az Adattár vezetését vette át. 1993. június 1-jével nevezték ki a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává. Megfeszített munkával végezte rendkívül felelősségteljes feladatát, amelyet szervezete 1993. október 7-ig bírt; 4 napos kórházi kezelés után meghalt.

Kralovánszky Alán régészeti tevékenységét Csongrád, Fejér, Hajdú-Bihar, Komárom, Pest, Somogy, Szabolcs-Szatmár, Vas, Veszprém és Zala megyékben folytatott ásatások sora jelzi. Elsősorban a magyar honfoglalás és államalapítás korának kutatója volt. Legkiemelkedőbb munkája is e korszakhoz köti, szakrális központunk, a székesfehérvári bazilika, a királýsírok kutatása, ahol a régészeti tevékenységhez történeti és antropológiai vizsgálatok csatlakoztak. Utóbbit feleségével, dr. Éry Kingával végezték. Különleges ásatása volt a rákoskeresztúri temető 301-es parcellájának feltárása, az 1956-os mártírok exhumálása.

Múzeológus volt. Az ásatási anyag feldolgozását, leltározását, raktározását szakszerűen végezte. Az általa rendezett bel- és külföldi kiállítások pedig közművelődésben történő részvételét jelzik.

Feltáró és tudományos munkásságát ásatásainak és publikációinak jegyzéke tanúsítja, mindezek elismerését pedig tudományos társaságok és bizottságok (Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat, Magyar Történelmi Társulat, Current Anthropology, Ásatási Bizottság, Országos Múzeumi Tanács, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum tudományos tanácsa, MTA Középkori Régészeti Bizottság, Union International d'Archaeologie Slave, Comité d'Architecture, Királýsír Bizottság, Szent Jobb Bizottság, ICOMOS National Memory Sites, MTA Régészeti Bizottság) tagsága és tisztségviselése, valamint emlékérmek és kitüntetések (nívódíj, Alba Regia-emlékérem, milleniumi érem, kétszeres Szocialista Kultúráért, Kuzsinszky-érem, Veszprém Megyéért arany fokozat, Székesfehérvárért plakett, Móra Ferenc-díj, a 301-es parcella feltárásáért Kiváló Munkáért és Nagy Imre-plakett) bizonyítják.

Gedai István

DR. KRALOVÁNSZKY ALÁN SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

1. Szakmai kiadványokban megjelent munkái:

- 1955 A kerepesi késő középkori ezüstkincs. (Un trésor en argent de la fin du Moyen Âge, trouvé à Kerepes.) – ArchÉrt 82: 190–201.
- 1956 Adatok az ún. S végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. – ArchÉrt 83: 206–212.
- Az Ártánd – zomlínpusztai kora vaskori sírlelet. – ArchÉrt 83: 222.
- 1957 Adatok az ún. S végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. – ArchÉrt 84: 175–186.
- 1957 Beiträge zur Frage der Ausgestaltung, Chronologie und der ethnischen Bestimmung des sog. Schläfenringe mit S-Ende. – StSl 5: 327–361.
- Adatok a kárpát-medencei félhold alakú csüngők kérdéséhez (Beiträge zur Problematik der halbmondförmigen Anhänger aus dem 10–11. Jh. im Karpathenbecken). – ArchÉrt 86: 76–81.
- Embertani adatok és módszerek újabb alkalmazási lehetőségei a régészetben (Neue Anwendungsmöglichkeiten von anthropologischen Daten und Methoden in der Archäologie). AnthrK 3: 17–31.
- 1960 A papi honfoglalás kori temető (Das Gräberfeld in Pap aus der Landnahmezeit). – JAMÉ 3: 27–38.
- NEMESKÉRI, J.–ÉRY, K.–KRALOVÁNSZKY, A.: A magyarországi jelképes trepanáció (Symbolically trephined skulls in Hungary). – AnthrK 4: 1–30.
- ÉRY, K.–KRALOVÁNSZKY, A.: Analyse paléosociographique des cimetières des environs de Székesfehérvár. – AnnHN 52: 497–522.
- 1961 NEMESKÉRI, J.–ÉRY, K.–KRALOVÁNSZKY, A.–HARSÁNYI, L.: Data to the reconstruction of the population of an eleventh century cemetery: Gáva-Market. A methodological study. – CraHung 4: 1–64.
- 1962 FEHÉR, G.–ÉRY, K.–KRALOVÁNSZKY, A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. – RégTan 2: pp 99.
- Kora Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép-Duna-medencéből. (9th to 12th century agricultural implements from the Middle-Danube Basin). – MMMK 116–123.
- 1963 ÉRY, K.–NEMESKÉRI, J.–KRALOVÁNSZKY, A.: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja (A representative reconstruction of historic populations). – AnthrK 7: 41–90.
- ÉRY, K.–KRALOVÁNSZKY, A.: Székesfehérvár környéki X–XI. századi temetők népességének paleoszociográfiai vizsgálata. (Paleosociographical examination of the population of 10th–11th century). – Alba Regia 2–3: 69–89.
- 1963 Jelentés a Pázmánd – János tanyai régészeti leletmentésről (Bericht über den Grabungen von János-tanya bei Pázmánd). – Alba Regia 2–3: 137–139.
- A Balinka–Mecser pusztai avarkori sírok (Die Gräber aus der Avarzeit in Balinka–Mecser pusztá). – Alba Regia 2–3: 166–172.
- A Pákozdi–Börgönd pusztai késő avar kori temető (Spätavarenzeitlichen Gräberfeld in Pákozdi–Börgönd pusztá). – Alba Regia 2–3: 173–179.

- Kora Árpád-kori sírok Előszálláson (Gräber aus der Früh-Árpádenzeit in Előszállás). *Alba Regia* 2-3: 180-181.
- 1962-1964 Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944-1961. Leletkataszter (Archaeological excavations in County Hajdú-Bihar 1944-1961, register of finds). – *DME* 31-45.
- 1963-1964 Őskori leletek Bakonycsérnye-Sikátorpusztán (Archäologische Funde von Bakonycsérnye-Sikátorpuszta). – *Alba Regia* 4-5: 204-205.
- Velence község történetéhez (Zu der Geschichte der Dorfgemeinde Velence). – *Alba Regia* 4-5: 226-232.
- A Bakonycsérnye-Ubald pusztai középkori leletekről (Mittelalterliche Funde in Bakonycsérnye-Ubald puszta). – *Alba Regia* 4-5: 238.
- 1964 Anwendung neuerer anthropologischer Angaben und Methoden in der archäologischen Forschung. – *RégDolg* 6: 111-113.
- Néhány gondolat készülő régészeti kiállításainkhoz. – *MK* 2: 28-32.
- Szarvasmarha-temetkezés a honfoglalás korából (Viehbestattung aus der Zeit der Ungarischen Landnahme). – *MMMK* 171-183.
- Kiss, A.-KRALOVÁNSZKY, A.: A márfai avar kori lósr. (Das Pferdegrab aus Márfa aus der Zeit der Awaren). – *MMMK* 251-254.
- 1964-1965 Dokumentationskarteiensystemen und die Möglichkeiten ihrer Verwendung in der individuellen archäologischen Forschung. – *MFMK* 137-151.
- 1965 Über einige Fragen der Erforschung der frühen Periode der Agrargeschichte. – *AASzeg* 8: 47-57.
- NEMESKÉRI, J.-KRALOVÁNSZKY, A.-HARSÁNYI, L.: Trephined skulls from the tenth century. – *ActaArchHung* 6-7: 211-217.
- 1965-1966 Die landnahmezeitliche Rinderbestattung von Sárbogárd. – *Alba Regia* 6-7: 89-96.
- Dokumentációs kártyarendszerek és alkalmazásuk lehetőségei a régészeti egyéni kutatásban (Card systems of documentation and the possibility of their application in individual archaeological research). – *Alba Regia* 6-7: 211-217.
- 1966 Antropológiai adatok a honfoglalók sámánhitéhez. A tatari antropomorf lelet (Anthropological data concerning the shamanist faith of the Conquering Hungarians). – *AnthrKl* 10: 91-98.
- 1966 A székesfehérvári középkori bazilika. (Die mittelalterliche königliche Basilika von Székesfehérvár.) (Kiállítási vezető.) – *IKMKözl B.* 27: 20 p.
- Középkor. In: Az István király Múzeum állandó kiállításának vezetője. – *IKMK D.* 40: 21-25.
- Kerámia (Keramik). A Közép-Dunántúl anyagi műveltsége I. (kiállítási katalógus). 7-8, 13, 14-15.
- 1966-1967 A székesfehérvári királyi bazilika alapításának kérdéséhez (Zur Frage der Gründung der königlichen Basilika von Székesfehérvár (Stuhlweissenburg).) – *MFME* 121-125.
- 1967 Székesfehérvár kialakulása a régészeti adatok alapján (Die Ausbildung der Stadt Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) auf Grund der archäologischen Daten.) – *SzékesfÉvsz* 1: 7-18.
- Székesfehérvár X-XI. századi településtörténeti kérdései (Siedlungsgeschichtliche Probleme der Stadt Stuhlweissenburg (Székesfehérvár) in den X-XI. Jahrhunderten). – *SzékesfÉvsz* 1: 35-47.
- NEMESKÉRI, J.-KRALOVÁNSZKY, A.: Székesfehérvár becsült népessége a X-XI. századokban (Die geschätzte Bevölkerungszahl Stuhlweissenburgs (Székesfehérvár) in den 10-11. Jh. – *SzékesfÉvsz* 1: 125-140.
- A székesfehérvári királyi bazilika alapításának és István királlyá koronázásának kérdéséhez. – *FejMegySzeml* 3: 48-54.
- 1967-1968 Contribution a la question du sarcophage de Székesfehérvár. – *Alba Regia* 8-9: 85-90.
- Új szerzeményeink. Középkori kőtár. – *Alba Regia* 8-9: 182-183.
- A Fejér megyei Múzeumok Baráti Köre. – *Alba Regia* 8-9: 194-195.
- A móri és a szabadegyházi honfoglalás kori temetkezések (Die landnahmezeitlichen Bestattungen von Mór und Szabadegyháza). – *Alba Regia* 8-9: 249-251.

- Előzetes jelentés az 1965. évi székesfehérvári ásatásokról. (Vorbericht über die mittellalterlichen Ausgrabungen in Székesfehérvár 1965.) – *Alba Regia* 8–9: 253–261.
- 1968 A székesfehérvári középkori bazilika (Die mittellalterliche königliche Basilika in Székesfehérvár). Átdolgozott és bővített kiadás. – *KMKB*. 27: 34 p.
- The paleosociographical reconstruction of the eleventh century population of Képuszta. A methodological study. – *JPMÉ* 13: 75–116.
- 1970 Középkori műemlékek régészeti kutatása Székesfehérvárott. – *Műemlékvédelem* 14: 157–162.
- 1971 Székesfehérvár István király korában. – *Alba Regia* 12: 276–278.
- A székesfehérvári középkori kutatások 25 évének eredményéről. – *RégFüz Ser. II.* 14: 95–97.
- 1972 The early history of Alba Regia in the light of archaeological excavations. – *Alba Regia* 13: 305.
- 1972 F. PETRES, É.–KRALOVÁNSZKY, A.–KOVÁCS, P.–SULYOK, J.: Az 1000 éves Székesfehérvár. Kiállítási vezető. – *IKMKD* 82: középkor: 6 p.
- 1973 Ein Anschirrungsfund aus dem 10 Jh. in Ungarn. – *Berichte über den II. Int. Kongr. für Slawische Archäologie*, Berlin. Bd II: 357–361.
- 1975 A tinópénz kérdései I. István korában. – *Alba Regia* 14: 285–288. (Külön a „Magyar pénzverés kezdete” c. füzetben is: *IKMKözl A.* 21.)
- 1976 An anthropomorphic shamanic musical instrument from the 8th to 12th centuries A.D. – In: *The realm of the extra-human. Agents and audiences.* Ed. Barathi, A. The Hague – Paris, 439–445.
- 1975 Székesfehérvári ásatások. Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport középkori és reneszánsz művészettel foglalkozó felolvasó üléséről. – *ArsHung* 75/2: 317–318.
- 1979 KÖSZEGI, F.–KRALOVÁNSZKY, A.–VARGA, B.: In memoriam dr. Nagy László (1904–1978). – *VMMK* 14: 7–10.
- 1982 A székesfehérvári Anjou-sírkápolna. – In: *A művészet I. Lajos király korában. 1342–1382.* Katalógus. Szerk. Marosi E.–Tóth M.–Varga L., Bp., 165–174.
- 1983 Újabb adatok a veszprémi Gizella-kápolna középkori és újkori építéstörténetéhez. – *Építés-Építészettud* 15: 273–281.
- The earliest church of Alba Civitas. – *Alba Regia* 20: 75–88.
- 1984 A Velencei Karta egy régész szentével. – *Műemlékvédelem* 28: 278–280.
- Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez. – *VMMK* 17: 189–207.
- Baukunsthistorische Angaben zur Frage des vierapsidalen Kirchentyps in Ungarn. – *FolArch* 35: 111–138.
- 1985 A várostörténeti kutatások kérdéséhez. – In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai.* Szerk. Fodor, I.–Selmeczi, L. 313–317.
- A veszprémi és a zirci templomok kutatásának újabb eredményei. – In: *Középkori régészeti kutatásunk újabb eredményei és időszerű feladatai.* Szerk. Fodor, I.–Selmeczi, L. 353–362.
- Az ispánsági várak kérdéséhez. – In: *Középkori régészeti kutatásunk újabb eredményei és időszerű feladatai.* Szerk. Fodor, I.–Selmeczi L. 129–131.
- Honfoglaló őseink szarvasmarha-kultusza. – In: *Az őshazától a Kárpátokig.* Szerk. Szombathy V. Bpest, 360–374.
- A magyar középkor. – In: *A Bakony és a Balaton-felvidék évezredei.* Kiállítási katalógus. Veszprém, 60–79.
- Árpád-házi uralkodók jelvényei és ereklýei. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, 7–9, 11–14, 17, 22.
- 1986 Veszprém, Gizella-kápolna. – *Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára* 235: 16 p.
- 1987 A „régészeti műemlék” védelme. – Előadás az egi nyári egyetemen. *OMF* kiadás, 107–109.
- 1987–1988 Hozzászólás Kállai G.: Újabb szempont Dbg. 1706/a dénár hátlap éremképének meghatározásához. – *NK* 86–87: 69–70.
- 1988 Székesfehérvár. Nemzeti emlékhely. Királyi bazilika. I–II. – *Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára* 309.
- Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. – In: *Szent István és kora.* Szerk. Glatz F.–Kardos J. Bpest., 166–172.

- Honfoglalás kori leletek Dunaalmáson, Tatán. – In: Komárom megye története I. Szerk. Gombkötő G. 244–282.
- 1989 Szent István király székesfehérvári sírja és kultushelye. – *FolArch* 40: 165–173.
- A műemlékvédelem és a régészeti kutatások kapcsolata. – Előadás az egri nyári egyetemen. *OMF kiadás* 55–59.
- 1989–1990 A hajdúdorogi VII. századi avar temető (előzetes ismertetés). – *DMÉ* 117–139. (A 7th century avar cemetery from Hajdúdorog.)
- In memoriam Nemeskéri János. – *AnthrK* 32: 235–238.
- 1990 The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages. – In: *Towns in medieval Hungary*. Ed. Gerevich, L. Bpest, 51–95.
- 1991 Neuere Siedlungs- und Baugeschichtliche Daten aus dem 10. Jahrhundert in Ungarn. – In: *Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs* 4. Bayern, Ungarn und Slawen im Donauraum. Red. Katzinger, W.–Marckhgott, G., Linz, 173–194.
- Veszprém középkori topográfiája. – *DuDolg* C. 3: 107–111.
- Székesfehérvár. Nemzeti emlékhely. Királyi bazilika I–II. – *Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára* 310. 2. javított kiadás, egy kötetben német nyelven is.

2. Ismeretterjesző kiadványokban megjelent munkák (napilapok kivételével):

- 1954 A visegrádi ásatások. – *Természet és Társadalom* 113: 536–539.
- 1955 PÓCZY, K.–KRALOVÁNSZKY, A.: Újabb 2000 esztendő leletek Óbudáról. – *ÉÉT* 10: 1300–1303.
- 1965 A székesfehérvári középkori ásatások. – *Tanácsnagyi Híradó* 8–9.
- 1967 István király fehérvári koronázásának kérdéséről. – *Székesfehérvári Közélet* 9–10.
- 1969 Újabb történeti műemlékkel gazdagodott Székesfehérvár. – *Múzeumi Magazin* 22–23.
- Átadták rendeltetésének a székesfehérvári új középkori romterületet. – *Székesfehérvári Közélet* 10–11.
- 1970 István király és Alba Civitas. – *Közművelődés* 17: 6–8.
- 1971 Újabb fontos történeti emlékekkel gazdagodott Székesfehérvár. – *Székesfehérvári Közélet* 5–6.
- 1972 Az ezeréves Székesfehérvár korai története. *ÉlTud* 27: 1556–1563.
- A középkori Székesfehérvár. – *Geodéziai és Kartográfiai Tájékoztató* 5: 6–9.
- Az ezeréves Székesfehérvár. – *TeV* 13: 338–342.
- „A rendi intézmények és a parlamentarizmus történetének nemzetközi bizottsága” székesfehérvári konferenciája. – *Székesfehérvári Közélet* 17.
- 1974 Honfoglalás kori emberfej formájú hangszer. – *Művészet* 15: 12.
- 1981 A veszprémi várhegy. – *Városvezető kalauz*, 12 p.
- 1982 Árpád-kori királyi udvarház régészeti kutatása Zircen. – *Horizont* 10: 11.
- Újabb szempontok Veszprém korai történetének kérdéséhez. – *Horizont* 10: 11–16.
- 1983 BALASSA L.–KRALOVÁNSZKY A.: Veszprém. Panoráma, Magyar városok. Bp., 224 p. 7–100, 141–192.
- Bakony, Balaton-felvidék. Útikönyv. Bp., 647 p. (A középkori előzmények megírása.)
- 1988 Szent István és a székesfehérvári augusztusok. – In: *Szent István archikon '88*. Szerk. Dobos M. (oldalszám nélkül).
- Szent István király temetése. – *História* 3: 3–4.
- István király és Veszprém. – *Horizont* 3–7.
- 1989 A székesfehérvári nemzeti emlékhely pályázatának ürügyén. Tények–meditációk. – *Magyar Építőművészet* 80: 14–15.
- 1993 A magyar társadalom szervezésének elve az államalapítás korában. – *Honismeret* 21: 10–16.

Összeállította: Gedai István

DR. KRALOVÁNSZKY ALÁN RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ ÁSATÁSI JELENTÉSEK ALAPJÁN

1954. *évi ásatások: ArchÉrt 83, 1956.*
 Bpest – Albertfalva (római) 93.
 Bpest – Csillaghegy, Téglagyár (Árpád-kor) 101.
1955. *évi ásatások: ArchÉrt 84, 1957.*
 Szombathely – Kálvária (római) 86.
 Balmazújváros – Kónyadomb (szarmata) 86.
 Császár (avar) 87.
 Debrecen – Csapó utca (késő középkor) 89.
 Hajdúböszörmény – Zelemér (középkor) 89.
 Kisvárd – Vár (középkor) 90.
1956. *évi ásatások: RégFüz 9, 1958.*
 Biharkeresztes – Farkasdomb (germán) 10.
 Egyek (bronzkor) 11.
 Hajdúnánás – Tedej (szkíta) 11.
 Balmazújváros – Vörös Csillag Tsz (szarmata) 29.
 Tiszalök – Erőmű (szarmata) 33.
 Ártánd (avar) 35–36.
 Hajdúdorog – Városkert u. 5–7. (avar) 36.
 Pap – Rózsadomb (honfoglaló) 39.
 Debrecen – Csapó utca 7–11 (középkor) 50.
 Debrecen – Nagytemplom (középkor) 50.
 Józsa (középkor) 51.
 (Felgyő: egyetemi tanásatáson részvétel)
1957. *évi ásatások: RégFüz 10, 1958.*
 Debrecen – Góztéglagyár (szarmata) 30.
 Kocs (középkor) 47–48.
 Ártánd (avar) 37.
 Tata – Kálváriadomb (középkor) 52.
 (Felgyő: egyetemi tanásatáson részvétel)
1958. *évi ásatások: RégFüz 11, 1959.*
 Vác – Homokbánya (avar) 52.
 Dunaalmás – Homokbánya (honfoglaló) 53.
1959. *évi ásatások: RégFüz 13, 1960.*
 Pilismarót – szobi rév (rézkor) 17.
 Vác – Homokbánya (avar) 78–79.
 Esztergom – Búbánatvölgy (Árpád-kor) 105.
1960. *évi ásatások: RégFüz 14, 1961.*
 Pázmánd – János-tanya (bronzkor) 7–8.
 Százhalombatta (bronzkor) 9–10.
 Pustavám – Ipari művek (római) 34–35.
 Balinka – MTSZ föld (avar) 47.
 Balinka – Mecsérpuszta (avar) 48.
 Pákozd – Nádas tó (avar) 50–51.
 Bicske – Tóra dűlő (Árpád-kor) 61.
 Előszállás – Arany J. u. 4. (Árpád-kor) 65.
1961. *évi ásatások: RégFüz 15, 1962.*
 Alap – Dózsa György út 120. (kelta) 1.
 Alap – Kossuth Lajos utca 90–110 (bronz- és Árpád-kor) 1.
 Lepsény – Besnyei dűlő (kelta) 6.
 Százhalombatta (bronzkor) 17.
 Százhalombatta – Kossuth L. utca 7. (bronzkor) 17.
 Baracs – Kornis puszta (római) 25.
 Fehérvárcsurgó – Pörösök földje (római) 29–30.
 Igar – Jókai u. 206. (római) 30–31.
 Sárbogárd – Tringer-tanya (római) 34–35.
 Bakonykúti – MTSZ tanyaközpont (avar) 44–45.

- Alap – Tavaszmajor (Árpád-kor) 55.
 Sárbogárd – Templomdűlő (Árpád-kor) 57.
 Sárbogárd – Tringer-tanya (bronz- és honfoglalás kor) 57–58.
 Velence – Növényvédő állomás (honfoglaló) 58.
 Alap – Dózsa Gy. út (középkor) 64.
 Csókakő – Vár (középkor) 67.
 Hantos – Birkás tó (középkor) 70.
 Sározd (középkor) 75.
 Sárszentágota – Felsőtöbörzsök (honfoglaló) 75–76.
 Szfv – Balatoni út 11–15 (középkor) 78.
 Szfv – Május 1. tér (középkor) 78.
 Szigetújfalu – Révállomás (középkor) 90–91.
1962. évi ásatások: *RégFüz* 16, 1963.
 Fehérvárcsurgó – Pörösök földje (római) 33.
 Mór – Sztahanov u. 1 (római) 35.
 Velence – Növényvédő állomás 232. (római) 42.
 Mór – Sóderbánya (avar) 49.
 Bicske – Tóra dűlő (Árpád-kor) 60–61.
1963. évi ásatások: *RégFüz* 17, 1964.
 1964. évi ásatások: *RégFüz* 18, 1965.
 Dunaalmás – Homokbánya (honfoglaló) 49.
 Fonyód – Bélatelep (9. század) 49.
1965. évi ásatások: *RégFüz* 19, 1966.
 Alap – Tavaszmajor (avar és Árpád-kor) 35.
 Szfv – Bástyá u. 15. (középkor) 76.
 Szfv – Szabadság tér 2. (középkor) 77–78.
1966. évi ásatások: *RégFüz* 20, 1967.
 Szabadegyháza – Galamb-tanya (honfoglaló) 68.
1967. évi ásatások: *RégFüz* 21, 1968.
 Moha – Homokbánya (őskor és Árpád-kor) 48.
 Fehérvárcsurgó – Vaskapu (középkor) 62.
 Martonvásár – Kismartonpuszta (középkor) 69.
 Sározd – Pusztatemplom dűlő (középkor) 74.
 Sárszentmihály – Malomsziget (középkor) 74.
 Szabadbattyán – Kula (középkor) 76.
 Szabadbattyán – sárvízi új csatorna (középkor) 76.
 Szfv – Basa u. és Bástyá u. sarok (középkor) 77.
 Szfv – Bástyá u. és Gagarin tér sarok (középkor) 77.
 Szfv – fecsképarti temető (középkor) 78.
 Szfv – Palotai út 5. (középkor) 78.
 Szfv – püspöki székesegyház (középkor) 78.
 Szfv – romkert (középkor) 78–79.
 Szfv – Szabadság tér 2. (középkor) 79.
 Szfv – Sziget utca (középkor) 79.
 Velence – Meszlényi kápolna (középkor) 82.
 Velence – VII. sz. út (újkor) 82.
1968. évi ásatások: *RégFüz* 22, 1969.
 Szfv – Ikarus gyár (avar) 47.
 Vertesacsa – Pinceharaszt dűlő (avar) 48–49.
 Szfv – Arany J. utca (középkor) 70.
 Szfv – Koch L. utca 1. (középkor) 70.
 Szfv – püspöki székesegyház (középkor) 70–71.
 Pákozd (középkor) 85.
 Pátka (középkor) 85.
 Szfv – Arany J. utca 9. (középkor) 91.
 Szfv – Bástyá utca (középkor) 91.
 Szfv – Táncsics u. és Vásvári u. sarok (középkor) 91–92.
 Szfv – Várfalpark (középkor) 92.
 Szfv – Belváros több pontja (középkor) 92.

1969. évi ásatások: *RégFüz* 23, 1970.
 Szfv – Szabadság tér 2 (középkor) 72–73.
 Szfv – Bástya utca 5. (középkor) 99.
 Szfv – Püspökkert (Árpád-kor, Középkor) 99–100.
 Szfv – Csók István u. 20. (középkor) 100.
 Szfv – Kisfalud puszta (Árpád-kor) 100.
 Szfv – Zalka Máté utca 6. (középkor) 100–101.
1970. évi ásatások: *RégFüz* 24, 1971.
 Szfv – Bikasziget, Rádiótelep (Árpád-kor) 61.
 Szfv – Szabadság tér, Bazilika 73–74.
 Szfv – Fecskepart, Móri út (Árpád-kor) 75.
 Szfv – Rózsa utca 3. (Árpád-kor) 96–97.
1971. évi ásatások: *RégFüz* 25, 1972.
 Szfv – Arany J. utca 5–7. (Árpád-kor) 63.
 Szfv – Sóstó, vízművek homokbányája (Árpád-kor) 63–64.
 Szfv – Romkert 77–79.
 Vereb – Pázmándi úti tábla (középkor) 105.
1972. évi ásatások: *RégFüz* 26, 1973.
 Szfv – Romkert 112–113.
1973. évi ásatások: *RégFüz* 27, 1974.
 Csákvár – Petőfi u. 1. (római) 38.
 Szfv – Rózsa u. 5–7. (Árpád-kor) 79.
1974. évi ásatások: *RégFüz* 28, 1975.
1975. évi ásatások: *RégFüz* 29, 1976.
 Veszprém – Felszabadulás út (Őskor) 21.
 Veszprém – Vár, székesegyház (bronzkor, Árpád-kor) 61.
 Taliándörögd – Szt. András templom (középkor) 87–88.
1976. évi ásatások: *RégFüz* 30, 1977.
 Taliándörögd – Szt. András templom (középkor) 69–70.
1977. évi ásatások: *RégFüz* 31, 1978.
1978. évi ásatások: *RégFüz* 32, 1979.
 Veszprém – Somogyi B. út 14. (római?) 62.
 Veszprém – Kálváriadomb (középkor) 101–103.
 Veszprém – Tolbuchin út 15. (középkor) 139–140.
1979. évi ásatások: *RégFüz* 33, 1980.
 Kapolcs – Kossuth L. u. 88. (germán) 60.
 Szfv – Püspökkert (középkor) 86.
 Tüskevár – Malom (középkor) 117.
 Veszprém – Tolbuchin u. 9., 15., 17., 19. (középkor) 118–119.
1980. évi ásatások: *RégFüz* 34, 1981.
 Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 16–18. (Árpád-középkor) 81–82.
 Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 39. (középkor) 82.
 Veszprém – Lenin tér (újkor) 121.
 Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 17. (bronzkor, középkor) 121.
 Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 29. (középkor) 121–123.
1981. évi ásatások: *RégFüz* 35, 1982.
 Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 18. (középkor) 98.
 Veszprém – Kereszt u. (középkor) 136–137.
 Veszprém – Szabadság tér 14. (újkor) 137.
 Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 3–4. (középkor) 137.
 Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 6. (középkor) 137.
 Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 17. (középkor) 137.
 Veszprém – Vörös Október u. 7. (újkor) 138.
1982. évi ásatások: *RégFüz* 36, 1983.
 Devecser – Kastélykert (középkor) 97.
 Tihany – Apátság (középkor) 124–125.
 Városlőd – Petőfi u. 12. (középkor) 127.
 Vászoly – Pusztaegyház (középkor) 127–128.
 Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 6. (középkor) 128.

- Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 12–21. (középkor) 128.
Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 18. (középkor) 128–129.
Zirc – Kossuth L. út, Rk. templomkert (Árpád-kor) 133–134.
1983. évi ásatások: *RégFüz* 37, 1984.
1984. évi ásatások: *RégFüz* 38, 1985.
Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 37. és Sz. György között 84–85.
Bpest – I. Mátyás templom (exhumálás) 90.
Szfv – Romkert (exhumálás) 119–120.
Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 33–35. (középkor) 126–127.
1985. évi ásatások: *RégFüz* 39, 1986.
Veszprém – Vár, Tolbuchin u. 35–37. (középkor) 118.
1986. évi ásatások: *RégFüz* 40, 1987.
1987. évi ásatások: *RégFüz* 41, 1988.
1988. évi ásatások: *RégFüz* 42, 1991.
Szfv – Romkert 92.
1989. évi ásatások: *RégFüz* 43, 1991.
Szfv – Romkert 73.
1990. évi ásatások: *RégFüz* 44, 1992.
Szfv – Királyi bazilika 91.
1991. évi ásatások: *RégFüz* 45, 1993.
Szfv – Királyi bazilika 96.

Összeállította: Gedai István

PALAEOLITHIC SETTLEMENT TRACES NEAR PÜSPÖKHATVAN

Éva CSONGRÁDI-BALOGH – Viola T. DOBOSI

Ferenczy Museum, Szentendre–Hungarian National Museum

Topographic position of Püspökhatvan (Fig. 1)

The Galga valley is a characteristic small geographical area of Northern Hungary, lying at 124–255 m above sea level, with an undulating relief. Its peculiar geographic features of transitional character made it favourable for human settlement already during the Paleolithic. From a geomorphological point of view the N part of the Galga valley belongs to the Cserhát Mts, a part of the Northern Hungarian Mid-Mts., its middle part belongs to the Gödöllő Hills, while its southern margin belongs to the Great Hungarian Plain. The valley system, of the approximately N–S direction Galga valley had been developed during the Pleistocene and most probably it was a link between the rivers Ipoly and Zagyva.¹

The Galga brook which springs from the vicinity of the village Bercel in Nógrád county, increased also with the water of brooks running southward from the Cserhát Mts. flows in its asymmetric valley of tectonic origin which valley is growing wider after the village Püspökhatvan. From the slope debris accumulated in the Galga valley during the Ice Age river terraces with gravel had been developed. Here and there several meters thick loess deposited over these terraces. The terraces of the Galga valley and also the valleys and plateaus on the row of hills along the two sides of the valley provided very favourable conditions for Paleolithic settlement in the region.²

Among the higher terraces at best the loess-covered No 3 one could be identified. In this area instead of the usual No 2. terrace, Paleolithic sites are found usually on the No 3 terrace.³

A short history of excavations: Püspökhatvan–Diós

On the basis of Imre Kiss' report the site was identified during a field survey by P. Patay and V. T. Dobosi in 1985.⁴ Till the May of 1990 the site was recorded erroneously under the name Püspökhatvan–Májoka, when it became clear that the

¹ Csongrádiné Balogh É., 1990., Magyarország Kistájainak Katasztere 1990.

² Csongrádiné Balogh É., 1991/a.

³ Magyarország Kistájainak Katasztere 1990, 778.

⁴ RF I. 39. 1986. 24

region in question was called "Diós". Before the planned excavations we made a field survey at the site during which on the headland facing the wide valley of the river Galga, in the uncultivated, grown wild orchard we collected on the surface finds which suggested the presence of a workshop for processing chipped stone tools.⁵ On the road, leading to the Dióštető, we found several chipped flakes and hydroquartzite blocks which most probably constitute part of the mountains.

Between the 21st and 25th of May 1990 we made a short check excavation at Püspökhatvan–Diós.⁶ On the margin of the terrace of the Dióštető over the Galga valley at 212–219 m above sea level we opened several trenches and sections. The first trial trenches of the check excavation of 1990 were made along the path leading to the margin of the terrace from the earth road leading uphill, between the southern margin of the orchard and the margin of the forest belt, over an area of 55 m².

Several worked flakes and tools were found on the surface and also several flakes came to light from the trenches. The first in situ finds were found usually between –80 and –100 cm, in connection with the upper level of the dry calcareous loess with loess dolls; they are flint flakes, intact andesite and quartzite pebbles, together with scattered charcoal and ochre grains. From the culture layer in section "A" (trenches 1 and 6, 1–5 □, trench 2. 1–2 □) (–100–110 cm) several flakes and raw material blocks came to light. The "pebbled" surface in section "A" is maybe a marginal settlement feature. The tools and flakes were in the 2–3 opening levels of the trench no 5. There is a calcareous crust on the pebbles. The northern end of the trench No 5. is on the margin of the terrace sloping strongly towards the ravine.

Because of the scattered features discovered in 1990 we found advisable to open an extension of section "A" to the N, and also to open new sections at 212–219 m above sea level on a small rectangular plateau of 80×100 m covered with dense vegetation, being nearer to the margin of the terrace (Drawing 1.).

In the May of 1991⁷ (Fig. 1.) in section "B" (between trenches 1. and 5.) from a culture layer between –80 and –90 cm, reddish and yellow ochre grains, sporadically occurring but well preserved charcoal grains, calcareous concretions, andesite pebbles with natural, sharp edges were found together with some hydroquartzite. There is a band without finds at the W and N margin of the section "B" which at the S and E margins of the section joins to the culture layer of section "A". In the E part of the section sporadically there are worked hydroquartzite lumps, charcoal grains in spots and a small yellow ochre grain, together with several spots with ashes. On the basis of a two years' experience we may say that this settlement feature can be characterized by a concentration of finds of 6×4 m. From this section, too, we could gather charcoal for C–14 analysis. As a result of agricultural activity humus and loess had been mixed up. In section "B" the culture layer was at –90 cm depth, while in trench 7. it was between –120 and –130 cm. Most probably the level with the culture layer in section "B" during the flourishing of the settlement was at the highest point of the terrain. During the Upper Pleistocene the relief was steeper than today, because in section "C", being only at a 20 m's distance from the highest point of the settlement, settlement features were revealed at a depth of 120–130 cm. On the present, very steep hill slopes we observed the result of soil erosion due to heavy rainfall:

1. Thick banks of lithic raw material (hydroquartzite) exposed on the hill slope.
2. Synchronously with the levelling of the present day terrain the finds had got to the surface by a washing down of the hillside parts of the original settlement level.

⁵ RF I. 43. 1991. 14

⁶ RF I. 44. 1992. 20

⁷ RF I. 45. 1993. 22

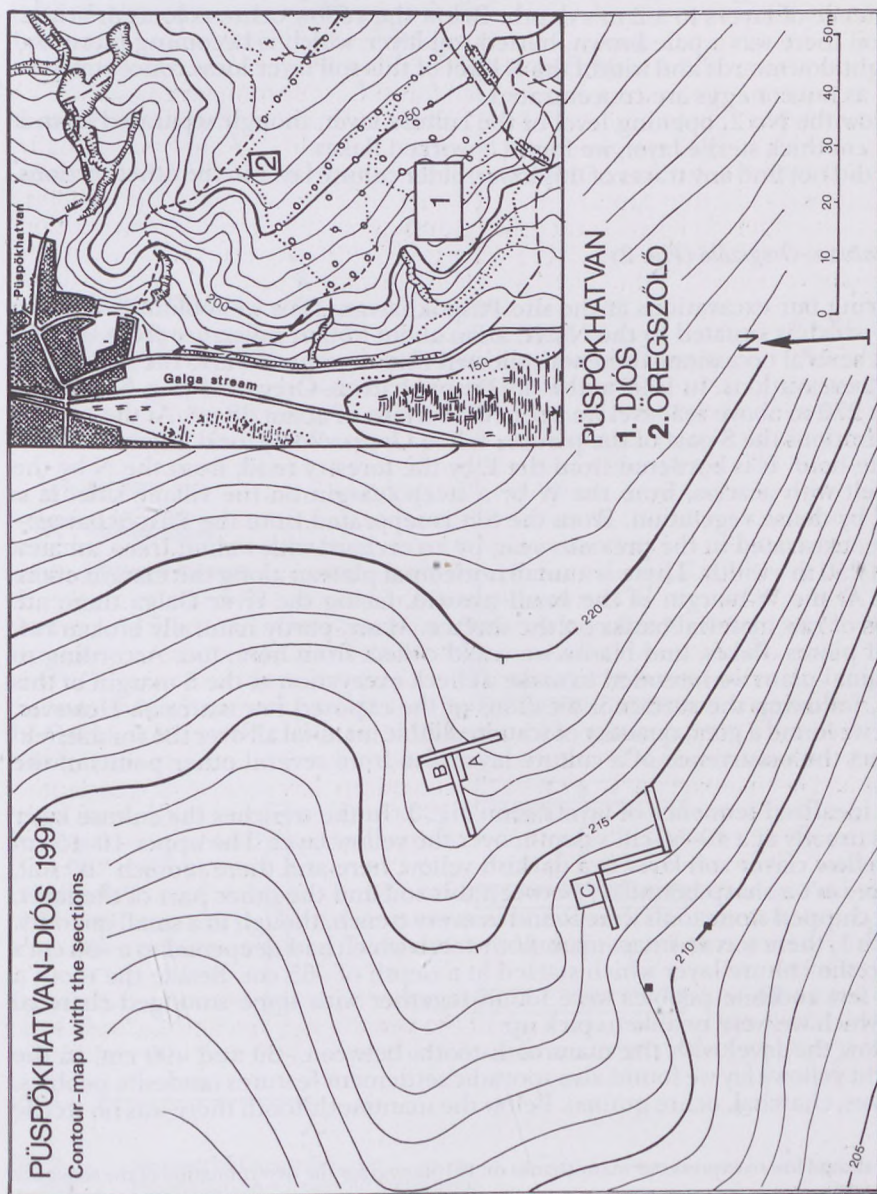

Fig. 1 Topography of the palaeolithic sites. Sections of Diós.
1. ábra A Püspökhátvan környéki felső-paleolitik lelőhelyek topográfiája. Diós szelvényei.

In section "C" (its sequence of layers was identified by the geographer Pál Sümegi⁸ – Fig. 3.) at a depth of 110–130 cm we could observe charcoal in several irregular spots of approximately 20 cm diameter and took samples from them. In the same level a typical double burin made of dark brown radiolarite was found. Rather few chipped stone tools were found in the culture layer, 2–3 pieces per m².

In section "C" the finds started to appear at a 110–150 cm's depth. For technical reasons this level with its finds, which on the basis of these finds can be considered as a single culture layer, was dug up in two levels. In 19. □ we followed the sequence of layers to a 2 m's depth. Below the yellow ochre-coloured, brittle, loessy soil there was a pale brown, buried soil layer, which is becoming more and more light downwards and within the B level of this soil layer loess concentrations as large as nuts or eggs are concentrated.

Below the No 2. opening level of the culture layer, though separated from it by a 30 cm thick sterile layer, we found 3 worked flakes.

We did not find any traces of this lower, older culture layer in the other sections.

Püspökhatvan–Öregszőlő (Fig. 2)

During our excavations at the site Püspökhatvan–Diós we took notice of the plateau which is situated to the N–NE at an about 250 m's distance from the site Diós. At several occasions there we collected finds and opened also the sections of the 1992 excavations. In 1992 at the site Püspökhatvan–Öregszőlő (Fig. 3) which is at about 270 m above sea level we opened a surface of about 28 m². At the time of the excavations the S part of the plateau called Öregszőlő by local inhabitants was a stubble-field. It is bordered from the E by the forestry road, from the N by the forest belt with acacias, from the W by a steep margin on the village side. It is covered by dense vegetation. From the S it is separated from the Püspökhatvan–Diós site, excavated in the previous year, by an orchard with walnut trees, an area of about 250 m's width. There is a small horizontal plateau along the margin of the terrace. At the W margin of the small plateau, facing the river Galga there are outcrops of raw material banks on the surface. Many, partly naturally broken raw material pieces, flakes, and blades we could collect from here, too. According to our original plans we intended to make a check excavation at the S margin of this plateau, following the surface indications of the exposed raw material. However, because we found a great quantity of scattered lithic material all over the stubblefield we expect the occurrence of a culture layer also from several other points of the area.

An idealized sequence of layers is on Fig. 3. In the trenches the culture layer appears usually at a 40–50 cm's depth, over the yellow layer. The upper 10–15 cm of the yellow clayey soil layer is a darkish yellow, here and there reddish "B" soil, but there isn't a sharp boundary between this soil and the other part of the layer. Worked chipped stone tools were found in every trench, though in a small quantity. In trench 1. there was an intact mammoth-tooth which had deepened to a –90 cm's depth to the culture layer which started at a depth of –65 cm. Beside the tooth a flake, a few andesite pebbles were found together with some smudged charcoal grains which we were unable to pick up.

Below the level with the mammoth-tooth, between –80 and –90 cm, in the hard light yellow clay we found also sporadic settlement features (andesite pebbles, flint flakes, charcoal, ochre grains). Below the mammoth-tooth there was no sterile

⁸ Here we should like to express our many thanks dr. Pál Sümegi for the determination of the sequence of layers.

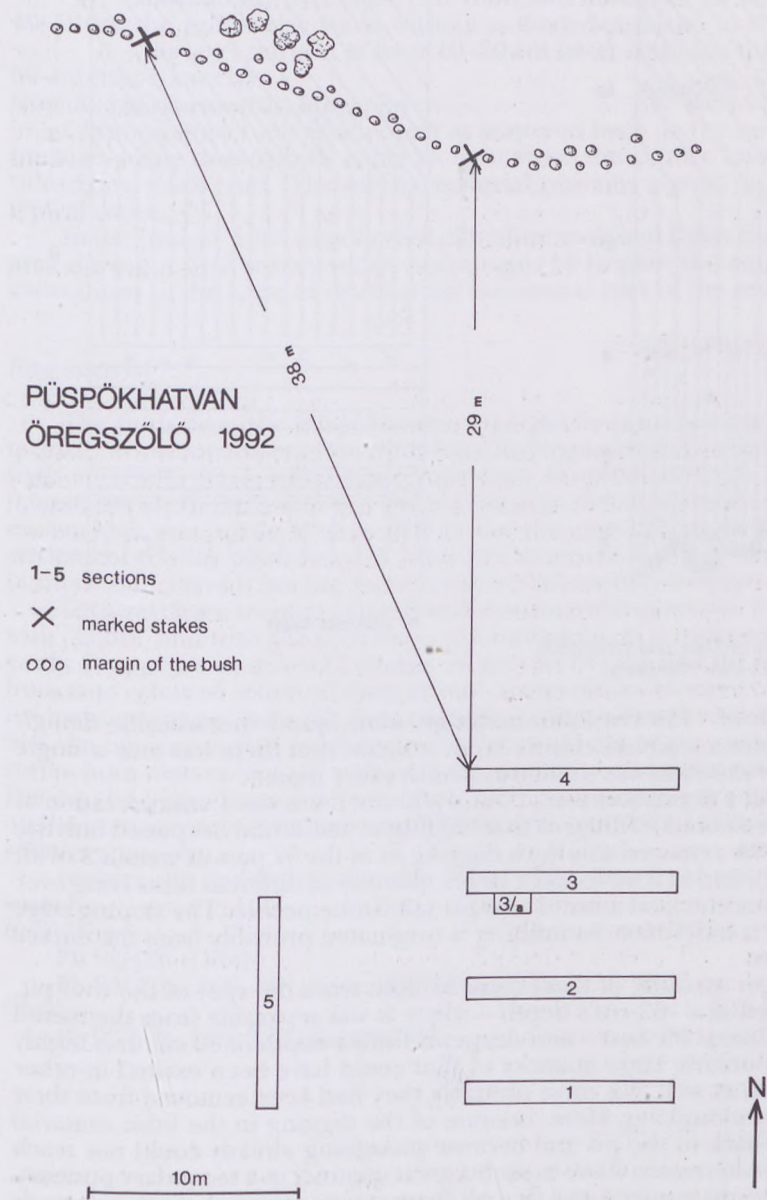

Fig 2 Sections of Öregszőlő.
2. ábra Püspökhátvan-Öregszőlő szelvényei.

PÜSPÖKHATVAN

ÖREGSZÖLŐ / SECTION 2

DÍÓS / SECTION „c” / after Sümegi /

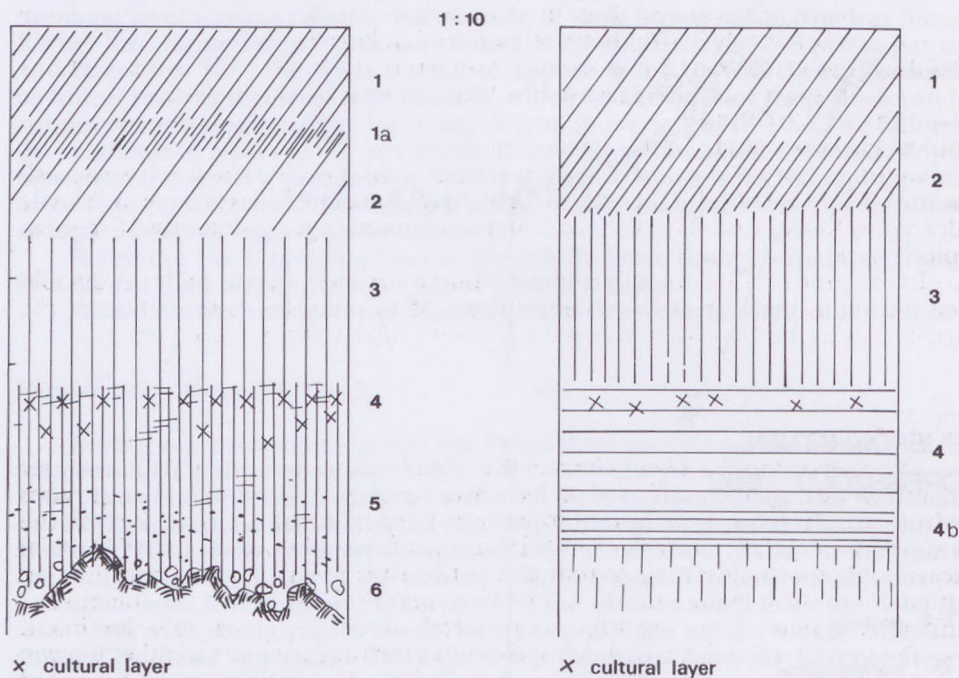

Fig. 3 Stratigraphy of Diós and Öregszőlő.
3. ábra Öregszőlő és Diós rétegsora.

layer; till a depth of –130 cm lithic materials were found sporadically, though continuously. It is not a separate culture layer, it seems that there was only a single culture layer. The situation was similar in almost every trench.

In trench 3., at a depth between –70 and –90 cm, there was a concentration of flints in the dark coloured infilling of that digging in which had deepened into the light yellow clay. We removed this dark digging in at the W part of trench 3. with section 3/a (Fig. 2), and in it we found a larger quantity of different flints lying over each other and concentrated around a larger sandstone pebble. The sloping edge of the digging in is indefinite. Its infilling is originated probably from the darker brown upper layer.

Another larger quantity of flints came to light from the spot of the oval pit. The spot appeared at a –62 cm's depth – where it was separable from the mixed yellow, loessy sediment the best – and deepened into a depth of 80 cm. It is highly probable that a similarly large quantity of flint could have been existed in other parts of the trench as well, but most probably they had been removed from their original places by ploughing. Here, because of the digging in the lithic material had been tossed back to the pit and because ploughing already could not reach this depth they could remain there in such a great quantity in a secondary position. The infilling of the pit is mixed and though there was no material of other periods in it the age of the pit remains uncertain. In trench 5. which was opened to the W, towards the margin of the terrace, the stratigraphy of layers shows a somewhat different picture:

Sequence of layers in trench 5. (Fig. 3)

0–40 cm: dark brown, hard, compact clay, gradually becoming slightly reeddish downwards; within the other sections at this place a considerably hard black infusion soil level used to appear. In the upper dark clay layer sporadically hydroquartzite tools and flakes are present.

40–50 cm: the yellow clay starts without a sharp boundary. In the other sections this level starts at at least 10–20 cm lower from the surface.

50–80 cm: yellow clay.

from 80 cm downwards: brown layer.

Chipped stone tools which occur as scattered finds on the surface have a fresh fracture, while those which came to light from the culture layer bear a heavily calcareous, thick crust. The surface material contains a great quantity of regular, typical cores.

In the June of 1993 we collected more flint tools and flakes from the Öregszőlő area during a field survey which encourages us to plan the continuation of the excavations in the hope of discovering the central part of the settlement.

Raw material.⁹

The finds from the Püspökhatvan area can be considered as part of a larger quantity workshop material based on local hydroquartzite. The wide, homogeneous hydroquartzite bank having outcrops over Püspökhatvan in that part of the mountains which faces the river Galga is most probably a Miocene rock.¹⁰ The trial excavations, too, made it clear that at the two sites the main reason of human settlement was the abundance of lithic raw material; the sites did not function as hunters' camp sites.¹¹ Among lithic raw materials used hydroquartzite is dominant.

Textural characteristics of the Püspökhatvan hydroquartzite: it is rather uneven with "faults" and with plant remains and inclusions. It is inclined to be patinated easily. It appears in different shades of grey from off-white till the almost black, from sand coloured yellow till deep brown. As regards its colours it could be mistaken for hydroquartzites from the Avas or those from the Western part of the Zemplén Mts. An opaque variety, sometimes translucent at the edges, occurs, too: its shine varies from matt colour till a chinalike lustre, here and there with opaline spots. During the hydrothermal process there were opal-producing phases. Depending on the homogeneity of the raw material the fracture of the material is conchoidal-splintery, uneven.

Besides the hydroquartzite also some other, non local raw materials occur, namely:

Radiolarite

Pb 92/496 (Diós)

Pb 93/ 259, 260, 301, 341, 486 (Öregszőlő)

Obsidian

Pb 93/302, 303, 329 (Öregszőlő)

⁹ The material is in the exchange material of Lithotheca, the comparative lithic raw material collection of the Hungarian National Museum.

¹⁰ V. T. Dobosi, 1991. 81.

¹¹ V. T. Dobosi, 1993., Csongrádiné Balogh É., 1994.

Silicified tree

Pb 92/408 (Diós)

Andesite (Andesitic glass)¹²

Pb 93/402 (Öregszőlő)

Quartzite

Intact pebbles; concentrated traces of use at the ends of the pebbles (= hammerstones). Geometric and slice-shaped fragments.

Sandstone

Sharp-edged pebbles or larger planparallel slabs, most probably in the form of grindstones (manuport).

Typology

The scattered finds from the sites Püspökhátvan–Diós and Püspökhátvan–Öregszőlő and also from their environment are summarized in the table below. Because of its small quantity the assemblage is unsuitable for a statistical analysis.

Type (tool)	Diós ¹³	Öregszőlő	Scattered finds ¹⁴
Pieces with burin/chisel edge	14	29	1
Scraper	6	15	2
Borer	2	1	
Plan		1	
Point		1	
Side scraper	6	15	1
Truncated blade and flake	3	13	
Notched blade and flake	1		
Retouched blade and flake	2	30	2
Combined tool	3	6	
Tanged blade		2	
Raclette		1	
Hand-axe		1	
Scraper-burin		4	
Knife		2	
Worked blade	1		
Worked flake	35	11	2
Sum total	74	132	9

¹² The andesitic glass found during the excavations is originated most probably from secondary geological locality. K. T. Biró, 1991. 71

¹³ The material collected on the surface and yielded by the excavations are treated together.

¹⁴ Material of field-walking made between Diós and Öregszőlő.

Typology

Type (diverse)	Diós ¹⁵	Öregszőlő	Svattred finds ¹⁶
Core	27	50	2
Core and raw material piece fragments ¹⁷	589	413	22
Blade, blade-like flake	18	44	3
Flake	293	1196	62
Hammerstone		4	
Pebbles, pebble fragments	4	24	
Sum total	931	1731	89

The two sites and the surface collections yielded altogether 2966 worked lithic objects.

*Description of tools (Figs. 4–13)**Scrapers* (Fig. 4. 1., Fig. 5. 1., 1a., Fig. 6. 1., Fig. 7. 1, 1 a–b.)

They are made on wide, blade-like flakes with very high ridges and steep lateral faces, with arched, carefully manufactured chopperlike working edges, sometimes the working edges are narrowed on the ventral faces. Some huge tools are similar to the giantoliths from Arka (1600×100×80 mm/92 dkg, 140×60×50 mm/55 dkg – Fig. 5. 1–1a, and Fig. 6. 1). However, neither this similarity nor the manufacture resembling to Lower Paleolithic or chopper retouches are cultural features but most probably they mean a functional similarity as well as it is a good illustration of the wasteful use of the raw material abundantly available on the spot. The carenoid character traceable here and there is most probably due first of all to the characteristics of the raw material. (banded-laminar structure) (Fig. 7. 1a–b).

Burins (Fig. 4. 3; Fig. 8. 1, 3; Fig. 10. 3a–b; Fig. 11. 1, 2, 5)

They are also bulky angular core-burins, sometimes they are actually cores with chisel-edges. Pieces with double, middle and lateral working edges occur among them. The most beautiful tool of the site is a double burin from Diós, made of a non-local raw material (liver-brown radiolarite) (Fig. 11. 1). There are some damages on this tool caused by congelation. The carenoid character of burins is a technical feature. According to our experiences so far this type of tool seems to be connected to a special raw material type.

Side scrapers (Fig. 6. 2., Fig. 7. 3., Fig. 8. 2., Fig. 9. 5; Fig. 10. 1a–b).

They are atypical pieces; flakes or blade-like pieces, usually their longitudinal edges are worked by marginal retouches in rows.

Bifaces (Fig. 11. 3, 3a; Fig. 12. 1a–b).

Very archaic blank forms resembling to the pre-hand axes or the Bábonyian industry (Fig. 12. 1a–b). They are roughly triangular, their bases are thick, the contours of their edges are zig-zag-like, worked with rough chopper-retouch.

Notched flakes

They are ad hoc tools, with deep notches, made by a single strike.

Blades (Fig. 9. 1, 2, 6; Fig. 10. 2; Fig. 11. 4.)

A proximal fragment of a tanged blade has a classical Upper Paleolithic character (Fig. 9. 1). Along the right edge of the blade with triangular cross-section the tang is made with a steep retouch; along the left edge there is a marginal

¹⁵ see foot-note 13

¹⁶ see foot-note 14

¹⁷ Large rough flakes are included in this group

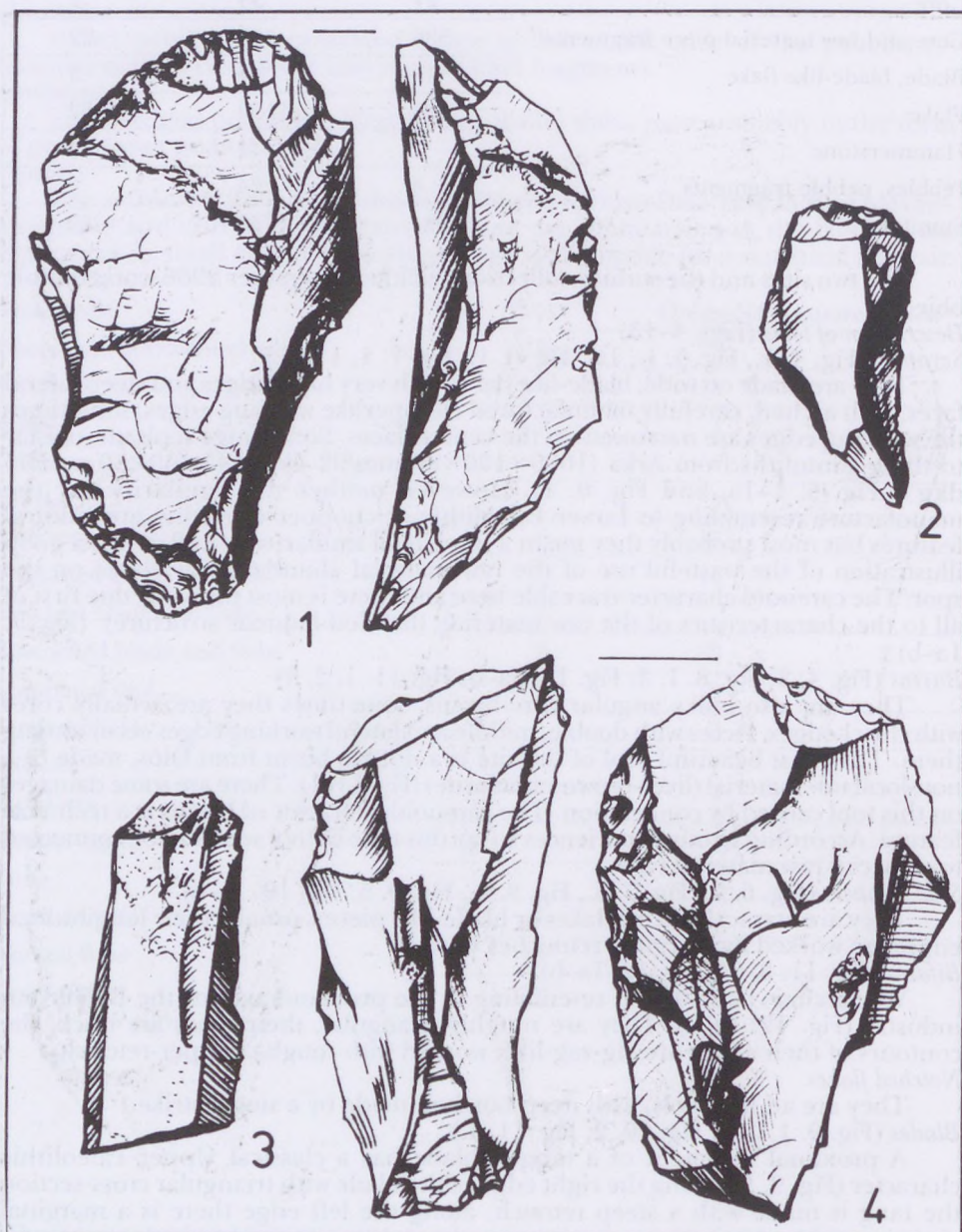

Fig. 4 End-scrapress and burin, Öregszőlő.
4. ábra Vakarók és árvéső Öregszőlőről, M 1:1

Fig. 5 End-scaper, Öregszőlő.
5. ábra Vakaró két nézetben, Öregszőlő, M 1:1

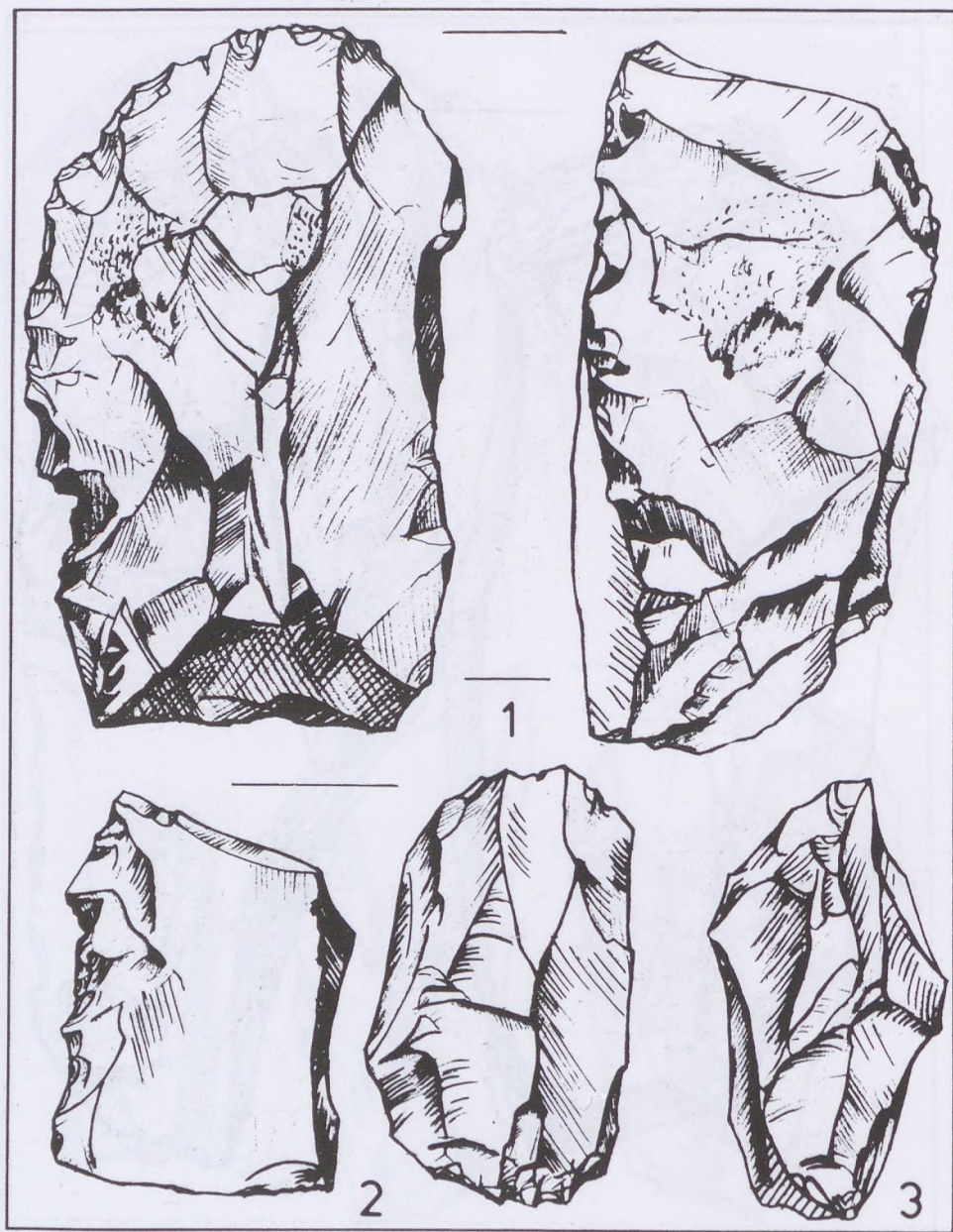

Fig. 6
6. ábra

End-scraper, side-scraper, nucleus. Öregszőlő.
Vakaró, kaparó, karéjos talpú magkő, Öregszőlő, M 1:1

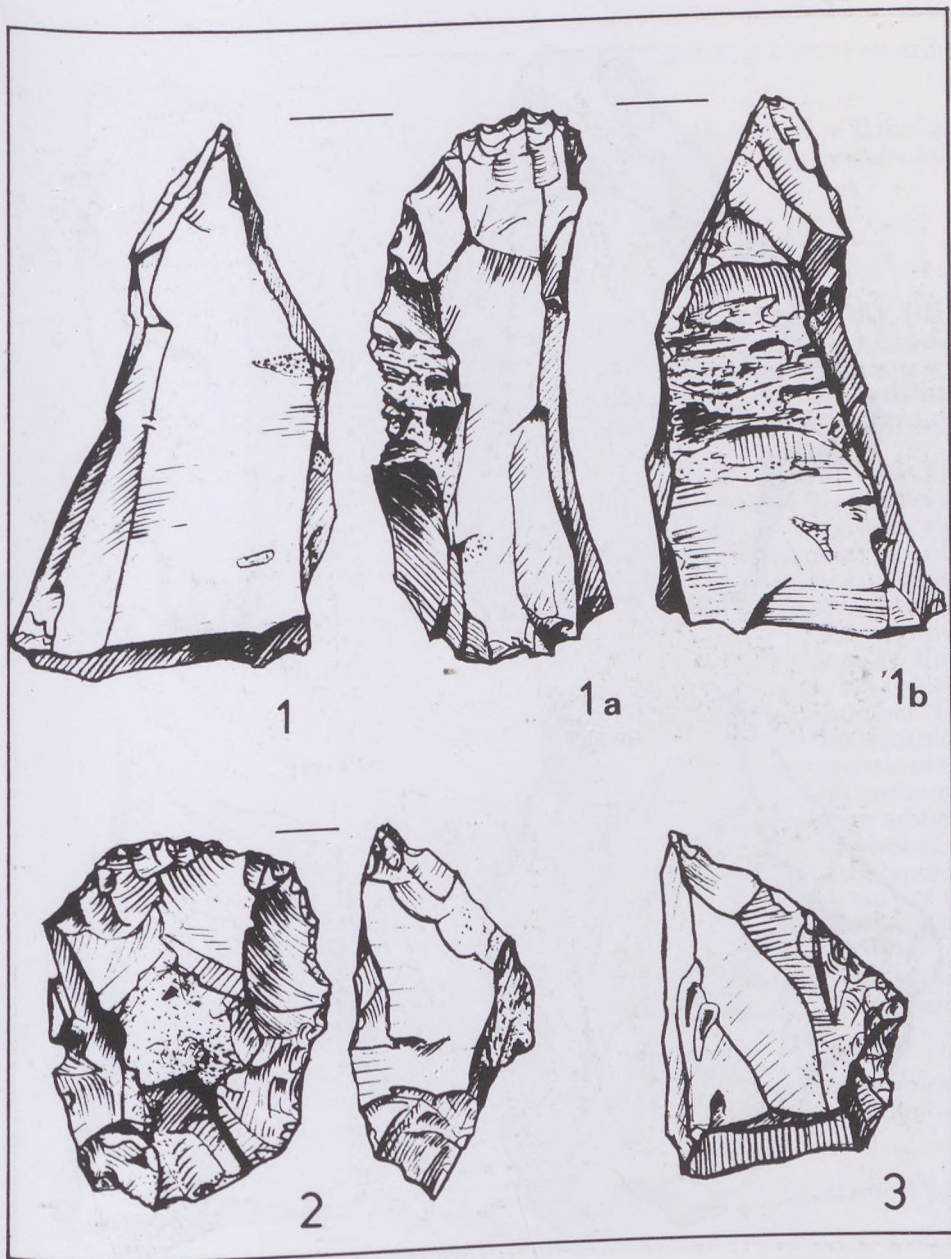

Fig. 7 Double-scraper, combined tool, side-scraper.
 7. ábra Carenoid kettős vakaró, kombinált eszköz, kaparó, M 1:1

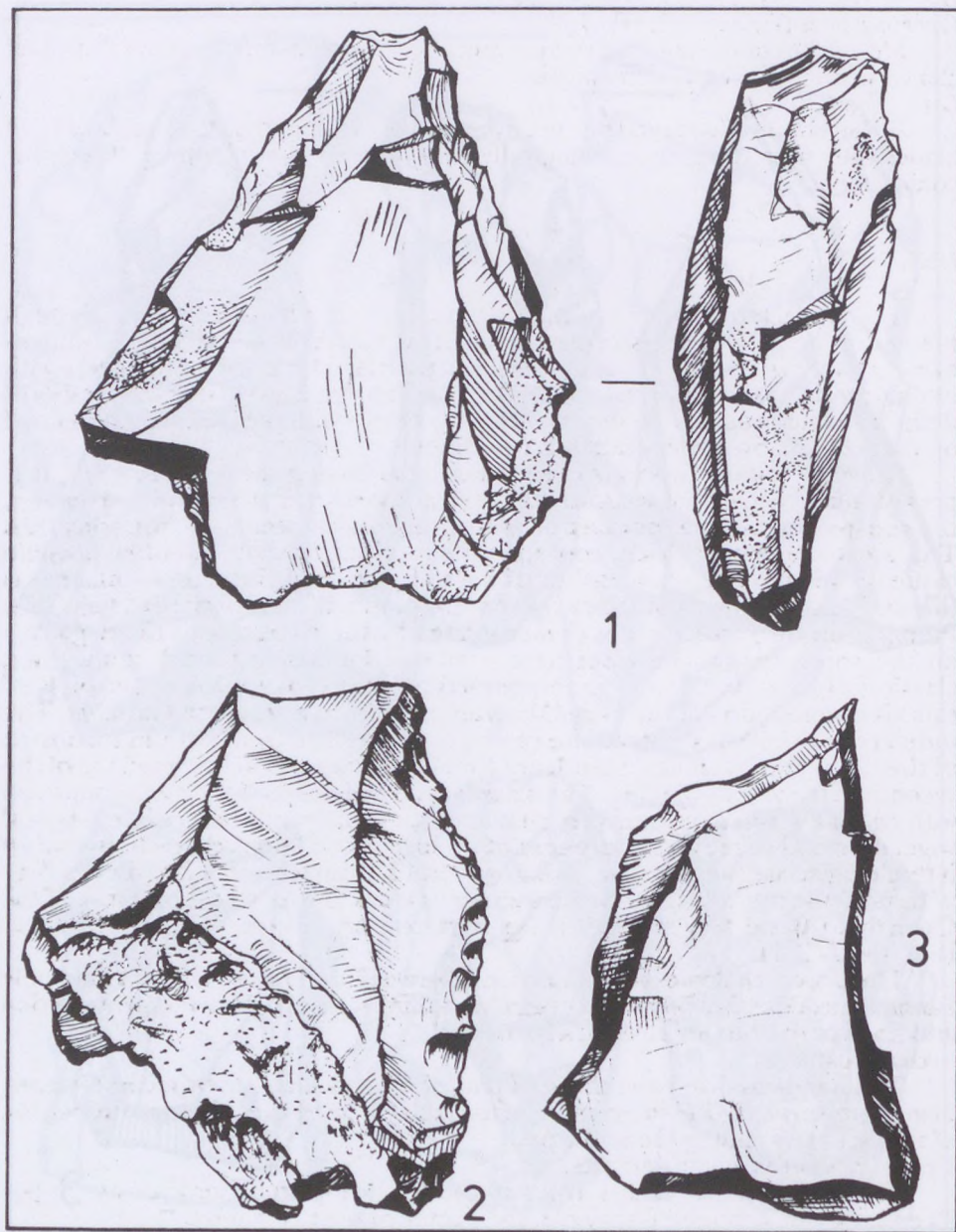

Fig. 8
8. ábra

Double-burin, side-scraper, burin.
Kettős árvéső, kaparó, középső árvéső, M 1:1.

retouch in row (the notch is a recent damage). The tang-fragment found in the assemblage is also a characteristic Upper Paleolithic tool-fragment (Fig. 9. 2). Among the worked blades there are the proximal fragments of several retouched blades (Fig. 9. 6 and Fig. 11. 4) and there is a truncated blade, too (Fig. 10. 2).

Combined tools (Fig. 4. 2; 4; Fig. 7. 2)

Mostly the combinations of scraper and of burin occur, with the above described characteristics of scrapers and burins.

Cores (Fig. 6. 3; Fig. 13. 1, 2, 3, 3a-b)

If they are not irregular raw material pieces with the negatives of flakes and blades they usually are morphologically close to the classical Upper Paleolithic conical types.

Discussion

The characteristic forms of the large tools of the site – rather bulky, rough pieces with prismatic cross-section – are due to the basically non compact, banded-like character of the locally available raw material. There are many pieces with nodular cortex in the material, in spite of the fact that a group of tools consists of definitely final products i.e. they are not only blanks with pebble cortex remained on them but ready-made, beautiful, typical tools.

Since the ratio of cores is overproportional among the finished tools, it is possible that the main products were the prefabricated raw material pieces. However, the conspicuously great number of decorticate-flakes seems to contradict this. The great number of flakes, too, suggests local production. Another possible cause of this phenomenon is the primary character of the settlement, that is the main activity of its inhabitants was the production of prefabricated tools. Preparation for further use is demonstrated by the character of the negatives on the cores, that is the cores were prepared for making much more finer, classical Upper Paleolithic blades, sometimes even microblades. Yet tools of this kind were found at the Püspökhátvan site only in a very small number. The industry of the Püspökhátvan site can be characterized by a wasteful treatment of the raw material and by a tendency toward making tools characteristic of the second phase of tool-making. The manufacture and use of rough tools (industries with choppers and hand axes) are characteristic usually for areas rich in arboreal vegetation and suggests the existence of ecological conditions characteristic of an interpleniglacial (Paudorf). The finds from Püspökhátvan do not fit into the typology of tools of the more or less contemporaneous older Upper Paleolithic sites of the Carpathian Basin (Sajószentpéter, Bodrogkeresztúr), except the burin found at Diós (Fig. 11. 1).

The closest analogies of the function, character and consequently of the whole assemblage of the sites Diós and Öregszőlő we think to find in the settlement position and finds of the site Korlát-Ravaszlyuktető.¹⁸

Archaic features:

The hand-axe-like basic shape of part of the tools, also their measurements, manufacture, the zig-zag-like contour of the edges of hand-axes, the high proportion of side scrapers among the tool types.

Upper Paleolithic characteristics:

The typical burin/scraper types of the list, many and characteristic Upper Paleolithic cores, tanged fragments, the degree of laminarization.

¹⁸ K. Simán – P. Csorba, 1993. 96.

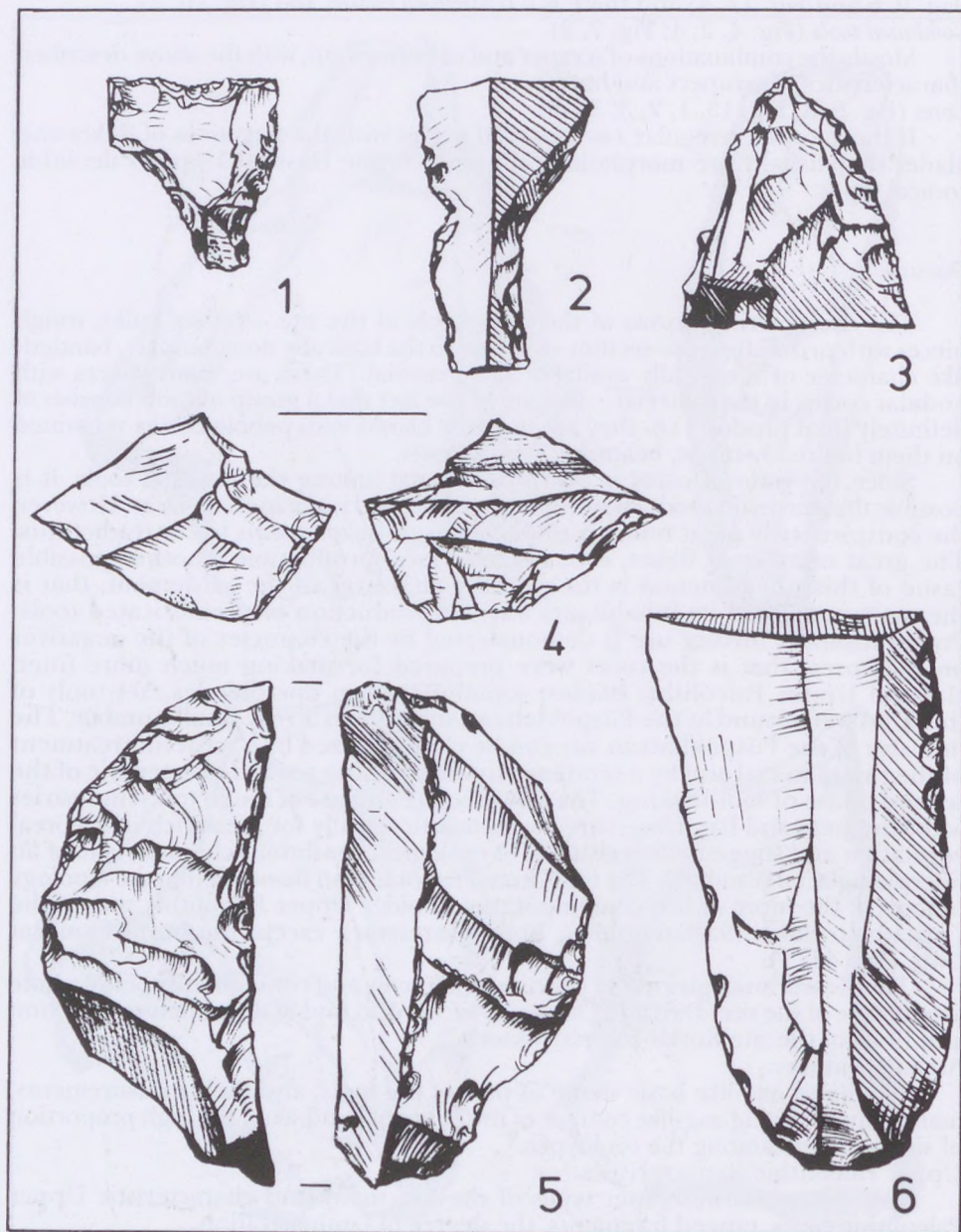

Fig. 9 Tanged and shouldered blade (proximal fragment), point, limace, side-scraper, retouched blade.

9. ábra Nyeles és vállas penge proximális töredéke, hegy, limace (?), kaparó, retusált penge, M 1:1

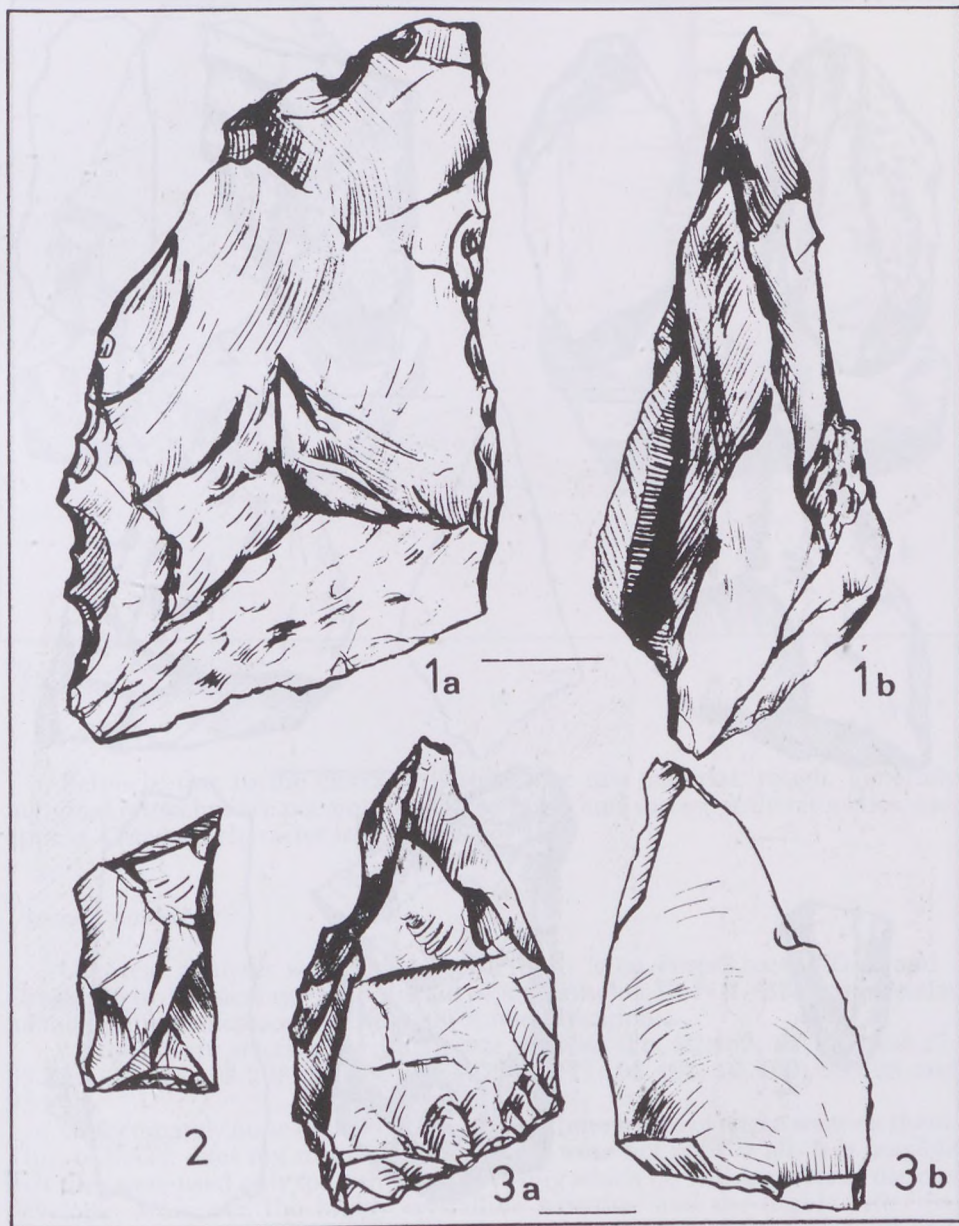

Fig. 10 Knife, truncated blade, burin.
 10. ábra Kés (pre-szakóca ?), csonkított penge, árvéső, M 1:1

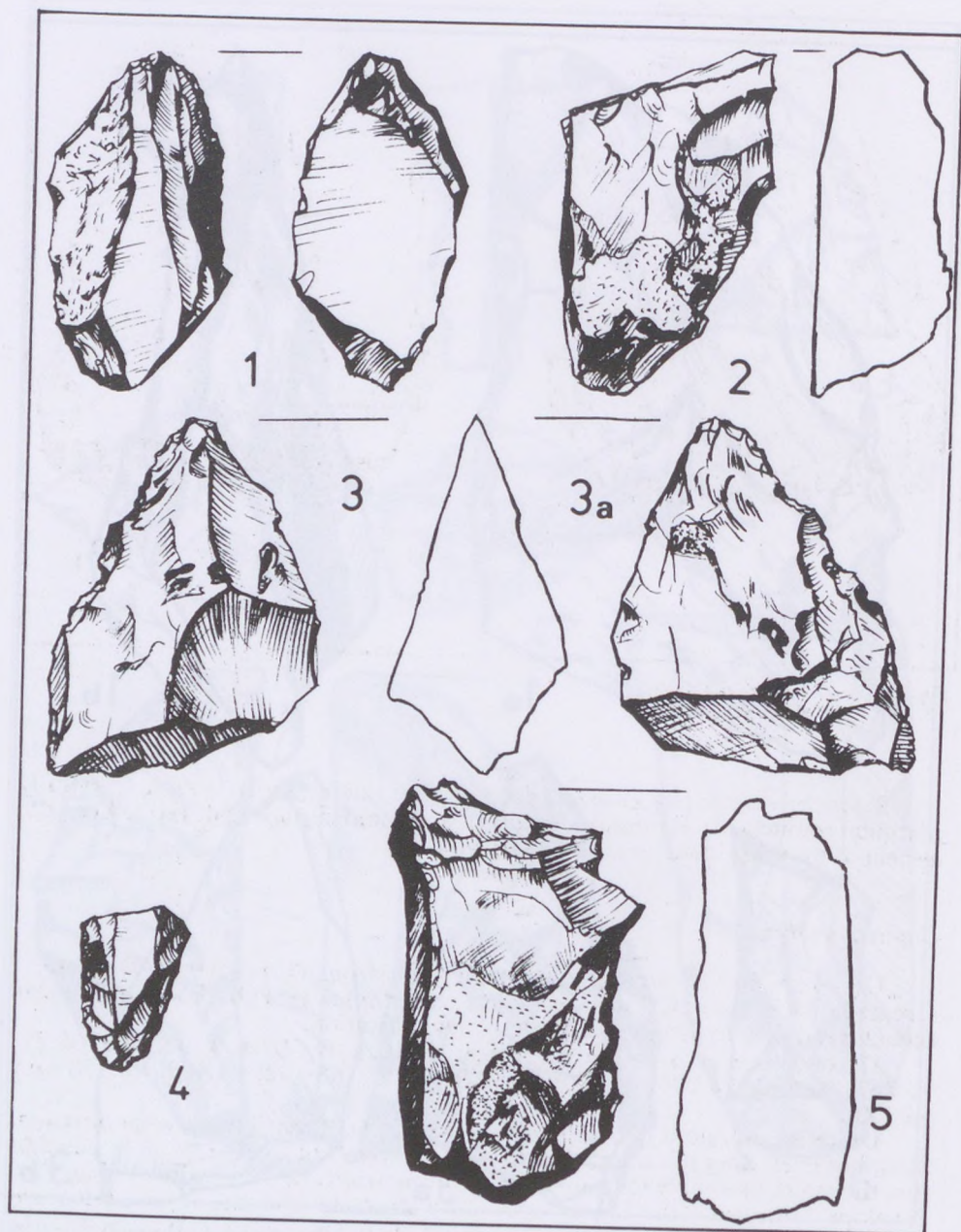

Fig. 11 Burins, biface, retouched blade, burins.
 11. ábra Árvésők, bifaciális, retusált penge, árvésők, M 1:1

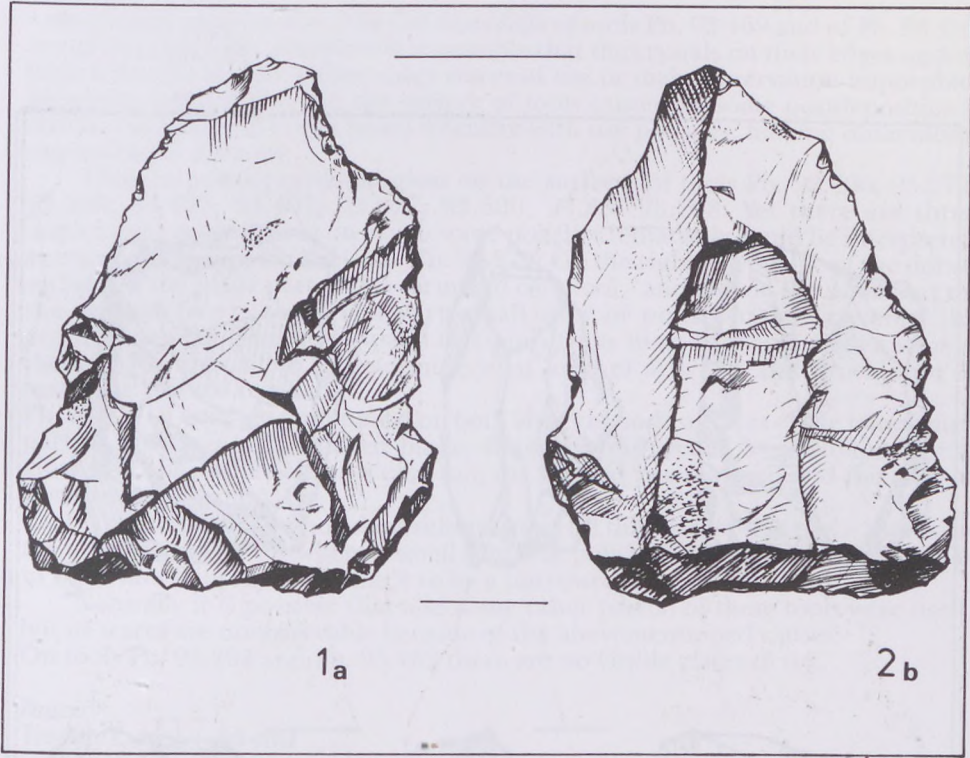

Fig. 12 „Pre-hand-axe”
12. ábra „Pre-szakóca”, M 1:1

Retouch: due to the characteristics of the raw material, rough, generally marginal retouches are present, though scraper- and surface scaly retouches, too, appear. Carenoid character is very marked.

Use-wear analysis

Use-wear analyses were made on the tools from Püspökhátvan-Diós and -Öregszőlő by E. Bácskay,¹⁹ with the aid of an Ortholux II. POL-BK Leitz Wetzlar metallographic microscope, using 200 × magnification.

13 tools were selected for microwear analysis (Pb. 92.469; 92. 496; 93.27; 93.281; 93.292; 93.298; 93.300; 93.407; 93.427; 93.462; 93.469; 93.498 and 93.500).

Unfortunately none of the tools yielded definite traces of micro-wear on them. This, however, does not mean that these tools were not used at all. It is possible that they were used only for a short time during which no visible traces of use can develop. Moreover, the highly crystalline structure and the highly reflective character of raw material – none of them are uncommon among hydroquartzites

¹⁹ Here we should like to express our many thanks Erzsébet Bácskay for using her results.

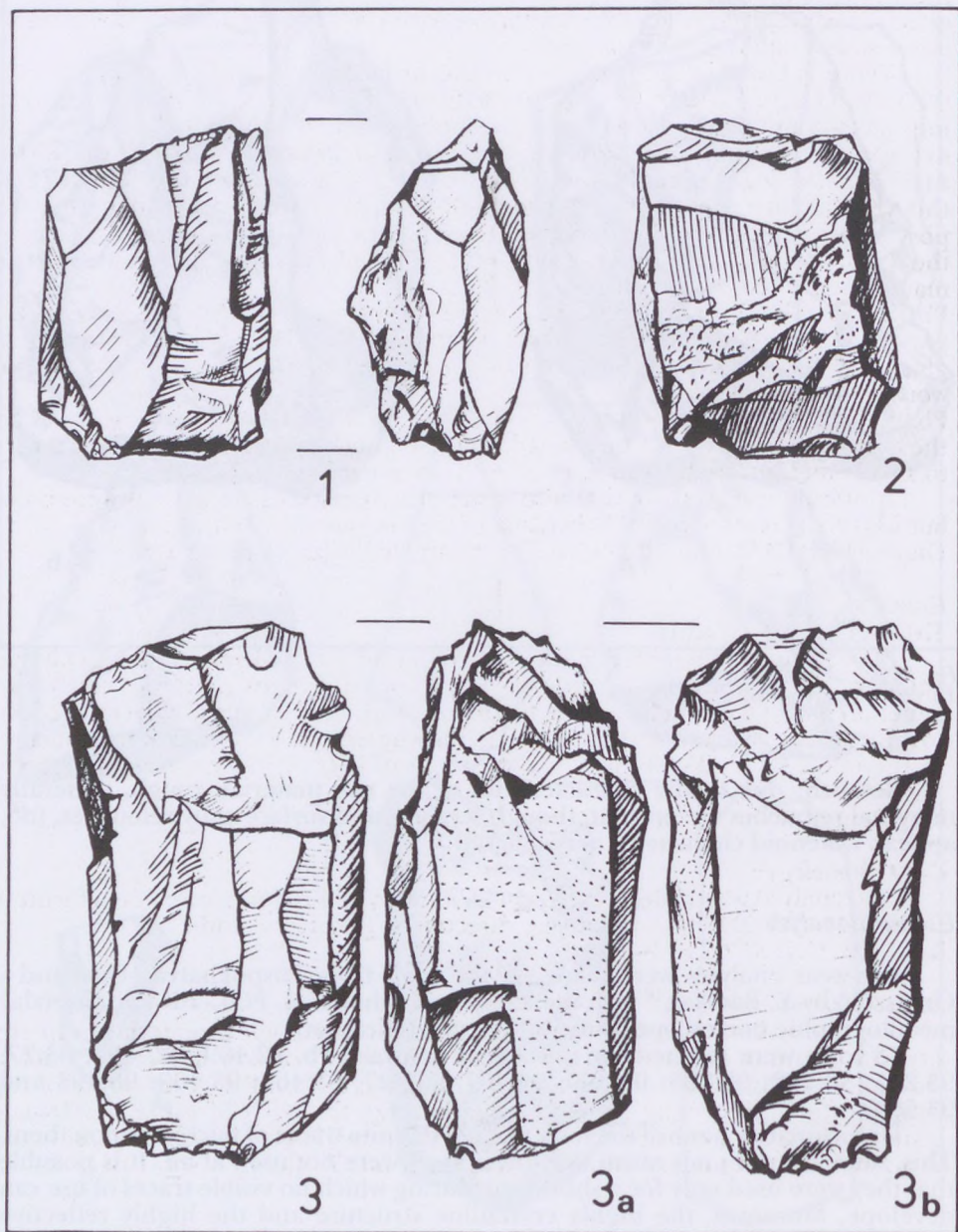

Fig. 13 Nucleus.
 13. ábra Magkövek, M 1:1

– also hinder observation. The raw materials of tools Pb. 93.469 and of Pb. 93.498 are of this character; therefore it is possible that the crystals on their edges and/or their reflective surface either cover traces of use or make observation impossible. Moreover, natural gloss on the surface of tools caused by some postdepositional effects, covering the edges (may) interfere with use polishes, making observation impossible or dubious.

There is postdepositional gloss on the surfaces of tools Pb. 92.496, 93.272; 93.300; 93.427; 93.407; 93.477; 93.500; 93.281, 93.298. Yet there are three implements among them on which some polishes tentatively could be interpreted as traces of use appear. They are: Pb. 93.272: On the right steep edge of the dorsal surface on the plane part of this carinated core tool – and also on the same part on the ventral face – there is a very small spot of polish partly “covered” by postdepositional gloss. Originally this polish was most probably rather strong, though it is impossible to determine what kind of activities and which type of materials worked resulted it.

Pb. 93.477: There is a faint polish on both edges of both surfaces of the lower third part of this large unretouched blade, similarly “disturbed” by postdepositional gloss over the surface. In this case too, the worked raw material and the type of work are undeterminable.

Pb. 93.300: There is no postdepositional gloss on that part of this tool – that is on the bulb of this blade – where a small spot-like polish appears. This polish, too, is too small and faint to determine it to be a microwear beyond doubt.

Naturally it is possible that also some other part(s) of these tools were used, but its traces are unobservable because of the abovementioned causes.

On tools Pb. 93.292 and Pb. 93.462 there are no visible traces of use.

*Fauna*²⁰

Trench 1. 4 □. (–65 cm)

Mammuthus primigenius Fragmentary upper m² tooth. Originally the tooth had got quite intact into the occupation level but calcareous material which had penetrated into the lamellas of the tooth and originated from the eluviation of the covering loess, pushed out the tooth, that is why we could not pick it up intact.

In the opening level of trench 4. at a depth of –90 cm: Undeterminable bone fragments

Fragment of an antler tine of *Cervus elaphus* L.

*C-14 chronology*²¹

The analysis was made by the C-14 Laboratory of the Nuclear Research Institute of the HAS (ATOMKI) in Debrecen, directed by Ede Hertelendi:

Deb 1901 27.700/300 B. P.

Culture determination

On the basis of the excavation results the archeological material from the site(s) we cannot connect with a definite cultural horizon but rather with a chronological one. The site represents a settlement from the older phase of the Upper Paleolithic having a special function. On the basis of the archeological material we think it consists of two units of the same larger site-complex, situated at a few hundred meters' distance from each other. Within a short period – in

²⁰ Here we should like to express our many thanks István Vörös for the determination of the species.

²¹ We are grateful for the generosity of the Leader of the Laboratory to make the analyses and make the results available for us.

archeological sense – periodically an industrial activity of short duration flourished at the two settlements; that is the preliminary processing of raw material. It was exploited either from a still undiscovered locality or it was collected from the flint banks exposed on the spot.

At those contemporaneous sites the material of which are published in details we had not found analogies of the Püspökhatvan site complex so far.

BIBLIOGRAPHY

- CSONGRÁDINÉ BALOGH, É. (1988), Őskori nyomok a Galga vidéken. Pest Megyei Múzeumi Híradó 3–4. 33.
- CSONGRÁDINÉ BALOGH, É. (1990), Őskori és őskori településnyomok a Galga vidéken.
Előadás: Third Symposium on Upper Palaeolithic, Mesolithic and Neolithic populations of Europe and the Mediterranean Basin. Budapest, 1990. szeptember 3–7.
- CSONGRÁDINÉ BALOGH, É. (1991a), Az aszódi Petőfi Múzeum ásatásai. Pest Megyei Múzeumi Híradó 1–2., 22–24.
- CSONGRÁDINÉ BALOGH, É. (1991b), Régészeti tanulmányok a Galga vidékéről. Bevezető. In print.
- CSONGRÁDINÉ BALOGH, É. (1994), Paleolit és mezolit lelőhelyek Pest megyében. Kézirat Magyarország Kistájainak Kataszttere. (1990) Szerk. Marosi Sándor, Somogyi Sándor.
- Régészeti Füzetek I. 39. 1986. 24. Szerk. Czeglédy Ilona
- Régészeti Füzetek I. 43. 1991. 14. Szerk. Czeglédy Ilona
- Régészeti Füzetek I. 44. 1992. 21. Szerk. Czeglédy Ilona
- Régészeti Füzetek I. 45. 1993. 22. Szerk. Czeglédy Ilona
- SIMÁN, K. – CSORBA, P. (1993), Korlát-Ravaszlyuktető régészeti lelőhely geomorfológiai és talajtani vizsgálata. Mérnökgeológiai Szemle, 1993. 91–111.
- T. BÍRÓ, K. (1991), A kései neolitikum kőszközei és nyersanyagforgalma a magyar Alföldön. Kandidátusi Értekezés. Manuscript.
- T. DOBOSI, V. (1991), Upper Palaeolithic excavations in Hungary between 1986–1990.
In: Le Paleolithique Supérieur européen. Bilan quinquennal. ERAUL 52.
- T. DOBOSI, V. (1994), Contributions to the Upper Palaeolithic Topography. ActaArchHung 46, 3–20.

PALEOLIT LELŐHELYEK PÜSPÖKHATVAN KÖRNYÉKÉN

A lelőhelyeket 1985-től kezdődően, többszöri telepbejárással és három ásatással (1990, 1991, 1992) hitelesítettük és részben feltártuk.

Topográfia

A Déli Cserhát nyugati peremét a Galga széles, teraszokkal jól tagolt völgye kíséri. Püspökhatvantól délkeletre ennek a teraszvonulatnak két kis kiugró platóján találtuk meg a lelőhelyeket: Diós és Öregszőlő határ részben egymástól mintegy 250 méter távolságban és 50 méter szintkülönbséggel.

Település

Diós: a kultúrréteg 80–120 cm mélységben jelentkezett, a műveléssel és erózióval erősen átalakított jelenkori felszín helyzetétől függően. Okkerszemcsék, töredékes faszén, andezitkavicsok és megmunkált hidrokvarcit-töredékek jelzik a települési szintet.

Öregszőlő: A kultúrréteg magasabban van, nagyobb kiterjedésű, de kevésbé intenzív.

Fauna: Mammuthus primigenius, Cervus elaphus L.

A települések funkciója:

A Galga völgyére néző meredek teraszperemen felszínre bukkanó hidrokvarcit pad nyersanyagának feldolgozására települt műhely.

Nyersanyag:

A túlnyomóan magas arányú hidrokvarcit mellett radiolarit, obszidián és néhány egyéb kavics (kvarcit, andezit stb).

Kultúra

A funkcióból következően szükségképpen aszimmetrikus és típushiányos típuslista alapján a lelőhely régészeti ipara az idősebb felsőpaleolitikumba sorolható.

C 14 kora: Deb 1901: 27 700 ± 300 BP.

Csongrádiné Balogh Éva – T. Dobosi Viola

DÉVAVÁNYA – ATYASZEG

ORAVECZ Hargita

A magyar őskorkutatásban nem ismeretlen Dévaványa – Atyaszeg neve, noha leletanyaga mind ez idáig közöletlen maradt. Cikkünkben ezt a hiányt szeretnénk pótolni, az ásatóra emlékezve. Korek József 1949-ben egy kisebb méretű gödör feltárását végezte itt el. Az előkerült leletegyüttes jelentőségét csak jóval később, a 60-as évektől ismerhette meg ősrégészeti kutatásunk. Ebben a klasszikus Körös formák és díszítések mellett megjelenő sötét tónusú, finoman fényezett felületek, a kettőskónikus edények, az erősen profilált peremek, a magasított csótalpak stb. mind olyan új sajátosságok voltak, amelyek alapján a kutatók a Körös kultúra tradícióiban bekövetkező változásokat véltek felfedezni. Az első összefoglalások nyomán ez az anyag „Protovinča” néven került be a szakirodalomba¹, s azóta is aktuális maradt, mert egyike azon kevés „kevert” leletanyagoknak, melyek fontos adatokat tartalmaznak az Alföld korai és középső neolitikumának kulturális és kronológiai összefüggései alaposabb megértéséhez.

A leltárkönyvi adatok szerint Korek József mindössze 63 db kerámiatöredéket és egyéb tárgyat dokumentált.²

A leletegyüttes vélhetően válogatás. A beletárolt darabok között feltűnően kevés durva, díszítetlen formákra utaló töredék fordult elő. Ezek hiánya azt sejteti, hogy az 50-es évek leltározási „kampányának” ezek áldozatául. Mindezeket figyelembe véve, mégis fontosnak tartjuk a már klasszikus lelőhelynek tekintett Dévaványa – Atyaszegről származó anyagot közreadni, s a gödör anyagát teljességében, újabb részletekkel kiegészítve közölni.

Technológia: A dévaványai kerámia egyik sajátos ismerte az anyag soványításánál alkalmazott kettősség: a szerves és szervetlen anyagok használata külön-külön, de gyakran együttesen is. A gödör anyagánál azt tapasztaltuk, hogy a szervetlen anyagok felhasználásának gyakorisága nem volt jellemző a Körös kultúra edényeire, minthogy azok többnyire pelyvás soványításúak. A homokos soványítás jellegzetesen a nem Körös hagyományokat követő edények esetében jelentkezett.

Finom kerámia: Minősége miatt feltehetően ebből selejtezték legkevesebbet. A töredékek egyik legszembevetőbb ismerte olyan égetési technikák és felületkeze-

¹ a „Protovinča” kutatásokról először összefoglalóan: Makkay 1982, 26–31, 28. lábjegyzet; Chapman 1981, 33–38; Raczy, 1983, 187–189; Makkay 1987, 16–23; Raczy 1986, 33–36; 1988, 28–29; 1989, 234; Makkay 1991, 113–122.

² Korek József ásatása 1949-ben. MNM lelt. szám: 55/1949.

lések alkalmazása, melynek során jól fényezett, polírozott és változó színskálájú „kerámiaféleségek” születtek: *mélyfekete színűtől – csillogó szürkésfekete – szürkésbarna – vörösbarna – foltos* változatokig. A legutóbbi hivatkozásokat ismerve tudjuk azt, hogy az atyaszegi finom töredékek színe és kivitele többnyire hasonló azon kerámiafajtákéhoz, melyekre a „dark (black) burnished”, „black /brow polished”, „slipped” terminológiákat alkalmazza a kérdésben kompetens kutatás.³ A leletegyüttesben egy világosszürke, fényesen csillogó edényprofil is található (2. kép 2). A töredék felületének kidolgozása és annak formája a „gray polished” ill. az ún. „metallic ware” típusú edényekre emlékeztet.⁴ Az edény formájának kihangsúlyozására világos- és sötétszürke színű polírozást alkalmaztak. Az új technológiájú kerámiafajták között egyedinek számít az ún. „brown slipped” változat (1. kép 2). Ez esetünkben azt jelenti, hogy az edény a kiégetés előtti kezelés során fényezett, barna színű bevonatot kapott.⁵

A magyarországi ősrégészet-kutatás a fentebb említett, különféle technológiai változatok alföldi megjelenésének rendkívül fontos szerepet tulajdonít. Jelenlétüket – más kerámiasajátosságokkal együtt – egybehangzóan fontosnak ítélik meg, mind a Kárpát-medencei, mind a DK-európai, valamint a balkáni, thesszáliai közezső, ill. késői neolitikum fejlődése során.⁶

A déványai leletegyüttes *finom* töredékeiből rekonstruálható típusai között legjellegzetesebbek a *kettőskónikus edények*.⁷ Aszerint, hogy a törésvonal az edényen hol helyezkedik el (általában középpütt), továbbá pedig, hogy a törésvonal feletti rész miként ível, leginkább az *egyenes és behúzott peremű* változatokkal azonosíthatók (1. kép 1–18). Ezen edénytöredékek meghatározó tulajdonsága még a már tárgyalt homokos (elvéve pelyvás) soványítás, a rendkívül finom polírozás vagy fényezés és a sötét árnyalatok (szürke, barna, fekete) tónusok alkalmazása. A bikonikus edények egy részénél a törésvonal mentén az edény anyagából kihúzott, vízszintes fekvésű, apró vagy lefelé hegyesedő bütykök vannak (1. kép 1, 3–4, 6–7). Más esetben a törésvonalra enyhén hosszúkás, a függőleges bütyökdiszt raktak fel (1. kép 2).⁸ Az itt talált kettőskónikus edényekhez kétféle *aljtípus* rekonstruálható. Az egyik sima, lapos kiképzésű (1. kép 6, 8)⁹, a másik pedig egy magasított csótalp (1. kép 15–16, 19).¹⁰

Az atyaszegi finom töredékek között – bár kevés töredékkal, de – meghatározó formaként tarthatók számon a *tagolt peremű, ívelt oldalú talak*.¹¹ Oldalfaluk lekerekített, a kontrasztos felületkezelés következtében bikonikus hatásúak (2. kép 1–3). Egy töredék viszont arra utal, hogy e típusnak durva, díszített változatai is léteztek (2. kép 5).

Durva kerámia: Az atyaszegi leletegyüttes igen kevés durva kivitelezésű kerámiát tartalmaz. Tipológiai szempontból elemezve ezeket, megállapítható, hogy

³ Wace-Thompson 1912, 13–23; Chapman 1981, 118–119.

⁴ Makkay 1991, 119, 1. kép 1, 3; 4. kép 6, 10.

⁵ Az edény falának keresztmetszete: égetés következtében legbelül szürkésfekete, kívül krémszínű, felülete viszont vörösbarna („reddish brown”, „red-buff”); Chapman 1981, 119.

⁶ A különféle új technológiák megjelenésének összefüggéseiről: Raczy 1983, 177, 65–67. lábjegyzetek; 1988, 28; 1989, 234; Makkay 1991, 114, 121–2.

⁷ Raczy 1983, 168, 12–26. jegyzetek; Makkay 1991, 114.

⁸ Ez utóbbit sajnálatosan olyan darabokból rekonstruálták (lásd: Makkay 1991, 3. kép 2), amelyek valójában nem tartoznak össze. Szembetűnően utal erre a tál, ill. talprész eltérő felületkezelési technikája, az előbbi a már említett „brown slipped” eljárással készült, míg az utóbbi szürkésfekete polírozású (feltűnően eltérő minőségű) darab. Továbbá, nem lehetséges a csótalp elképzelt magassága sem, minthogy az – a kopásnyomok alapján ítélve – záródik.

⁹ Kalicz 1983, 105.

¹⁰ Kalicz 1978–79, 20; uő 1983, 105, 109.

¹¹ Raczy 1983, 168, 27–38. jegyzetek.

¹² Klasszikus Körösré: Kutzián 1944, II/I–LXXV.

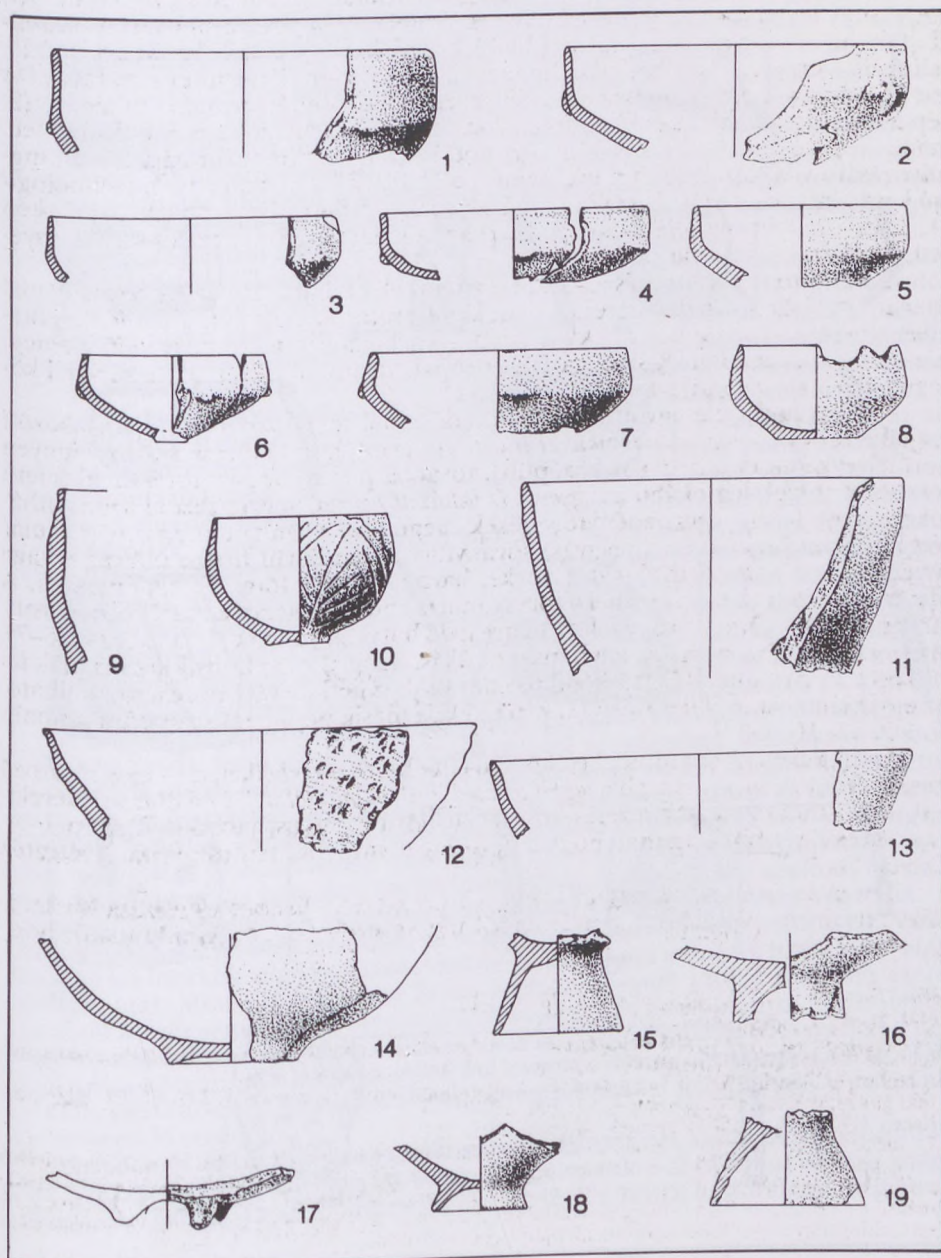

Abb. 1. – 1. ábra; Dévaványa – Átyaszeg

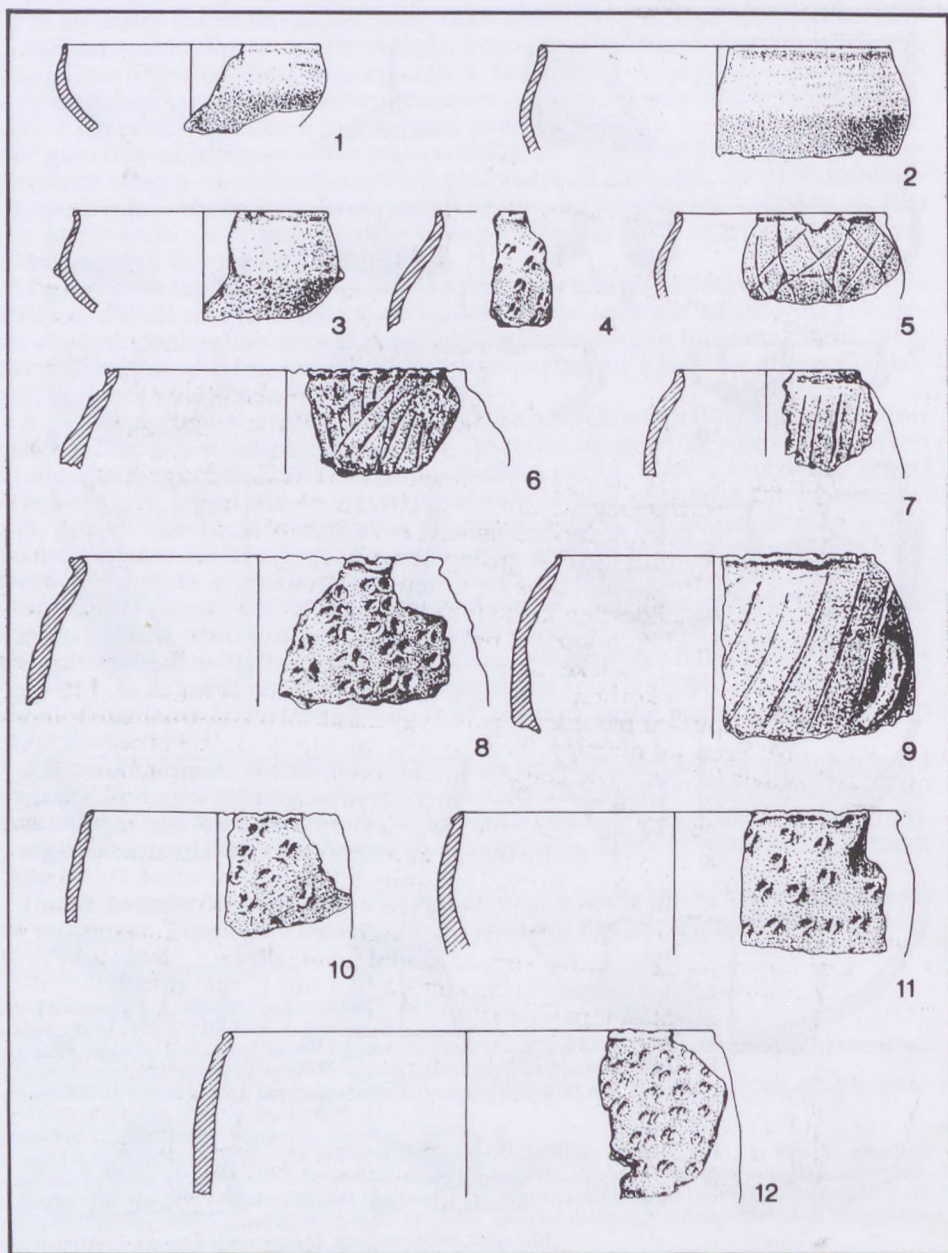

Abb. 2. – 2. ábra; Dévaványa – Atyaszeg

szinte kivétel nélkül az alföldi Körös kultúra hagyományaihoz köthetők:¹² mint pl. a *kihajló, egyenes peremű, szélesszájú tálak* (1. kép 11–13), a *profilált peremű, félgömbformájú fazekak* (1. kép 9–10, 2. kép 4, 6–12) vagy az *alacsony talpcsöves, talpgyűrűs, bütyköslábú edények* különféle változatai (1. kép 14, 17–18). A Körös kultúrában alkalmazott díszítések közül ezeknél is találtunk hálómintákat (2. kép 5), felületkitöltő, rendszertelen vagy sorokba rendezett becsípéseket (1. kép 12, 2. kép 4, 8, 10–12), ferdén felrakott plasztikus bordákat (2. kép 9), ujjal benyomkodott peremeket (2. kép 6–12), klasszikus barbotint, valamint „szatmár jellegű” bekarcolásokat (1. kép 10), mélyen behúzgált vonalakat (2. kép 7, 9), gyakran pelyvás soványítású, agyagos bevonattal (2. kép 6). Ez utóbbi felsorolt díszítések megjelenésének a kutatás időrendi jelentőséget tulajdonít az Alföld korai neolitikumán belül. Más – elemzésre alkalmasabb – leletanyagok bizonyítják statisztikailag gyakoribb előfordulásukat a Körös kultúra fiatalabb időszakában.¹³

A kerámiatöredékek leírása után szólnunk kell a leletegyüttes egyéb tartozékairól is. A gödörből néhány *idol* különböző részei kerültek elő. Az egyik töredék egy dorong alakú idol felső részéből származik (3. kép la-c). A töredék pelyvás soványítású, simított felületű, barna színű. A fej és a törzs oszlopszerűen kialakított. A nyújtott hengeres test kiszélesedő alsó része a zsírfar, letörött. A törésnél vízszintes átfúrás nyomai láthatók (a törés feltehetően ennek következménye). A töredék erősen sematizált megformálás benyomását kelti. A fejtető lapos, az arc úgyszintén. A szemet vízszintes bekarcolással jelezték, az orrot pedig apró kis bütykökkel mintázták meg. Az arc egyéb részleteit mint pl. a száját vagy a haját nem jelölték. A töredék nemi jellegére, apró alig látható dudor, mell utal. A karokat sem ábrázolták. A töredéket technikai kivitele és az ábrázolás módja, fő sajátosságai alapján a Körös kultúra egyik legjellegzetesebb tipológiai csoportjába sorolhatjuk. Ennek az idoltípusnak lapos feje, hengeres teste, erősen hangsúlyozott zsírfara és rövid, pecsétlőszerűen kialakított lába van. Ez utóbbi sajátosságra utal egy meglehetősen durva kidolgozású, pelyvás soványítású, szürke színű, nagyobb méretű idol bal lábának töredéke, amely az idol alsó részéből az illesztés mentén törött le. A lábtöredéken körben mély, vonalas bekarcolások láthatók (3. kép 3).

A tárgyalt idoltípushoz hasonló képvisel egy másik jól rekonstruálható töredék is (3. kép 2a–d). Ezen jól megfigyelhető az idol készítésének technikája. A szobrocska egyik oldala letörött, s ezáltal jól látható, hogy azt két darabból illesztették össze. Ha az összetélt nem erősítették meg csapolással, akkor az idol szétesett hosszanti irányba. Továbbá, ha nem volt megfelelő technikájú a zsírfar felragasztása, akkor az is gyakran levált, mint ahogy ez az említett példányunknál is megessett. Az idol anyaga homokos soványítású agyag, külső felülete simított, barna és szürke foltosra égetett. A hengeres test enyhén csúcsos fejtetőben végződik. Az arcon bevágással jelölték a szemet, az orr vagy száj helyét pedig befúrással. A mell jelző kis bütykök alig kivehetők, viszont az idol nemi jellegére fordított U alakú bevágás utal. Mint oly sokszor a Körös kultúra hasonló idolkai esetében ezen a darabon is erős sematizálást tapasztalhatunk az arc és a test hiányos ábrázolásával vagy bizonyos testrészek pl. a mellek és a karok egybeolvadásával. A mell és a nem ábrázolása közt az idolt átfúrták. A zsírfar letörött, viszont jól megmaradt az oszlopos láb, pecsétlőszerű talpvégződéssel, bevagdalsókkal jelölt lábakkal és enyhén kidomborodó térdel.

Az álló női alakot mintázó idolkok számos változatban, széles körben fordulnak elő. A hengeres testű, zsírfarú, oszlopos lábú, sematikus ábrázolású variáns közép-alföldi elterjedésű. Ez az idoltípus hosszú ideig él a Körös kultúrában, még annak

¹³ Trogmayer 1964, 67–86; Kalicz–Makkay 1977, 35; Raczkó 1983, 187.

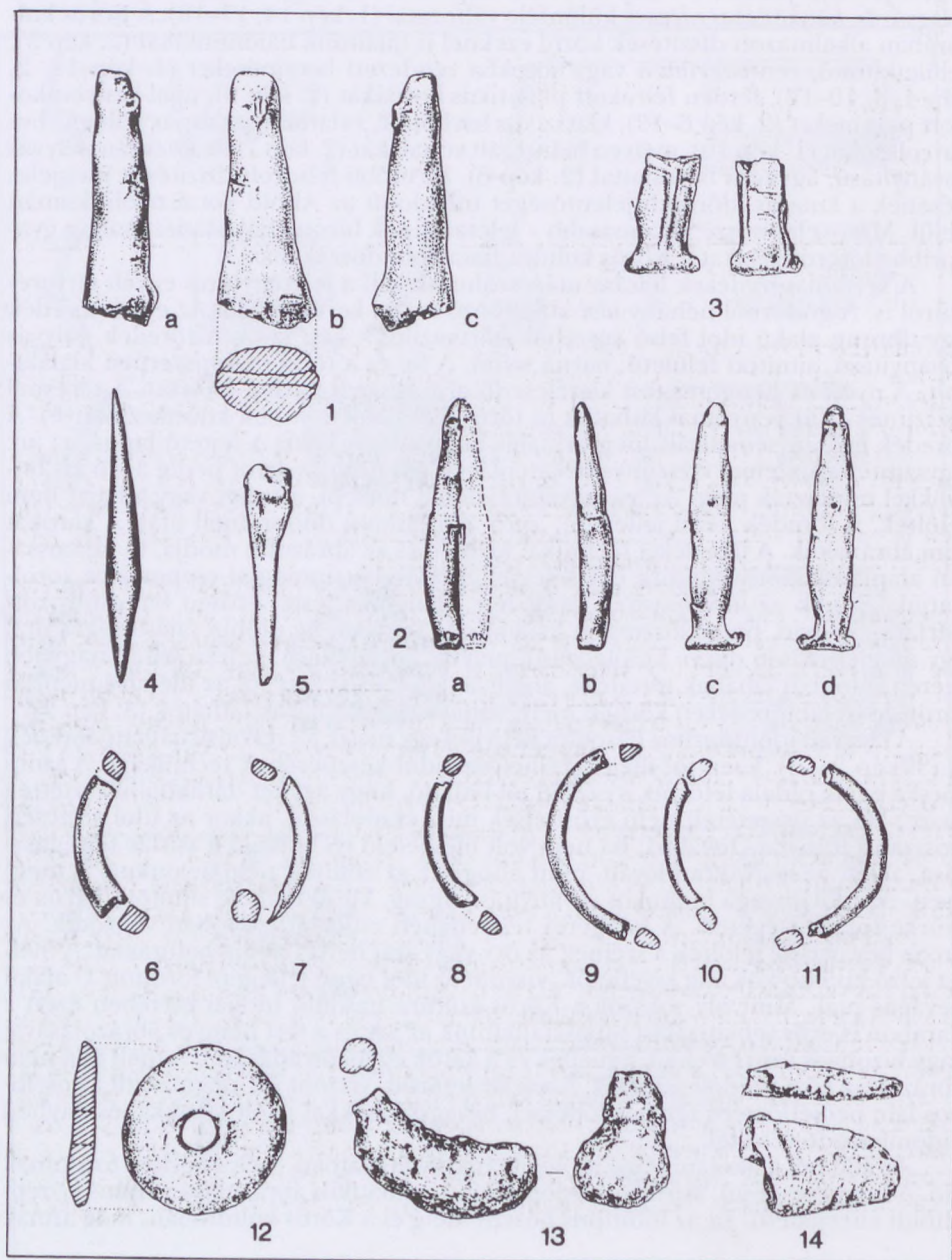

Abb. 3. – 3. ábra; Dévaványa – Atyaszeg

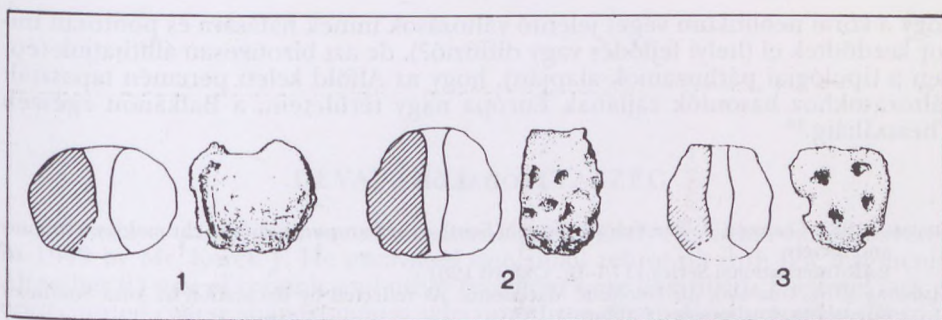

Abb. 4. – 4. ábra; Dévaványa – Atyaszeg

legfiatalabb időszakában is előfordul. Annak ellenére, hogy az atyaszegi idol párhuzam nélküli, minthogy a szokásostól némileg eltérő csúcsos fejkiképzés és -készítési technika előfordulása eddig ismeretlen, az ábrázolás főbb sajátosságaiban a közép-alföldi Körös tradíciók érvényesülnek.¹⁴

A leletanyag Körös összefüggéseit szélesítik még a különféle alakzatra megformált *hálónéhezékek* (4. kép 1–3), *csonteszközök* (3. kép 4–5), egy *orsókarika* (3. kép 12), vagy két ismeretlen rendeltetésű agyagtárgy töredéke (3. kép 13–14): az egyiknek hosszúkjás szára letörtött, a másik egy lekerekített végű lapos tárgyból való, rajta plasztikus díszítés nyomait lehetett felfedezni.

A beleltározott leletanyag különleges darabjaiként tarthatók számon az ún. „agyagkarikák”. Itt, 6 db olyan töredékről van szó (3. kép 6–11), melyek homokkal soványított agyagból készültek, színük világosbarna, szürkésbarna, felületük matt vagy fényezett. Eredetileg ovális alakzatra formálták őket, átmérőjük 8–10 cm között van. Keresztmetszetük ovális vagy szögletes rajzolatot mutat. Ez utóbbi megfigyelésből kiindulva – és természetesen más határozottabb párhuzamok alapján – magyarázatot kaphatunk használatukra és előképeikre vonatkozóan. A szóban forgó „agyagkarikák” különféle anyagból készült karperecek másolatai lehetnek. A szögletes keresztmetszet valószínűleg kőből készült előképre utal,¹⁵ míg az ovális keresztmetszetű, ferdén lecsapott végű darabok a spondylus kagylóból kialakított karpereceknél megfigyelhető technikai eljárás leutánzása vélhető.¹⁶ E tárgytypus előfordul a dél-balkáni régió korai neolitikumában, de gyakoriságuk leginkább a közép-, kelet-európai területeken a vonaldíszes kerámiák körében tapasztalható.¹⁷

A dévaványai gödör kis leletegyüttese, noha mennyiségileg igen kisszámú és kiselejtezett töredékeket tartalmazott mégis, főbb vonásaiban hordozza azokat a kulturális sajátosságokat, melyek részben a Körös kultúra hagyományaihoz, részben különféle új hatásokhoz köthetők. Ebben az egy objektumban is – más lelőhelyekhez hasonlóan – a Körös kultúra már nem önállóan jelentkezett, hanem együtt fordult elő korábban nem tapasztalt vagy éppen teljesen ismeretlen jellemzőkkel pl. az új technológiájú kerámiafajtákkal, kettőskónikus edényekkel, magas csőtalpakkal stb. E tipológiai jegyekre alapozva határozta meg a magyar kutatás a késői Körös, ill. az ún. „Protovinca” fejlődést. Az egyre inkább kibontakozó kronológiai/terminológiai viták lényege, hogy egy szűkebb és tágabb régióban zajló korszakváltás kezdetére irányítják a figyelmet. Az még nem bizonyos a kutatás számára,

¹⁴ Raczy 1979–80, 10–14.

¹⁵ Zápotocká 1984, Abb. 8, 1–5.

¹⁶ Közöletlen darabok: Tiszaföldvár–Téglagyár, SZDJM 86. 4. 208a–c; 86. 4. 663.

¹⁷ Zápotocká 1984, 52–62; Gimbutas 1976, 250–251, Figs. 205–216.

hogy a korai neolitikum végét jelentő változások minek hatására és pontosan mikor kezdődtek el (helyi fejlődés vagy diffúzió?), de azt bizonyosan állíthatjuk (éppen a tipológiai párhuzamok alapján), hogy az Alföld keleti peremén tapasztalt változásokhoz hasonlóak zajlanak Európa nagy területein, a Balkánon egészen Thesszáliáig.¹⁸

IRODALOM

- CHAPMAN 1981. *Chapman, J.* The Viñca culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society. BAR International Series 117/I–II/. Oxford 1981.
- GIMBUTAS 1976. *Gimbutas, M.* Neolithic Macedonia. As reflected by Excavation at Anza Southeast Yugoslavia. Los Angeles, California 1976.
- GOLDMAN 1991. *Goldman, Gy.* A Körös kultúra késői szakaszának időrendjéről Dévaványa-Réhely leletei alapján. ArchÉrt 118/1991/33–45.
- KALICZ 1978–79. *Kalicz, N.* Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südtransdanubien. MittArchInst 8–9/1978–79/, 13–46.
- KALICZ 1983. *Kalicz, N.* Die Körös-Stařevo-Kulturen und ihre Beziehungen zur Linearbandkeramik. NNU 52/1983, 91–130.
- KALICZ–MAKKAY 1977. *Kalicz, N.–Makkay, J.* Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Stud Arch 7/1977/. Budapest.
- KOREK 1983. *Korek, J.* Adatok a Tiszahát neolitikumához. JAMÉ XVIII–XX/1983, 8–60.
- KUTZIÁN 1944. *Kutzián, I.* A Körös kultúra. DissPan 23. Budapest 1944.
- MAKKAY 1982. *Makkay J.* A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Az időrend és a népi azonosítás kérdései. Budapest 1982.
- MAKKAY 1987. *Makkay, J.* Kontakte zwischen der Körös–Startcevo–Kultur und der Linienbandkeramik. CommArchHung 1987, 15–24.
- MAKKAY 1990. *Makkay, J.* The Protoviñca problem – as seen from the northernmost frontier. In: International Symposium the Lanubian region from 6000 to 3000 B.C. Belgrade. 1990.
- RACZKY 1976. *Raczky, P.* A Körös kultúra leletei Tiszajenőn. ArchÉrt 103/1976/171–189.
- RACZKY 1979–80. *Raczky, P.* A Körös kultúra újabb figurális ábrázolásai a Közép-Tiszavidékről és történeti összefüggései. SzMMÉ 1979–80, 5–33.
- RACZKY 1983. *Raczky, P.* A korai neolitikumból a középső neolitikumba való átmenet kérdései a Közép- és Felső-Tisza-vidéken. ArchÉrt 110/1983/161–194.
- RACZKY 1986. *Raczky, P.* Megjegyzések az „alföldi vonaldíszes kerámia” kialakulásának kérdéséhez. In: Farkas, J.–Német, P. (szerk.). Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Debrecen 1986, 25–43.
- RACZKY 1988. *Raczky, P.* A Tisza vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Újabb kutatási eredmények és problémák. Budapest 1988, 27–32.
- RACZKY 1989. *Raczky, P.* Chronological Framework of the Early and Middle Neolithic. In: Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. VAH II (1989) 233–251.
- TROGMAYER 1964. *Trogmayer, O.* Megjegyzések a Körös csoport relatív időrendjéhez. ArchÉrt 91 (1964), 67–86.
- WACE–THOMPSON 1912. *Wace, A. J.–Thompson, M. S.* Prehistoric Thessaly. Cambridge 1912.
- ZÁPOTOCKÁ 1984. *Zápotocká, M.* Armringe aus Marmor und anderen Rohstoffen im jüngeren Neolithikum Böhmens und Mitteleuropas. PA I(1984) 50–130.

¹⁸ Raczky 1983, 187–192; Makkay 1990, 113–122.

DÉVAVÁNYA – ATYASZEG

Nowdays, one of the most cited assemblage of Early Neolithic was discovered in 1949 by Mr. Korek J. He excavated one small refuse pit with few fragments. Altgether 63 pcs. of ceramic and other fragment were described. The total lack of undecorated coarse shapes suggest selection throughout documentation. Despite this fact, it is worthwhile to examine the detailes of assemblage various origin.

Briefly, qualification of the finds shows a mixture of different culture traits, as follows:

A: the traditional Körös shape elements and decorations (i.e. incised, impressed finger nail or barbotin decoration, the features like fired clay female figurines, loom weights etc.).

B: several „new” traits (e.g. those with no recorded predecessors in Körös culture, various carinated forms, pedestal based bowls, technologically different dark (burnished, polished, slipped) wares.

C: fragments resembling Linear Pottery Cultures, like prestige items: fired clay bracelets imitating polished stone or Spondylus predecessores.

Hargita Oravecz

FRÜHEISENZEITLICHE TRENSENFUNDE VOM SOMLÓBERG

Tibor KEMENCZEI

Der Somlóberg erhebt sich nördlich vom Balaton, im nordwestlichen Teil des Bakonygebirges. Mehrere Gemeinden (Doba, Somlójenő, Somlósztóls, Somlónásárhely) befinden sich in seinem Gebiet (Abb. 1). In den Jahren 1880 stieß man auf dem Berg auf die ersten Funde, die aus der Zeit der Urnenfelder- und der früheisenzeitlichen Hallstattkultur stammen.¹ Das Ungarische Nationalmuseum erwarb durch Ankauf zu Beginn der Jahre 1900 vom Somlóberg stammende archäologische Funde von verschiedenem Zeitalter, unter welchen sich auch Bronze- und Eisentrensen befanden. Die Mehrheit dieser Funde wurde bereits publiziert,² jedoch sind auf den Photos von schlechter Qualität die Details, die Ziermotive nicht sichtbar. Demnach ist es nötig, von den Trensen neue, genaue Zeichnungen zu veröffentlichen, zugleich unter Mitteilung der ähnlichen, anderswo zutage geförderten Funde.

1904 wurden dem Nationalmuseum von József Lichtnecker die folgenden, auf dem Somlóberg zum Vorschein gekommenen Funde übergeben:

Die Hälfte einer bronzenen Trense. Stangenknebel, die zwei Endstücke fehlen. In der Mitte sind drei breite, viereckige Teile, von welchen sich in den zwei äußeren eine Öffnung, im mittleren hingegen ein Ring befindet. Dem letzteren schließt sich das ringförmig ausgehende, tordierte Mundstück der Trense an, dessen Hälfte fehlt. L: 15 cm (Abb. 2, 3); In Ring ausgehendes, tordiertes Trensenmundstück, aus Eisen. Beim mittleren Ring abgebrochen. L: 6,3+7,2 cm (Abb. 2, 8); Fragmente der Seitenknebel einer Bronzetrense, knopfförmiges Ende, Dm: 1,7 cm (Abb. 2, 1); Eingebogenes, in Knopf ausgehendes Ende, L: 4,9 cm (Abb. 2, 2); Gerades, knopfförmiges Ende mit viereckiger Öffnung. L: 4,9 cm (Abb. 2, 4); Gerades, knopfförmiges Ende mit viereckiger Öffnung. L: 6,1 cm (Abb. 2, 5); Gerader Mittelteil mit viereckiger Öffnung und einem massiven, viereckigen Teil. L: 8,2 cm (Abb. 2, 7); Unterer Teil, mit breitem, viereckigem Durchlaß, in dessen Mitte sich eine Öffnung befindet. L: 4,7 cm (Abb. 2, 7); Hohl gegossene Riemenkreuzungen aus Bronze mit waagrecht gerippten Stangen, ihre Mitte mit hervorstehenden Rippen umgeben. 3 St.Dm: 4,1, 4,2, 4,4 cm (Abb. 3, 2-4); Bronzene Riemenverteiler von konischer Mitte. Am Rand befinden sich an vier Stellen je drei kleine Ringe. An der Innenseite ist eine Öse. Gebrochen, mangelhaft. Dm: 6,3 cm (Abb. 3, 5); Kugelabschnittförmige, bronzene Riemenverteiler. An ihren inneren Seiten eine kreuzförmige Öse. 2 St., das eine Stück ist sehr mangelhaft.

¹ Ádám 1880, 317-323; Darnay/Kleiszl/Szárász 1895, 317-324; Darnay 1899, 61-77; MRT, 1970, 213-214

² Gallus/Horváth 1939, Taf. 52-53; Horváth 1969, 115., Abb. 10, 116., Abb. 12; Patek 1993, 65-86., Abb. 46-66.

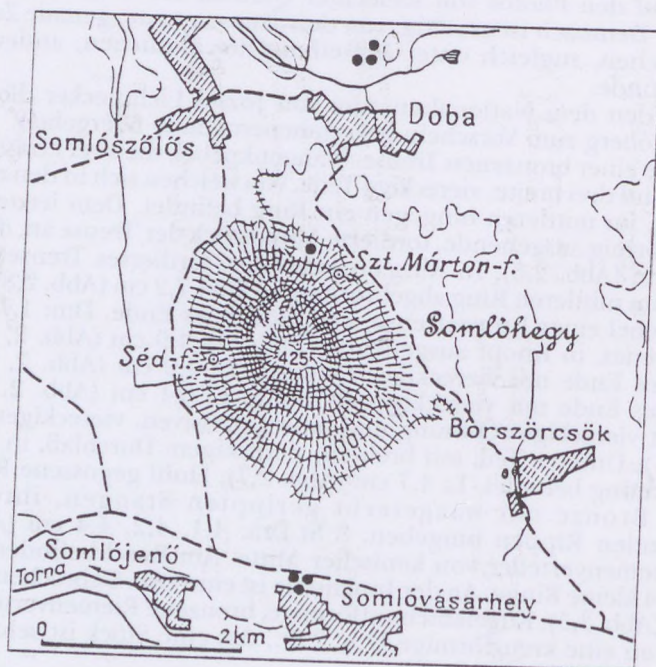
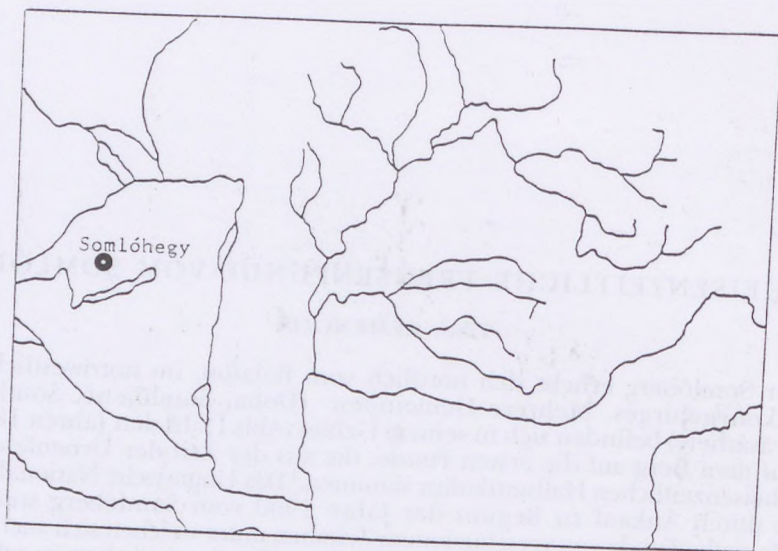

Abb. 1. – 1. ábra:

Somló-Berg. Lage der Gräber / nach Patek 1993, Abb. 45/. Somlóhegy. A sírok lelőhelyei (Patek 1993, 45. kép után)

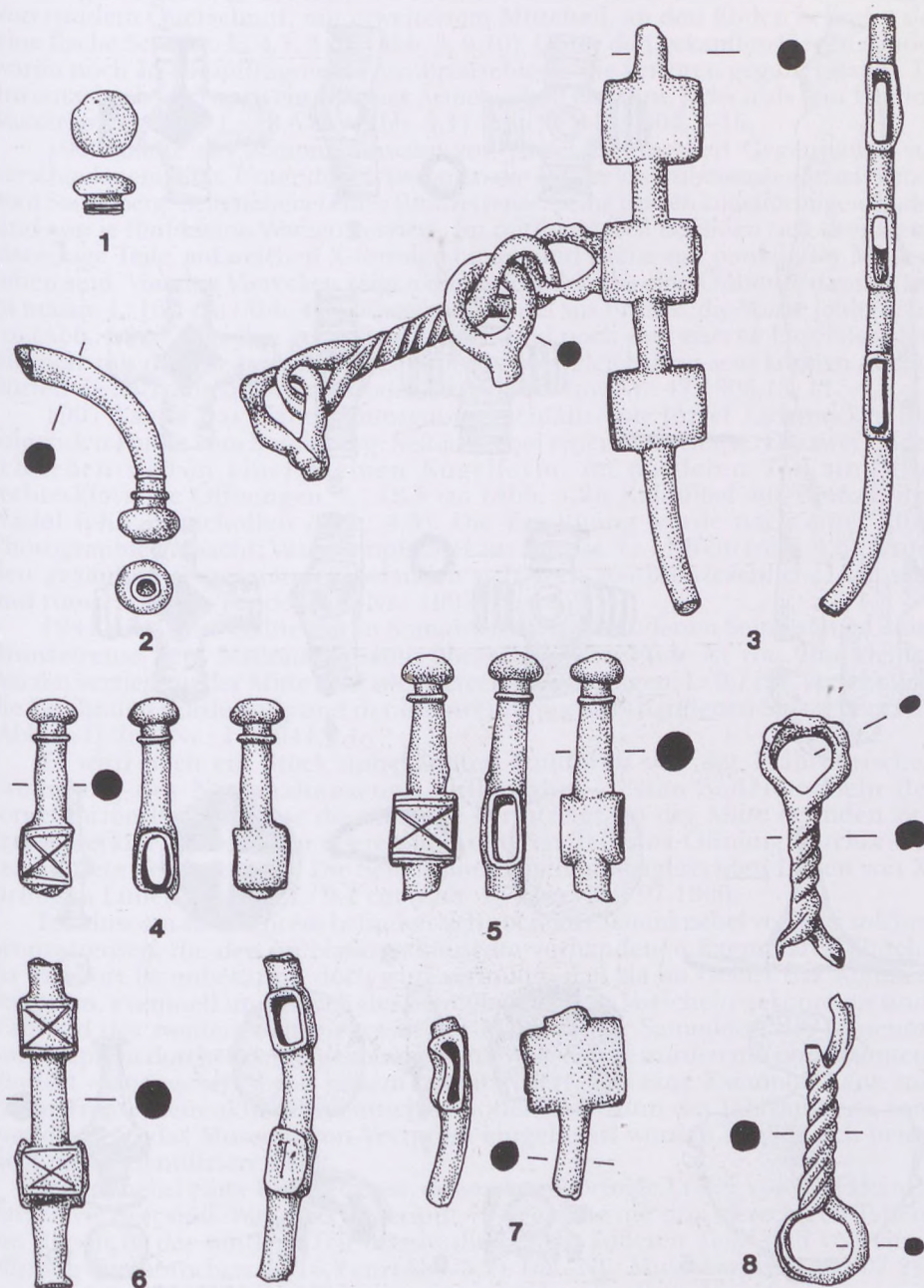

Abb. 2. - 2. ábra: Somló-Berg (1904)

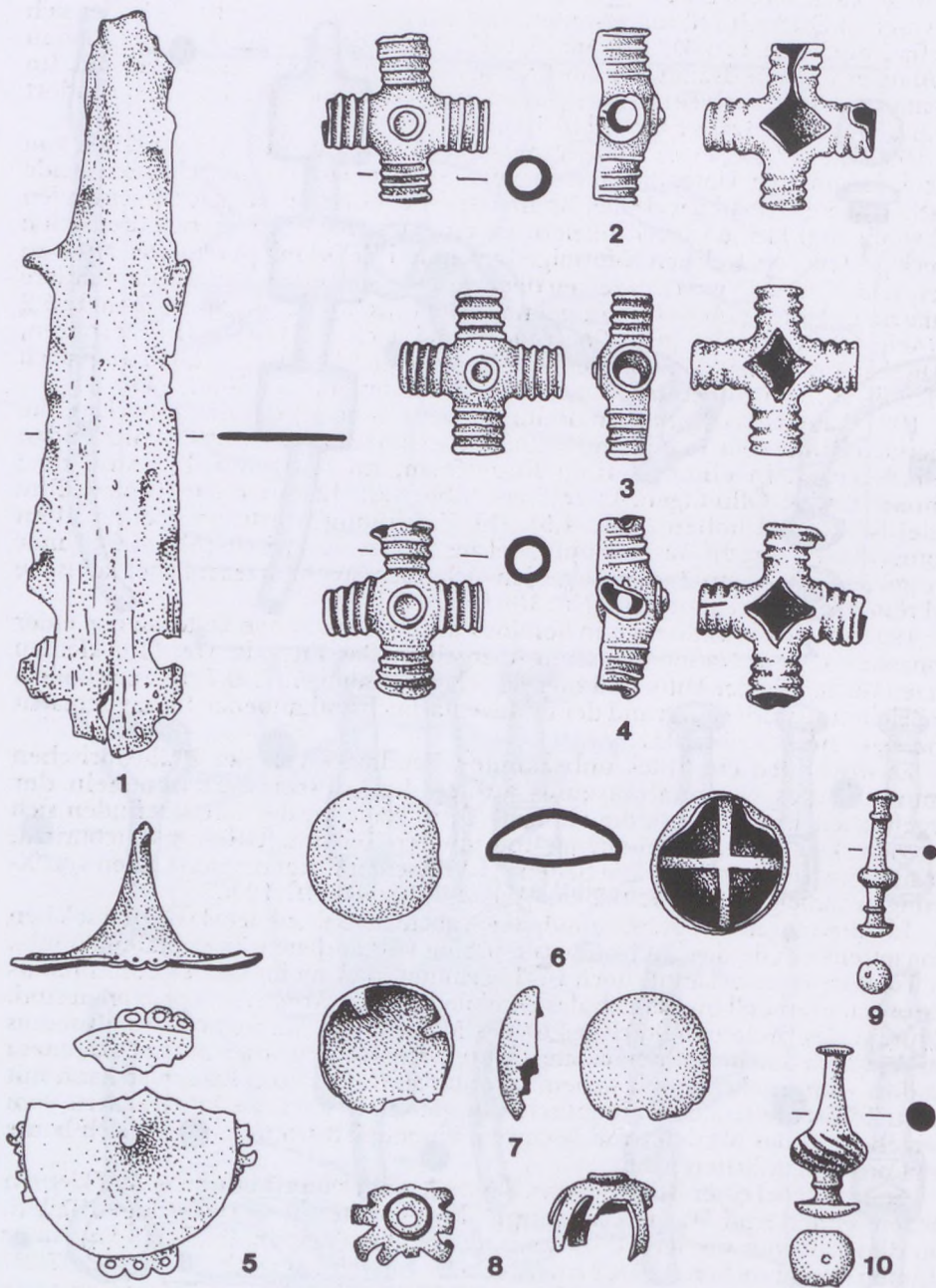

Abb. 3. – 3. ábra: 2–10:

Somló-Berg; 1: Vaszar (1904)

Dm: 3,3 3,4 cm (Abb. 3, 6,7); Die Hälfte eines durchbrochenen, kugelförmigen Bronzegehänges. Dm: 2,6 cm (Abb. 3,8); Bronzene Nadelschützer. Kleine Stangen von rundem Querschnitt, mit erweitertem Mittelteil, an den Enden befindet sich eine flache Scheibe. L: 4,3, 3 cm (Abb. 3, 9.10). Unter den gekauften Gegenständen waren noch 15 Knopffragmente aus Bronzeblech, die verloren gegangen sind. Im Inventarbuch wird auch ein eisernes Ärmchenbeil erwähnt, jedoch als sein Fundort Vaszar angegeben. L: 18,5 cm (Abb. 3,1). Inv. Nr.: 43.1904.1–15.

1906 kaufte das Nationalmuseum von József Lichtneckert Gegenstände von verschiedenem Alter. Unter diesen stammen die folgenden früheisenzeitlichen Funde vom Somlóberg: Seitenknebel einer Bronzetrense. Seine beiden kugelförmigen Enden sind von je fünf kleine Warzen verziert. Im mittleren Teil befinden sich drei kleine viereckige Teile, auf welchen X-förmige Linien und Kreise mit punktierter Mitte zu sehen sind. Von den Vierecken zeigen die zwei äußersten eine Öffnung, das mittlere ist massiv. L: 16,1 cm (Abb. 4,1); Vasenknopfnadel aus Bronze, die Spitze fehlt. L: 5,2 cm (Abb. 4,3); Unter den gekauften Funden sind noch zwei eiserne Lanzen spitzen, die zwar mit dem Seitenknebel der Bronzetrense gleichaltrig sein können, jedoch dürfen sie auch aus anderen Perioden herrühren. Inv. Nr.: 47.1906.13. 11.

1907 kaufte das Nationalmuseum gleichfalls von József Lichtneckert die folgenden Funde vom Somlóberg: Seitenknebel einer Eisentrense. Die zwei Enden schließen sich in einer kleinen Kugelform, im mittleren Teil sind drei rechteckförmige Öffnungen. L: 18,5 cm (Abb. 4,2); Kahnfibel aus Bronze, ihre Nadel fehlt. Verschollen (Abb. 4,5). Die Zeichnung wurde nach einer alten Photographie gemacht; Vasenknopfnadel aus Bronze. L: 11,8 cm (Abb. 4,6); Unter den gekauften Gegenständen befanden sich auch spätbronzezeitliche, keltische und römerzeitliche Funde. Inv.-Nr.: 1907.98. 4.5.9.

1941 wurde die Hälfte der in Somlóvásárhely gefundenen Seitenstange einer Bronzetrense dem Nationalmuseum übergeben. Das Ende ist von fünf kleinen Warzen verziert, in der Mitte sind zwei viereckige Öffnungen. L: 9,7 cm. Verschollen, die Zeichnung wurde aufgrund der im Inventarbuch vorhandenen Skizze gemacht (Abb. 4,4). Inv.-Nr.: 11,1941.1.

Es wird noch ein Stück unbekannten Fundortes von der Prähistorischen Sammlung des Nationalmuseums aufbewahrt, dessen Seitenknebeln der vorgeführten Bronzetrense die ähnliche Form zeigt. In der Mitte befinden sich drei viereckige Teile, deren oberen und unteren Teil eine Öffnung durchbricht, der mittlere Teil ist massiv. Die Seiten sind zwischen waagerechten Linien von X-förmigen Linien verziert. L: 9,2 cm (Abb. 4,7) Inv.-Nr.: 97.1906.

Im Museum zu Veszprém befinden sich ebenfalls Seitenknebel von drei solchen Bronzetrensen, die den im Nationalmuseum vorhandenen Exemplaren ähneln. Ihr Fundort ist unbekannt, doch wird vermutet, daß sie im Gebiet des Komitats Veszprém, eventuell im Bereich des Somlóberges zum Vorschein gekommen sind. Während des zweiten Weltkrieges ist das Material der Sammlung des Museums von Veszprém durcheinandergekommen und viele Funde wurden mit unbekanntem Fundort – angegeben – von neuem inventarisiert. Das eine Exemplar kann mit jenem Trensenknebel identisch sein, der zu Beginn des Jahrhunderts vom Somlóberg in das Museum von Veszprém eingeliefert worden ist und sich heute nicht mehr identifizieren läßt.

Seitenknebel einer Bronzetrense, dessen kugelförmige Enden von fünf kleinen Warzen verziert sind. Waagrecht gerippt, in der Mitte mit drei viereckigen Teilen. Von diesen ist der mittlere Teil massiv, die beiden äußeren Teile sind von einer Öffnung durchbrochen. L: 18,2 cm (Abb. 5,2). Inv.-Nr.: Mus. Veszprém 55.307.25.

Der Seitenknebel einer Bronzetrense zeigt dieselbe Form und Verzierung, wie das vorherige Stück, jedoch fehlen die zwei Enden. L: 14,1 cm (Abb. 5,1). Inv.-Nr.: 55.307.27.

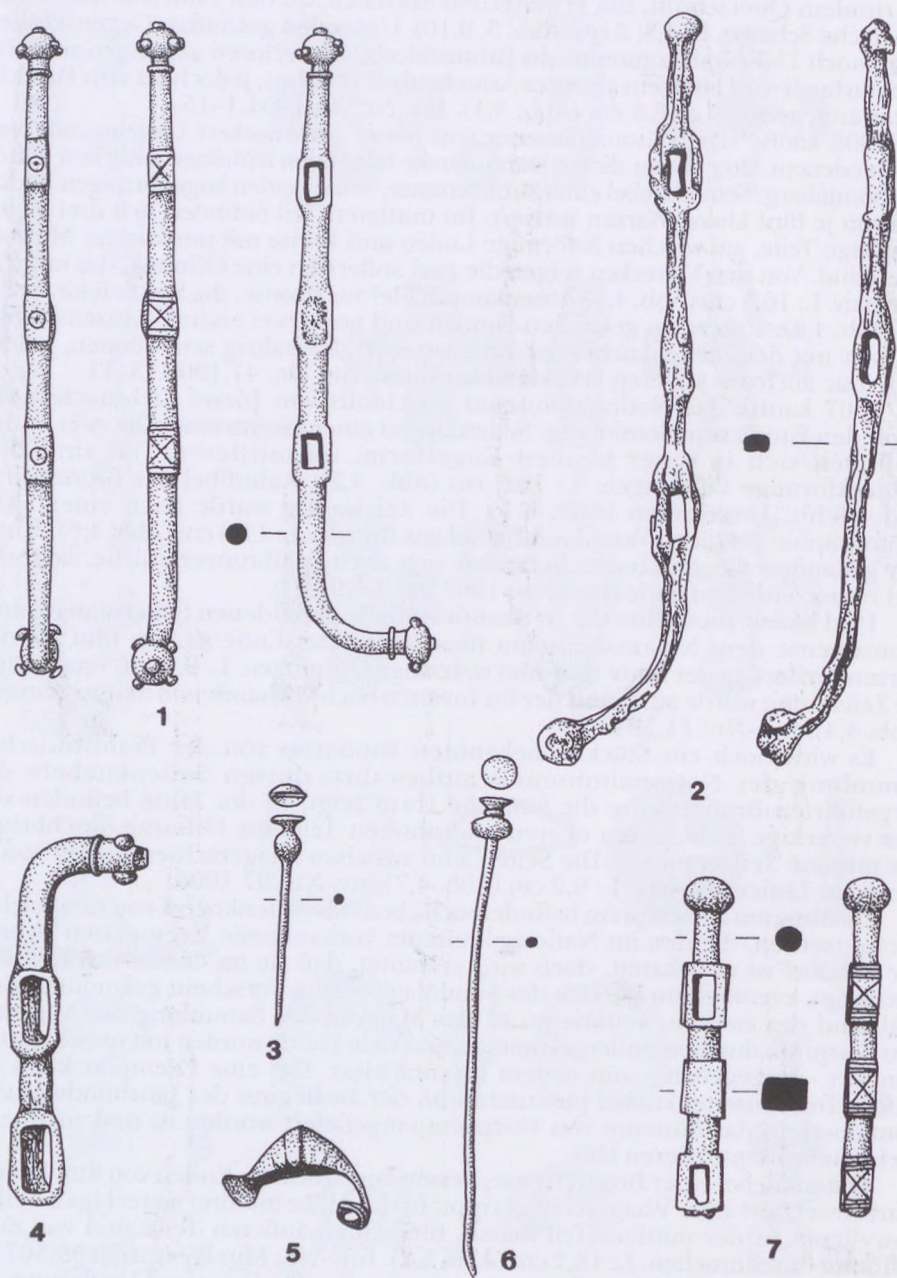

Abb. 4. – 4. ábra: 1, 3: Somló-Berg (1906); 2, 5, 6: Somló-Berg (1907); 4: Somlóvásárhely (1941); 7: 0. „Ungarn”, „Magyarország”

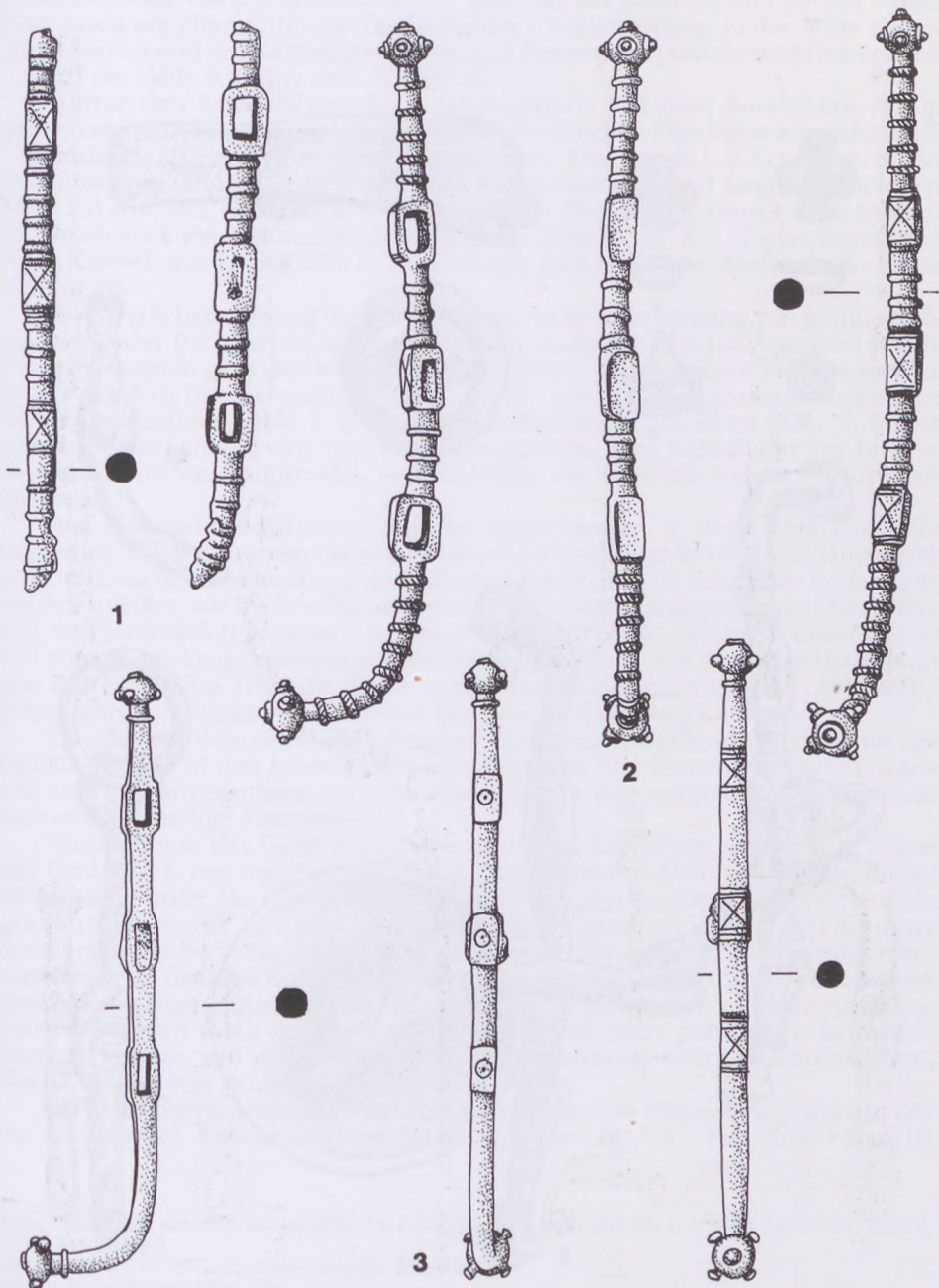

Abb. 5. – 5. ábra: Kom. Veszprém megye

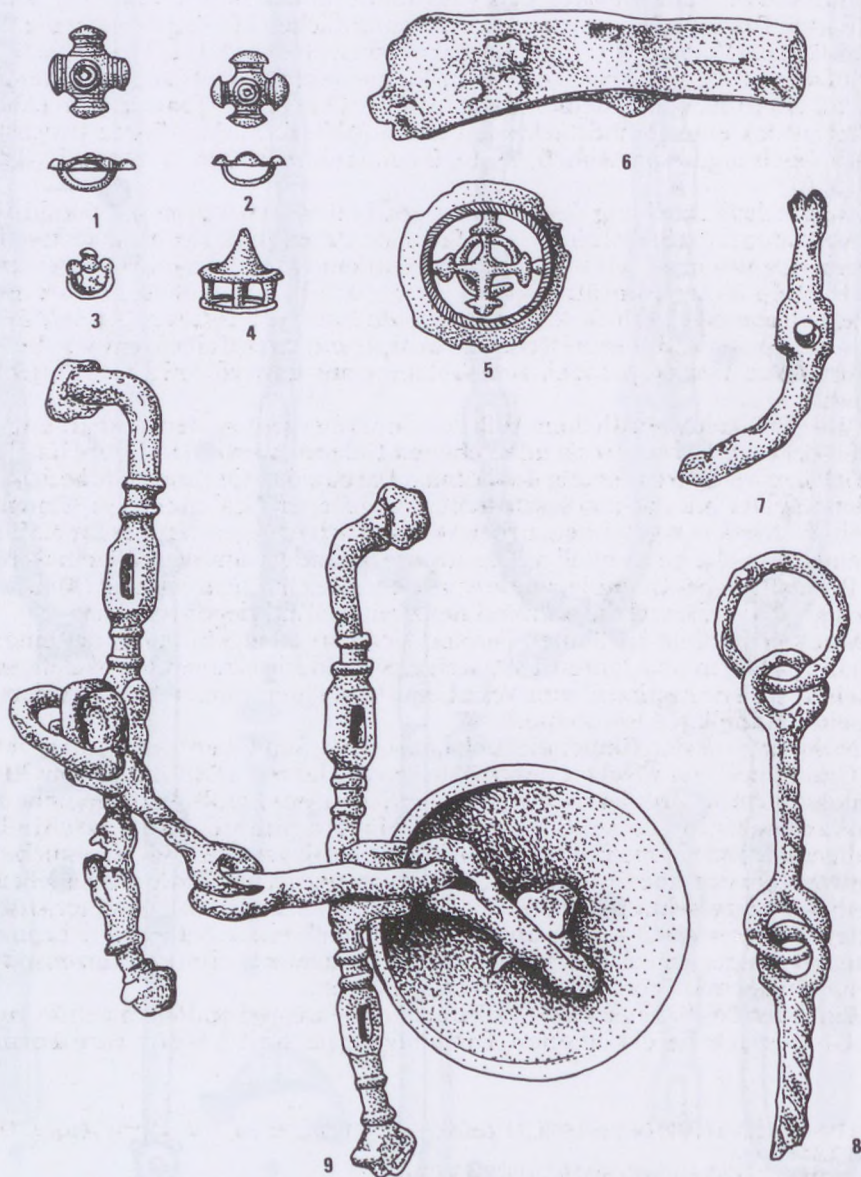

Abb. 6. – 6. ábra: 1, 3–5: Somló-Berg (nach Darnay 1899, 71. Abb. 1–4); 2: Somló-Berg (nach Ádám 1880, 322. Abb. 69); 6–8: Somló-Berg (nach Darnay 1899, 72. Taf. 28, 6, 10, Taf. 30, 9); 9: Doba, Grab 1 (nach Darnay/Kleiszl/Száraz 1895, 320, Taf. 1), 1. sír

Seitenknebel einer Bronzetrense. Die zwei Enden sind kugelförmig und mit je fünf kleinen Warzen verziert. In der Mitte ist das Stück an drei Stellen – oben und unten mit einer Öffnung durchbrochen – viereckförmig, in der Mitte massiv. Diese Stellen sind mit X-förmigen Linien und Kreisen mit punktierter Mitte verziert. L.: 15,5 cm (Abb. 5,3). Inv.-Nr.: 55.307.26.

Unter den Ende des vorigen Jahrhunderts auf dem Somlóberg zutage geförderten Funden gibt es auch zum früheisenzeitlichen Pferdegeschirr gehörende Gegenstände. Diese sind gerippte Kreuzknöpfe. 2 St. Dm.: 2,1, 2,3 cm (Abb. 6 1.2); Ringfußknopf. Dm.: 4,7 cm (Abb. 6 5); Riemenverteiler mit langen Mitteldorn, Dm.: 2,3 cm (Abb. 6, 4); Kleiner kreuzförmiger Ösenknopf, Dm.: 1,4 cm (Abb. 6, 3); Bruchstück eines Mundstückes aus Eisen (Abb. 6, 8), L.: 17 cm; Bruchstück eines Knebels aus Eisen (Abb. 6, 7), L.: 9 cm; und noch eine Eisenaxt, L.: 12 cm (Abb. 6, 6).³

Am westlichen Abhang des Somlóberges, in der Gemarkung von Somlósözlös entspringt der Bach Sédviz, in dessen Tal man zu Beginn des Jahrhunderts auf ein Urnenfeldergrab gestoßen ist. Unter den seitdem verschollenen Funden wurden drei Paar Eisentrensensätze, (Abb. 7, 1), zwei hohlgegossene, bronzene Riemenkreuzungen (Abb. 7, 2.3), eine Schafftüllenaxt aus Eisen (Abb. 7, 5), ein eisernes Ärmchenbeil, drei eiserne Lanzen spitzen, zwei Kahnfibeln aus Bronze, eine bronzene Vasenkopfnadel, zwei Gehänge aus trapezförmigem Bronzeblech mitgeteilt.⁴

Auf dem beim nördlichen Fuß des Somlóberges, in der Gemarkung der Gemeinde Doba sich erstreckenden ebenen Gelände wurde 1894 ein Hügelgrab zerstört. Laut der Beschreibung des Kálmán Darnay, der die Fundstelle besichtigte, wurden in einer mit flachen Basaltsteinen umgebenen Grabgrube ein Menschen- und ein Pferdeskelett gefunden, neben welchen sich ein 65 cm langes Eisenschwert und eine 21 cm lange zweiteilige Eisentrense befanden. Auf dem Zügelhaken war eine Bronzescheibe. Über die Funde wurde eine Zeichnung mitgeteilt (Abb. 6, 9),⁵ jedoch ging die Eisentrense während des zweiten Weltkrieges verloren.

Von den auf dem erwähnten Fundort sichtbaren Hügeln wurde der eine von Kálmán Darnay in den Jahren 1880 freigelegt und hier kamen ein Skelett, sowie drei eiserne Lanzen spitzen zum Vorschein. Unter den mitgeteilten Funden war auch eine zweiteilige Eisentrense.⁶

Nördlich von der Gemeinde Doba, also vom Somlóberg weiter weg, liegen drei Grabhügel, von welchen der größte in den Jahren 1880 von Károly Kleisl erschlossen wurde. Aus der im Hügel befindlichen, aus Basaltplatten bestehenden Grabkammer gibt es sehr viele Tongefäßfragmente und verschiedene Metallgegenstände.⁷ Unter diesen befand sich auch das zweiteilige Mundstück einer Eisentrense, in das eine Ende dieses Stückes war ein sich in Blattform schließender Zügelhaken eingeschnürt (Abb. 7, 4). Von den verschollenen charakteristischen Funden können noch der bronzene Pilzknauf eines Schwertes, bronzene Knotenarmringe, ein eisernes Gehänge, Eisenschwert, eiserne Lanzen spitzen, eiserne Meißel und Bronzegefäße erwähnt werden.

Ein jeder der Seitenknebel der Bronzetrensen vom Somlóberg gehört zu der von G. Kossack beschriebenen Formengruppe Nr.I/b.⁸ Für ihre Form ist

³ Ádám 1880, 322., Abb. 69; Darnay 1899, 71; Gallus/Horváth 1939, Taf. 56, 1. 5; MRT 1970, 307. Taf. 15, 7–10, Taf. 16, 1–3.

⁴ Darnay 1904, 71–76; Gallus/Horváth 1939, Taf. 60–61.

⁵ Darnay/Kleisl/Száraz 1895, 319., Abb. 1

⁶ Darnay 1899, 68. Taf. 25; Gallus/Horváth 1939, Taf. 64, 1

⁷ Darnay/Kleisl/Száraz 1895, 321, 323., Abb. 2–3

⁸ Kossack 1953, 136

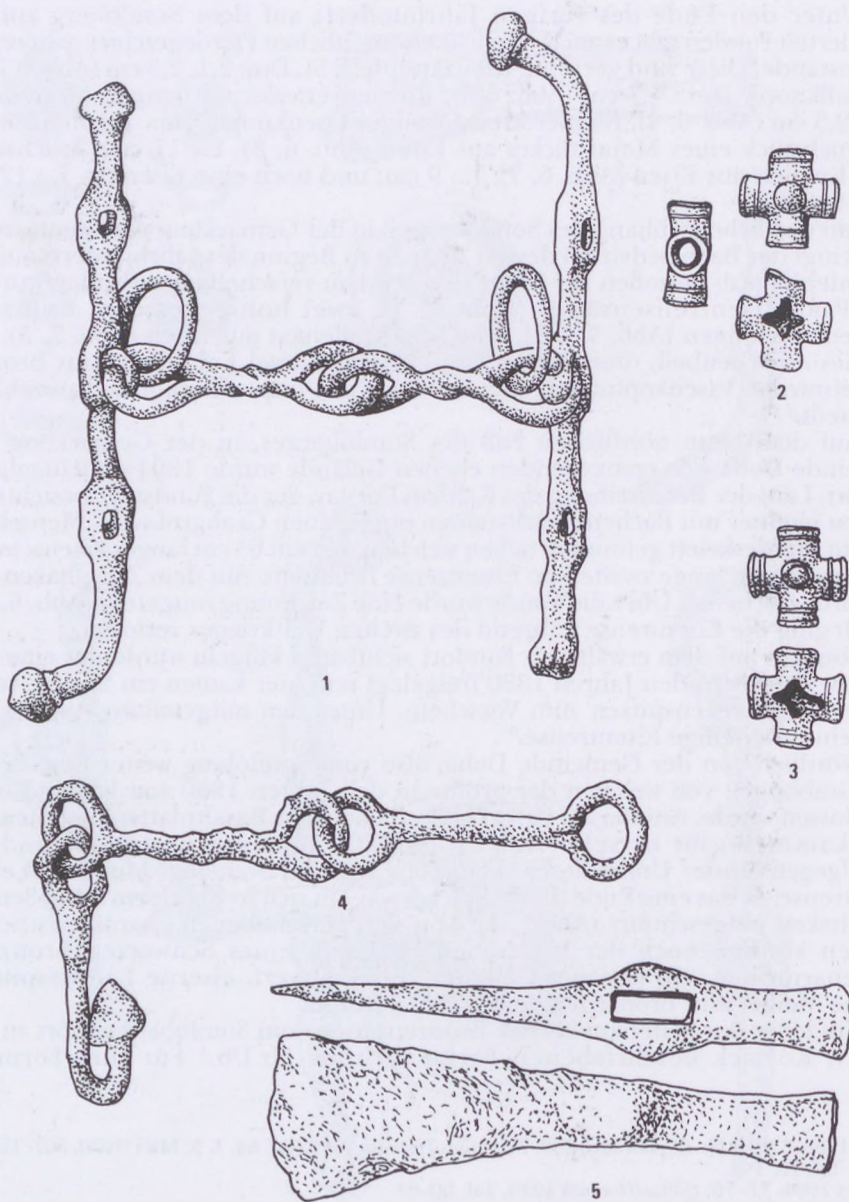

Abb. 7. – 7. ábra

1–3, 5: Somló-Berg, Sédviz (nach Darnay 1904, 72. Abb. 3. 8, 75. Abb. 1. 2); 4: Doba, Grab 2 (nach Darnay/Kleisl/ Száraz 1895, 321. Taf. 2), 2. s. r

charakteristisch, daß von den in Knopfform schließenden Enden das ein Ende eingebogen und ihre Mitte durch drei rechteckförmige Öffnungen durchbrochen war. Neben diesen Formeigenheiten können die einzelnen Stücke voneinander etwas abweichen. Die Varianten innerhalb der Trensentypen sind die folgenden:

a. Im mittleren Stück des Seitenknebels der Trense befinden sich drei, sich nur leicht erweiternde, viereckige Teile und die Trensenenden schließen sich in einem kugelabschnittförmigen Knopf. Von den viereckigen Teilen ist der untere und der obere von einer Öffnung durchbrochen, der mittlere Teil ist massiv. In den letzteren ist ein Ring befestigt, in den das Mundstück der Trense eingeschnürt war. Die Mehrheit der Seitenknebel der Trense vom Somlóberg gehört zu dieser Variante (Abb.2, 1.2, 4–6). Den Seitenknebeln dürfte sich sowohl ein bronzenes, wie auch ein eisernes Mundstück angeschlossen haben. Ein-zwei solche Seitenknebel der Bronzetrense können mit für die Periode Ha C charakteristischen Gegenständen zusammen auch unter der südostalpinen und mitteldonauländischen Hallstattkultur vorgefunden werden.⁹ Eines der ältesten Exemplare enthält der in Kazimierz Pomorski (NO-Polen) zum Vorschein gekommene Depotfund, in dem sich auch ein für den Ausgang der Bronzezeit charakteristisches Tüllenbeil befindet.¹⁰

b. Mit dem vorangehenden in der Form übereinstimmende Seitenknebel einer Bronzetrense. Ihre Enden sind aber kugelförmig und von fünf kleinen Warzen verziert (Somlóberg: Abb.4, 1; Somlóvásárhely: Abb.4, 4; Komitat Veszprém: Abb.5, 1–3). In Grab 20, das in Platěnice (Böhmen) erschlossen wurde, kam der Seitenknebel einer solchen Bronzetrense mit Eisenschwert von Gündlingen-Typ, Schafttüllenaxt und dem Mundstück einer in Ring ausgehenden, von Tannenweigmotiv verzierten Bronzetrense gemeinsam zum Vorschein, stammt also aus dem Beginn der Periode Ha C.¹¹ Auch aus Süddeutschland sind uns zwei solche Seitenknebel bekannt, die aufgrund ihrer Begleitfunde auf die fortgeschrittenere Phase der Periode Ha C datiert werden können.¹²

c. Von den vorangegangenen abweichend, sind die in der Mitte der Trensen Seitenknebel vorhandenen, viereckigen Teile lang. Vom Somlóberg kam ein solches Stück zum Vorschein (Abb.2, 2), zu dem ein tordiertes Mundstück gehört. Solche Seitenknebel sind charakteristische Teile des Pferdegeschirrs in der Periode Ha C der mitteleuropäischen Hallstattkultur.¹³

d. Im Vergleich mit den obigen weichen der Form nach jene Stücke ab, deren unterer Teil flach, breit, langdreieckig ist. Solche Exemplare kamen im oberösterreichischen Gilgenberg und aus Mark-Brandenburg in Triglitz zum Vorschein.¹⁴ Das erste kann aufgrund der mit ihm vorgefundenen Riemenverteiler aus dem Anfang der Periode Ha C stammen, das letztere ist etwas jünger. Der Vorläufer der Form kann der im späturnenfelderzeitlichen Bronzefund von Badacsonytomaj zum Vorschein gekommene Knebeltyp einer Trense mit flachem, blattartig erweitertem Stangenende sein.¹⁵ Dieser Typ ähnelt dem einen in der Steppenzeone, zur Novočerkassk-Periode benutzten Trensentyp.

e. Leicht gebogener, in Knopfform ausgehender Seitenknebel einer Bronzetrense. Die in der Mitte vorhandenen drei viereckigen Teile sind von einer

⁹ Kossack 1953, 170., Abb. 21C, 2–5; Beilngries; *Véjvoda/Mirnik* 1975, Taf. 2, 5: Kaptol

¹⁰ Lachowicz 1978, 16., Abb. 1, 4a; *Gedl* 1991, 38., Abb. 22, 9.

¹¹ *Pič* 1903, Taf. 53, 1–5; *Hralová* 1965, 133., Abb. 1, Abb. 2, 1–3

¹² Kossack 1953, 175., Abb. 26, 2; *ders.* 1959, 14., Abb. 2: Oberwiesenacker; *Torbrügge* 1979: Taf. 88, 1–4: Unterwiesenacker

¹³ Kossack 1953, 164., Abb. 15, 3–6, 176. Abb. 27, 2, 3; *ders.*, 1959, Taf. 25, 3–6: Mindelheim, Oberwiesenacker; *Dvořák* 1938, 32., Abb. 30, 3: Hradenín

¹⁴ Kossack 1953, 177., Abb. 28A, 6, 28B, 3–5; *Reitinger* 1968, 907., Abb. 81

¹⁵ *Darnay-Dornay* 1958, Taf. 20.

Öffnung durchbrochen. Der in Legrad (Kroatien) zum Vorschein gekommene Bronzefund enthält drei solche Stücke. Dieser Fund wurde auch auf die „kimmerische“ Periode datiert,¹⁶ jedoch zeigen die Form der Trensens und die auf ihnen sichtbaren viereckigen Öffnungen die Charakteristika der Trensentypen der Hallstattzeit.

Das Zeitalter des Gebrauches der Seitenknebel der Bronzetrense von Typ Kossack Ib gibt die Forschung mit der Periode Ha C, d.h. mit dem 7. Jh. v. Chr. an. Solche Trensens kommen aber zugleich in Funden vor, die auch auf die Spätürnfelderzeit zurückführbare Gegenstandstypen enthalten. Diese sind Riemenverteiler von spätürnfelderzeitlichem Typ (Gilgenberg, Grab 2), eine Schafttüllenaxt aus Eisen (Platěnice, Grab 20),¹⁷ das Mundstück einer kurzen, zweigliedrigen Eisentrense (Somlóberg Abb. 2, 8), hohl gegossene Riemenkreuzungen (Somlóberg Abb. 3, 2–4), die in den Formbestand der ostkarpatischen Metallkunst gehören. Aus dieser Tatsache kann man darauf schließen, daß die Werkstätten der Metallkunst der Hallstattkultur diese Trensensform in solchen Gebieten ausgebildet haben, wo früher der Gebrauch des Pferdegeschirrs von ostkarpatischem Typ im allgemeinen verbreitet war.

Die Vorläufer der frühhallstattzeitlichen Trensens waren der Form nach die Knebel mit gebogenen Stangenenden und drei runden Durchzügen der spätürnfelderzeitlichen Bronzetrensens. Die überwiegende Mehrheit der letzteren ist in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens zum Vorschein gekommen,¹⁸ d.h. sie dürften Produkte der dortigen Werkstätten gewesen sein. Solche Trensenseitenknebel erreichten auch die transdanubischen und mitteleuropäischen Gebiete der Urnfelderkultur.¹⁹ In größerer Zahl kamen aber Seitenknebel von Bronzetrensens spätürnfelder- und hallstattzeitlichen Typs bloß in Transdanubien zum Vorschein. Deshalb kann vorausgesetzt werden, daß die Trensenseitenknebel von Typ Kossack Ib von den dortigen Werkstätten ausgebildet worden ist. Laut Beweis der Funde vom Somlóberg geschah dies zu jener Zeit, als noch Metallgegenstände von spätürnfelderzeitlichem Typ gebraucht wurden. Unter den aus den transdanubischen Werkstätten herausgekommenen Produkte können fast sämtliche Varianten dieser Trensensform angetroffen werden. Bloß der in ein flaches Blech ausgehende Typ fehlt bei diesen, jedoch ein Formvorläufer dieses Typs kommt in einem spätürnfelderzeitlichen Bronzefund (Badacsonytomaj) vor.²⁰ An der Donau dürfte schon zu Beginn der Periode Ha C der Gebrauch und die Herstellung dieser Seitenknebel von der Trense hingelangt worden sein. Die Denkmäler dieser Periode dürfen die aus den Grabfunden von Gilgenberg und Platěnice zum Vorschein gekommenen Stücke sein.

Bezüglich des Alters des für die Frühhallstattkultur charakteristischen Pferdegeschirrs tauchte neulich auch eine solche Meinung auf, wonach die Trensens vom ältesten Hallstatt-Typ nicht aus der Periode Ha C, sondern aus dem 8. Jh. v. Chr., aus der sog. Proto-Hallstatt C Periode stammen.²¹ Das wichtigste Kriterium dieser Zeitbestimmung ist die Tatsache, daß die einfachen, in Ring ausgehenden bronzenen Trensensmundstücke und die Bronzeschwerter von Gündlingen-Typ aus einigen Gräbern gemeinsam zum Vorschein gekommen sind. Von solchen Bestattungen war ein im Grab von Předměřice (Böhmen) gefundener, aus solchen

¹⁶ Chochorowski 1994, 201., Abb. 44; Vinski-Gasparini 1973, Taf. 127, 2–4

¹⁷ Hralová 1965, 135., Abb. 1, 1, Abb. 2, 2; Kossack 177., Abb. 28A, 7–10

¹⁸ Kemenczei 1988a, 68–70

¹⁹ Gallus/Horváth 1939, Taf. 6, 1.2, Taf. 9, 11.12, Dinnyés, Dunakömlöd, Sopron; Kaus 1984, Taf. 9, 60, dies., 1988–89, Taf. 2, 4, 8–11; Stillfried

²⁰ Darnay-Dornay 1958, Taf. 20

²¹ Pare 1991, 9–12

Stangenknebeln mit drei runden Durchzügen bestehender Trensensatz, dessen zahlreiche Parallelen uns aus dem Karpatenbecken bekannt sind.²² Dieser Trensensatz ist aber nicht von Hallstatt-Typ und sein Gebrauch hat sich schon damals verbreitet, als im Gebiet Mitteleuropas der Gündlingen-Schwerttyp noch nicht erzeugt worden ist. Der Grabfund von Předměřice beweist also nur soviel, daß die Gebrauchszeit des späturnenfelderzeitlichen Pferdegeschirrs von ostkarpatischem Typ die Zeit der Bronzeschwerter von Gündlingen-Typ erreicht, zum Teil übergriffen hat. Den Trensensatz könnten wir auf diese Weise auch zu den Metallgegenständen von späturnenfelderzeitlichem Typ reihen, deren Gebrauchszeit auf den Beginn der Periode Ha C übergriffen hat.

Ein dem im erwähnten Grab von Předměřice gefundenen, in Ring ausgehenden, bronzenen Trensenmundstück ähnliches, jedoch bloß mit Tannenzweigmotiv verziertes Stück wurde in Grab 20 des Gräberfeldes von Platěnice mit einem kugeligen, in Warzenverzierung ausgehenden Seitenknebel einer Bronzetrense von Somlóberg-Typ gemeinsam zutage gefördert. In diesem Grab waren auch noch ein Bronzeschwert von Gündlingen-Typ und auch eine Eisenaxt. Aufgrund dieser Gegenstände wurde dieses Grab ebenfalls zu den Denkmälern der Proto-Ha C Periode gereiht.²³ Auch ein anderes Grab von Platěnice, aus dem auch noch ein Tongefäß ans Tageslicht gekommen ist, enthielt eine Eisenaxt.

Die ältesten Stücke der breiten, einschneidigen, eisernen Schaftlochéxte können im Karpatenbecken auf die Späturnenfelderzeit datiert werden. In der Theißgegend kam in Doboz aus einem Grab eine solche Eisenaxt mit rillenverzierter Tonschale zusammen zum Vorschein, während ein solches Exemplar in Transdanubien in einem der in Pécs-Jakabhegy erschlossenen Hügelgräber vorhanden war.²⁴ Außer dieser letzteren Eisenaxt gehören zu den Grabfunden noch bronzene Trensenknebel mit drei Ringen und auch ein Dolch von Kabardino-Pjatigorsk-Typ. In der Steppengegend östlich vom Karpatenbecken stellen die ähnlichen Eisenäxte die Denkmäler der Novočerkassk-Periode, d.h. des 8. Jh. v. Chr. dar.²⁵ Ihr Gebrauch dürfte vermutlich mit den zum bronzenen Pferdegeschirr gehörenden Gegenständen zusammen in das Karpatenbecken gelangt sein. Dies beweist auch der Grabfund von Pécs-Jakabhegy. Im Gebiet der ostalpinen Hallstattkultur kamen vier Eisenäxte zum Vorschein: in Österreich in Retz und neben dem Bach Somlósztőlő-Sédviz, auf dem Somlóberg (Abb. 6, 6; 7, 5), sowie in Somlóvásárhely.²⁶ Die mit ihnen zum Vorschein gekommenen Funde sind charakteristische Denkmäler der Periode Ha C. Mit diesen zur selben Zeit stammen die in Siebenbürgen, in der Gesellschaft von Funden frühskythischen Typs zum Vorschein gekommenen Eisenäxte.²⁷ Später, zur Periode Ha D wurden in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens die Eisenäxte von verschiedener Form zu allgemein verbreiteten Waffen, jedoch westlich von der Donau, im Gebiet der Hallstattkultur fehlen sie aus der Bewaffnung. Die ältesten Eisenäxte stammen also aus verschiedenen Zeiten, aus Fundkomplexen der Späturnenfelder- und der Früh-Hallstattzeit, d.h. sie sind nicht solche Gegenstände, auf die basierend eine genaue Datierung möglich wäre. So lassen sich auch der im Grab 20 von Platěnice zutage geförderte Trensensatz vom Somlóberg, das Bronzeschwert von Gündlingen-Typ aufgrund der Eisenaxt nicht auf die sog. Proto-Ha C Periode datieren.

²² Werner 1961, 385., Abb. 1

²³ Hralová 1965, 135., Abb. 2, 2.3; Pare 1991, 21.

²⁴ Gazdapusztai 1964/65, 61f., Abb. 1, 2; Maráz 1978, Abb. 5

²⁵ Techov 1980, 245ff.

²⁶ Darnay/Kleiszl/Szárász 1895, 321., Taf. 2; Darnay 1899, 321., Taf. 2; Somlóhegy; Horváth 1969, 112., Abb. 6, 6; Patek 1993, 79., Abb. 59, 2; Somlóvásárhely; Mayer 1977, Taf. 94, 1399: Retz

²⁷ Vulpe 1984, 43., Abb. 5: Aiud/Nagyenyed

Bei der Feststellung des Alters der Trensenfunde ist es nicht richtig, die Seitenknebel und die Mundstücke voneinander abgesondert zu datieren. Die beiden Bestandteile bilden nämlich eine einheitliche Ganzheit, sie wurden zur gleichen Zeit gebraucht, stammen also offenbar aus ein und derselben Zeit. Aus den erörterten Gegenständen zeichnet sich jenes Bild ab, wonach in der Periode Ha C die Seitenknebel von Somlóberg-Typ mit drei verschiedenen Mundstücktypen gemeinsam einen Trensensatz gebildet haben. In die erste Formengruppe gehören die zweiteiligen, in Ring ausgehenden, kurzen, bronzenen Trensenmundstücke. Diese können glatt (Kazimierz Pomorski), tordiert (Legrad), oder mit Tannenzweigmotiv verziert (Platěnice Grab 20, Kaptol) sein. In die zweite Gruppe der Mundstücke der Bronzetrensen lassen sich jene Stücke reihen, wo in das mit Ring versehene Ende ein noch größerer Ring eingeschnürt worden ist (Hrádenin Grab 24, Kazimierz Pomorski, Somlóberg Abb. 2, 3). In größter Zahl bilden die bronzenen Seitenknebel von Somlóberg-Typ mit den eisernen Mündungsteilen zusammen eine Einheit (z.B.: Somlóberg Abb. 2, 8, Gilgenberg und mehrere Funde aus Süddeutschland²⁸). Aus den Seitenknebeln von gleicher Form geurteilt, dürfte zwischen der Gebrauchszeit der Trensensätze mit dreierlei Mundstücken kein wesentlicher Unterschied gewesen sein.

Bei der Bestimmung des Alters der Trensensätze von Somlóberg-Typ läßt sich die Frage aufwerfen, ob die Stücke zu welchen eisernen Mundstücke gehören, eventuell nicht aus einer späteren Zeit stammen. Die Frage kann man in Abrede stellen, da sich der Anfang der Erzeugung der zweiteiligen eisernen Trensenmundstücke auf eine frühere Zeit datieren läßt, als die Gebrauchszeit der Trensen von Somlóberg-Typ. So ist uns aus der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens ein tordiertes, zweiteiliges eisernes Trensenmundstück aus einem solchen Fund bekannt, der auch Stangenknebel mit drei runden Durchzügen enthält (Fügöd). Solche finden sich auch in den auf die ausgehende Periode Ha B datierbaren Funden von Šarengrad und Vințu de Jos/Alvinc.²⁹ Mit diesen Stücken kann das aus dem Gräberfeld von Mezöcsát zum Vorschein gekommene zweiteilige eiserne Mundstück gleichaltrig sein.³⁰ Östlich vom Karpatenbecken kamen aus der mittleren Dnestrgegend solche Gegenstände gleichfalls aus Gräbern des 8. Jh. v. Chr. zum Vorschein.³¹ Aus diesen Daten können wir darauf schließen, daß die Erzeugung der zweiteiligen eisernen Trensenmundstücke von den östlich der Donau liegenden Gebieten nach Mitteleuropa gelangt sein dürfte, wo diese Stücke von der Periode Ha C an mit den bronzenen Seitenknebeln von Somlóberg-Typ gemeinsam, oder als selbständige Trensen benutzt worden sind. Bei den letzteren Stücken wurden in den Ring am Ende der Mundstücke ein größerer Ring, oder in Blattform ausgehender Zügelhaken geschnürt. Die Benutzung der Ringform in Transdanubien war während der ganzen Zeit der Hallstattkultur eine allgemeine Mode,³² von dem Typ mit Zügelhaken kam bisher dort nur ein einziges Stück zum Vorschein (Doba Grabfund 2, Abb. 7, 4). In den ostalpinen, mitteleuropäischen Gebieten kamen hingegen aus den Bestattungen der Hallstattkultur mehrere, mit blattförmigen Zügelhaken versehene Eisentrensen ans Tageslicht.³³ Trotz dessen

²⁸ Kossack 1953, 184., Abb. 15, 3, Abb. 21, 1–5, Abb. 27, 1–3; ders., 1959, Taf. 25, 3, 14. Abb. 2: Mindelheim, Beilngries, Oberwiesacker; Kossack 1953, 177. Abb. 28A, 6; Reitinger 1968, 907., Abb. 81

²⁹ Kemenczei 1988a, 71., Abb. 5, 6; Aldea/Ciugedean 1987, 81; Vinski-Gasparini 1973, Taf. 130, 13

³⁰ Patek 1993, 42., Abb. 29, 8

³¹ Smirnova 1985, 38; Kašuba/Golčeva 1991, 203., Abb. 5, 1: Sacharna, Marvincy, Šeliste

³² Patek 1993, 142; Werner 1988, 109ff.

³³ Kossack 1953, 167., Abb. 18A, 1, Abb. 22B, 13, Abb. 26A, 1. Abb. 28B, 1. 2: Schöngesing, Gaisheim, Oberwiesacker, Triglitz; ders. 1959, Taf. 62; Torbrügge 1979, Taf. 87, 6. 7: Unterwiesacker; Koutcký/Smrč 1989, 173., Abb. 6, 27. 28: Zhotka; Dvorak 1938, 12., Abb. 8, 32, Abb. 30, 1: Hrádenin; Pič 1898–99, Taf. 23, 17; ders. 1896–97, Taf. 49, 3: Bylan; Sedlačková 1979, 136., Abb. 8: Kolaje; Gabrovec 1966, 92., Abb. 6, 29: Stična

kann diese Trensenform aus dem Karpatenbecken stammen. In Siebenbürgen kam aus Cipău/Maroscsapó ein aus Bronze erzeugter blattförmiger Zügelhaken, in N-Bulgarian (Sofrienovo), in Slowenien (Stična), sowie in N-Ungarn (Fügöd) je eine solche Eisentrense aus solchen Funden hervor, die sich auf das ausgehende 8. Jh. v. Chr. datieren lassen.³⁴

Unter den Funden vom Somlóberg gibt es auch solche Seitenknebel von Eisentrensen, die von drei runden oder viereckigen Öffnungen durchbrochen sind (Abb. 4 2). Die Funde von Somlőszőlő-Sédviz enthalten drei Trensensätze, das erste Grab von Doba auch einen solchen Satz, die alle zum selben Formenkreis gehören (Abb. 6, 3, Abb. 7, 1) Südlicher, in Slawonien gehört noch Dalj/Dálya in die Reihe der Fundorte solcher Seitenknebel.³⁵ Nach Osten zu, im südlichen Teil des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes wurde auch im Urnengräberfeld von Doroslovo/Doroszló ein Exemplar gefunden.³⁶ In Nordungarn enthält der Pferdegeschirrfund von Fügöd drei ähnliche eiserne Trensen Seitenknebel, in Siebenbürgen sind ihre Fundstätten Maroscsapó/Cipău und Cristești/Maroskeresztúr.³⁷ Diese Seitenknebel stammen zum Teil aus einer Zeit vor der Periode Ha C (Fügöd, Dalj/Dálya, Cipău/Maroscsapó), zum Teil sind sie gleichaltrig mit diesen (Doroslovo, Cristești). Die im mitteleuropäischen Gebiet der Hallstattkultur zutage geförderten solchen Funde können ausnahmslos in die Periode Ha C datiert werden.³⁸ Diesen Daten nach wurden in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens zuerst noch zur Zeit des 8. Jh. v. Chr. Zwei-, Dreilochknebel von eisernen Trensen gebraucht, sodann übernahmen ihre Erzeugung auch die Werkstätten der Hallstattkultur. Die Exemplare von Doba und dem Somlóberg können zu den ältesten solchen Funden gehören.

Aus dem Karpatenbecken gelangte diese Seitenknebelform auch in das nordbalkanische Gebiet. Die dort gefundenen Stücke wurden auf das 7–6. Jh. v. Chr. datiert.³⁹

Außer den erwähnten Gebieten sind die Zwei- und Dreiringknebel auch aus dem auf die zweite Hälfte des 8. Jh. bzw. auf das 7. Jh. v. Chr. datierten Denkmalmaterial des skythischen Kulturkreises der Dnestr- und Kubangegend bekannt.⁴⁰ Falls diese Datierung richtig ist, so sind diese Funde mit solchen Seitenknebeln aus dem östlichen Karpatenbecken beinahe gleichaltrig. Da in beiden Räumen das als Formenvorläufer betrachtbare bronzene Pferdegeschirr gebraucht wurde, dürften die dortigen Werkstätten im Laufe der Entwicklung der Metallkunst voneinander unabhängig diese Trensenform hergestellt haben.

Unter den Funden der transdanubischen Hallstattkultur kommen auch Bronze- und Eisentrensen vor, deren Form von den Stücken vom Somlóberg und von Doba abweichen. Das der Form nach zu betrachtende Vorbild der aus dem einen Hügelgrab von Süttő zum Vorschein gekommenen, bogenförmigen Zweiringknebel und den ähnlichen, jedoch Dreiringknebel von Nagybaráti⁴¹ dürfte der aus der Übergangsperiode zwischen der Späturnenfelder- und der Hallstattzeit stammende bronzene Trensen Seitenknebel gewesen sein. Es kann angenommen werden, daß diese Trensenform überall von den örtlichen Werkstätten ausgebildet worden ist. Ihre frühen, noch aus Bronze erzeugten Exemplare kamen in Böhmen und in S-

³⁴ Kemenczei 1988a, 71., Abb. 5, 6: Fügöd; Hänsel 1976, Taf. 68, 4: Sofrienovo

³⁵ Vinski-Gasparini 1973, Taf. 119, 18

³⁶ Vasič 1977, Taf. 45, 2

³⁷ Vasiliev 1980, Taf. 16, 1–4; Gallus/Horváth 1939, Taf. 59B., 3, 4

³⁸ Kossack 1953, 171., Abb. 22B, 19, 23A, 1, 29D, 1: Gaesheim, Thalmäding, Limal; Torbrügge 1979, Taf. 161, 20–23: Gaisheim; Modrijač 1957, 9., Abb. 2, 33: Frög; Pič 1903, Taf. 56, 1: Platenice

³⁹ Čović 1980: 122., Taf. 3, 2.3: Borajna; Đurić 1975, Taf. 2, 12: Romaja; Vasič 1977, Taf. 48, 2: Ritopek

⁴⁰ Ilinskaja 1975, Taf. 13, 11.12: Konstatinovka, Grab 8; Galanina 1985, 160., Abb. 4, 4–5: Kelemes

⁴¹ Vadasz 1983, 29., Abb. 7; Patek 1993, 128., Abb. 88, 1–5; Gallus/Horváth 1939, Taf. 65, 10

Deutschland zum Vorschein.⁴² Ein örtliches Einzelprodukt war der im Hügelgrab von Százhalombatta ausgegrabene, aus dem Hau Zahn eines Wildebers, aus Eisen erzeugte Dreiringknebel.⁴³ Aus den meistens kurzen Einringknebeln wurden in Transdanubien (Kismező, Vaskeresztes, Százhalombatta, Süttő) mehrere Stücke aus auf die Periode Ha C datierten Gräbern zutage gefördert.⁴⁴ Dieselbe Form hatten jene eiserne Zwergknebel, wo sich in der Mitte eine Öffnung befindet (Vaszar, Nagybarát).⁴⁵ Die Musterbilder dieser Trensens waren vermutlich im Gebiet der mitteleuropäischen Hallstattkultur die aus mehreren Hügelgräbern der Periode Ha C zum Vorschein gekommenen Zwerg-, Zweiring- und in der Mitte eine Öffnung zeigenden bronzenen Knebel.⁴⁶

Die in Transdanubien im Fundmaterial der Periode Ha C zum Vorschein gekommenen Trensens vertreten fast sämtliche Trensentypen der Hallstattkultur der mittleren Donaugegend. Es kann festgestellt werden, daß die transdanubischen Werkstätten die Form ihrer ersten Produkte aufgrund der von der Theißgegend in der Spätturnfelderzeit übernommenen Bronze- und Eisentrensens ausgebildet haben. Die mittel- und nordtransdanubischen metallbearbeitenden Handwerker dürften demnach zweifelsohne in der Ausgestaltung und Erzeugung des Pferdegeschirrs von Hallstatt-Typ eine wichtige Rolle gespielt haben.

Von den Riemenverteilern der Funde vom Somlóberg und Sédváz sind uns die Parallelen der hohl gegossenen Riemenkreuzungen (Abb. 3, 2–4, Abb. 7, 2, 3) in den südostalpinen und mitteleuropäischen Gebieten aus den auf die Periode Ha C datierten Bestattungen bekannt.⁴⁷ Die im Depotfund von Legrad (Slawonien) und im Grabfund von Ajud/Nagyenyed (Siebenbürgen) vorhandenen Stücke sind Nachlassenschaften desselben Zeitalters.⁴⁸ Im Karpatenbecken kamen solche Riemenverteiler auch an solchen Fundstellen zum Vorschein, wo man auch mehrere spätturnfelderzeitliche Metallgegenstände fand (Kom. Liptau).⁴⁹ Diese Stücke sind aber Streufunde und so läßt sich ihre Zeit nicht genau feststellen. Das Alter der im Balkan zum Vorschein gekommenen ähnlichen Riemenverteiler weicht nicht von den im Denkmalmaterial der Hallstattkultur vorhandenen Stücken ab.⁵⁰ Aufgrund dieser Daten kann festgestellt werden, daß hohl gegossene Riemenkreuzungen zuerst bei dem Pferdegeschirr von Hallstatt-Typ angewendet worden sind.

Die ältesten Exemplare der gerippten Kreuzknöpfe (Somlóberg; Abb. 6, 1, 2) enthalten die Pferdegeschirrfunde der Spätturnfelderzeit (Adaševci, Batina/Kiskőszeg, Dalj/Dálya, Goligrad, Stillfried).⁵¹ Ihren auf die Periode Ha C

⁴² Šaldová 1968, 345., Abb. 23, 1–4; Dýšina; Torbrügge 1979, Taf. 70, 1–5; Kossack 1953, 173., Abb. 24, 3.4; Lengenfeld; Kolling 1968, Taf. 46, 4; Wallerfangen

⁴³ Patek 1993, 134., Abb. 107; Holport 1985, 74., Abb. 6

⁴⁴ Patek 1993, 119., Abb. 97, 8; Fekete 1985, 72., Abb. 1–4; Patek 1993, 137., Abb. 110, 15; Vaddsz 1989, 100., Abb. 4; Holport 1985, 42., Abb. 5, 16

⁴⁵ Patek 1993, 104., Abb. 83, 19; Vaszar; 111., Abb. 90, 5.6; Győrújbarát–Nagybarát; Gallus/Horváth 1939, 65. t. 1.2; Nagybarát

⁴⁶ Dobiat 1979, 196f; Torbrügge 1979, Taf. 54, 11–17, Taf. 30, 1.2, usw.; Koutecký/Smrč 1991, 173., Abb. 6, 22, 26, 29, 32, 34; Stegmann-Rajtár 1992, Taf. 6, 3, Taf. 9, 8

⁴⁷ Kossack 1953, 158; Kromer 1959, Taf. 7, 7; Hallstatt; Modrijan 1957, 9., Abb. 2, 33; Frög; Stegmann-Rajtár 1992b, Taf. 5, 4.5; Brno-Holásky; Gabrovec 1966, 3., Abb. 1, 2; Podzemelj; ders. 1981, 178., Abb. 4; Stična, Vače; Vojvoda/Mirnik 1975, 612., Abb. 7, 2; Kaptol; Parzinger 1988–89, Taf. 42, 12–15; Dobrnice

⁴⁸ Vinski-Gasparini 1973, Taf. 127, 8–16; Vulpe 1984, 43., Abb. 5, 2–5; Gallus/Horváth 1939, Taf. 59A, 2–5

⁴⁹ Foltiny 1961, Taf. 68, 22–24

⁵⁰ Bouzek 1974, 298., Abb. 9; Kilian 1975b, Taf. 27, 19–30; Schüle 1969, Karte 11

⁵¹ I. Nađ-B. Nađ 1964, Taf. 11, 1; Vinski-Gasparini 1973, Taf. 119; Zurowski 1949, Taf. 37, 1.2; Kaus 1988–89, Taf. 1, 1–8; dies. 1984, Taf. 44, 45d

übergreifenden Gebrauch beweisen auch die im Hügelgrab 9 von Feichtenboden Fischau und im Hügelgrab 1 von Gemeinlebarn gefundenen Stücke.⁵² Dasselbe läßt sich auch von den unverzierten Kreuzknöpfen feststellen. Im südlichen Teil des Karpatenbeckens und in Syrmien liefern die Funde von Ilok/Ujlak und Nova Banovci einen Beweis dafür, daß die Herstellung von solchen Knöpfen in der Späturtenfelderzeit begonnen wurde,⁵³ jedoch sind uns auch aus auf die Periode Ha C datierten Funden mehrere ihrer Exemplare bekannt.⁵⁴ Die Fundorte der Kreuzknöpfe können in einem weiten Raum, von Kaukasus bis zum Balkan und sogar bis W-Europa angetroffen werden. Die Zierelemente von solcher Form waren beliebte Motive in der nordpontischen präskythenzeitlichen Kunst.⁵⁵

Die zum Pferdegeschirr der Theißgegend gehörenden Knöpfe waren der Form nach die Vorläufer der im Gebiet der Hallstattkultur verbreiteten Riemenverteiler mit Mitteldorn (Somlóberg: Abb. 3,5, Abb. 6,4). Die ersten sind aber ausnahmslos kugelschnittförmig, mit ringförmiger Öse,⁵⁶ während die Riemenknöpfe der Hallstattkultur einen Mitteldorn oder Ösenköpfe mit Ösenkranz haben. Ihre eine Variante hat am Rand an vier Stellen je drei kleine Ösen. Auch das Stück vom Somlóberg gehört zu diesen. Für ihre Datierung auf die Periode Ha C bieten uns mehrere Grabfunde einen Beweis.⁵⁷

Unter den Funden der transdanubischen Hallstattkultur finden sich Ringfußknöpfe mit durchbrochenem Innenkreuz (Somlóberg: Abb. 6,5, Vaszar, Somlóvásárhely).⁵⁸ Die einfachen Riemenverteiler mit einfachem Innenkreuz kommen in der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens im späturtenfelderzeitlichen Denkmalmaterial vor.⁵⁹ Ihre Parallelen sind aus den nordpontischen präskythischen Funden bekannt.⁶⁰ Die Ringfußknöpfe mit durchbrochenem Innenkreuz in Kleeblattform wurden gleichfalls zuerst in der Späturtenfelderzeit hergestellt.⁶¹ Beide Formen wurden im Gebiet der Hallstattkultur und im Nord-Balkan gebraucht.⁶²

In dem sich vom Kaukasus bis zum Balkan und bis Westeuropa erstreckenden Gebiet kamen mehrere solche Funde aus der ausgehenden Bronzezeit und der Früheisenzeit ans Tageslicht, die durchbrochene kugelige Gehänge, Klapper enthalten.⁶³ Ein solches Gegenstandsfragment befindet sich auch unter den Funden vom Somlóberg (Abb. 3,8). Ältere Stücke sind die Gehänge von Biharugra, Nagyság und Tréteno (Böhmen), die Teile von auch Pferdegeschirr enthaltenden Funden

⁵² Szombathely 1903, 53., Abb. 5: Gemeinlebarn: ders. 1924, Taf. 10, 896: Feichtenboden-Fischau

⁵³ Majnarić-Pandzić 1966–68, 38., Taf. 3, 1–5; Vasić 1977, Taf. 50, 1–4

⁵⁴ Kromer 1959, Taf. 28, 29: Hallstatt; Gabrovec 1981, 178., Abb. 4, 38.39; Stična; Stegmann-Rajtar 1992b, Taf. 135, 15: Trstenice

⁵⁵ Terenožkin 1976, 179., Abb. 84

⁵⁶ Gallus/Horváth 1939, Taf. 1, 1–7, Taf. 2, 4–7: Füzesabony, Taf. 10, 5–11: Szanda, usw.

⁵⁷ Kossack 1953, 61; Torbrügge 1959, Taf. 54, 18–21, Taf. 85, 4: Beretzhausen, Unterwiesacker; Dvořák 1938, 53., Abb. 49, 2–4: Plaňany; Stegmann-Rajtar 1992a, Taf. 24, 12: Morašice; Gabrovec 1981, 178., Abb. 4, 1–4: Magdalenska Gora; MRT 1970, 307., Taf. 15, 8–10: Somlóhegy; Patek 1993, Abb. 57, 4–7; Somlóvásárhely

⁵⁸ Patek 1993, 77., Abb. 57, 8.9, Abb. 75, 3–10

⁵⁹ Nevizánsky 1985, 603., Abb. 1: Santovka/Szántó; Vinski-Gasparini 1973, Taf. 119: Dalj

⁶⁰ Terenožkin 1976, 179., Abb. 94, 1–6

⁶¹ Gallus/Horváth 1939, Taf. 34, 11: Batina/Kiskőszeg; Foltiny 1961, Taf. 66, 2: Kom. Bács-Bodrog; Majnarić-Pandzić 1966–68, 38., Taf. 3: Ilok/Ujlak; Berciu/Comsa 1956, 77., Abb. 55: Balta Verde; Vasić 1977, Taf. 5, 7: Rudovci

⁶² Kossack 1953, 160; Kromer 1959, Taf. 166, 10: Hallstatt; Stegmann-Rajtar 1992a, Taf. 11, 1,5: Horákov; Dvořák 1938, 13., Abb. 9: Zhotka; Benac/Cović 1957, Taf. 6, 10, Taf. 16, 4: Glasinac; Marić 1964, Taf. 6, 13: Donja Dolina; Vulpe 1967, Taf. 21, 5–7: Ferigile; Gabrovec 1981, 177., Abb. 3, 25–29, 30–33: Smarjeta, Vače

⁶³ Kemenczei 1988b, 102

sind.⁶⁴ In Österreich kam aus dem Hügelgrab K von Frög eine solche Trense zum Vorschein, deren Enden sich in durchbrochener Kugelform schließen.⁶⁵ In den Funden von Vintu de Jos/Alvinc (Siebenbürgen), von Goligrad (Westpodolien) und vom einstigen Kom. Liptau (heute Slowakei) finden sich Riemenverteiler mit solchem Mittelkugel.⁶⁶ Vermutlicht dürfte auch das Stück vom Somlóberg zu einem Pferdegeschirr gehört haben, so fiel ihm dieselbe Funktion zu wie den späturnenfelderzeitlichen Exemplaren.

Außer den Trensens und Riemenverteilern sind unter den Funden vom Somlóberg auch Schmuckgegenstände vorhanden. Von diesen kamen im Jahre 1904 zwei bronzene Nadelschützer (Abb. 3, 9–10) in das Nationalmuseum. In Transdanubien wurden noch solche Nadelschützer aus den Hügelgräbern von Somlővásárhely, Nagyberki-Szalacska und Süttő zutage gefördert.⁶⁷ Alle diese Hügelgräber lassen sich auf die Periode Ha C datieren. Alter als diese können die in Kakásd und Jánosháza gefundenen Nadelschützer, die an Mehrkopfnadeln waren, sein.⁶⁸ Das vorherige Stück kam mit einer späturnenfelderzeitlichen Keramik, mit bronzener Waffentülle, eiserner Lanzenspitze von präskythischem Typ gemeinsam zum Vorschein, während das Exemplar von Jánosháza aufgrund seiner italischen Parallelen auf das 8. Jh. v. Chr. datiert werden kann.⁶⁹ Die Form der Funde vom Somlóberg entspricht aber jenem Nadelschützertyp, der zur Zeit der Periode Ha C im Gebiet der ostalpinen Hallstattkultur in Mode war.⁷⁰

Unter den 1906 und 1907 in das Nationalmuseum gelangten Funden gibt es zwei bronzene Vasenkopfnadeln und eine bronzene Kahnfibel (Abb. 4, 3–6). Solche Gegenstände wurden auch im Gräberfeld von Somlőszőlős-Sédváz gefunden.⁷¹ Die Nadeln waren in den ostalpinen Gebieten für die jüngere-späturnenfelderzeitlichen Perioden charakteristisch, jedoch kommt ab und zu auch noch unter den auf den Beginn der Hallstattzeit datierbaren Funden je ein Stück ans Tageslicht.⁷² Die Tracht der Kahnfibel begann sich in Transdanubien von der Mitte der Periode Ha C an zu verbreiten. Es ist also unwahrscheinlich, daß alldiese Gegenstände einen einzigen Fundkomplex gebildet hätten, jedoch geben sie auch auf diese Weise die Grenzen der Periode, aus der die Gräberfelder vom Somlóberg und Somlőszőlős-Sédváz stammen, an.

Das weiter vom Somlóberg, in der nördlichen Gemarkung der Gemeinde Doba erschlossene Hügelgrab kann die Nachlassenschaft einer etwas jüngeren Periode bilden, als die ältesten Funde vom Somlóberg. Die Knotenarmringe unter ihnen sind für die zweite Hälfte der Periode Ha C charakteristische Gegenstände.⁷³ Das Parallelstück des eisernen Gehänges in Vogelkopfform kennen wir aus dem Hügel 5 von Vaszar-Pölösér und aus dem Hügel 1 von Nagybarát,⁷⁴ die sich aufgrund der auf die Wagenachse passenden eisernen Nebenringe auf dieselbe Zeit datieren lassen.⁷⁵ Die Zeit der übrigen Gegenstände aus Doba (Mundstück einer Eisentrense, Schwert, Lanzenspitzen, Beilen, Bronzegefäße) erstreckt sich auf die ganze Periode Ha C.

⁶⁴ Gallus/Horváth 1939, Taf. 18, 8; Kemenczei 1988b, 99., Abb. 4, 13–16; Kytlicová 1991, Taf. 55, 5

⁶⁵ Teržan 1990, 192., Abb. 50, 6; Mondrijan 1957, 22., Abb. 11

⁶⁶ Żurawski 1949, 238., Taf. 38, 3; 39, 3; Foltiny 1961, Taf. 70, 1; Petrescu-Dîmbovița 1977, Taf. 392, 6

⁶⁷ Kemenczei 1974, 9., Abb. 6, 19; Horváth 1969, 111., Abb. 4, 10; Patek 1993, 77., Abb. 57, 1; Vadász 1989, 100., Taf. 4.

⁶⁸ Mészáros 1961, Abb. 3, 4; Lázár 1955, Taf. 30, 16; 31, 9

⁶⁹ Teržan 1990, 156.

⁷⁰ Rihovský 1979, 236

⁷¹ Gallus/Horváth 1939, Taf. 61, 1

⁷² Rihovský 1979, 205f.

⁷³ Kromer 1959, Taf. 4, 7.13; 8, 27; 5, 17 usw

⁷⁴ Patek 1993, 102., Abb. 81, 6; Abb. 91, 16–18

⁷⁵ Teržan 1990, 165., 230., Karte 26

Aus der Analyse der vom Somlóberg und seiner Umgebung zum Vorschein gekommenen Funde läßt sich die Schlußfolgerung darauf ziehen, daß die bronzenen und eisernen Trensen, Riemenverteiler aus der Anfangsperiode der Ausgestaltung des Pferdegeschirrs von Hallstatt-Typ stammen. Ihr Fundgebiet das mittlere Transdanubien war mit jener Gegend benachbart, die das eine Zentrum der Erzeugung und des Gebrauches des späturnenfelderzeitlichen Pferdegeschirrs war. Die im Raum des Somlóberges gelebte Bevölkerung dürfte die Erzeugung der verschiedenen Trensen, Riemenverteiler und den Brauch ihrer Unterbringung im Grab übernommen haben. Die für die Späturnenfelderzeit charakteristischen Gegenstandsformen wurden von den Werkstätten der Hallstattkultur umgeändert, modifiziert, jedoch waren auch solche Gegenstandstypen vorhanden, an welchen kaum etwas geändert wurde. Das Pferdegeschirr neuen Typs dürfte vom mittleren Transdanubien in die Gebiete der südalpinen, mitteleuropäischen Hallstattkultur gelangt sein, das dann auch von den dortigen Werkstätten hergestellt wurde.

Das eine Zentrum der transdanubischen Gestaltung der Hallstattkultur war Westtransdanubien, wo das Hügelgräberfeld von Sopron-Burgstall in der ausgehenden Späturnenfelderzeit entstanden ist. Der Raum vom Somlóberg zeigte eine ähnliche Lage, die Kultur der dort gelebten späturnenfelderzeitlichen Population bildete sich auf die Wirkung der mit der Bevölkerung Osttransdanubiens und des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes aufrechterhaltenen Beziehungen um. Dies zeigte sich nicht nur in der Übernahme der einzelnen Metallgegenstandstypen, sondern auch der Bestattungsriten, der Körperbestattung, sowie des Ritus durch Unterbringung von Pferdegeschirr und Waffen im Grab.

Das Alter der transdanubischen Bestattungen aus der Frühhallstattzeit wird von der Forschung nicht eindeutig beurteilt. Erzsébet Patek datierte die ältesten Gräber von Sopron-Burgstall auf die Periode Ha B₃, während die ältesten Bestattungen im Raum des Somlóberges – laut ihr – aus der Mitte der Periode Ha C stammen.⁷⁶ Laut B. Teržan ist die Zeit des Tumulus 81/1978 von Sopron-Burgstall sowie der Funde von Jánosháza und Kakasd die zweite Hälfte des 8. Jh. v. Chr., sodann gehören das erste und zweite Grab von Doba in die unmittelbar ihnen folgende Phase Ha C₁. Sie bestimmte hingegen die Zeit der fünften Bestattung von Vaszar und die erste von Somlővásárhely, sowie von mehreren anderen transdanubischen Hügelbestattungen auf die Periode Ha C₂.⁷⁷ Über die chronologische Reihenfolge der transdanubischen Bestattungen bildete S. Stegmann-Rajtár eine andere Vorstellung aus. Sie war der Meinung, daß den Beginn der Entwicklung der Hallstattkultur im 8. Jh. v. Chr. außer den frühen Hügelbestattungen von Sopron-Burgstall die Gräber von Pécs-Jakabhegy repräsentieren, sodann folgen ihnen chronologisch der erste und fünfte Tumulus von Vaszar. Die Mehrheit der übrigen transdanubischen Hügelgräber datierte er auf die Periode Ha C₂.⁷⁸

Die aus dem Raum des Somlóberges stammenden Funde lassen von den vorher gesagten, etwas abweichende Schlußfolgerungen zu. Demnach schließen sich dem späturnenfelderzeitlichen Pferdegeschirr und Waffenfunde Osttransdanubiens (Pécs-Jakabhegy, Kakasd, Dinnyés, Dunakömlőd usw.) chronologisch unmittelbar die auf dem Somlóberg und in Somlőszőlős-Sédváz zutage geförderten Funde an. Unter diesen finden sich solche Gegenstände, die

⁷⁶ Patek 1993, 141

⁷⁷ Teržan 1990, 162ff.

⁷⁸ Stegmann-Rajtár 1992a, 161ff.

die Traditionen der Metallkunst der früheren Periode widerspiegeln. Die Zeit mehrerer anderer Hügelgräber wird dadurch festgesetzt, daß sie außer den Funden von charakteristischem Frühhallstatt-Typ auch zur Periode Ha C₂ gebrauchte Gegenstände enthalten. Die Pferdegeschirrfunde vom Somlóberg gehören also in die Anfangsphase der Frühhallstattzeit und einen Beweis dazu liefern, daß sich die Hallstattkultur im mittleren Transdanubien aus den örtlichen Grundlagen ausgestaltet hat.

BIBLIOGRAPHIE

- ÁDÁM 1880, *Ádám, I.*, Somlyói leletek. ArchÉrt f.f. 14, 1880, 317–323.
- ALDEA/CIUGEDEAN 1987, *Aldea, Al.-Ciugedean, H.*, The Hallstatt hoard Vințu de Jos III. Apulum 24, 1987, 81–89.
- BENAC/COVIĆ 1957, *Benac, A.-Cović, B.*, Glasinac II.
- BERCIU/COMȘA 1956, *Berciu, D.-Comșa, E.*, Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu. MCA 2, 1956, 253–489.
- BOUZEK 1974, *Bouzek, J.*, Macedonian Bronzes. PA 65, 1974, 278–371.
- CHOCHOROWSKI 1993, *Chochorowski, J.*, Ekspansja kimmerska na tereny Europy s'rodkowej. Kraków 1993.
- ČOVIĆ 1980, *Čović, B.*, Grabfund aus Borajna. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 13, 1980, 122 ff.
- DARNAY 1899, *Darnay, K.*, Sümegh és vidékének őskora. ArchKözl 22, 1899, 5–85.
- DARNAY 1904, *Darnay, K.*, Somlyói (Zala m.) leletekről a hallstatti korból. ArchÉrt 24, 1904, 408–411.
- DARNAY/KLEISZL/SZÁRAZ 1895, *Darnay, K.-Kleisl, K.-Szárász, A.*, Két Nagysomló melléki lelet a hallstatti korból. ArchÉrt 15, 1895, 317–324.
- DARNAY-DORNAY 1958, *Darnay-Dornay, B.*, Kora vaskori leletek Badacsonyi bazaltbányájából. ArchÉrt 85, 1958, 50–52.
- DOBIAT 1979, *Dobiat, C.*, Überlegungen zur Verwendung der hallstattzeitlichen Zwergknebel. Arch. Koit 9, 1979, 161–198.
- DURIĆ/GLIŠIĆ/TODOROVIĆ 1975, *Durić, N.-Glišić, J.-Todorović, J.*, Praistorijska Romaja. Prizren-Beograd.
- DVOŘÁK 1938, *Dvořák, F.*, Wagenbestattungen der älteren Eisenzeit in Böhmen. Praha.
- FEKETE 1985, *Fekete, M.*, Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskeresztes. ActaArchHung 37, 1985, 33–78.
- FOLTINY 1961, *Foltiny, S.*, Über die Fundstelle und Bedeutung der angeblich aus Kiskőszeg stammenden hallstattzeitlichen Bronzen des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz. JRGZM 8, 1961, 175–189.
- GABROVEC 1966, *Gabrovec, S.*, Zur Hallstattzeit in Slovenien. Germania 44, 1966, 1–48.
- GABROVEC 1981, *Gabrovec, S.*, Die Verbindungen zwischen den Südostalpen und dem jugoslawischen Donaugebiet in der älteren Eisenzeit. Materijali Novi Sad 19, 1981, 155–178.
- GALANINA 1985, *Galanina, L. K.*, K probleme vzaimootnošenij skifov s meotami i podannym novych raskopok Kelermeskogo kurgannogo mogil'nika. SA 1985–3, 156–165.
- GALLUS/HORVÁTH 1939, *Gallus, S.-Horváth, T.*, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Budapest.
- GAZDAPUSZTAI 1964/65, *Gazdapusztai, Gy.*, A dobozi prészkita sír (Das präskythische Grab von Doboz). MFME 1964/65, 59–64.
- GEDL 1991, *Gedl, M.*, Die Hallstatteinflüsse auf den polnischen Gebieten in der Früheisenzeit. Warszawa-Kraków.
- HÄNSEL 1976, *Hänsel, B.*, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Bonn.
- HOLPORT 1985, *Holport, A.*, Ásatások Szászhalombattán, 1978–1982. StComit 17, 1985, 25–62.
- HORVÁTH 1969, *Horváth, A.*, A vaskori és somlővásárhelyi Hallstatt-kori halomsírok. VMMK 8, 1969, 109–134.
- HRALOVÁ 1965, *Hralová, J.*, Postavení dvou hallštatských seker z Platěnic (Die Stellung zweier hallstattzeitliche Äxte aus Platěnice). ČNM 134, 1935, 132–138.
- ILINSKAJA 1975, *Ilinskaja, V. A.*, Ranneskijskie kurgany bassejna r. Tjasmin (VII–VI vv do n.e.). Kiev.
- KAUS 1984, *Kaus, M.*, Das Gräberfeld der jüngeren Urnenfelderzeit von Stillfried an der March. In: FIST 6, 1984.
- KAUS 1988–89, *Kaus, M.*, Kimmerischer Pferdeschmuck im Karpatenbecken, das Stillfrieder Depot aus neuer Sicht. MAGW 118–119, 1988–89, 247–257.
- KEMENCZEI 1974, *Kemenczei, T.*, Újabb leletek a Nagyberki-szalacsikai kora vaskori halomsírból. ArchÉrt 101, 1974, 3–16.
- KEMENCZEI 1988a, *Kemenczei, T.*, Der Pferdegeschirrfund von Fügöd. ActaArchHung 40, 1988, 65–81.

- KEMENCZEI 1988b, *Kemenczei, T.*, Zu den Beziehungen zwischen dem ungarischen Donau-Theißraum und dem NW-Balkan in der Früheisenzeit. *FolArch* 9, 1988, 93–113.
- KAŠUBA/GOLČEVA 1991, *Kašuba, M. T.–Golčeva, N. V.*, Sacharnjanskij mogil'nik I. (Cyglea). *SA* 1991–1, 197–209.
- KILIAN 1975, *Kilian, K.*, Die Fibeln in Thessalia von der mykenischen bis zur archaischen Zeit. *PBF* XIV, 2.
- KOSSACK 1953, *Kossack, G.*, Pferdegeschirr aus Gräbern der älteren Hallstattzeit Bayerns. *JRGZM* 1, 1953, 111–178.
- KOSSACK 1959, *Kossack, G.*, Südbayern während der Hallstattzeit. Berlin.
- KOLLING 1968, *Kolling, A.*, Späte Bronzezeit an Saar und Mosel. Bonn.
- KOUTECKÝ/SMRŽ 1991, *Koutecký, D.–Smrž, Z.*, Bylaner Gräberfeld in Poláký, Kr. Chomutov. *PA* 82, 1991, 166–230.
- KROMER 1959, *Kromer, K.*, Das Gräberfeld von Hallstatt. Firenze.
- KYTLICOVÁ 1991, *Kytlicová, O.*, Die Bronzegefäße in Böhmen. *PBF* II, 12. Stuttgart.
- LACHOWICZ 1982, *Lachowicz, F.*, Wczesnohalsztański skrab brązowy Kazimierza Pomorskiego. *MZP* 24, 1982, 7–34.
- LÁZÁR 1955, *Lázár, J.*, Halstattkori tumulusok a Sághegy távolabbi környékéről. *ArchÉrt* 82, 1955, 202–211.
- MAJNARIĆ–PANDZIĆ 1966–68, *Majnarić–Pandzić, N.*, „Trackokimerijska” ostava iz Iloka. *RVM* 15–17, 1966–68, 31–42.
- MARÁZ 1978, *Maráz, B.*, Zur Frühhallstattzeit in Süd-Pannonia. *JPMÉ* 23, 1978, 145–164.
- MARIĆ 1964, *Marić, Z.*, Donja Dolina. *GZM* 19, 1964, 5–82.
- MAYER 1977, *Mayer, E. F.*, Die Äxte und Beile in Österreich. *PBF* IX, 9. München.
- MÉSZÁROS 1961, *Mészáros, Gy.*, Prészkita lándzsahüvely Kakasdról. *ArchÉrt* 88, 1961, 210–218.
- MODRIJAN 1957, *Modrijan, W.*, Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Frög. *Carinthia* 147, 1957, 3–42.
- MRT 1970, *Bakay, K.–Kalicz, N.–Sági, K.*, Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye. A devcséri és sümegi járás. Budapest.
- NAD 1961, *Nad, B.–Nad, I.*, Katalog arheološka zbirke dr. Imre Frey-a. Sombor.
- NEVIZÁNSKY 1985, *Nevizánsky, G.*, Bronzový depot tzv. trácko-kimmerského horizonty zo Santovky. *AR* 37, 1985, 601–606.
- PAIRE 1991, *Paire, C.*, Wagon-graves and the beginning of the Early Iron Age in Central Europe. Kleine Schriften aus der Vorgeschichtlichen Seminar der Philipps-Universität Marburg. 37, 1991.
- PARZINGER 1988–89, *Parzinger, H.*, Hallstattzeitliche Grabhügel bei Dobrníč. *AV* 39–40, 1988–89, 529–635.
- PATEK 1993, *Patek, E.*, Westungarn in der Hallstattzeit. *Acta humaniora* 7, 1993.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1977, *Petrescu-Dîmbovița, M.*, Depozitele de bronzuri din România. București.
- PIĆ 1896–97, *Pić, J. L.*, Pohřebiště se skrčenými kostrami u Bylan. *PA* 17, 1896–97, 381–410.
- PIĆ 1898–99, *Pić, J. L.*, Pohřebiště u Bylan. *PA* 18, 1898–99, 217–
- PIĆ 1903, *Pić, J. L.*, Nový typ zárových hrobův v Čechách. *PA* 20, 1902–1903, 467–508.
- REITINGER 1968, *Reitinger, J.*, Die ur- und frühgeschichtlichen Funde in Oberösterreich. Linz.
- ŘÍHOVSKÝ 1979, *Říhovský, J.*, Die Nadeln in Mähren und den Ostalpengebiet. *PBF* XIII, 5. München.
- ŠALDOVÁ 1968, *Šaldová, V.*, Die hallstattzeitlichen Hügelgräber in Westböhmen. Das Gräberfeld Nynice. *PA* 59, 1968, 297–399.
- SCHÜLE 1969, *Schüle, W.*, Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel. Berlin.
- SMIRNOVA 1985, *Smirnova, G. I.*, Osnovy chronologii predskifskich pamjatnikov jugo-zapada SSSR. *SA* 1985–4, 33–53.
- STEGMANN–RAJTÁR 1992a, *Stegmann–Rajtár, S.*, Spätbronze-früheisenzeitliche Fundgruppe des mittleren Donaugebietes. *BRGK* 73, 1992, 32–179.
- STEGMANN–RAJTÁR 1992b, *Stegmann–Rajtár, S.*, Grabfunde der älteren Hallstattzeit aus Südmähren. Košice.
- SZOMBATHY 1903, *Szombathy, J.*, Die Tumuli von Gemeinlebar. *MPK* 1, 1903, 49–77.
- SZOMBATHY 1924, *Szombathy, J.*, Die Tumuli im Feichtenboden am Steinfeld. *MAG* 54, 1924, 163–197.
- TECHOV 1980, *Techov, B. V.*, Skify i material'naja kul'tura Central'nogo Kavkaza v VII–VI vv do n.e. In: *Skifija i Kavkaz*, Kiev, 219–257.
- TERENOŽKIN 1976, *Terenožkin, A. I.*, Kimmerijcy. Kiev.
- TERŽAN 1990, *Teržan, B.*, The Early Iron Age in Slovenian Styria. Ljubljana.
- TORBRÜGGE 1979, *Torbrügge, W.*, Die Hallstattzeit in Oberpfalz. Kallmünz.
- VADÁSZ 1983, *Vadász, É.*, Vorbericht über die Erschließung eines früheisenzeitlichen Hügels in Süttö. *CommArchHung* 1983, 19–54.
- VADÁSZ 1989, *Vadász, É.*, Kora vaskori kutatások Süttön. In: *Komárom megye története I. Komárom*, 79–105.
- VASIĆ 1977, *Vasić, R.*, The Chronology of the Early Iron Age of Serbia. *BAR Suppl. Ser.* 31, 1977. Oxford.
- VASILIEV 1980, *Vasiliev, V.*, Scitii Agatirși pe teritoriul României. Cluj–Napoca.
- VEJVODA/MIRNIK 1975, *Vejvoda, V.–Mirnik, I.*, Early Iron Age Warrior Graves from Kaptol near Slavenska Požega. *AV* 24, 1975, 592–610.
- VINSKI–GASPARINI 1973, *Vinski–Gasparini, K.*, Kultura polja sa žarama u severnoj Hrvatskoj. Zadar.

- VULPE 1967, *Vulpe, A.*, Necropola hallstattiană de la Ferigile. București.
- VULPE 1984, *Vulpe, A.*, Hallstattzeitliche Grabfunde bei Aiud. *Thraco-Dacica* 5, 1984, 36–63.
- WERNER 1961, *Werner, J.*, Bronzenes Pferdekopfszepter der Hallstattzeit aus Předměřice bei Hradec Králové. *PA* 52, 1961, 384–389.
- WERNER 1988, *Werner, W.*, Eisenzeitliche Trenslen an der unteren und mittleren Donau. *PBF* XVI, 4, München.
- ŽUROWSKY 1949, *Zurowski, K.*, Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza dorzecza górnego Dniestru. *PrZA* 8, 1948–49, 155–247.

KORA VASKORI ZABLALELETEK A SOMLÓHEGYRŐL

A Somlóhegyen (Veszprém megye) és a közelében lévő Dobán, több ízben kerültek elő temetkezésekből származó lószerszámzat leletek.¹⁻⁷

A bronzzabla oldaltagok (2. kép 1-7, 4. kép 1, 4, 5. kép 1-3.) a G. Kossack által leírt IB jelű formacsoportba tartoznak.⁸ Díszítésük alapján több változatot lehet megkülönböztetni közöttük, amelyek párhuzamai a közép-európai korai hallstatti kultúra emlékeiben találhatók meg.⁹⁻¹⁶ Ilyen típusú zabla oldaltagok olyan tárgyak kíséretében is előkerültek, amelyek a kelet-kárpáti kora vaskori fémművesség formakészletébe tartoznak.^{17, 18} Ezért a hallstatti kultúra területén először azon a vidéken – a Dunántúlon, készítettek ilyen zabla oldaltagokat, ahova nagy számban jutottak el a kelet-kárpáti fémművesség termékei.^{19, 20}

Újabban a korai hallstatti típusú lószerszámzat használatának a kezdetét az ún. pré-Hallstatt C periódusra keltezték.^{21, 22} Az erre a kormeghatározásra egyik bizonyítékként említett vasfokosok (6. kép 8, 7. kép 5)²¹⁻²³ azonban mind keleten,²⁵ mind Közép-Európában és a Kárpát-medencében^{26, 27} a hosszú ideig használt tárgyak közé tartoztak, azaz pontos keltezésre nem alkalmasak.

A somlóhegyi típusú bronzzabla oldaltagokhoz három fajta szájrész tartozhatott. Közöttük vannak vasból készített darabok is (2. kép 8).²⁸ Ezek egy része egyidős lehet a bronz szájrészekkel.²⁹⁻³² A fiatalabb korú vaszabla szájrészek^{32, 33} (7. kép 4) formai előzményei a Kr. e. 8. század leletegyütteseiben találhatók meg.³⁴

A Dunától keletre fekvő területek Kr. e. 8. századi emlékanyaga tartalmazza a legidősebb korú háromlyukas vaszabla oldaltagokat. Ilyenek vannak a somlóhegyi (4. kép 2, 6. kép 3, 7. kép 1), valamint a közép-európai korai hallstatti kultúra leletei között is.³⁸ Ezeknél fiatalabb korúak az észak-balkáni hasonló oldaltagok.³⁹ A keleti kultúrkör területéről származó darabok ezekkel egyidősek.⁴⁰

A dunántúli leletek között lévő egyéb zablák legidősebb korú párhuzamai a közép-európai hallstatti kultúra Ha C kori emlékei között fordultak elő.⁴¹⁻⁴⁶

A kereszt alakú, üreges szíjelosztók (3. kép 2,4, 7. kép 2,3) a hallstatti kultúrára jellemző lószerszámzat részei voltak⁴⁷⁻⁵⁰ míg a kis kereszt alakú gombok (6. kép 1-3) a késő urnamezőskorban⁵¹ és a korai hallstatt korban⁵² egyaránt ismertek voltak. Használatuk területe az egész európai térségre kiterjedt.⁵³⁻⁵⁵

Késő urnamezős korú előzményei⁵⁶ voltak a csúcsos közepű szíjelosztóknak a hallstatti kultúrában (3. kép 5, 6. kép 4).⁵⁷ Ugyanilyen eredetűek voltak az áttört közepű szíjelosztók (6. kép 5),⁵⁹⁻⁶² s az áttört, gömb alakú csüngők (3. kép 8).⁶³⁻⁶⁶

A somlóhegyi leletek között lévő ékszerek közül a két bronz tűhegyvédő (3. kép 9, 10) a korai hallstatti kultúra jellegzetes tárgyai.⁶⁷⁻⁷⁰ A két vázafejű tű (4. kép 3, 6) a késő urnamezős kultúra idején divatos ékszerek közé tartoztak, de néhány példányuk a korai hallstatti kultúra leleteiben is még megtalálható.^{71, 72} A csónak alakú fibula (4. kép 5) viszont csak a Ha C periódus közepén jött divatba, így ezek az ékszerek nem alkottak leletegyüttest.

A Doba község területén kiásott halomsír leletei valamivel fiatalabb időszak emlékei lehetnek, mint a legidősebb somlóhegyi leletek.⁷³⁻⁷⁵

A Somlóhegy és környékén előkerült tárgyak arról tanúskodnak, hogy az ott működő műhelyek a hallstatti lószerszámzat kialakítói közé tartozhattak. A Közép-Dunántúlról juthatott el a délkelet-alpi, közép-európai hallstatti kultúra területére az új típusú lószerszámzat, amelyet azután az ottani műhelyek is gyártottak. A ko-

rai hallstattkor dunántúli temetkezéseinek a koráról a kutatás különböző álláspontokat alakított ki.⁷⁶⁻⁷⁸ A Somlóhegy térségéből származó leletek azt bizonyítják, hogy a késő urnamezős kort közvetlenül követő időszakból a Somlóhegyen és Somlószőlős-Sédvíznél előkerült leletek származnak, míg a több, a korai hallstattkorra keltezett temetkezés (Doba 12, Vaszar 5, Somlósásárhely) a Ha C periódus közepénél korábbra nem keltezhető.

Kemenczei Tibor

DER DEPOTFUND VON POPEȘTI (NÁDASPAPFALVA)

Carol KACSÓ

Im Sommer des Jahres 1906 ist zum Vorschein in dem Orte Popești/Nádaszappfalva (Gemeinde Baciú/Kisbács, Kreis Cluj/Kolozsvár, Rumänien) ein Bronzedepot gekommen. Ausführliche Daten betreffs Fundumstände sind von E. Orosz¹ geliefert worden. Die Bronzestücke zusammen mit Fragmenten des Tongefäßes worin sie niedergelegt worden waren sind an die Oberfläche von geringer Tiefe, zur Gelegenheit von Pflugarbeiten, an einem milden Hügelhang westlicher Neigung, in der Nähe von zwei Quellen, an der Flur „Cărarea Morii“, südwestlich vom Orte gebracht worden. Die Entdecker haben die Gegenstände unter ihnen geteilt, dann haben sie sie verkauft oder mehreren Personen verschenkt.

E. Orosz, der an der Fundstelle kurz nach dem Auftauchen des Depots sich befand, hat hier eine Rettungsausgrabung, auf einer Fläche von 6 qm unternommen, infolge deren es ihm gelang, einige Stücke wieder einzubringen. Er beschreibt diese Stücke, sowie auch andere, die er entweder gekauft oder bekommen hat, oder die im Besitz mancher Privatpersonen geblieben sind.

Schon im Laufe des Jahres 1906, sind andere Stücke des Depots von Popești durch das Museum in Cluj/Kolozsvár angekauft worden², wo sie unter den Nummern I 6219 – I 6239 eingetragen wurden. Im Inventarbuch stehen auch manche Daten betreffs Fundumstände des Depots, welche denen von E. Orosz entsprechen.

1909, hat das Museum in Cluj/Kolozsvár durch eine Schenkung noch ein aus Popești/Nádaszappfalva stammendes Stück erhalten. Gemäß der Erklärung des Schenkgebers, sei dieses zusammen mit den 1906 angekauften Bronzen entdeckt worden³.

Der Fund von Popești/Nádaszappfalva ist, mit manchen Auslassungen und ungenauen Anweisungen inbezug auf die Inhaber des Stücke, von M. Roska⁴ beschrieben worden, der auch Zeichnungen über einen Teil der sich in Cluj/Ko-

¹ Orosz 1907, 73 ff.

² Budai 1907, 64; Orosz 1907, 76.

³ „Az ajándékozó (Matskássy Pál) legjobb tudomása szerint azokkal a bronztárgyakkal találták együtt, amelyeket az 1906.-s év folyamán Varga Jánostól vásároltunk...” (Nach besten Wissen des Schenkgebers [Matskássy Pál], ist es zusammen mit den Bronzegegenständen, welche wir von Varga János im Laufe des Jahres 1906 angekauft haben, gefunden worden...).

⁴ Roska 1938. 158, Abb. 7–8 (wegen eines eindeutigen Druckfehlers, sind die Erklärungen von den Abbildungen 8 und 9 verkehrt); Ders. 1942, 189, Nr. 95, Abb. 239.

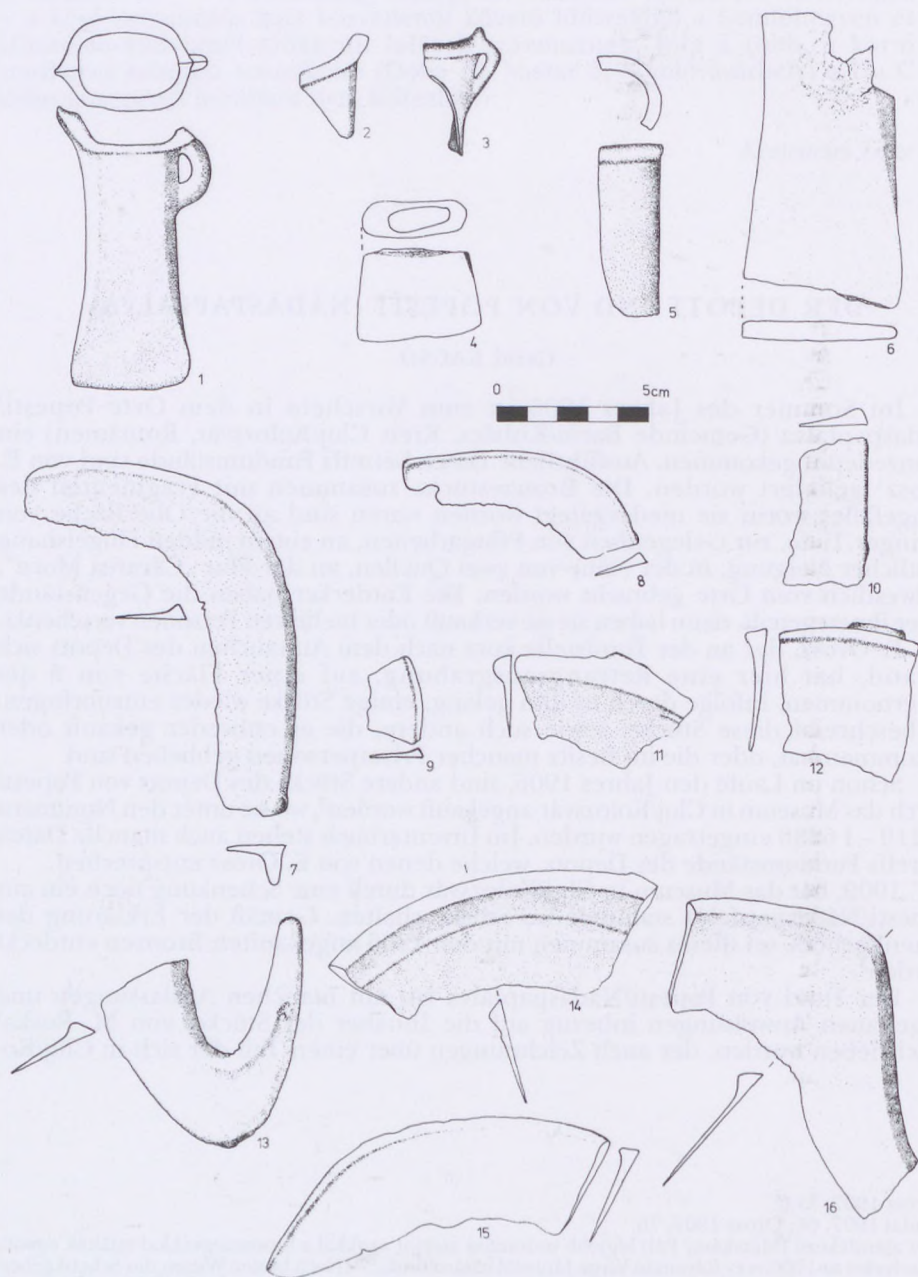

Abb. 1. – 1. ábra Der Depotfund von Popesti/Nádasapfalva

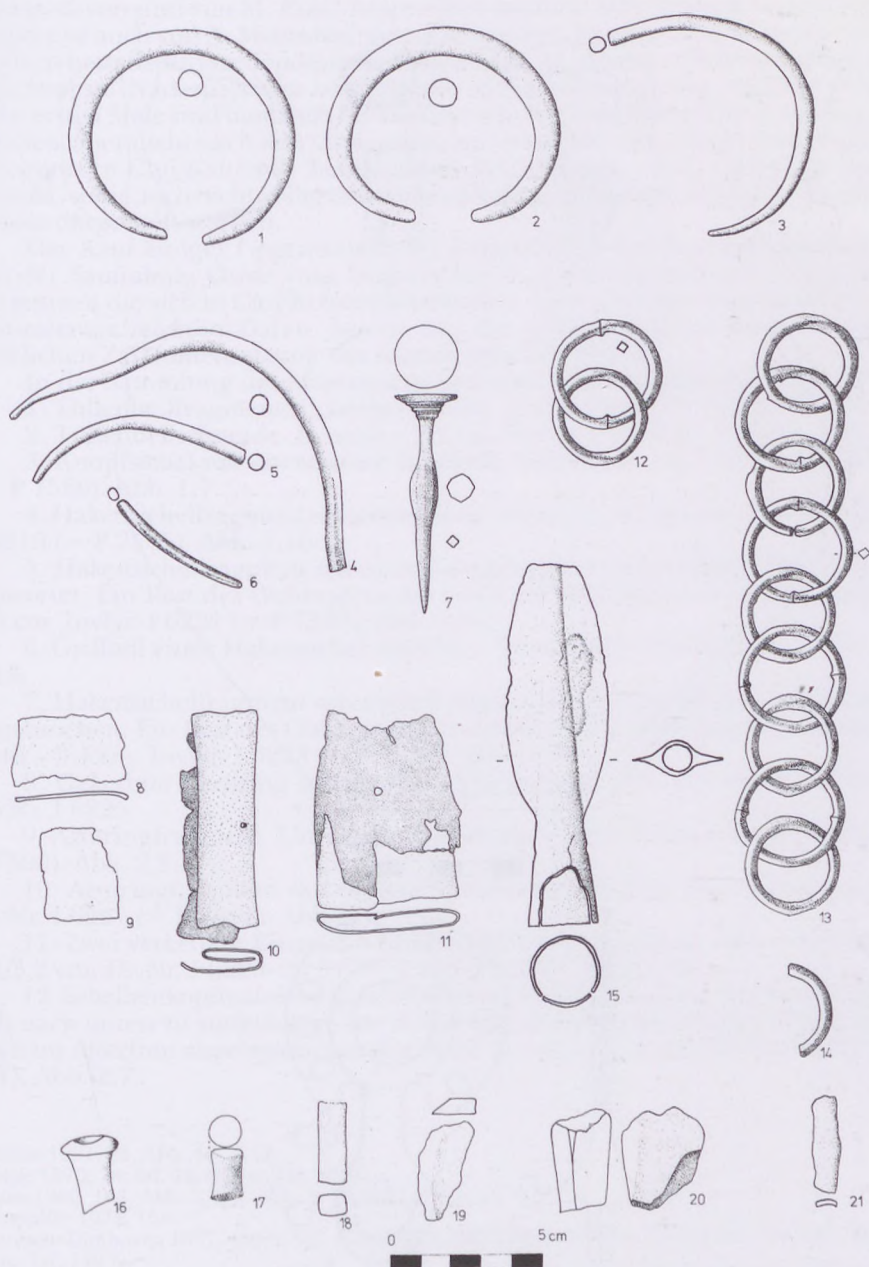

Abb. 2. – 2. ábra Der Depotfund von Popesti/Nádasapfalva

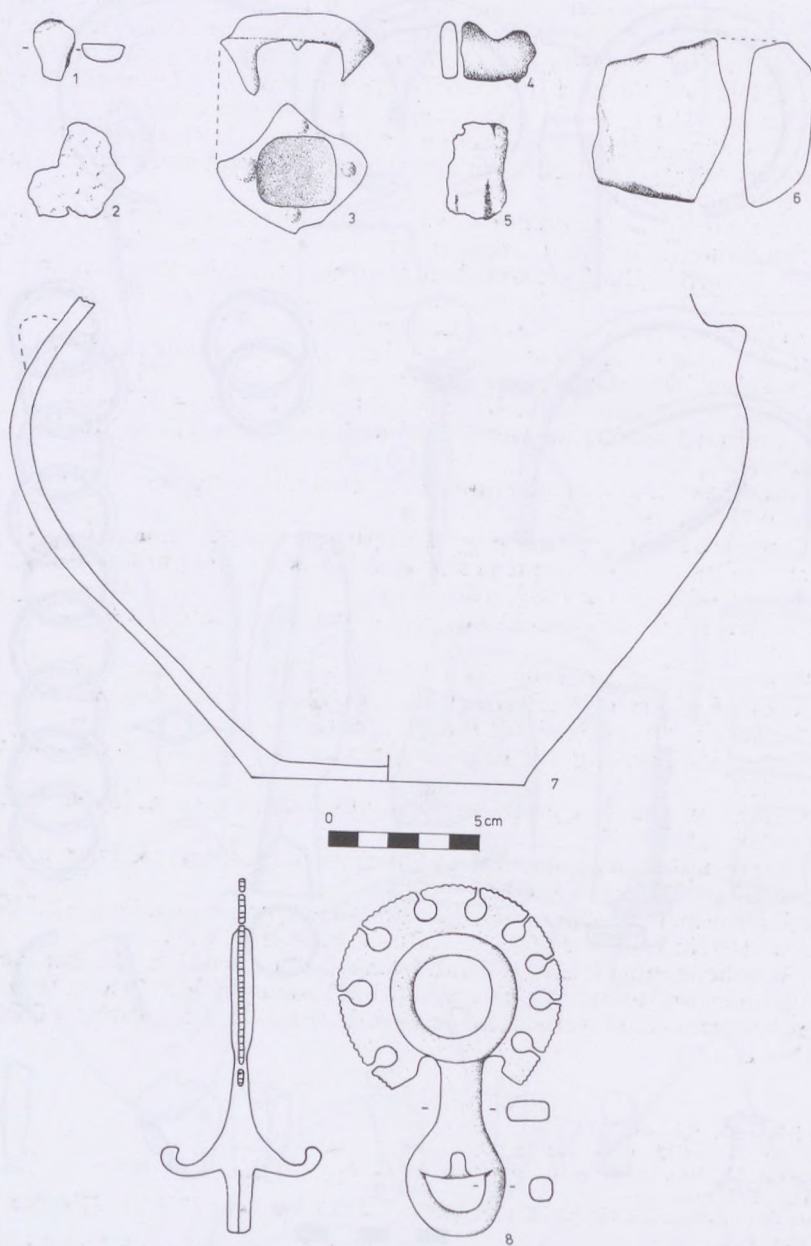

Abb. 3. – 3. ábra 1–7: der Depotfund von Popești/Nádasapfalva, 8: Römerzeitlicher Einzelfund von Popești/Nádasapfalva

lozsvár und in einer Privatsammlung befindenden Bronzen bekanntgegeben hat. Dieselben Stücke sind ebenfalls von Fr. Holste⁵ und A. Vulpe⁶ veröffentlicht worden. Einige davon sind von M. Rusu⁷ besprochen worden. Eine knappe Vorstellung des Depots ist auch von A. Mozsolics⁸ gemacht worden. In seinen zusammenfassenden Werken betreffs Bronzedepts in Rumänien, hat M. Petrescu-Dîmbovița⁹ den Fund von Popești/Nádasapfalva beschrieben, unvollkommen aber, und mit Fehlern. Zum ersten Male sind hier auch die Bronzen aus der Sammlung Orosz veröffentlicht worden, aber nicht nach den Originalen, sondern nach den sich in dem Archiv des Museums in Cluj/Kolozsvár befindenden Zeichnungen. Auch deswegen sind sie inexakt, sowie auch nicht völlig der Wirklichkeit entsprechend sind auch die anderen Stücke dargestellt worden.

Der Kauf einiger Gegenstände des Depotfundes von Popești/Nádasapfalva aus der Sammlung Orosz vom Ungarischen Nationalmuseum, die Überprüfung derjenigen die sich in Cluj/Kolozsvár befinden, aber auch der ursprünglichen von Sammler gelieferten Daten, bieten uns die Möglichkeit zur Feststellung der wirklichen Zusammensetzung des transilvanischen Depots.

In der Sammlung des Museums in Cluj sind 1906 folgende Stücke gelangen:

1. Tüllenbeilfragment. L. noch – 9,1 cm. InvNr. I 6231 (= P 7592¹¹). Abb. 1,6.
2. Tüllenbeilschneide. L. noch – 2,9 cm. InvNr. I 6232 (= P 7593). Abb. 1,4.
3. Knopfsichel mit entwerteter Schneide. Klingenbr. – 2,2 cm. InvNr. I 6220 (= P 7586). Abb. 1,7.
4. Hakensichelfragment mit entwerteter Schneide. Klingenbr. – 4,9 cm. InvNr. I 6219 (= P 7585). Abb. 1,16.
5. Hakensichelfragment mit einer Längstrippe auf der Klinge. Die Schneide entwertet. Ein Rest des Gußzapfens sitzt noch auf dem Sichelrücken. Klingenbr. – 3,5 cm. InvNr. I 6221 (= P 7587). Abb. 1,14.
6. Griffteil einer Hakensichel. Griffbr. – 3 cm. InvNr. I 6222 (= P 7588). Abb. 1,13.
7. Hakensichelfragment mit einer Längstrippe auf der Klinge. Die Schneide abgebrochen. Ein Rest des Gußzapfens sitzt noch auf der Sichelrücken. Klingenbr. noch – 3,1 cm. InvNr. I 6223 (= P 7589). Abb. 1,11.
8. Gekerbter Armring mit rundem Querschnitt. Zur Zeit nicht auffindbar. InvNr. I 6225
9. Armringfragment. Unverziert. Neuzeitlich abgebrochen. InvNr. I 6226 (= P 7590). Abb. 2,3.
10. Armringfragment mit ovalem Querschnitt. Spuren von Hammerschlag. InvNr. I 6227 (= P 7591). Abb. 2,6.
11. Zwei verkettete Ringe mit rhomboidalem Querschnitt. Dm. – 3,5/3,6 cm, 3,1/3,2 cm. InvNr. I 6228–29 (= V 10 202–10 203). Abb. 2,12.
12. Scheibenkopfnadel mit geschwollenem, fazetiertem Hals. Der Kopf verjüngt sich nach unten zu stufenartig. Der Schaft mit rhomboidalem Querschnitt wurde noch im Altertum abgebrochen und gespitzt. L. noch – 7,2 cm. InvNr. I 6230 (= P 927). Abb. 2,7.

⁵ Holste 1951, 25, Abb. 48, 1–15.

⁶ Vulpe 1970, 78, taf. 23, 336 u. Taf. 75 D.

⁷ Rusu 1960, 163, Abb. 1, 8 u. Abb. 3, 15; ders. 1966, 21.

⁸ Mozsolics 1973, 158.

⁹ Petrescu-Dîmbovița 1977, 102 f., Taf. 178, 6–21 u. Taf. 179, 1–3; Ders. 1978, 124 f., Nr. 162, Taf. 129 C u. Taf. 130 A.

¹⁰ Das Nationalmuseum erwarb den Fund durch Kauf. Die Informationen betreffs des Ankaufs und die Genehmigung zur Aufnahme der Stücke von Popești/Nádasapfalva sind mir von Herrn Dr. T. Kemenczei gewährt worden, dem ich Dank verschulde.

¹¹ Nach der Neuverzeichnung bekommene Nummer.

13. Lanzenspitze mit oberem Teil abgebrochen. Die Tülle ist ebenfalls abgebrochen, aber das abgerissene Fragment, das im Inventarbuch und in der älteren Literatur gesondert verzeichnet und als kleines Bronzebruchstück bezeichnet ist, wird erhalten. L. noch – 11,8 cm. InvNr. I 6224 u. I. 6236 (= P 19884 u. P 7596). Abb. 2,15.

14. Gegenstand mit unklarer Funktion (großer Niet ?). L. – 2,1 cm. InvNr. I 6238 (= P 7597). Abb. 2,17.

15. Tüllenfragment von einem Stangenknebel (?). Zur Zeit nicht auffindbar. InvNr. I 6235. Abb. 2,16 (nach Rusu 1972, Taf. 105,4).

16. Gußrest mit einem hohlen Teil. Br. – 5 cm. InvNr. I 6233 (= P 7594). Abb. 3,3.

17. Gußkuchenfragment. D. – 2,1 cm. InvNr. I 6234 (= P 7598). Abb. 3,6.

18. Bronzebrocken. InvNr. I 6237 (= P 7596). Abb. 3,1.

19. 24 (ursprünglich 26) Fragmente von einem schwarzfarbigen, bauchigen, mit Wülsten verzierten Tongefäß. Von dem oberen Teil sind keine Fragmente geblieben. Bodendm. – 9 cm.

InvNr. I 6239 (= P 24 367). Abb. 3,7.

In der Sammlung des Nationalmuseums in Budapest sind folgende Stücke aufbewahrt:

1. Tüllenbeil mit ausgeschnittener Mündung und rechteckigem Querschnitt. L. – 9,4 cm. InvNr. 86.13.58. Abb. 1,1.

2–3. Fragmente von Tüllenbeilen mit ausgeschnittener Mündung. L. noch – 3,5 cm, 4,3 cm. InvNr. 86.13.59. Abb. 1,2–3.

4. Tüllenbeilfragment mit geradem Tüllenrand. L. noch – 5,6 cm. InvNr. 86.13.60. Abb. 1,5.

5. Lappenbeilfragment. L. noch – 3,4 cm. InvNr. 86.13.67. Abb. 2,20.

6–7. Knopfsichelfragmente mit entwerteten Schneiden. Klingenbr. – 2,1 cm, 1,8 cm. Abb. 1,8–9.

8. Hakensichelfragment mit abgebrochener Schneide. Klingenbr. noch – 2,6 cm. Abb. 1,10.

9. Hakensichelfragment mit entwerteter Schneide. Ein Rest des Gußzapfens sitzt noch auf dem Sichelrücken. Klingenbr. – 4,6 cm. Abb. 1,12.

10. Hakensichelfragment mit entwerteter Schneide. Klingenbr. – 3,6 cm. Abb. 1,15.

Alle Sichel sind unter einer einzigen Nummer – 86.13.61 – inventarisiert.

11–12. Unverzierte Armringe mit rundem Querschnitt und verjüngten, offenen Enden. Dm. – 7,4 cm, 7,7 cm. InvNr. 86.13.62. Abb. 2, 1–2.

13. Unverziertes Armringfragment mit rundem Querschnitt. Am Teil des Bruches ist das Stück tordiert. Abb. 2,4.

14. Unverzierter Endteil eines Armringes mit rundem Querschnitt. Abb. 2,5.

Beide Armringfragmente sind unter der Nummer 86.13.63. inventarisiert.

15. Neun verkettete Ringe mit rhomboidalem Querschnitt, davon einer abgebrochen. Dm. – 3,5/3,6 cm, 3,1/3,2 cm. InvNr. 86.13.63. Abb. 2,13.

16. Ringfragment mit rhomboidalem Querschnitt. InvNr. 86.13.65. Abb. 2,14.

17. Vier Blechstücke, davon zwei eingerollt, wahrscheinlich von einem einzigen Blechgürtel. InvNr. 86.13.66. Abb. 2, 8–11.

18. Scheibenfragment von einer Nackenscheibenaxt. Abb. 2,19.

19. Stabfragment mit viereckigem Querschnitt. L. noch – 2,7 cm. Abb. 2,18.

20. Unbestimmbares Fragment (evtl. Tüllenbeilfragment).

L. noch – 3,2 cm. Abb. 2,21.

21. Gußzapfen. Br. – 1,8 cm. Abb. 3,4.

22–23. Bronzebrocken. Abb. 3, 2,5.

Die Stücke 18–23 sind, wie auch das Lappenbeilfragment, unter der Nummer 86.13.67 inventarisiert.

Außer den obenerwähnten Stücken, befanden sich in der Sammlung Orosz ein Armringfragment mit rundem Querschnitt und schraffierter Verzierung, zwei Gußkuchenfragmente, davon eines ovalförmig und gelocht, sowie noch andere kleine Bronzebrocken.¹²

E. Orosz beschreibt noch zwei Stücke von Popești/Nádasapfalva, die im Besitz A. Szereday in Mihăiești/Nádasszentmihály gelangten¹³. Es handelt sich um eine Nackenscheibenaxt (L. 20 cm) und ein Tüllenbeil vom transsilvanischen Typ. M. Roska, und nach ihm auch andere Verfasser, schreiben nur die Nackenscheibenaxt der Szereday Sammlung zu, während sie das Tüllenbeil zwischen jenen einschließen, die von Orosz erworben wurden. Aus den vom Sammler gelieferten Informationen, aber auch aus dem in Budapest jetzt vorhandenen Stückenbestand ergibt sich, daß er ein solches Tüllenbeil nicht besessen hat.

Zwei Stücke des Depots von Popești/Nádasapfalva, und zwar ein unverziertes Armringfragment und sieben verkettete Ringe, waren, laut ebenfalls der Auskünfte von Orosz¹⁴, beim Schmied der Ortschaft.

Das Schicksal aller Stücke, die sich zur Zeit nicht in den Sammlungen der Museen in Cluj/Kolozsvár und Budapest befinden, bleibt unbekannt.

Die Zuschreibung des 1909 vom Museum in Cluj/Kolozsvár angekauft Stück (Abb. 3,8)¹⁵ dem Depot ist mehr als zweifelhaft, wegen, sowohl der Abwesenheit mancher sicheren Daten betreffs der Fundumstände – die einzige, trotzdem ungewisse Information in dieser Richtung ist diejenige vom Schenkgeber geliefert worden –, als auch besonders des Mangels solcher ähnlichen Stücke in zeitgenössischen oder zeitlich näheren Funden, nicht nur in Transsilvanien, aber auch in anderen, mehr oder weniger entfernten Gebieten.

In Ermangelung der bronzezeitlichen Analogien, haben wir versucht zu erfahren, ob gleichartige Stücke aus der anderen vor- oder frühgeschichtlichen Epochen sind. Das einzige mancherart näheres Stück, das wir identifiziert haben – ohne aber gewiß die gesamte Literatur was Pferdegeschirr anbelangt zu erschöpfen – ist dasjenige von Brigetio¹⁶. Es scheint also, daß der Artefakt von Popești/Nádasapfalva, vermutlich ein Einzelfund, in der Römerzeit datiert wird¹⁷.

Wenn man die sich in Cluj/Kolozsvár und Budapest befindenden, sowie auch die verlorenen Stücke, über die wir aber sichere Informationen haben, zusammenzählt, ergibt sich die folgende Zusammensetzung des Depots von Popești/Nádasapfalva:

1. Nackenscheibenaxt. 2. Scheibenfragment von einer Nackenscheibenaxt.
3. Lanzen Spitze. 4. Tüllenbeil mit ausgeschnittener Mündung. 5–6. Fragmente von Tüllenbeilen mit ausgeschnittener Mündung. 7. Tüllenbeil vom transsilvanischen Typ. 8. Tüllenbeilfragment mit geradem Tüllenrand. 9. Fragment von einem massiven Tüllenbeil. 10. Tüllenbeilschneide. 11. Lappenbeilfragment. 12. Knopfsichel. 13–14. Knopfsichelfragmente. 15–21. Hakensichelfragmente. 22. Gekerbter Armring. 23. Armringfragment mit schraffierter Verzierung. 24–

¹² Orosz 1907, 75.

¹³ Orosz 1907, 74 f.

¹⁴ Orosz 1907, 75.

¹⁵ Zur Zeit in der Sammlung des Zentral-Militärmuseums in Bukarest (11491).

¹⁶ Alföldi, Radnóti 1940, 8, Taf. 29, 1. Zu diesem Stück bin ich von Frau Dr. E. Bónis aufmerksam gemacht worden, der ich auch auf diesem Wege danke.

¹⁷ Der Meinung von L. Petculescu nach (schriftliche Mitteilung vom 26. Mai 1991), ist das Stück von Popești/Nádasapfalva höchstwahrscheinlich ein Zubehörteil von einem römischen Joch, ein doppelter Ring zum Steuern des Zügels.

25. Unverzierte Armringe. 26–30. Unverzierte Armringfragmente. 31. Fragmentarisches Kettengehänge (drei Fragmente noch erhalten, eines ist verloren gegangen). 32. Nadel. 33. Fragmentarischer Blechgürtel (vier Fragmente erhalten). 34. Tüllenfragment von einem Stangenknebel (?). 35. Stabfragment. 36. Gegenstand mit unklarer Funktion (großer Niet ?). 37. Unbestimmbares Fragment (evtl. Tüllenbeilfragment). 38. Gußrest. 39. Gußzapfen. 40–42. Gußkuchenfragmente, davon eines gelocht. 43–45. Bronzebrocken. In der Sammlung Orosz befanden sich noch andere kleine Bronzebrocken. Es wird auch Fragmente von dem Tongefäß erhalten, in welches die Bronzen niedergelegt wurden.

Inbezug auf die Datierung des Depots sind unterschiedliche Meinungen ausgedrückt worden. So haben W. A. von Brunn¹⁸ und A. Mozsolics¹⁹ es den Depots der Stufe Uriu–Domănești (Bz D), bzw. der Horizonte Opályi (BIV b), während M. Rusu²⁰ und M. Petrescu–Dîmbovița²¹ der Depotserie Cincu–Suseni (Ha A₁) zugeschrieben. Die von den ersten Wissenschaftlern ausgedrückten Meinungen fußen gewiß lediglich auf den von M. Roska und Fr. Holste veröffentlichten Abbildungen, welche selbstverständlich das Kennen des gesamten Depotinhalts nicht gestatteten. Die typologisch-chronologische Analyse aller entdeckten Stücke weist aber darauf hin, daß die meisten darunter haben in einer längeren Zeitspanne gefertigt bzw. angewendet werden können, die die Stufe Bz D überschritten hat, und, daß es im Depot auch evident jüngere Stücke als diejenigen dieser Stufe gibt.

Die Nackenscheibenaxt ist das Stück von ältester Faktur im Depot. Leider, steht uns ihre genaue Zeichnung nicht zur Verfügung. Die Zuordnung dieser Axt unter den Nackenscheibenäxten vom Typ B₂ – Variante Poroszló ist also, wie es übrigens A. Vulpe²² behauptet, unsicher. In Anbetracht der von M. Roska veröffentlichten Zeichnung, nach der dennoch manche Formdetails erkannt werden können, ist es möglich, daß die Nackenscheibenaxt von Popești/Nádasapfalva dem Typ B₃ zugehören sollte, eventuell der Variante Dobrocina. Äxte dieses Typs befinden sich überwiegend in den Depots vom Typ Uriu–Opályi, aber sie sind in geringer Anzahl auch in manchen jüngeren Funden vorhanden, besonders in den sogenannten Werkstättenfunden, wie Bicaz/Bikácfalva, I und II, Dipșa/Dipse, Uioara/Felsőmarosújvár hier freilich als Altmittel.

Die lorbeerblattförmigen Lanzenspitzen, die Tüllenbeile mit ausgeschnittener Mündung, sogar diejenigen mit dem sechseckigen Querschnitt, die Tüllenbeile vom transsilvanischen Typ und jene mit geradem Tüllenrand, die Knopf- und Hakensicheln sowie die unverzierten Armringe sind häufige Erscheinungen in den transsilvanischen Bronzefunden in einer längeren Zeitspanne (Reinecke Bz D – Ha A₁), deswegen ist ihr chronologischer Wert gering. Die Exemplare aus dem Depot von Popești/Nádasapfalva, welche den aufgezählten Kategorien zugehören, unter denen manche vollständig und andere teilweise erhalten worden sind, können also als Produkte in jedwelcher der erwähnten Stufen interpretiert werden.

Die verketteten Ringe stammen aus einem Kettengehänge vom Typ Guruslău. Gehänge von diesem Typ sind in West- Nordwesttranssilvanien (Guruslău/

¹⁸ Brunn 1968, 290.

¹⁹ Vgl. oben Anm. 8.

²⁰ Rusu 1963, 207; Rusu, Chițu 1982, 40.

²¹ Vgl. oben Anm. 9.

²² Vgl. oben Anm. 6.

Magyargorosló²³, Cubulcut/Erköbölkút²⁴) und in Nord- Nordostungarn (Kemecse²⁵, „Nordungarn“²⁶, wahrscheinlich auch „Ungarn“²⁷) gefunden worden. In den Depots von Viss²⁸ und Uioara²⁹ sind Anhänger vorhanden, die jenen von den Kettengehängen vom Typ Guruslău ähneln.

Im Depot von Guruslău/Magyargorosló kommen typische Stücke für die Stufe Reinecke Bz D vor, wie Tüllenbeile, Armringe, Bronzescheiben, im Depot von Kemecse Sicheln, Armringe, Lanzen spitze u.a., die ebenfalls für diese Stufe kennzeichnend sind, aber auch ein verzierter Blechgürtel, der eventuell jünger sein könnte. Dieses Depot wurde der Übergangsphase von der Stufe Reinecke Bz D zur Hallstatt A³⁰, aber auch der Horizonte Kurd (BV b)³¹ zugeordnet. Es ist sicher, daß die Herstellung von Kettengehängen vom Typ Guruslău in der Stufe Reinecke Bz D begonnen hat, aber sie hat auch in der chronologisch darauffolgenden Etappe fortgesetzt werden können. Aus diesem Grunde sind sie keine überzeugenden Datierungsstücke.

Eine ähnliche Schätzung darf auch hinsichtlich der Blechgürtel ausgedrückt werden. Ihre chronologische Eingliederung wurde öfters besprochen. Sie werden von mehreren Autoren auch als in der Stufe Reinecke Bz D datierbare Produkte erwähnt, indem man anerkennt, daß diese, wenigstens in Transsilvanien, besonders für die Funde der Stufe Ha A₁ typisch sind.³²

Ein besonderes Stück aus dem Depot von Popești/Nádasapfalva ist die Nadel. Sie hat keine genaue Entsprechungen in den transsilvanischen Funden. Identische Nadel, genannt vom Typ Drslavice, sind aber in Mähren bekannt³³. Aufgrund der Zusammensetzung des Depots I von Drslavice, wurden sie in der Stufe Kisapáti-Lengyeltóti datiert, dennoch mit der Erwähnung einiger Stücke ähnlicher Form, aber mit einer kleinen Öse unterhalb der Halsschwellung, welche der vorherigen chronologischen Etappe stammen³⁴.

Inbezug auf das Tüllenbeilfragment Abb. 1,6 kann man keine detaillierten typologischen Einschätzungen durchführen, denn sowohl der obere, als auch der untere Teil sind bei dem Stück abgebrochen. Trotzdem, bietet es, wie auch die Nadel, die genauere Datierungsmöglichkeit des Depots, in Anbetracht der Feststellung, daß massive Tüllenbeile solcher Art frühestens in den Depots des Karpatenbeckens nur in der Stufe Ha A₁ erscheinen.

²³ Moga 1948, Abb. 3.

²⁴ Petrescu-Dîmbovita 1978, 118, Taf. 92 B, 17. Obwohl hier erwähnt wird, daß das Kettengehängenfragment vom in Jahre 1889 entdeckten Depot stammt, ist es sicher, daß das betreffende Stück nicht zu diesem Fund gehört (s. Kacsó 1990, 33).

²⁵ Hampel 1896, Taf. 196, 19.

²⁶ Nicholson 1980, Taf. 28, 134.

²⁷ Hampel 1886, Taf. 62, 1. 4–5.

²⁸ Kemenczei 1965, Taf. 22, 3.

²⁹ Petrescu-Dîmbovita 1978, Taf. 247, 3. 5–6.

³⁰ Jóna, Kemenczei 1965, 34.

³¹ Mozsolics 1985, 132.

³² Hänsel 1968, 112; Kilian-Dirlmeier 1975, 107 ff.; Kemenczei 1981, 156 f.; Ders. 1991, 40; Schumacher-Matthäus 1985, 112.

³³ Říhovský 1979, 94.

³⁴ Říhovský 1979, 95.

Im Depot von Popești/Nádaszappfalva sind auch Gußkuchenfragmente vorhanden, unter denen eins gelocht war³⁵, sowie auch Gußabfälle. Die Anwesenheit dieser letzteren ist ebenfalls ein Hinweis zur Zuordnung des Depots in der Stufe Ha A₁, indem man weiß, daß in den Depots der Stufe Reinecke Bz D vollständige oder fragmentarische Gußkuchen erscheinen, aber Gußzapfen, Gußreste u.a. fehlen.

Durch seine Zusammensetzung und Datierung, gehört der Fund von Popești/Nádaszappfalva einer Gruppe von transilvanischen Depots an, worin Stücke älterer Faktur, manchmal bilden diese sogar die Mehrheit, sich neueren Stücken gesellen, darunter sind einige entwickelte Varianten der traditionellen Typen, andere sind besonders aus dem Westen stammende Einfuhr, bzw. deren Nachahmung. Diese Depots kennen eine viel größere Verbreitung als die verschiedenen Depottypen der vorherigen Periode, was dafür spricht, daß im Laufe der Stufe Ha A₁ schon eine in breiten Räumen vorhandene kulturelle Einheit geleistet worden war.

³⁵ Solche Gußkuchen sind relativ selten im Karpatenbecken und sind nur in den in den Stufen Reinecke Bz D und Ha A datierbaren Funden zu finden: Bicz I und II/Bikácsfalva (Kacsó 1980, 203), Bodrogheresztúr III (Mozsolics 1981), Crăciunești/Tiszakarácsnyfalva (Nistor, Vulpe 1974, Abb. 3, 31–33; Kacsó 1990 a, Abb. 1, 4–5), Kazimir (Mozsolics 1984, 35), Lăpuș/Oláhlapos (Kacsó 1990 a, 224), Uioara/Felsőmarosújvár (Rusu, 1981, 383).

BIBLIOGRAPHIE

- ALFÖLDI, RADNÓTI 1940. *Alföldi, A., Radnóti, A.* Zügelringe und Zierbeschläge von römischen Jochen und Kummeten aus Panonien. Serta Hoffilleriana (Zagreb 1940), 1–11.
- BRUNN 1968. *von Brunn W. A.* Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. Berlin 1968.
- BUDAI 1907. *Budai A.* Jelentés az érem- és régiségtárról. EMÉvk 1906 (1907), 62–75.
- HAMPEL 1886. *Hampel J.* A bronzkor emlékei Magyarhonban I. Budapest 1886.
- HAMPEL 1896. *Hampel J.* A bronzkor emlékei Magyarhonban III. Budapest 1896.
- HÄNSEL 1968. *Hänsel B.* Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn 1966.
- HOLSTE 1951. *Holste Fr.* Hortfunde Südosteuropas. Marburg/Lahn 1951.
- JÓSA, KEMENCZEI 1965. *Jósa A., Kemenczei T.* Bronzkori halmazleletek. – Depotfunde aus Bronzezeit. JAMÉ 6, 1963–1964 (1965), 19–45.
- KACSÓ 1980. *Kacsó C.* Date preliminaire cu privire la descoperirile de bronzuri de la Bicz (jud. Maramureș). – Données préliminaires concernant les bronzes trouvés à Bicz (dépt. de Maramureș), SCIVA 31 (1980), 295–303.
- KACSÓ 1990. *Kacsó C.* Precizări cu privire la câteva descoperiri de bronzuri din Bihor (I). – Bemerkungen zu einigen Bronzefunden in Bihor (L). Crisia 20 (1990), 25–36.
- KACSÓ 1990 a. *Kacsó C.* Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Crăciunești. – Unveröffentlichte Stücke aus den Bronzehort von Crăciunești. SCIVA 41 (1990), 235–250.
- KEMENCZEI 1965. *Kemenczei T.* Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat. HOMÉ 5 (1965), 105–175.
- KEMENCZEI 1981. *Kemenczei T.* Die Bronzefund von Vajdácska (Nordungarn). In: Studien zur Bronzezeit (von Brunn Festschr.). Mainz/Rhein 1981, 151–161.
- KEMENCZEI 1991. *Kemenczei T.* A pécskai/Pecica második bronzlelet. – Der zweite Depotfund von Pecica/Pécska. FolArch 42 (1991), 27–48.
- KILIAN-DIRLMEIER 1975. *Kilian-Dirlmeier I.* Gürtelhaken, Gürtelblechen und Blechgürtel der Bronzezeit in Mitteleuropa (Ostfrankreich, Schweiz, Süddeutschland, Tschechoslowakei, Ungarn, Nordwest-Jugoslawien). PBF XII, 2. München 1975.
- MOGA 1948. *Moga M.* Dépôt de Guruslău (Département des Sălaj). Dacia 11–12, 1945–1947 (1948), 257–264.
- MOZSOLICS 1973. *Mozsolics A.* Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Budapest 1973.
- MOZSOLICS 1981. *Mozsolics A.* Gusskuchen aus wieder eingeschmolzenem Almetall. In: Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte I (Coblenz-Festschr.). Arbeits- und Forschungsber. Sachsen, Beih. 16 (Berlin 1981), 403–417.
- MOZSOLICS 1984. *Mozsolics A.* Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit. BRGK 65 (1984), 20–72.

- MOZSOLICS 1985. *Mozsolics A.* Bronzefunde aus Ungarn. Budapest 1985.
- NICHOLSON 1980. *Nicholson S. M.* Catalogue of the prehistoric Metalwork in Merseyside County Museums. Liverpool 1980.
- NISTOR, VULPE 1974. *Nistor F., Vulpe A.* Depozitul de bronzuri de la Crăciunestî (Maramureș). – Der Bronzefund von Crăciunestî (Maramures). SCIVA 25 (1974), 5–18.
- OROSZ 1907. *Orosz E.* A papfalvi bronzleletekről (Kolozs m.). ArchÉrt 27 (1907), 73–76.
- PETRESCU-DÎMBOVÎȚA 1977. *Petrescu-Dîmbovița M.* Depozitele de bronzuri din România. București 1977.
- PETRESCU-DÎMBOVÎȚA 1978. *Petrescu-Dîmbovița M.* Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens. PBF XVIII, 1. München 1978.
- ŘÍHOVSKÝ 1979. *Říhovský J.* Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet. PBF XIII, 5. München 1979.
- ROSKA 1938. *Roska M.* Über die Herkunft der sog. Hakensicheln. ESA 12 (1938), 153–166.
- ROSKA 1942. *Roska M.* Erdély régészeti repertórium I. Óskor. Kolozsvár 1942.
- RUSU 1960. *Rusu M.* „Dokimmiériiskie” detalî konskoi sbrui iz Transilvanii. Dacia N.S. 4 (1960), 161–180.
- RUSU 1963. *Rusu M.* Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit. Dacia N.S. 7 (1963), 117–210.
- RUSU 1966. *Rusu M.* Depozitul de bronzuri de la Balșa. – Le dépôt d'objets en bronze de Balșa. Sargetia 4 (1966), 17–40.
- RUSU 1972. *Rusu M.* Metalurgia bronzului din Transilvania la începutul Hallstattului. Iasi 1972 (ungedruckte Dissertation).
- RUSU 1981. *Rusu M.* Bemerkungen zu den großen Werstätten- und Gießereifunden aus Siebenbürgen. In: Studien zur Bronzezeit (von Brunn Festschr.). Mainz/Rhein 1981, 375–402.
- RUSU, CHIȚU 1982. *Rusu M., Chițu L.* Depozitul de la Aiud și problema marilor steliere de prelucrarea bronzului din Transilvania. – Le dépôt d'Aiud et le problème de grands ateliers d'industrie du bronze de Transylvanie. Apulum 20 (1982), 33–51.
- SCHUMACHER-MATTHÄUS 1985. *Schumacher-Matthäus G.* Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Mainz am Rhein 1985.
- VULPE 1970. *Vulpe A.* Die Äxte und Beile in Rumänien I. PBF IX, 2. München 1970.

A POPEȘTI (NÁDASPAPFALVAI) BRONZLELET

Az 1906-ban az erdélyi Nádaspappfalván (ma Popești) előkerült bronzlelet előkerülési körülményeit, tárgyait Orosz Endre írta le először.¹ A lelet tárgyainak egyrésze akkor Orosz E. gyűjteményébe került, másokat a kolozsvári múzeum vásárolt meg,² majd 1909-ben egy további tárgyat szerzett meg³. A lelettel több kutató foglalkozott,⁴⁻⁹ de adataik nem pontosak. Mivel később a Magyar Nemzeti Múzeum megvásárolta az Orosz E. gyűjteményében lévő nádaspappfalvai leleteket,¹⁰ ezek s a másutt lévő tárgyak¹¹⁻¹⁴ együttes ismertetése lehetőséget nyújt a teljes leletegyüttes bemutatására. Ebbe nem tartozhatott az 1909-ben a kolozsvári múzeum által megvásárolt, feltehetőleg római kori tárgy (3. kép 8).¹⁵⁻¹⁷

A nádaspappfalvai leletet a kutatók vagy az Uriu-Domânești, Ópályi^{18, 19} vagy a Cincu-Suseni^{20, 21} típusú depotok közé sorolták. A kormeghatározó értékű tárgyak (nyakkorongos fejsze,²² lándzsahegyek, karikákból álló lánc,²³⁻³² tű, ^{33, 34} tokos balta töredék, átlukasztott öntőlepeny töredék³⁵) elemzése alapján ezt a bronzleletet az erdélyi bronzművesség jellegzetes Hallstatt A₁ korú emlékének lehet meghatározni.

Carol Kacsó

ÓKERESZTÉNY LÁDIKAVERETEK SÁGVÁRRÓL

TÓTH Endre

A ságvári késő római erőd déli kapujának keleti tornyában két egyforma bronzlemez került elő, amelyeken három, téglalap alakú mezőben egy-egy férfi látható¹. A képmezők felirata szerint az alakok Petrus, Paulus és köztük egy bizonyos Timotheus. A lelet ládikaveret töredéke és a legkorábbi iparművészeti emlékek közé tartozik, amelyeken a főapostolokat ábrázolják. Különösen ritka a 4. században, nem szepulchrális körben használt műalkotáson egy szent ábrázolása. Timotheus személye – függetlenül az azonosítástól – fontos történeti és egyháztörténeti kérdések felvetését és részben megoldását tette lehetővé. A darab 1973-ban került elő; 1975-ben Gáspár Dorottyának adtam át műfaji publikálásra². A jelen tanulmányban ismertetem a ládikaveret lelőköörülményeit: megkíséreltem a tárgy készítési és földbe kerülési idejét meghatározni, elvégeztem a lelet ikonográfiai vizsgálatát és Timotheus azonosítását.

A ságvári erődben 1971–1980 között végeztem feltárást³ (1. ábra). A munka során meghatároztuk az erőd és a védművek alaprajzát és két fő építési periódusát; az erőd É-i részén feltártuk a belső épületeket (horreum, két nagy, háromhajós raktár, parancsnoki lakóépület, perisztíliumos főépület északi fele). A kutatás lehetőségeit korlátozta, hogy Ságvár legrégebbi, keleti része ráépült az erődre. A falu kelet–nyugati irányú széles utcája (Petőfi S. utca) és házsorai miatt az erőd déli fele, a Jókai utca és házsorai miatt a nyugati széle nem volt kutatható. Az erődöt nyugatról keletre erősen lejtő felszínre építették. A szintkülönbség eléri a 10 métert. Az erőd keleti felét a Jaba-patak és vízenyős környezete fogja közre. Az erőd erősen lejtős felszíne miatt a keleti védművek körzetében a magas talajvíz miatt csak korlátozottan lehetett földmunkát folytatni; különösen reménytelen vállalkozás volt ez a kiszedett falak esetében. Az erődfal és a kerek tornyok köveit pedig az újabb korban szinte minden kutatott helyen kiszedték. Mindössze másfél métert találunk meg az északi erődfalból, és a nyugati fal és egyik tornyának néhány méteres szakasza látszik ma is a református templom mellett, amelynek nagy részét Paulovics István 1939-ben letisztította⁴.

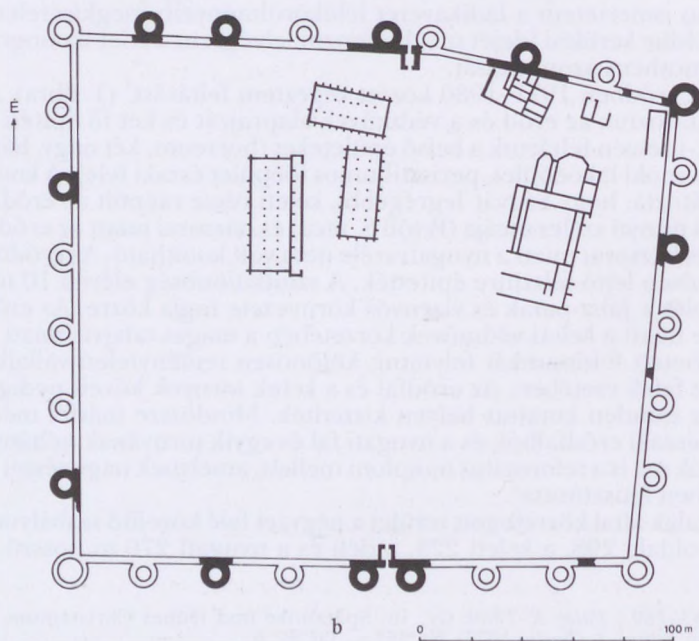
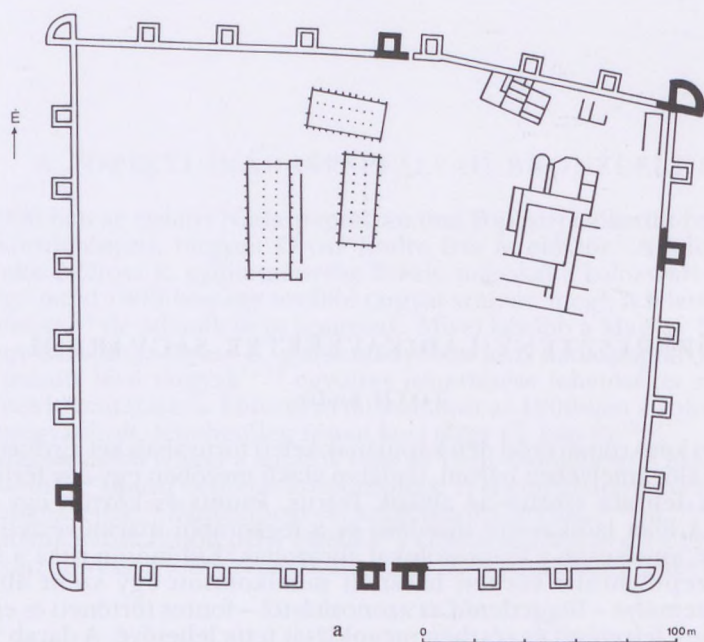
Az erődfalak által közrefogott terület a négyzet felé közelítő szabálytalan négyszög. Északi oldala 298, a keleti 225, a déli és a nyugati 270 m hosszú. Területe

¹ Tóth 1975, 183–189.; Fülep E.–Török Gy., in: Spätantike und frühes Christentum, Propyläen Kunstgeschichte, Suppl. 1. (Berlin 1977), Nr. 387 a., Taf. 87. b.

² Gáspár 1977, 255–257.; Ua. 1980–81, 117–119.

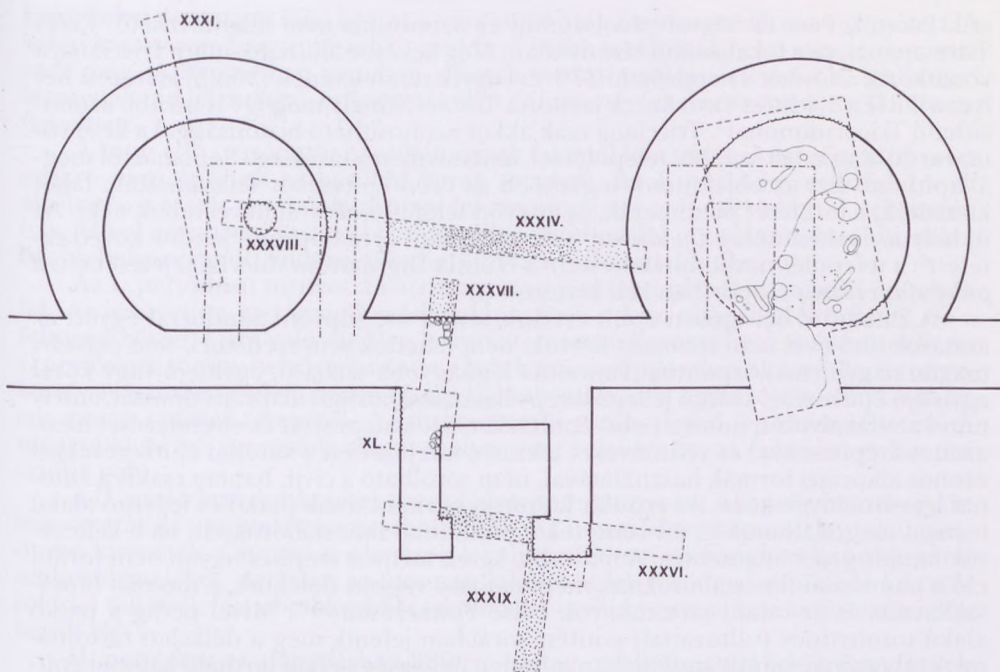
³ Tóth 1988, 197–226.

⁴ Tóth 1975, 183–189; Ua. 1985, 121–135.; és lásd az ásatási jelentéseket a Régészeti Füzetekben 1972 és 1981 között.

1. ábra.
Abb. 1

a) A ságvári erőd I. periódusa; b) a II. periódus
a. Die I. Periode der Festung von Ságvár; b. die II. zweite Periode

2. ábra. A ságvári erőd déli kapuja
Abb. 2 Das Südtor der Festung von Ságvár

tehát ca 7,3 ha; a Dunántúl késő római erődjei közül a legkisebb. A két kapu az északi és a déli oldalon nyílt. Az ismert, kerek oldaltornyos és saroktornyos falak ennél az erődnél is – mint Alsóhetényben – az objektum II. építési periódusát jelentik. A kapu- és oldaltornyok alatt megtaláltuk az I. periódus négyszögletes, kívül 6×6 méter alapterületű oldaltornyainak kiszedett és betöltött alapárkait (2. ábra).

Az erőd északi felében számos helyen korábbi császárkori épületek elbontott nyomait figyeltük meg. A horreum alatt egy nagy méretű, négyszögletes építmény három oldalának alapárkát tártuk fel. Az erőd főépülete alatt egy vékonyabb falú épület nem mélyre alapozott, még a rómaiak által kiszedett alapfalait találtuk; a maradványokból alaprajz nem rekonstruálható. A kerámia-, főképpen sigillata leletek alapján ez, az erőd építéskor planírozott, de lehetségesen már korábban elpusztult császárkori település a 2. századtól a Severus-kor végéig keltezhető. E korábbi császárkori település kultúrtelegét az erőd számos helyén felleltük, és abban viszonylag gazdag kerámialeleteket találtunk.

A Ságvár alatt elterülő korábbi császárkori objektumot korábban a Sopianae–Arrabona útvonalon fekvő Triccianával azonosították⁵ (ItAnt 267,8). Ságváron valóban áthalad egy É–D irányú út, amely dél felé Bábonygyerig követhető⁶. Mivel azonban az út nyomvonala teljes hosszában nincsen meg, és Ságvár távol fek-

⁵ Paulovics István ásatairól Radnóti Aladár megemlékezik (*Radnóti 1939*), de ennek eredményeit Paulovics nem tette közzé. 1975-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában, a Radnóti Aladár iratai között találtam meg. *Graf A.*, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, DissPann I–5, Bp. 1936, 156.; *Radnóti A.*, Arch.Ért. 1939, 148–; Ua.: Triccianae, RE VII A 82–.

⁶ Az erődből dél felé vezető út töltésének egy rövid, 50 méteres szakaszát a Nyim felé vezető völgyben, Ságvár határában még meg tudtam figyelni. A Bábonygyertről észak felé vezető szakaszcól *Radnóti Aladár* írt: Sopianae-ből kiinduló római utak, A Pécsi Városi Múzeum értesítője 1939–1940, 35.

szik Pécestől, Pécs és Ságvár távolságával az azonosítás nem ellenőrizhető. Ezért Triccianának ez a lokalizálása bizonytalan. Még kevésbé állítható, hogy Triccianára vonatkozik a Codex Theodosiani 379. évi egyik rendeletének (36,26) keltezési helye: a TRIE rövidítést Otto Seeck javította Tric.-re, amely még így is inkább azonosítható Tricorniummal⁷. Tricciana csak akkor azonosítható biztonsággal a késő római erőd alatt talált korábbi településsel, amennyiben a távolsága Sopianaetól megállapítható. Ezt az objektumot legkésőbb az erőd építéskor felszámolták, falait kiszedték, a területet planírozták, és az erőd felépülésekor új nevet adtak neki. Az új helynév valószínűleg *Quadriburgium* volt, amint arra Soproni Sándor következtetett⁸: a település nevét mindenestre a Notitia Dignitatum valeriai fejezetében, a *praefectus cohortis* csoportban kell keresni⁹.

A Dunántúl belsejében épült erődök, amint azt Soproni Sándorral együtt az ásatások első évei után többször leírtuk, nem lehettek sem szenátori, sem császári magán nagybirtokközpontok. Pannonia legnagyobb szabású, egyidejű vagy közel egyidejű építkezése, azonos jellegű terepválasztással, azonos alaprajzi típussal, amely mind a védműveket, mind a belső épületeket, azok alaprajzát és elrendezését illeti, azonos átépítésekkel és védműveket tekintve kifejezetten a katonai építkezésekkel azonos alaprajzi formák használatával, nem sorolható a civil, hanem csakis a katonai létesítmények közé. Az erődök I. építési periódusának patkó és legyező alakú tornyai megtalálhatók és jól ismertek a pannóniai limestáboroknál, ha a keltezésük nem is problémamentes. A második, kerek tornyos átépítés ugyan nem fordul elő a pannóniai limestáboroknál, megtalálható viszont délebbre, a moesiai limeszszakaszon és az ottani tartományok belső építkezéseinél¹⁰. Mivel pedig a patkó alakú toronytípus (változattal) szintén korábban jelenik meg a délkeleti tartományok táborainál, mint Pannóniában, minden nehézség nélkül tartható katonai építkezésnek. A kerek toronytípus hiányából a pannóniai limesen éppen arra lehet következtetni, hogy a belső erődöket akkor építették át, amikor a limestáboroknál nagyobb építkezések már nem folytak. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a három kelet-dunántúli erőd egyidejű átépítése olyan nagyszabású feladat volt, amely a tartomány történetében példa nélküli. Ilyen építkezés csakis központi elgondolással és rendelkezéssel megoldható feladat lehetett. Az erődöket a katonaság emelte, és katonaság használta. A katonai gazdasági központ, mint egyik alapvető rendeltetése azonban megengedi és szükségessé teszi, hogy a polgári lakosság is dolgozzon az építményben.

A ságvári erőd déli kapuját 1972-ben kutattuk¹¹ (2. ábra). A kapuépítmény két mai lakóház udvarára és kertjébe esett, ami a kutatóárkok helyét és számát lényegesen befolyásolta (Petőfi S. u. 33–35.). Az alaprajzot azonban az északi kapu és a többi belső erőd azonos építményei segítségével biztonsággal lehetett kisserkeszteni. A felszíni nyomok alapján meghatároztuk a két kerek torony helyét, a közöttük vezető észak–déli utat és a belső falszorost, és a nyugati belsejét feltártuk. A déli kapu területén a rétegek pusztulása és a falkiszedés miatt a két építkezés mellett semmilyen további periódust nem lehetett megfigyelni. A kapu körzetében a rétegek pusztulása nyugatról kelet felé a lejtős felszín miatt egyre fokozódik. A

⁷ O. Seeck: Regesten der Kaiser und Päpste, Stuttgart 1919, 109.; Tóth 1975, 189.

⁸ Soproni 1978, 173.

⁹ A belső erődök és a *NDtribuni cohortis* – csoportjának helyneveivel történő azonosítást tagadja Fitz J., Noms des fortresses de la Pannonie intérieure du IVe siècle, ARegia 17, 1979, 354; Ua. Die Innenbefestigungen der Provinz Valeria, ARegia 18, 1989, 53. Fitz véleményével szemben lásd Soproni 1985, 21–24, és Tóth 1987–1988, 36.

¹⁰ Kerek toronnyal épült táborok az al-dunai limesen és délebbre: Ivanov, T., Ulpia Oescus – römische und frühbyzantinische Stadt in Moesia Inferior (Nordbulgarien), Bulgarian Historical Review 1993. 23–.

¹¹ Tóth E., Arch. Ért. 100, 1973, 265.

kapu keleti és nyugati falai között a szintkülönbség majdnem eléri az egy métert. A keleti kaputoronyban a második periódusú kerek toronynak belső szintje nem maradt meg. A nyugatiban azonban a kerek torony padlója felett több, felületben bizonytalanul jelentkező, erős égett vörös és faszenes fekete, vastag réteg volt megfigyelhető.

A kapu első periódusát az oldaltornyok falainál lehetett csak megfigyelni, mert ezekre nem épültek rá későbbi kerek tornyok. Az I. periódus erődfalai – az alsóhetényi ásatás tapasztalatai alapján – mintegy egy méterrel lehetnek vékonyabbak. Mivel azonban a vastagabb, második periódusú fal pontosan a korábbi, vékonyabb helyére épült, kutatni, megfigyelni nem lehetett (1. ábra).

Az I. periódusú tornyot a barna agyagos járószint planírozása után építették fel. Az ismeretlen vastagságú erődfalakhoz 6×6 m²-es, alapjában szögletes, de a felmenő részén kívül valószínűleg lekerekített sarkú kaputoronyokat építettek¹². Az I. periódusú torony belső járószintje a kerek torony építésekor elpusztult. A torony külső járószintje (a sűrű, barna réteg) különbözik a vele egyenívójú toronybelső 25 cm vastag szürkés rétegétől. A szürke réteg a torony belső feltöltése lehetett. A tornyot kívül 3-5 cm vastag, sárgás malterréteg veszi körbe: az építési vagy bontási szintje volt.

A II. periódusú építkezések megkezdésekor a tornyokat a kapuépülettel együtt lebontották és a szinteket is visszabontották. Az I. periódusú kaputorony falait gondosan kiszedték. Csupán az alapárok legalján, 180 cm mélységben hagytak némi maltértörmelékét. Az árkot az újonnan kiásott kerek torony alapárkából kikerült földdel töltötték fel: a betöltésből csak néhány korábbi császárkori kerámiatöredék került elő¹³.

II. periódus: az alapozásban 280 cm vastag erődfalhoz dél felé a nagy, kerek oldaltornyok csatlakoznak. Külső átmérőjük 1370, belső átmérőjük 900 cm. Az erődfal vonalába annyira mélyed, hogy a torony külső körve majdnem érinti az erődfal belső falsíkjának vonalát. A tornyok egymás közti távolsága, ahol az ívek a legkisebbre zárják a kapunyílást: 9,5 m. A falszoros külső mérete $7 \times 7,5$ m, belső szélessége 4,5 m. A fal vastagsága 250 cm-nél kisebb: ez a mérhető adat a kiszedés szélességét jelzi, ami feltehetőleg az alapozás szélességéhez közelít. Az új, vastagabb erődfal a korábbi, kiszedett helyére épül; ezért az első periódusú erődfalnak semmi nyomát nem lehetett megállapítani¹⁴. A kaputornyok között 5 m széles

¹² A ságvári kaputornyok első periódusának a falkiszedésének a sarka kívül is élesen, belül is élesen derékszögű, azért az alapok semmiképpen nem lehettek lekerekítettek, vagy az alsóhetényihez hasonló patkó alakúak. A táci erőd egyes oldaltornyainál azonban meg lehetett figyelni, hogy az alapozás ugyan szögletes volt, de a felmenő falak sarkait kerekítették, ezért a patkó alakú tornyokra hasonlítanak. Erre gondolhatunk a ságvári erőd esetében is; vö. Tóth 1991.

¹³ Magyar Nemzeti Múzeum, Római Gyűjtemény. A betöltésben egy őskori edénytöredéket (73.1.77.), 7 meghatározhatatlan kori szürke kora császárkori edénytöredéket (73.1.60, 62, 65, 67, 71, 72, 73), hét színes kerámiatöredéket (festett vagy okkerszínű: 73.1.61, 63, 68, 69, 70, 74, 75.), és egy Drag. 37. típusú Antoninus-kori lezoux-i sigillatöredéket (73.1.75) találtunk (Gabler Dénesnek köszönöm a ságvári sigillaták meghatározását). Mindössze két késő császárkori töredék volt, hasonlóan a többi ságvári és alsóhetényi patkótorony-betöltéshez, amelyekben az eddig kutatott helyeken rétegben szintén alig találtunk késő császárkori kerámiát. Mindkét ságvári oldaltöredék a 4. század későbbi, mint korábbi időszakára tehető. Az egyik egy teljes felületén simított szürke töredék (ltsz. 73.1.64.), a másik pedig egy durva, fehér kavicszemcsés szürke oldaltöredék (ltsz. 73.1.66), amellyel rokon töredékek a ságvári erőd késői kerámiajára jellemző. Mivel azonban Ságváron zárt réteget alig találtunk, éppen ez a darab keltezi a kerámiafajta használatát a század második felére.

¹⁴ Az alsóhetényi erőd falait nem vagy csak részben szedték ki az újkorban. Megállapítható volt, hogy a korábbi 150 cm vastag fal mellett az alapozást kiszélesítették, és szorosan a fal mellé új, 120 cm széles falat építettek. Ez a "kettős" fal azonban csak az alapozásban figyelhető meg, mert a felmenő falak már egybeépültek. Ebből arra lehet következtetni, hogy az I. periódus erődfalat az alapozásig lebontották, majd melléépítéssel megvastagították, de a járószint felett a fal már egységes volt.

vékony kavicsozás jelzi az erődbe vezető utat. A kavics közvetlenül az erőd építéskori, barna agyagos rétegén fut. Útperiódust megfigyelni nem lehetett (2. ábra).

A II. periódusú kapu keleti tornyát a XLI. és a XXXVIII. számú árkokkal kutattuk. A XXXI. árkokkal átmetszettük a toronybelső és a déli toronyívet, valamint a kisebb, szögletes torony (I. periódus) keleti falát. A XXXVIII. árkokkal szintén az I. periódusú kaputornyot metszettük át. A két kutatóárkban mindenütt megtaláltuk a barna, agyagos építéskori talajszintet, amelyből 2–3. századi római kerámia került elő. Ez a szint mintegy 100–120 cm mélyen húzódik.

A II. periódusú kerek torony tengelye a korábbi torony tengelyétől mintegy 250 cm-rel keletebbre fekszik. A kerek torony belső szintjei szinte teljes egészében elpusztultak. Csak észak felé, a XXXI. sz. árok végén maradtak meg rétegek. Az itt álló fák miatt azonban tovább bontani nem lehetett.

A ságvári ásatások legizgalmasabb leletei a II. periódusú kapu keleti tornyának belsejében, a XXXVIII. számú kutatóárkban, 1972. július 17-én és 18-án kerültek elő. Az I. periódusú torony kelet–nyugati átmetszésére kiásott 1 méter széles és 4,5 m hosszú árok egy mintegy 1 méter átmérőjű, kerek szemégtödröt vágott át, amelynek szája 80 cm mélyen volt megfigyelhető. A gödörből számos vas, bronz és üvegtöredék került elő (3–4. ábra).

A gödör nagyjából kör keresztmetszetű (átmérő: 120–140 cm), fala függőleges, mélysége a jelenlegi talajtól 175 cm. A toronybelső eredeti járószintjétől számítva mintegy 110 cm mély volt. Nem lehetett megállapítani, hogy a gödröt a kerek torony melyik szintjéről ásták le, mivel a torony belső rétegei csak nyomokban maradtak meg; a közvetlenül gödör felett a szántott felszíni humusz következik. A gödör felső részén kissé megsüllyedve égett, kormos réteg húzódik. Hogy ennek van-e összefüggése a metszetben nyugatabbra megfigyelhető, a kerek toronyhoz tartozó égett folttal, szükségtelen vitatni. Ugyanis a gödör alja, amelyet mintegy az I. periódusú torony alapárkának aljáig ástak ki, egy kissé metszi a torony kiszedett déli falának belső síkját. Ezért bizonyos, hogy a gödör nem tartozhat az I. periódusú toronybelsőhöz, amint azt első pillanatban hihetnénk (ugyanis a szögletes torony DK-i sarkára esik), hanem a kerek toronyhoz. A betöltésében rétegződés nem volt (3. ábra).

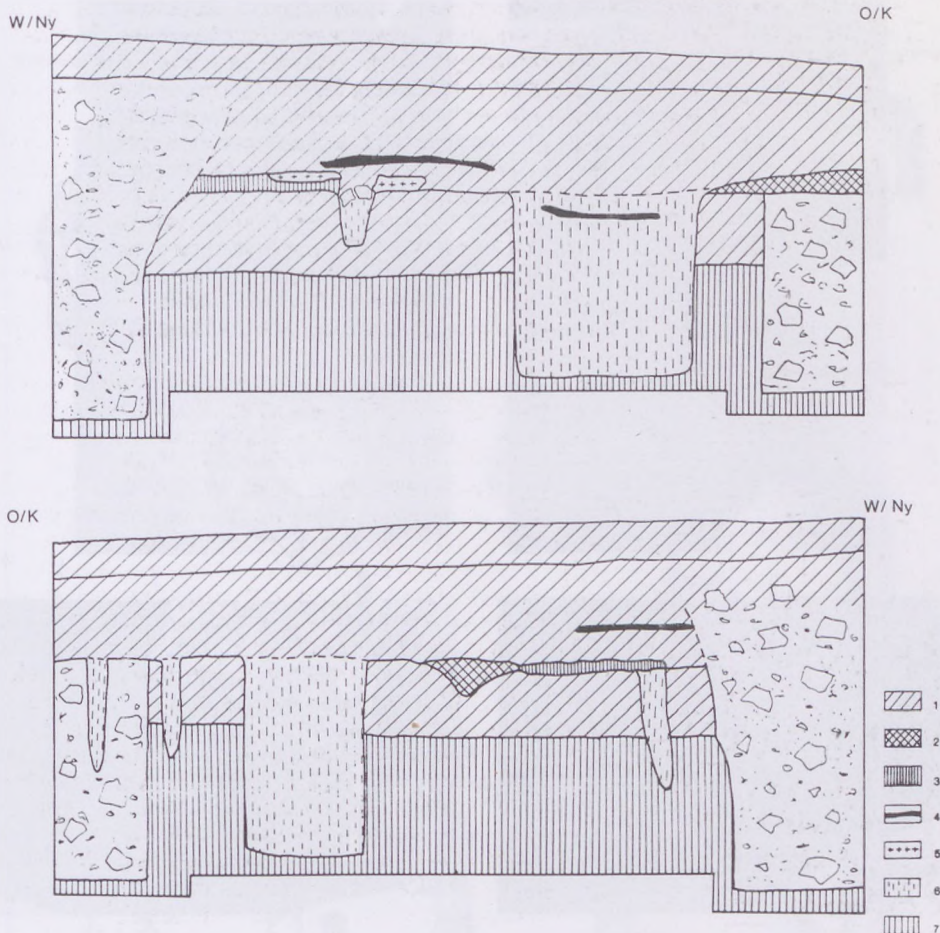
A gödörben a következő tárgyakat találtuk:

1. Késő császárkori kerámiatöredékek: szürke fazékfenék, széles vonalakkal besimított rácsmintával (átm. 15 cm, ltsz. 74.1.166); kis szürke simított felületű oldaltöredék (h: 6 cm, ltsz. 73.1.175.); gömbhasú, zöldmázas korsó oldaltöredéke (h: 14,5 cm, ltsz: 73.1.189); szürke, érdes, lyukacsos felületű fazéktöredékek (ltsz: 73.1.177.). A kerámiatöredékek közül a rácsmintás besimított fazéktöredékek és a lyukacsos anyagú oldaltöredékek a ságvári erőd legkésőbbi periódusához tartoznak; a 4. század utolsó negyedében és az 5. sz. első évtizedeiben, tulajdonképpen az erőd feladásáig lehettek használatban. Ezen az időintervallumon belül pontosabb keltezés nem lehetséges.

2. A sok síküvegtöredékből, amelyek között számos széltöredék is volt, egy 39 cm hosszú és 21 cm széles üvegtáblát, ablaküveget lehetett rekonstruálni. A méretek csak néhány cm-rel térhetnek el a valóságtól (ltsz. 74.1.192.).

3. A gödörben számos épebb és töredékes, megállapítható és ismeretlen rendeltetésű vastárgyat találtunk (5. ábra).

Vasmécses: felül nyitott (hossza: 9 cm, ltsz; 73.1.191.); vaslándzsa: pengéje és köpűje sérült (h: 21 cm, ltsz; 73.1.169.); nyeles lapos vastálka (hossza 22 cm, a tál átmérője 10,5 cm, ltsz; 78.4.4.); kétágú akasztó, ellapított végén szöggel (h: 6,5 cm, ltsz; 73.1.178.); vascsatok és -karikák (73.1.186.; 73.1.180.; 73.1.181.);

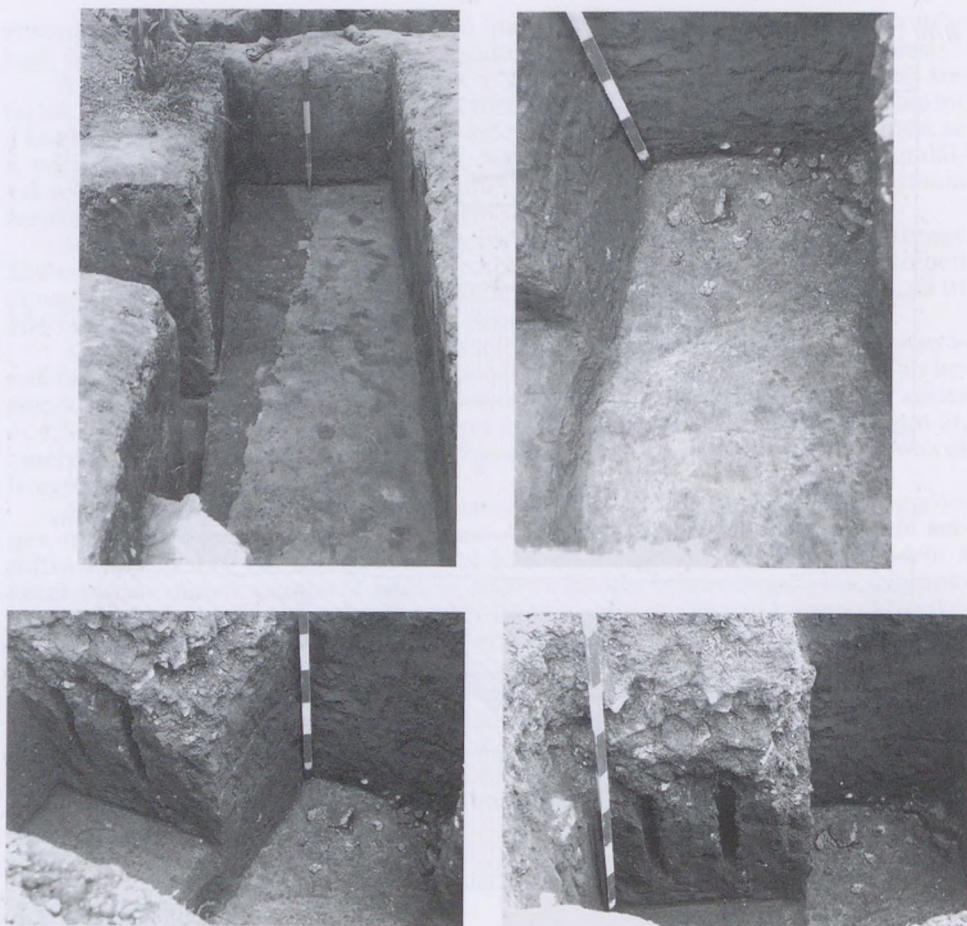

3. ábra. A szemétdödröt átvágó árok metszetei
Abb. 3 Die Profile des die Müllgrube durchschneidenden Grabens

73.1.182.); vasalások vagy sarló- (kasza-) töredékek (ltsz: 73.1.183–185; 187–188; képek); vaslap, háromszög alakú kihajtásokkal (78.4.1., h: 12 cm); mécsstartó eszköz (78.4.3.); kerékagy vasalása (ltsz: 78.4.5.); sarló fogótöredéke (78.4.6.); vödör vasfogója (78.4.7., átm: 21 cm); kés nyéltöredékkel (78.4.8., h: 13 cm); nyitott vaskarika (átm. 5 cm, 78.4.9.); köpűs vasláncza (78.4.10, h: 16 cm); vasszeg lapos fejjel (h: 5,3 cm, 78.4.11.); megcsavart vasrúd (h: 21 cm, 78.4.12.); szabálytalan vaslemez (h: 13 cm, 78.4.13.); ácskapcsok (h: 11,5 és 28,5 cm, 78.4.14–15.).

4. Bronztárgyak:

Bronz lemezserpenyő (ltsz. 74.1.194): kissé kihajló peremű, függőleges falú serpenyő: a nyelet és az edényt egy lemezből alakították ki. Magassága: 7 cm, átm.: 17 cm, hossza nyéllel együtt 32,5 cm (7. ábra). Az edényt Radnóti A. merítőkánálnak nevezi¹⁵; együttesekben a szűrőkanalakkal együtt fordulnak elő. A

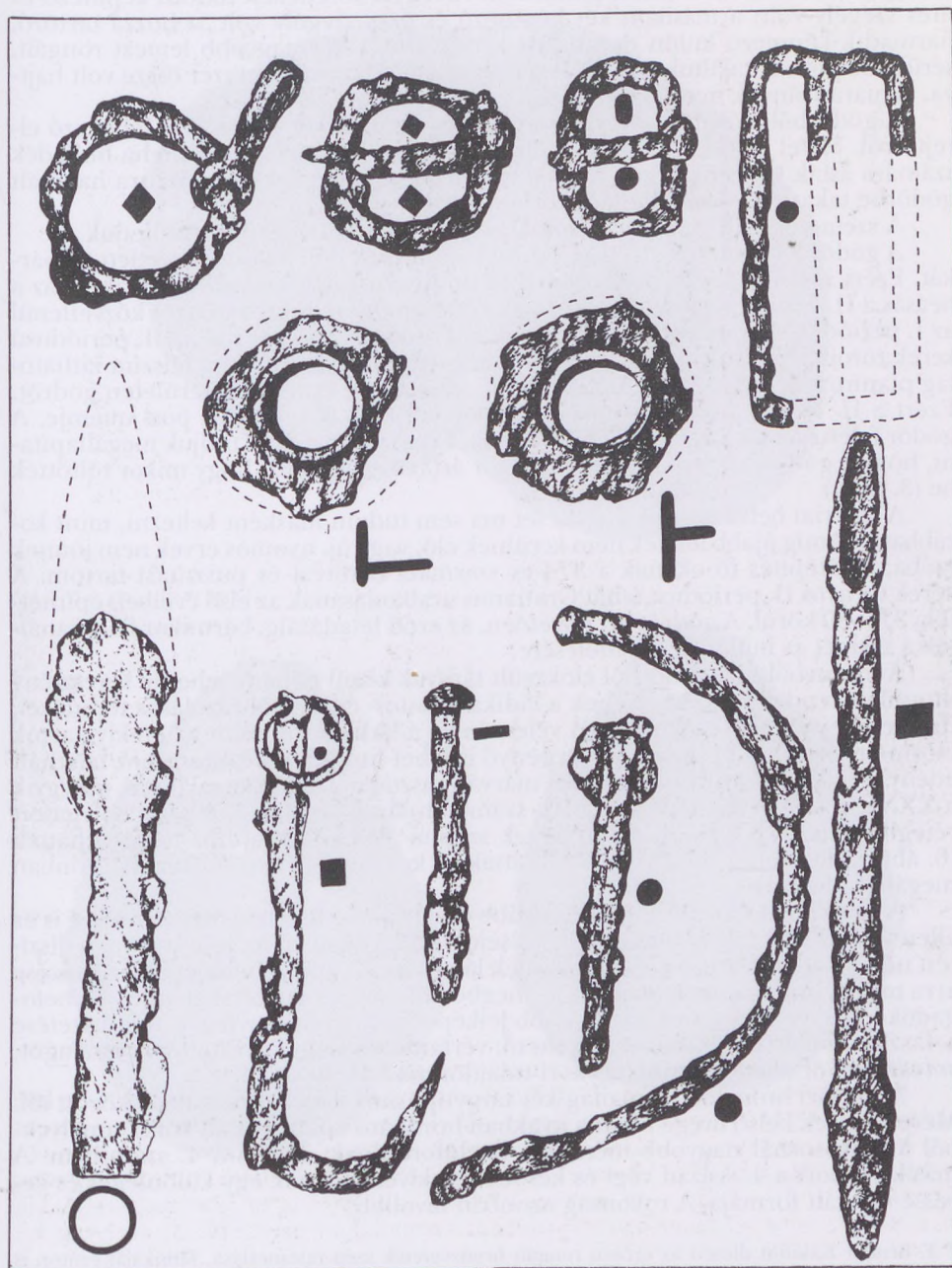
4. ábra. a) Az I. periódusú torony betöltött alapárka; b)–c) az I. periódusú torony alapárkát metsző gödör; d) cölöplyukak a II. periódusú toronyban

Abb. 4 a. Der aufgeschüttete Grundgraben des Turmes aus der I. Periode; b–c. Die den Grundgraben durchschneidende Grube des Turmes aus der I. Periode; d. Pfostenlöcher im Turm aus der II. Periode

lelő körülmények alapján ez a darab a típus legkésőbbi pannóniai képviselője, bizonyosan sok évtizedes használat után kerülhetett a szemétgödörbe.

Bronzdoboz fedéllel (ltsz. 74.1.193): a két részből álló szelence alsó része kör alakú és sekély mélységű (4 mm), egyszerű, vízszintes peremkiképzéssel. A perem egy helyen háromszög alakban kicsúcsosodik és át van lyukasztva: itt kapcsolták hozzá az egyszerű, lapos fedőlemezt. A tálka belsejében több helyen ezüstözés nyoma figyelhető meg. A tálka és a fedőlap pereme szabálytalanul körbevágott. A két darab kissé nyitott állapotban, egymáshoz korrodálva került elő. A tartószeg hiányzik (6–7. ábra).

¹⁵ A. Radnóti, Die römischen Bronzegefäßen von Pannonia, DissPann II/6, Budapest 1938, 79–.

5. ábra.
Abb. 5

A gödörben előkerült vastárgyak rajzai
Zeichnungen der aus der Grube zum Vorschein gekommenen eisernen Gegenstände

Bronz ládikaveret-töredékek (ltsz. 74.1.195–196.): két nagyobb, egy kisebb és két apró lemeztöredék volt a gödörben. Az egyik töredéken három képmező és üres szegély volt: a másikon két képmező és üres szegély volt; a hozzá tartozó, harmadik képmező külön darabként került elő. A két nagyobb lemezt rongált, sérült állapotban találtuk. Mindkét darab az előoldala felé egyszer össze volt hajtva. Famaradványok nem kerültek elő.

A gödörből előkerült tárgyak sérültek és rongáltak¹⁶. Ezért nem lehet szó elrejtésről. Mivel a gödör a benne talált tárgyakhoz túlméretezett, aligha hulladék számára ásták ki. Lehetséges, hogy a torony belsejében korábban másra használt gödörbe takarították el a hulladékot.

A szemétgödört a rétegvizonyok és a leletek segítségével keltezhetjük.

A gödör kissé metszi az I. periódusú kaputorony déli falának kiszedett alapárkát. Ezért akkor ásták ki, amikor az I. periódusú tornyot már elbontották. Azaz a beásás a II. építési periódushoz tartozik. Valószínűen, hogy a gödört közvetlenül az I. periódusú kaputorony alapfalainak kitermelése után, de még a II. periódusú kerek torony építése előtt ásták ki. A bontás és építkezés között a felszínt láthatólag planírozták és visszabontották: aligha áshattak az építkezési területen gödört. Ezért a II. építési periódus a szemétgödör kiásásának terminus post quemje. A gödör feletti rétegek azonban elpusztultak. Ezért sem azt nem tudjuk megállapítani, hogy a gödört melyik szintbe és mikor ásták be, sem azt, hogy mikor töltötték be (3. ábra).

A valeriai belső erődök átépítését ma sem tudom másként keltezni, mint korábban¹⁷. Amíg újabb leletek nem kerülnek elő, vagy új, nyomós érvek nem jönnek szóba, az átépítés fő okának a 374-es szarmata betörést és pusztítást tartom. A kerek tornyos II. periódust tehát Gratianus uralkodásának az első éveiben építhették, 375–80 körül. A gödört ezt követően, az erőd feladásáig, bármikor felhasználták a szemét és hulladék elföldelésére.

A toronyból és a gödörből előkerült tárgyak közül néhány lehetne keresztény liturgikus rendeltetésű is. Ilyenek a ládika apostol- és szentábrázolások töredékei, figyelembe véve H. Buschhausen véleményét a ládikákról, mint az ereklyetartók előzményeiről¹⁸. A bronznyeles serpenyő is lehet liturgikus kézmosáshoz használt edény. Végül a torony belsejében két márvány asztaltöredéket találtunk (az egyik a XXXI. számú, a másik a XXXVIII. számú árokban került elő, felszíni bolygatott rétegben, ltsz: 73.1.197.). A töredékek szigma alakú oltárlaphoz is tartozhattak (6. ábra), de profán célra is használhatták. A két töredék összetartozása azonban megállapíthatatlan.

A kis bronzdoboz (5. ábra) leginkább ereklyetartó lehetett. Bármennyire is ez ellen szól az első pillantásra gyatra külseje, szabálytalan széle, feliratot vagy díszítést nélkülöző felülete. Az igénytelennek látszó fedeles tálka belsejének ezüstözése arra mutat, hogy valamilyen értékes, megbecsült tárgyat tartottak benne. Kis befogadóképessége miatt, tartalma inkább jelképes volt, mint tényleges. Rendeltetése a 4. századi mártírkultuszban kereshető: vértanúereklyéhez érintett textilszalagot, *brandemot* őrizhetett benne egykori tulajdonosa¹⁹.

A ságvári bronztok formailag két tárgytípushoz kapcsolható, azok között áll. Mérete, kerek belső ürege miatt a nyakban hordható bullákhoz áll közel, amelyekből a szokásosnál nagyobb méretűek is előfordulnak, éppen a 4. században. A másik csoport a 4. század régi és későbbi ereklyetartóknak egy különleges és kevésbé vizsgált formája. A rokonság azonban távolibb.

¹⁶ T. Bruder Katalint dicséri az erősen rongált bronzveretek szép restaurálása. Munkáját ezúton is hálásan köszönöm.

¹⁷ Tóth 1985; Ua. 1987–1988, 30–32.

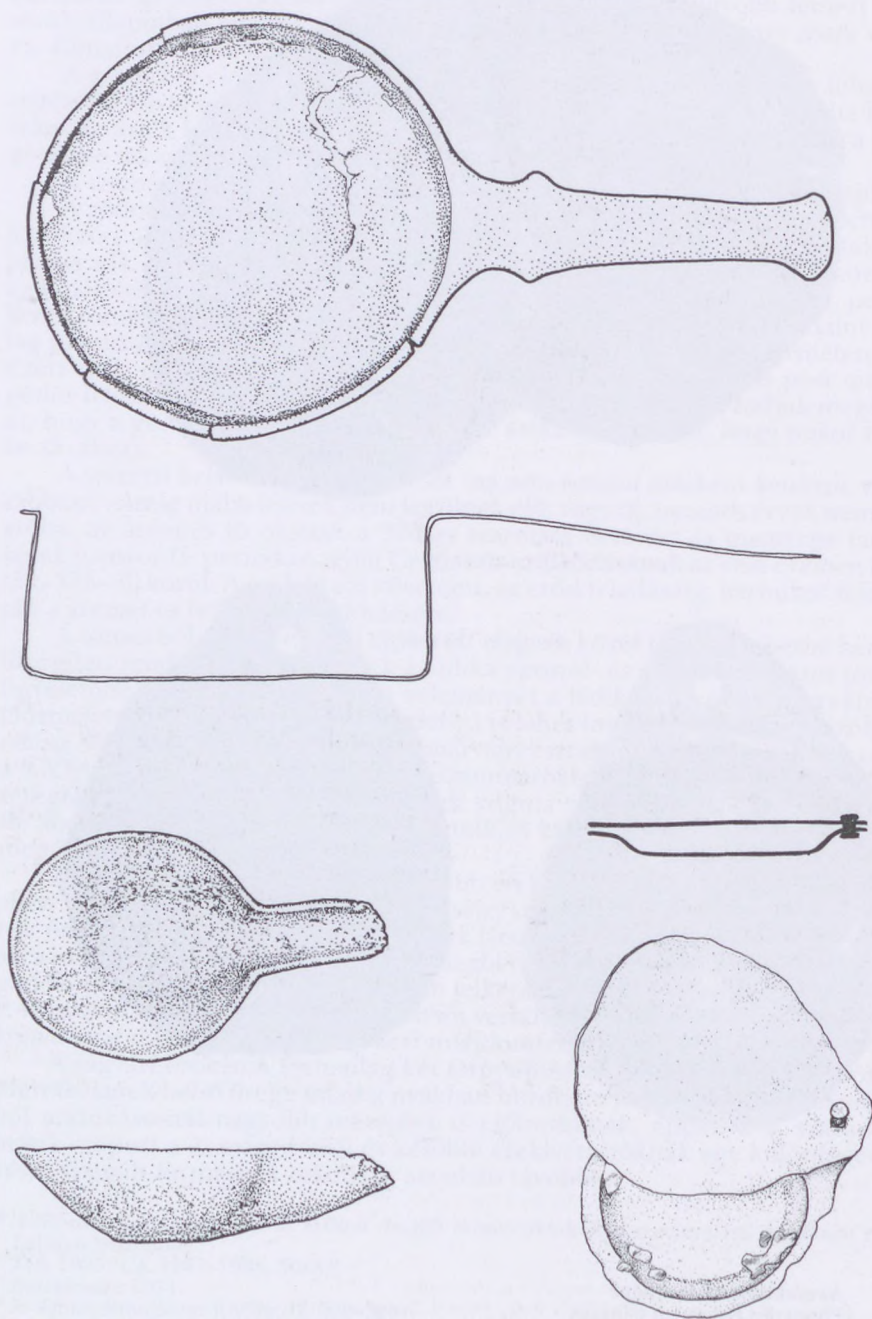
¹⁸ Buschhausen 1971.

¹⁹ Fr. Pfister, Brandeum RACr. II, 522–523.

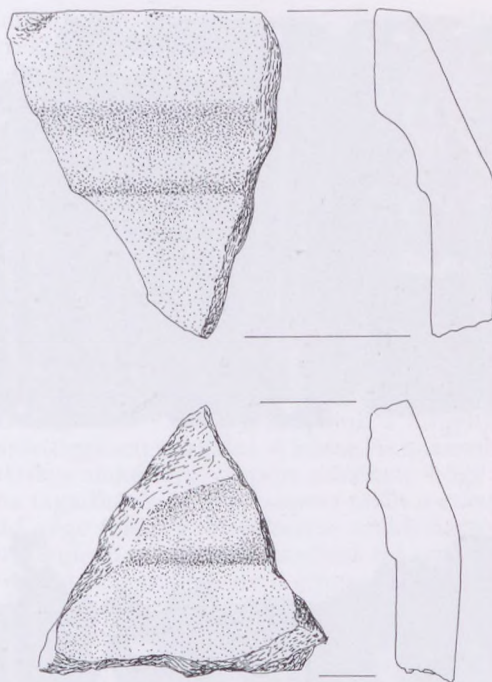

6. ábra.
Abb. 6

Az ereklyetartó fényképe
Photo des Reliquien schreins

7. ábra. A merítőkanál, a mécses és az ereklyetartó rajza
Zeichnung des Schöpföffels, der Ollampe und des Reliquienschrins

8. ábra. A márvány asztallaptöredékek rajza
Abb. 8 Zeichnung der marmornen Tischplattenfragmente

A legkorábbi ereklyetartók egyszerű, téglalap alakú, szögletes, kisméretű dobozok²⁰. Az egyszerűektől az ornamentális és figurális ábrázolásukig sokféle ismert. Néha a szarkofágokat utánozzák, ezért fedelük háztető alakú. Ritkábban kerek, gyakrabban elliptikusak (a rövidebbik oldaluk lekerekített): az utóbbi forma talán a gyakoribb és általában díszített. Az alacsonyabb típusokkal ellentétben ritkábbak a kis alapterületűek. Ezek magasabbak, hatszögletűek, kúpos tetővel és csúcsdíszítménnyel. A három ismert fennmaradt példányból arra következtethetünk, hogy ezek oldalait Krisztus és az apostolok alakja díszíti²¹ (Pola, Novalja, Ballana). Az ereklyetartók utóbbi típusának formáját és más típusok esetében a belső rész rekeszekre osztásának ötletét (gradói ereklyetartó²²) az ötvösök nagyon is profán, mondhatni frivol felhasználásból, az illatszertartók és toalettfelszerelések területéről kölcsönözték. Különösen jól látszik ez a Seuso-kincs toalettdoboz és a hatszögletű ereklyetartó-csoportba tartozó novaljai ezüstdoboz formai rokonságából²³. De a rövidebbik oldalán íves ereklyetartó-típus is a korábbi ékszeres dobozok leszármazottja (lásd például a Bela Reka-i kincslelet ezüstdobozát: 2. sz. második fele²⁴).

²⁰ Vö. Buschhausen 1971, B 19–B 20 típusok.

²¹ Cuscito 1972–1973, 91–126.; Ilakovac 1978; Török 1986, 59–65.

²² Buschhausen 1971, B 20., 249.–; A hengeres ereklyetartó belső keresztos osztását lásd: H. H. Arnason, Art Bulletin 20, 1938, 204, fig. 15.

²³ A Seuso-kincs toalettdobozát lásd: M. Mundell Mango: Der Seuso-Schatzfund, Antike Welt 21, 1990, 85.; Ua. The Sevso Treasure I, JRA Suppl. 12, Ann Arbor 1994, 445.

²⁴ Popovic, I.–Boric-Breškovic, B., The Bela Reka hoard, Beograd 1994, 13–.

9. ábra. A két ládikaveret fényképe
Abb. 9 Photo der beiden Kästchenbeschläge

A felsoroltak mellett egy olyan típusú ereklyetartó is fennmaradt, amelyhez a ságvári kapcsolható. A milánói Basilica Apostolorumban (Szent Ambrus 382-ben alapította, és 395–396-os Nazarus-transzláció után kapott új nevet), találták azt az ismert, 20-20-17 cm méretű, oldalain domborítással díszített, számtalanszor publikált ereklyetartó dobozt, amelyben egy kicsiny, kissé nyomott gömb alakú, képen ritkán közölt ezüsttöket is találtak²⁵. Átmérője: 77 mm, magassága: 68 mm. Tetejére vésett alfa-omegás Krisztus-monogramot a *Dedalia vivas* felirat (amely keltezi az ereklyetartót) fogja körbe; az alján *in Christo*-val folytatódik a felirat²⁶. A szená-

²⁵ Az ereklyésdoboz lelőköörülményeiről Bovini, G. *Antichità cristiane di Milano*, Bologna 1970, 205. Buschhausen 1971, 223–234, B 11; és kritikája: Dinkler- v. Schubert, E., *JbAChr* 20 (1977), 218.; a golyó alakú kapszulához: Compostella, C., in: *Milano capitale* 122, fényképpel.

²⁶ ILCU 2220 A=CIL V 6211

tori származású Manlia Dedalia, szegényeket pártfogoló milánói *virgo sacra* 382-ben halt meg²⁷. Az ereklyetartó keltezése fontos, hiszen a milánói példány a legkorábbi eddig ismert darab a sajátos tárgytypusból. További azonos formájú gömb alakú tokokat is ismerünk. A Dumbarton Oaks Collection őriz egy valamivel nagyobb, 12,7 cm átmérőjű ezüsttokot, szintén két, félgömb alakú részből összeillesztve. Tetejét Krisztus-monogram, alfa-omega díszíti. Ezeket az ezüsttokokat az 5–6. századra keltezük²⁸. A tárgytypus sem formailag, sem rendeltetését tekintve nincs feldolgozva. Eppen a pontosan keltezhető milánói ereklyetartót nem kapcsolták hozzá a keleti eredetű darabokhoz (Dumbarton, Baltimore), holott a keltezésnél különösen fontos Manlia Dedalia ezüsttokja, hiszen ez a legkorábbi, jól keltezhető, fennmaradt példány. Egy további, kora középkori, kissé ovális (magassága 24 cm) alakú, ólom ereklyetartó Paviából (San Theodoro) ismert, amelyben a 16. századi restaurálást megörökítő felirat szerint szent Innocentius, Apollinaris és Vitalia ereklyéit tartalmazza²⁹. Ezek az ereklyetartó tokok esetleg formai előzményei lehetnek a későbbi, Közép-Rajna-vidéken különösen gyakori, 7. századi gömb alakú amulett-tokoknak³⁰. Nem feladatunk a tárgytypus késő antik-kora népvándorláskori összefüggéseit vizsgálni. A hasonlóság azonban nagyfokú és közvetlen a kevésbé praktikus alakú tárgycsoport esetében, hogy a *formai* összefüggés és leszármazás aligha tagadható. A tárgycsoport talán a császárság keleti felében alakult ki a 4. század vége felé, és rendeltetése ereklyetartó is lehetett. Az sem kizárt, hogy egy már meglévő toktypust használtak fel erre a célra. Ugyanakkor a fémtok a császárság északi peremvidékeire is eljutott, majd onnan a kora középkori Nyugat-Európába³¹. Az 5–6. századi keleti példányok, Dedalia ereklyetartója és a ságvári kapszula körátmetszetű: a formai különbséget a befogadóképességük okozza. Amíg a milánói ereklyetartó terjedelmesebb, össze nem nyomható tárgy – talán csontok számára készült –, addig a lapos ságvári tok elsősorban az összehajtogatva kisebb helyen is elférő textil *brandeum* őrzésére volt alkalmas.

Ha arra a következtetésre jutunk, hogy a ságvári tok ereklyetartó volt, mert becses beltartalomra mutat az ezüstözés, akkor meg kell magyarázni, hogy a tok és a fedőlemez szélei miért szabálytalanok, elnagyoltan megmunkáltak és miért nélkülöznek minden díszet, keresztény jelképet. Az ellentmondás talán úgy oldható fel, ha feltételezzük, a bronz tokot valamilyen textil vagy bőrzacskó fedte. Mivel a tálka alakú mélyedésre a fedőlemez jelen állapotban nem rögzíthető, arra kell következtetnünk, hogy a tokot éppen a hiányzó, eltávolított résszel lehetett valamilyen módon lezárni. Ez a zárórész takarhatta a szélek egyenetlenségét is.

Mivel a liturgikus célra is alkalmas tárgyak (serpenyő, nyeles vastál), és a keresztény leletek személgödörből kerültek elő, esetleges összetartozásukat bizonyítani lehetetlen. A lelőhelyből sem lehet következtetni liturgikus használatra. Isme-

²⁷ ILCU 1700=CIL V 6240: *virgo sacra deo Manlia Daedalia*, PLRE II (Cambridge 19807), 340.–; *Compostella*, C., in *Milano capitale* 122.

²⁸ *Age of Spirituality*, Ed. K. Weitzmann, 614, Nr. 550.; valamint egy további gömb alakú tok Syriából Baltimore-ba (Ross, M. C., *A Second Byzantine Gold Treasure from Hamah*, *Archaeology* 3, 1950, 163.; U. a. *Lost Cover Found*, *Archaeology* 6, 1953, p. 38. Jellemző a tárgytypus feldolgozatlanságára, hogy éppen a keltezés miatt legfontosabb, milánói példányt az *Age of Spirituality* katalógusa nem idézi.

²⁹ Peroni, A., *Oreficerie e metalli lavorati tardoantichi e altomedioevali del territorio di Pavia*, Spoleto 1967, 151.

³⁰ Werner, J., *Das alamannische Fürstengrab von Wittislingen*, München 1950, *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* Bd. 2., 38.: Spätantike und frühes Mittelalter. Ausgewählte Denkmäler im Rheinischen Landesmuseum Bonn (Hrsg. J. Engemann–Chr. B. Rüger), Bonn 1991. 220.–.

³¹ A tárgytypus korai történetével egy magyarországi lelet alapján Vida Tivadar foglalkozik.

reteink szerint fel sem tételezhető, hogy a belső erődökben keresztény közösségi templom állt volna³², amíg ennek bizonyítékai nem kerülnek elő. Azt pedig, hogy a 4. század végén a ságvári erőd környékén nagyobb polgári település létezett volna közösségi templommal, nem tudjuk. A belső erődökben, Ságváron, Alsóhetényben, Fenékpusztán és Tácon nem ismerünk olyan épületet, amelyik a 4. században vagy a római uralom időszakában keresztény kultuszhely, közösségi templom lett volna³³. Ezért a márvány asztallapot, az ereklyetartó tokot és a ládikát (vagy ládikákat) az erődön belül, nem volt hol kultikus együttesként felhasználni.

A fenékpusztai erődöt úgy szokták emlegetni, mint ahol két ókeresztény bazilika is állt a falakon belül³⁴. Az I. számú bazilika azonban nem lehetett kultikus keresztény felhasználású³⁵; ezt a véleményemet Sági Károly feltárása igazolta³⁶. A 2. számú bazilika valóban keresztény templom volt, legalábbis a háromhajós, háromapszisos periódusában. Ez az alaprajz jól keltezhető: jellegzetes templomtípus a 6–7. században és nem korábban³⁷. Hogy a fenékpusztai építmény elődei korábban is templomként funkcionáltak-e, azt biztos ismertetőjel és lelet híján nem tudjuk. Mindenesetre a kora középkori templom legkevésbé sem jelenti azt, hogy a helyén korábban állt épületeket szintén kultikus felhasználásúnak kellene tartanunk. Különösen azért nem, mert semmiféle oltárra utaló nyom, ami a keresztény templom elengedhetetlen tartozéka, a feltátások során nem került elő³⁸. A fenékpusztai erődben a római korban keresztény templom jelenlegi ismereteink szerint nem tételezhető fel.

A két ságvári ládikaveret ábrázolásai azonosak, csupán megtartásukban különböznek. Ezért a darabokat szükségtelen egyenként részletesen leírni; csak előkerülési állapotukat és megtartásukat ismertetem. Mivel a lemezek eredeti felületükkel befelé voltak lazán összehajtva, a fadoboz vagy annak részei nem kerülhettek a gödörbe, ahol famaradványt egyébként sem találtunk.

A lemez (ltsz. 73.2.294.): legnagyobb hosszúsága 23,5 cm, legnagyobb szélessége: 00,00 cm viszonylag ép állapotban maradt meg, csupán a Péter-képmező alsó, a Pál-képmező alsó jobb sarka hiányzik. 9. ábra.

B lemez (ltsz. 74.1.195): legnagyobb hosszúsága: 23,5 cm; legnagyobb szélessége a Pál-képmezőnél 10 cm. A lemez két darabban került elő. Összehajtva találtuk a bal oldali részt: a díszítetlen szélső sávval, a Péter- és a Timotheus-ábrázolással, és külön került elő a Pál apostolt ábrázoló jobb szélső lemez. A B lemez rosszabb megtartású, mint az A lemez. Már eredetileg is hiányosabban és rosszabb állapotban került a gödörbe. Amíg a Pál-lemez viszonylag épen maradt, a Péter-lemez jobb felső feliratos része, és alsó kerete, a Timotheus-lemez felső feliratos része hiányzik. A szöghelyek a képen láthatók (9. ábra).

³² Katonai táborokban, legalábbis a 4. században, illetőleg a rómaiak pannóniai uralmának végéig keresztény templom nem állhatott, mivel a liturgikus célú gyülekezőhely és a liturgia céljára szolgáló terem keresztény közösséghez és nem katonai egységhez volt kötve.

³³ A ságvári és az alsóhetényi feltárások nem eredményeztek olyan épületet, amelyik keresztény kultuszhelynek lenne tartható. A táci "basilica maior és minor"-hoz lásd: Tóth E., A 4–8. századi kereszténység forrásairól és a leletek forrásértékéről, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2, 1990, 21.; Tóth 1991, 100.

³⁴ Lásd: Gosztonyi Gy., Arch. Ért. 1944–1945, 251.; A régebbi irodalom összefoglalása: Mócsy 1962, 755–756.

³⁵ Tóth E., A késő antik császári paloták alaprajzi típusának a kialakulásához, DissArch II: 1, 1972, 37–62.

³⁶ Sági K., Adatok a fenékpusztai erőd történetéhez. A Tapolca Városi Múzeum Közleményei 1, 1990, 261–313.

³⁷ Vitatom a 4. századi templom lehetőségét: Bemerkungen zur Kontinuität der römische Provinzialbevölkerung in Transdanubien, in: Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert (hrsg. B. Hänsel, Berlin 1987), Südosteuropa – Jahrbuch 17., 260–261.

³⁸ Lásd Sági Károly feltárását: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszt, ActaAnt 9, 1961, 402.

A lemez jobb oldalán 4 cm széles, díszítetlen sáv fut, amelynek jobb szélét két párhuzamos lécszegélyezi. Ez az üres sáv és léckeret a bal oldalon hiányzik. A díszítetlen felület alul és felül kissé túlfut a képmezők alsó és felső szegélyén. Mindkét lemezt három, egymás mellett álló, azonos méretű (93 mm×61 mm) téglalap alakú képmező tagolja. A képmezők között 4 mm széles, díszítetlen köztessáv van. A képmezőket 5 mm széles, egyszerűsített tojássor minta keretezi: a saroknégyzeteket harántvonal szeli át; a keret átmenet a tojássor és a gyöngysor között. A gyöngyök között elválasztó pálcák vannak. A tojássor belső oldalát gyöngyözött keret szegélyezi.

Felül a képmezőn, az alakok fejének két oldalán felirat nevezi meg az ábrázolatokat. Az első mezőben: PET – RVS, másodikban TIMOT – HEV/S, a harmadikban PAV – LVS. Timotheus nevének utolsó betűje nem fért ki a hosszú névnek szűk helyen, ezért az S egy sorral lejjebb került. A feliratokat szépen elosztott, lapidáris antiqua betűkkel domborították.

Az alakok gyöngyözött pálcán állnak. Ikonszerű beállításuk ellenére az alakok nem mereven frontálisak. Egyrészt lábtartásuk kontraposzt, másrészt tekintetük nem en face, hanem fejüket kissé oldalra fordítják: háromnegyed portréban ábrázolta őket az ötvös. A test-, a láb- és a fejtartás az alakok között szabályosnak mondható és tengelyszimmetrikus. A szimmetrikus tartás Péter és Timotheus között jól megfigyelhető: testsúlyuk a szélső lábukon nyugszik, és egymás felé tekintenek. Kérdés, hogy ez a beállítás folytatódott-e? Pál ugyanis kitekint a képmezőről, mintha a hiányzó, szélső alak felé nézne: testtartása azonban Timotheuséval egyezik meg.

Péter apostol idősebb férfi. Testsúlya jobb lábára nehezedik, bal lába lépésre mozdul. Jobb kezét, mintha áldásra emelné, melle előtt tartja. Baljával kibontott irattekercs felső végét fogja, amely teste mellett a térdéig ér. A tekercs felső vége kissé kilóg a képből, takarja a tojássor minta szélét. Fejét háromnegyed profilban látjuk. Hajviselete fejét egészen beborítja: a homlokánál jelzik a hajkorona indulását, ami a lemez sérülése ellenére látható. Fején hajtagolást nem lehet megfigyelni. Hegyesedő, hosszabb szakállt visel. Tunikát és palliumot hord. Mivel az irattekercset bal kezében tartja, az ötvös nem tudta a szokásosnak megfelelően ábrázolni a ruhadarabot. Péter jobb kezéről lóg le a pallium; a tekercset tartó karjánál pedig mintha fel lenne vágva, redők nélkül nyúlik ki az apostol tekercset tartó keze. Péter palliumának díszítése nem figyelhető meg; a tunika nyakrésze azonban hímezett; ez a részleges takarás ellenére is megállapítható. Zárt cipőt (*succus*) visel (10. ábra).

Timotheus szakálltalan, ifjabb férfi; balra, Péter felé tekint. Testsúlya bal lábán nyugszik; ezt nem testtartása, hanem lépésre emelt jobb lába árulja el. Arcvonásai inkább fiatalabb, mint idősebb emberé: rövid és kissé fürtökre tagolt haja fejét teljesen beborítja. Tunikát és palliumot visel. Jobbját mintha áldó mozdulatra emelné, baljával palliumát tartja. A tunika látható nyakrésze és a pallium szegélye gazdagon díszített. A díszítés szerkezete a bal karjáról lecsüngő palliumdarabon megállapítható. Lábán zárt cipő (11. ábra).

Pál apostol idősebb férfi. Tunikát és palliumot hord; a tunika nyakrésze hímezett, díszített: a pallium végét bal karjával tartja. Testsúlya a bal lábán, jobb lábát lépésre emeli. Melle előtt, kezei között irattekercset tart. A hajviselete alig látható; homlokán azonban a hajkorona indulása megfigyelhető. Szakállja Péterével azonos: középhosszú, egyenes, kissé hegyesedő. Tunikájának a nyakrésze és pallium szegélye díszített, hímezett. Lábán zárt cipő (12. ábra).

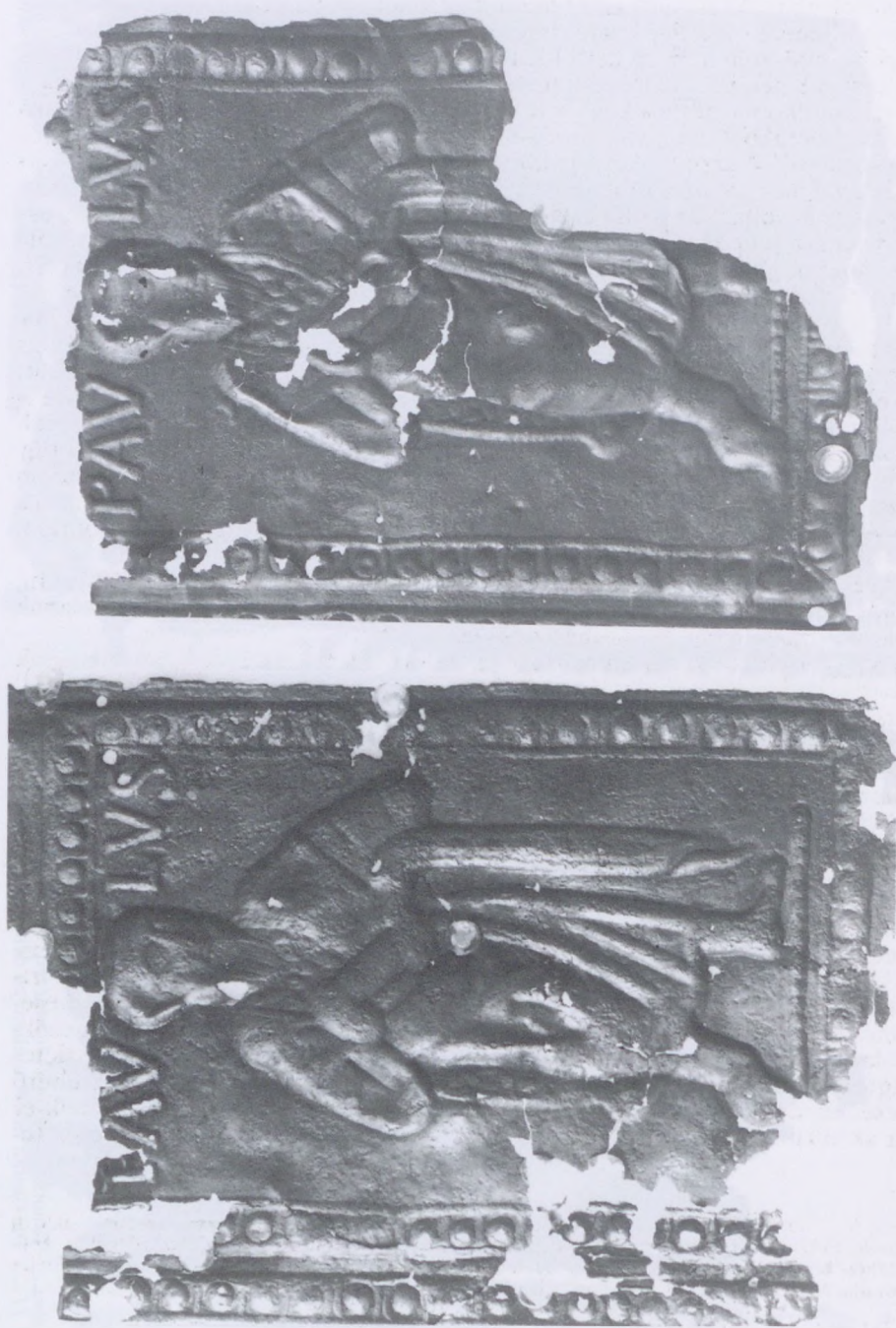
Az azonos személyt ábrázoló képmezők tökéletesen egyformák. Egyezik a keretelés, az alakok és a feliratok. A kereteken oldalanként azonos (már ahol megállapítható) a tojásdíszek száma; lényegesebb körülmény, hogy a „rendellenességek” is ugyanott jelentkeznek. Ilyenek a tojásokat elválasztó, az eredeti sormintához közelebb álló kettős pálcák a tojások elválasztásánál, Pál apostol lemezének alsó

10. ábra. Péter apostol alakja két lemezen
Abb. 10 Die Gestalt des Apostels Petrus an den zwei Platten

11. ábra. Timothy alakja a két lemezen
Abb. 11 Die Gestalt des Timothy an den zwei Platten

12. ábra. Pál apostol alakja a két lemezen
Abb. 12 Die Gestalt des Apostels Paulus an den zwei Platten

részén, Péter lemezének bal szélső keretezésének alsó felében, és Timotheus lemezén a bal láb alatt. Az alakok között semmiféle különbséget nem lehet felfedezni. A sérülések ellenére megállapítható, hogy a feliratok is azonosan helyezkednek el a képmezők felső szélén, a fej két oldalán. Erre lehet gondolni már a Timotheus felirat utolsó *S* betűjének második sorba kerülése miatt is. Különösen jól látszik a Paulus feliratokon a névkezdő *P* betűnél kissé lejjebb induló *A* betűből és a szó végén az *S* betűkből, amelyek mindkét lemezen egyformán nagyobb méretű és lejjebb kezdődik. A képpárokon egyformán elhelyezett feliratokból pedig az következik, hogy a neveket nem utólag ütötték rá a lemezre, hanem már magán a matricákon is rajta voltak. Ez pedig azt jelenti, hogy az ötvös nem válogathatott szabadon a számára megfelelő apostolminták közül, amiket a következő munkafázisban, a lemezen látott volna el felirattal, hanem teljesen kész matricákat használt. Ezek az apostolokat már névvel jelölték. Megjegyzendő, hogy Pál apostol feliratának betűi ca. másfél mm-rel nagyobbak, mint a másik két feliraté. Ezt a megfigyelést azonban nem tudom hasznosítani. Arra sem tudok biztos választ adni, hogy a matrica képmezőként külön darabokból állt-e össze, vagy egy darabból készült, ami eredetileg mind a négy alakot magába foglalta. Erre az utóbbi lehetőségre is gondolnunk lehet, mert több ládikavereten megfigyelhető, hogy egyes képmezők szabályosan ismétlődnek³⁹ (novaljei veret). Ebből arra lehet következtetni, hogy nemcsak az egyes képmezőkről voltak használatban különálló matricák, hanem olyanok is, amelyek több képet tartalmaztak. A képcsíkonként összefüggő matrica azonban a képmezők nagy mérete miatt a ságvári veret esetében valószínűtlen, noha a két lemez egyforma.

Egyes részletekből megállapítható, hogy a matricán történő domborítás után, a felületen még utándolgoztak. Ez különösen jól látszik Péter és Pál szakállának függőleges vonalain és egyes ruharedőknél.

A ságvári ládika képei stílusban és megformálásban különböznek nemcsak általában a ládikaveret-ábrázolásoktól, hanem az apostoloknak tartott veretektől is. A ságvári lemezek apostolainak alakja arányos, testtartásuk természetesebb, nem mever, kifacsart, végtagjaik és kartartásuk valóságos; ruhaviseletük kevésbé stilizált, mint az Intercisa-alcsúti ládikák apostolainak palliumai; a ruharedők pontosabban követik a valóságot. Jelent-e ez a többi ládikaverethez képest időrendi különbséget, nem tudjuk. Aligha annak az ötvösnek a kezétől származnak, aki az intercisai ládikák vereteit domborította; kétségtelenül kvalitásosabb, az emberábrázolásokat nagyobb rutinnal végző mesterember készítette.

A ságvári veretekből – töredékességük ellenére – következtetni lehet a díszítés rendszerére. A ládika előlapjának téglalap alakú, keretezett mezői közvetlenül egymás mellett sorakoznak: eredeti állapotban a fedél díszítésével együtt három sorban. Gáspár Dorottya ezt a ládikadíszítést az általa felállított tipológia II. csoportjába sorolta⁴⁰. E csoport díszítési rendszere eltér azoknak a ládikáknak a díszítésétől, amelyeken a séma kerek medaillonokból és majdnem négyzet alakú mezőkből, valamint esetenként frízből áll⁴¹ (I. csoport). A mindeddig hiányzó, részletes feldolgozás után lehetne csak választ adni azokra a kérdésekre, hogy az eltérő díszítések és megoldások műhely, mester vagy időrendi különbséget jelentenek-e? Ehhez azonban szükséges a Gáspár II. és III. csoportjában az előlapdíszítések to-

³⁹ *Ilakovac B.*, Unbekannte Funde aus Novalja (Jugoslawien), Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana 1975, Studi di Antichità Cristiana XXXII, Città del Vaticano 1978, 336, Abb. 3. A ládika bronzvereteiről használhatóbb fényképeket közöl: *Badurina, A.*, Ranocscanski relikvijar iz Novalja, Materijali XII, IX. Congres Arheologa Jugoslavije, Zadar 1972 (Zadar 1976), 283–: T. I – XIV.

⁴⁰ *Gáspár I.* 1986, 54.–: II. Taf. XVIII.

⁴¹ *Gáspár I.* 1986, 54: II. Taf. XVIII. 4.

vábbi osztályozása, és főképpen a díszítési rendszer, az ábrázolások témája, az ábrázolások stílusának és a lehetséges kronológia összefüggéseinek a vizsgálata.

Tehát a ságvári ládikaveret beilleszthető egy olyan csoportba, amelyek díszítési szerkezete világosan meghatározható, kötött szerkezetű (pogány vagy legalábbis semleges) és keresztény témájú ábrázolások díszítik. Ebbe a csoportba azok a ládikaveretek tartoznak, amelyek előlapján egy vagy két sorban, folyamatosan egymás mellett álló téglalap alakú képmezők sorakoznak. A tojás- vagy gyöngysorkeretű mezőkben ritkábban jelenetet (pécsi ládika felső sorának mitologikus ábrázolásai), gyakrabban egy-egy álló alakot ikonszerű, reprezentatív beállításban ábrázolnak. Gáspár D. II. csoportját azonban további két típusra kell osztani aszerint, hogy az előlapon volt-e folyamatos frízor vagy nem. Mivel a ságvári vereteken nem állapítható meg biztosan a frízor léte, mindkét típust felsorolom. A valószínűbb azonban az, hogy a ságvári ládikán nem volt frízor. Az ide sorolható, biztosan rekonstruálható darabok a következők:

A. 1. A típus talán legkorábbi, pontosan keltezhető készítésű példánya a pécsi ládikaveret⁴² (MNM 5.1852.28.7). Előlapjának fadeszkái eredeti állapotban fennmaradtak a ráerősített lemezekkel együtt. Alsó sorában öt álló téglalap alakú képmező, felette három nagyobb, fekvő téglalap alakú kép következik. Az alsó mezőkben egy-egy városperszonifikáció látható frontális elhelyezésben. A fejek két oldalán a felirat: *Carthago, Constantinopolis, Roma, Nicomedia, Siscia*. A felső sorban nagyobb, fekvő mezőkben mitológiai alakok: Antiopé, Léda és a hiányzó jobb oldali-ban talán Danaé láthatók. A ládika a 350-es években készülhetett.

2. Felcsúti ládika⁴³ (MNM 173.1880) fa előlapja a fedél homloklemezével együtt ép állapotban került elő (*Fagus silvatica* L.). A fedélen 6 kisebb, téglalap alakú képmező (évszakábrázolásokkal), a ládadozoz felső sorában, szélül egy-egy nagyobb lemez, középen a zárszerkezet miatt két kisebb lemez következik, majd az alsó sorban 4 álló téglalap alakú képmező zárja a díszítést. A mezőkben évszakábrázolások, azonkívül Thalia és Melpomené láthatók. A műzsák és az évszakok elrendezésében ikonográfiai rendszer nem állapítható meg. A nagyobb képmezők mérete: 72×57 mm; a kisebbeké: ca. 80×67 mm. A ládika előlapjának szélessége: 333 mm, magassága: 24 cm. A ládika Valentinianus-éremmel keltezett sírból került elő.

3. A kisárpási ládika⁴⁴ (MNM 14.1927.2.) fedőlapja hiányzik. A ládika előlapjának díszítését két sorban elhelyezett, 5-5 mezős képsor tagolja, amelyet tagolatlan thiasos-fríz választ. A képmezőkben az alsó és a felső sorban egyforma évszakerperszonifikációkat helyeztek el: az első mezőben azonban géniuszábrázolás látható. A ládika sírba kerülését Valentinianus-érmek kelteztek⁴⁵. Díszítési szerkezete és

⁴² Buschhausen A 2, 23–27.; Gáspár 1971, Nr. 55.; Gáspár 1986, II. Nr. 903, 226–227. II. XXIV–XXVI. tábla. H. Buschhausen szerint, 1971, 237, a ládikaveretet Horvátországban ismeretlen lelőhelyen találták és Jankovich Miklóshoz jutott. Buschhausen véleményét az Agramer Zeitung 1839. február 5. számára alapozza (lásd a szöveget Zt. für Altertumswissenschaft Nr. 42. 1839, 336. is). A ládikát valóban Jankovich M. szerezte meg, tőle pedig 1852-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba került. A legkorábbi feljegyzésekből bizonyos, hogy a ládikaveretet nem Horvátországban, hanem valóban Pécsen találták (Fülep F., *Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopiana)*, Bp. 1977, 24, 66. jegyzet; Fülep F.-nél téves leltári szám olvasható: 1852 helyett 1952. (Mivel a zágrábi újságikkal pontos lelőhelyet nem mond, csak Horvátországot jelölte meg találati helyül, viszont birtokosként Jankovich Miklóst nevezte meg, akihez igazolhatóan Pécsről került a tárgy, az újság értesülése téves, illetve pontatlan volt. G. Dragon (*Naissance d'une capitale, Bibliothèque Byzantine 7*, Paris 1974) számára a lelőhelyről megjelent különféle nézetek nem okoztak gondot: a ládikát a *Pécs en Croatie* találták.

⁴³ Buschhausen 1971, A 26, 60.–af. 28–32.; Gáspár 1971 Nr. 45. Gáspár 1986 Nr. 733.; II. T. X–XII. tábla.

⁴⁴ Buschhausen 1971, A 46, 96–98.; Gáspár 1971 Nr. 50.; Gáspár 1986 nr. 838. Taf. XIII.

⁴⁵ Paulovics I., *Arch. Ért.* 27 (1941) 197–.

az ábrázolás témája megegyezik a fenékpusztai évszak-ábrázolásos ládikáival. A képmezők mérete: 5×6,5 cm.

4. Fenékpusztai ládika⁴⁶ (MNM 31.1855.34.). Két sorban négy-négy téglalap alakú mezőben évszak-perszonifikációk, amit folyamatos thiasos-fríz választ el. A képmezők mérete: 64×92 mm. A lemezor teljes hossza 328 mm.

5. Fenékpusztai ládika⁴⁷ (Keszthely, Múzeum, 72.181, 1–6.). A 36 cm hosszú, hét, álló téglalap alakú mezővel tagolt szalagon a Jó Pásztor és több ismételt bibliai témájú ábrázolás látszik (Lázár feltámasztása, Dániel az oroszlánok között). A képmezők mérete: 3,2×5,6 cm. A lemez teljes hossza 39 cm, a leghosszabb sor és legnagyobb ládikaszélesség: a ládika bronzvereteiből egy sor maradt meg. Ezért a darab ide vonása kérdéses lehet.

B. I. Intercisai ládika⁴⁸ (Mainz, O. 4653). Mind a díszítés szerkezetében, mind a témájában (de nem a stílusában!) a ságvári ládika legközelebbi analógiája. A doboz és a fedél előlapját sorban egymás mellett téglalap alakú mezők díszítik. A doboztetőn a sorban 5 képmező, a ládarészen két sorban négy-négy képmező sorakozik. Mindegyik mezőben egy-egy férfialak áll tunikában és palliumban, akitet általában apostoloknak tartanak. A felső sor első alakja Buschhausen szerint kibontott tekercest tart a jobb kezében. A képmezők mérete: 7,3×5-5,2 cm. (Megjegyzendő, hogy a felcsút-intercisai töredékes veretek szélessége 5 cm.)

A ságvári ládikaveretek akkor lennének pontosan típusba sorolhatók, ha tudnánk: volt-e folyamatos fríz a ládán. Ha volt, akkor az első öt ládika csoportjába kell sorolni (II. A). Ha nem volt, és a lemezek nagy mérete miatt ez a valószínűbb, akkor az intercisa-mainzi típusba tartozik (II. B).

Töredékességük miatt a díszítés szerkezetének megállapításában alig értékelhetők azok a veretek, amelyek az intercisai lemezeknek nemcsak rokonaik, hanem az ábrázolásoknak is pontos másai.

A felsorolt ládikaveretek II. csoportjában legkorábbi a Tyché-ábrázolásos „pécsi” ládika. Viszonylag jól keltezhető: a 4. század közepén (vagy a harmadik negyedében) készíthették⁴⁹. A csoport többi darabja a sírban talált érmék miatt

⁴⁶ Buschhausen 1971, 99, nr. A 48 (tévesen 75.1885, leltári számmal); Gáspár 1971, 22, nr. 46, II. Taf. 51. Gáspár 1986 nr. 791., II. XV. tábla.

⁴⁷ Müller R., V. századi bronzműhely maradványai Keszthely-Fenékpusztáról, Arch. Ért. 1978, 11–29.; Gáspár 1986, nr. 792., II. LVI. tábla. Jó fénykép; Frühchristliche Zeugnisse im Einzugsgebiet von Rhein und Mosel (Red. W. Reusch) Trier 1965, 123, Nr. 113.

⁴⁸ Buschhausen 1971, 111., A 55.; Gáspár 1971 nr. 44., Taf. XLVIII.; Gáspár 1986 nr. 688., Taf. IV.

⁴⁹ A ládikát a városperszonifikációk alapján keltezték Constantinopolis alapítása (Kr. u. 330) és Nikomedia pusztulása (Kr. u. 358) közé; Siscia perszonifikációját Magnentiusszal, illetve pannóniai hadjáratával hozták kapcsolatba (már C. Boeck: Historische Ergebnisse eines archäologischen Fundes in Croatien, SB Wien 27, 1858, 57–88., további irodalom Buschhausennél, 1971, 23–27. és Dragonnál (i. m. 56–). A pontosabb keltezés alapja Magnentius ellencsászár sisciai tartózkodása 352-ben. G. Dragon (i. m. 577.) Ausonius *Ordo nobilium Urbium* című költeményének városrangsorára emlékezett, ahol Constantinopolis és Carthago egy sorba kerültek (E.-F. Corpet, Paris 1887, 93–94.). Nemcsak Siscia előtérbe állítását kell azonban indokolni, hanem Nikomediát is. Ez a város mégiscsak a tetrarchia és Nagy Constantinus uralkodása alatt töltött be jelentősebb közigazgatási szerepet. Különösnek látszik a kiemelése Antiochia és Alexandria után éppen Treviri hátrányára: nyugatot tulajdonképpen Siscia képviseli. Nagy Constantinus halála után (+337. május 22., Nikomedia elővárosában) jelentősége kormányzási tekintetben csökkenhetett, mert rendeletet nem adtak ki a városból. (Lásd O. Seeck idevágó munkáját.) A 358-as nikomediai földrengés megítélése pedig kérdéses. Kétségtelenül nagyméretű volt (Amm. Marc. XVII., 7,6 részletes leírással: a többi forrást lásd: W. Ruge, Nikomedia, PWRE, XVII, 478. *ConsConst.* p. Chr. 358: *Ipsa anno terrae motus factus, ita ut civitas Nicomedensium funditus versaretur die XIII k. Sep.: aliae vero CL civitates partibus vexatae sunt*, MGH AA Chron. minora I., Berlin 1961, 239.). Követlenül a földrengés előtt azonban II. Constantinus egy új dioecesis székhelyévé tette (Amm. Marc. XVII. 7,6.: és RE VI. 1366,3.). Julianus ifjúkorától gyakran tartózkodott Nikomediában. A földrengés ellenére 362 tavaszán császárként rendeletet ad ki, és a tavasz végén innen indult el a perzsa hadjáratba. 364. március 1-jén Valentinianus itt nevezi ki Valens *tribunus stabuli*-nak (Amm. Marc. XXVI. 4,2.). 365 őszén a Procopius elleni hadjárat alkalmával Valens tartózkodott Nikomediában. (Amm. Marc. XXVI. 8,2.). 370 tavaszán ismét

Valentinianus uralkodásánál korábban nem kerülhetett sírba. Mivel a II. B csoport a díszítési típus későbbi horizontjába sorolható, és a megnövekedett képmezős ságvári ládika a legkésőbbi lehetett, a ládikaveret készítése a 4. század második felére, valószínűen a század utolsó harmadára tehető. Ez a keltezés csupán a pannóniai ládikavereteket vette figyelembe, és nem a ságvári ládika ábrázolásából következett.

A ságvári veretek azonban mind a II. A, mind a II. B típus vereteitől több mindenben eltérnek. Más a méretük: a ságvári képmezők az összes ismert ládikaveret képmezőjénél nagyobbak (ez azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a faláda mérete is jelentősen megnövekedett volna, mint látni fogjuk). A képmező növekedése egyébként a csoport egészénél megfigyelhető. Különös, hogy gyakran éppen a többalakos vagy -jelenetes képmezők kisebbek, mint az egyetlen alakot megjelenítő lapok. A képmező növekedése, úgy látszik, együtt járt a díszítési séma átalakulásával. A korábbi – más típusú – ládikákon a kis medaillonok és négyzetes mezők, valamint a levegős elrendezés szükségszerűen meghatározta és viszonylag kis méreten tartotta a képmező ábrázolásait. A séma átalakulásával a ládika előnézetét folyamatosan kitöltötte a téglalap alakú képsor, és a rendelkezésre álló hely mérete megnőtt; ezért a képmezők méretét növelni lehetett. Ennek az alakulásnak egy következő variációja lehet a ságvári ládikának a korábbiaknál nagyobb képmezői. A csoporton belüli későbbi előállításra mutat az apostolképek feliratozása is.

A ságvári ládikaveret díszítési sémájának meghatározása és típusba sorolása után megkísérlem a faláda méreteit rekonstruálni.

A fennmaradt egyforma és hasonló tagolású lemezeken a keretezett képmezők magassága 95 mm; a lemez jelenlegi teljes hossza 235 mm. Ebből a három képmezőre 190 mm jut. Az előlap és a dobozméret rekonstrukciójánál a rokon sémájú ládikaveretek szerkezetéből és méreteiből tudunk kiindulni. A felcsúti, kisérpási és fenékpustai ládikák előlapján 4 vagy 5 téglalap alakú képmező fér el, és a ládikák szélessége 29–31 cm között mozog. Az egyező méretek miatt arra lehet következtetni, hogy ezektől lényegesen a ságvári ládika nagysága sem különbözhetett. Ha pedig különbözött, akkor a méret – a nagyobb képmezők miatt – felfelé növelhető. E ládikák ismeretében aligha képzelhető el, hogy a ságvárin három képmező álljon egymás mellett, hiszen ebben az esetben szélessége a többi méretét sem érné el. A szélesség kiszámításánál nem lényegtelen a bal oldali sima szegély értelmezése. Ugyanis más ládikaveretek alapján igen valószínű, hogy a bal oldali, 45 mm széles sáv nem teljes felületével takarta a ládika előlapját, hanem a sima sáv felerészben 90 fokkal hátrahajtva a ládika oldalához volt szögezve. Azaz nem 45 mm szélességet kell számolni az előlap szélességének a kiszámításánál, hanem csak a felét. Hogy a lemez széle valóban be volt hajtva, azt mindkét lemez sima szegélyének függőleges felezővonalán húzódó hajlításvonal jól mutatja. Lát-

Valens tölt hosszabb időt Nikomédiában a constantinopolisi püspök halála miatt bekövetkező székbetöltési ügyek miatt; 392. június 26-án és 398. július 6-án Arcadius császár ad ki rendeletet Nikomédiában (Seeck, Regesten 293., 295.); végül 426 júniusában (és júliusában?) II. Theodosius tartózkodik és ad ki rendeleteket Nikomédiában (Seeck, Regesten 353.). Úgy látszik tehát, hogy a 358-as földrengés, bármennyire is tragikusnak ábrázolja az eseményeket Ammianus, nem jelentette a város pusztulását, és ezért nem tekinthető a pécsi ládikaveret *ante quem*jének. Így a keltezési idő intervalluma megnő, és már nem fogja közre olyan jellemzően a század közepét. Kérdés, hogy egy császári tartózkodás miatt kerülhetett-e Siscia olyan kiemelt helyzetbe, amint az a ládikaveretből következik. Vagy pedig a pénzverdének és a mellette alakult ötvösműhelynek volt-e szerepe abban, hogy Sisciát a birodalmi fontosságú városok mellé állították? Ez esetben a ládikát akár 357-ben is készíthették, amikor Nikomedia dioecesis-központ lett. Mindenesetre a pécsi ládika 4. század közepi keltezése még nem tekinthető lezártnak. Eredményre csak e ládikaveret és a típus feldolgozása után várható.

szik ez annak ellenére, hogy a lemezeknek ez a része az összehajtás miatt sérült. Ha tehát négy, álló téglalap alakú, 65 mm szélességű képmezővel, és a két szélén egy-egy felszélességű sima szegéllyel (együtt 45 mm) számolunk, 30,5 cm szélességhez jutunk. Ez a méret pedig megegyezik a típusba tartozó ládikák szélességével. Ezért az sem valószínű, hogy a sorban még egy ötödik képmező is volt. Ez esetben szélessége a típus többi példányáénál nagyobb (37 cm): a lehetőség azonban véglegesen nem zárható ki (lásd az idézett fenékpusztai ládikát).

A ságvári ládika előlapjának díszítési sémája ugyan meghatározható és típusba sorolható, de az ábrázolás egészenek témája és annak rendszere a bizonytalan kiegészítés miatt ikonográfiailag csak korlátozottan elemezhető.

A rekonstrukció fontos, ámde megoldhatatlan kérdése a második lemez elhelyezése. Ez az előlap-ábrázolás kompozícióját és jelentését alapjában befolyásolja. Gáspár Dorottya a két lemezt egymás alá helyezve egy ládikát rekonstruált⁵⁰. A lemezeken azonban semmi olyasmi nem figyelhető meg, amiből biztonsággal lehetne következtetni arra, hogy egy vagy két ládikához tartoztak-e. A szemétködőben faszervezetnek nem volt nyoma, a lemezeket összehajtván, tehát a deszkákról leszedve találtuk. Elvileg mindkét lehetőség fennáll. Ezért csak a ládikák általános jellemzőiből és a ságvári lemezek ábrázolásaiból tudunk kiindulni. A 4. századi ládikák díszítésére pedig kétségtelenül jellemző a képmezők akár többszörös ismételése. Ez nemcsak az egyszerű díszítőmotívummá alakult medúzamedailonnál, az oroszlánfej-protoménál érvényesült, hanem a Bellerophon-ábrázolásoknál és a bibliai jeleneteknél is általános⁵¹. Különösen a novaljai ládikán szembetűnő az 5-5 képből álló ó- és újszövetségi jelenetek ismételése⁵². Esetenként a műzsákat ábrázoló feliratos lemezeket éppúgy megduplázzák, mint az évszak-perszonifikációkat⁵³. Úgy látszik tehát, mintha a képmezők gyakran többszörös ismétlődése a ládikadíszítések műfaji sajátossága lenne. Azaz a használó – megrendelő – számára közömbös volt, hogy a minták hányszor ismétlődnek, amint ez például a szarkofágfaragásban az évszak-perszonifikációk ábrázolásánál megfigyelhető. Ennek a ládikahasználók mentalitásán kívül az is oka lehetett, hogy a kerek és négyszögletes képmezők figurális ábrázolásainak mintakészlete korlátozott volt. Különösen a kisebb méretű képmezők esetében még a kilenc műzsa sem volt elég az előlap díszítési szerkezetének a kitöltésére. A pannóniai keresztény művészetben korlátozott számban használt bibliai témák sem tették lehetővé az ismétlés nélküli díszítéseket (a ládikavereteken látható biblikus témák: Mózes vizet fakaszt a sziklából, Mózes a csipkebokornál, Dániel az oroszlánok között, Ábrahám áldozata, Jónás a lugasban, a tanító Krisztus, Jó Pásztor, Lázár feltámasztása, kánai menyegző borszaporítás, kenyérszaporítás, a vakon született meggyógyítása, apóstolábrázolások). Még inkább szükség volt ismétlésre a kisebb létszámú csoportok, mint az évszak-perszonifikációk esetében. Kérdés azonban: vajon minden témánál és minden időben érvényesült-e a közömbösség a többszörözés iránt? A leletcsoport egy olyan, viszonylag későbbi darabjánál is, amilyen a ságvári ládikaveret? Egy olyan darabnál, amelyiknél legalábbis szóba jöhet, hogy meghatározott ábrázolásokkal készült? A kérdést megválaszolatlanul kell hagynunk: az ismert emlékek alapján nem lehet dönteni. Ezért eredménytelen kísérletezni olyan vizsgálattal, hogy a ládika előlapján a típusra jellemző szerkezet mellett milyen más alakokat ábrázolhattak, és mi volt – amennyiben volt – az előlap kompozíciójának ikonográfiai programja.

⁵⁰ Gáspár D., Die Rekonstruktion des jüngsten urchristlichen Kästchenbeschlages von Ságvár, *MittArchInst* 10–11. (1980–1990) 117–119.

⁵¹ Lásd pl. az intercisai (Gáspár 1986, Nr. 515., 684., 694., 402.) és fenékpusztai (Gáspár 1986, 792.) ládikavereteket.

⁵² Lásd a 33. jegyzet irodalmát.

⁵³ Lásd a keszthely-fenékpusztai ládika vereteit: *Buschhausen A 48*: Gáspár 1986, nr. 791., XV. tábla.

Amennyiben egy ládikához tartoztak a lemezek, tehát a képsort ismételték, akkor a kompozíció témája korlátozottan értékelhető. Ebben az esetben a korábbi ládikák szokásos ismétlődő képekből álló dekorációs stílusát követték, amelyeknél az ikonográfiai elgondolás ugyan tetten érhető, de a képmezők egységes rendszerbe foglalása, amint az a pola-samagheri és bresciai ládákon szembetűnő, nem valósult meg.

Egy körülmény mégis elgondolkoztató. A lemezek jobb szélén hiányzik a Pál apostol szomszédja. Ennek a ma hiányzó lemeznek bármiféle rekonstrukció esetében egykor léteznie kellett. Első pillanatban úgy látszhat, hogy nem kell jelentőséget tulajdonítani a jobb szélső lemez hiányának. Hiszen a bronzveretek nem a deszkákkal együtt kerültek a szemétdödőbe: össze voltak hajtva, ami, ha a faszerezettel együtt ássák el, nem lett volna lehetséges. Feltűnő, hogy egyes lemezrészek ugyan rossz, töredezett állapotban kerültek a gödörbe, *mindkét* Pál-lemez jobb szélé jó megtartású volt; mégis éppen ott hiányzik a következő lemez – mintha levágták volna. Ez önmagában nem keltene figyelmet akkor, ha csak egyetlen lemezről lenne szó. Mivel azonban mindkét bronzlemeznél éppen olyan szabályosan hiányzik a jobbra következő képmező, talán gyanakodhatunk a szélső kép eltávolítására. Hangsúlyozom: nem állítom az erőszakos eltávolítást, hanem csak számolok a lehetőséggel.

Péter és Pál apostolok arcvonásait az ötvös lényegében nem különböztette meg. Szakállviseletük megegyezik: hosszabb, egyenes, kissé hegyesedő. A két apostol hajviseletében sem lehet különbséget megállapítani. Mindkettőjük fejét sima haj borítja. Bár a lemez megtartása megnehezíti a hajviselet értékelését. Mégis úgy látszik, hogy hasonló, sima haját hordanak. Az apostolok arcviselete közel áll azokhoz a 4. századi ábrázolásokhoz, amelyeken a főapostolokra később jellemző, eltérő fiziognómia nem alakult ugyan ki⁵⁴ (Péter: kerek, kövérebb arc, göndör és sűrű, általában ősz haj, göndör és tömött, rövidebb szakáll; Pál: keskeny, sovány arc, fekete hajkorona és kopasz fejtető, hosszabb, fekete, egyenes szakáll), arcvonásaik inkább Pál későbbi fiziognómiájához állnak közel. A ságvári lemez apostolai azokra az egymással szembeforduló, a *concordia apostolorum* típusba tartozó képmásokra emlékeztetnek, amelyek a 4. század középső harmadára és későbbre is keltezhetők és az apostolok arcvonásai nem mindig a későbbi ikonográfiájuk szerint különböznek⁵⁵. Mindenesetre az apostolok hasonló vagy közel azonos arcképei a ládikaveretnek inkább a 4. sz. harmadik negyedére, mint későbbre keltezik. Pontosabban fogalmazva: a ládikaveretet a 4. sz. hatodik-hetedik évtizedénél későbbre nem lehet keltezni, mert a 4. század közepére kialakult a két főapostol eltérő arcvonása, és ez a dunántúli ládikaveretek medaillonábrázolásain is megjelenik⁵⁶.

Mindhárom alak egyforma öltözetet hord: tunikát és pallát. Ez a viselet megfelel a 4. századi apostolábrázolásoknak, ahol Krisztus tanítványai az antik filozófusokkal egyező viseletben jelennek meg⁵⁷. A tunika- és pallaviselet azonban nem-

⁵⁴ Az apostolok, különösen Péter és Pál ikonográfiájához lásd: Dinkler, E. Die ersten Petrusdarstellungen, Marburger Jb. für Kunstwissenschaft, 11–12. (1938–1939), 1–79.; L. de Bruyne, L'Iconographie des apôtres Pierre et Paul dans une lumière nouvelle, in Saecularia Petri et Pauli, Studi di Antichità cristiana XXVIII, Città del Vaticano 1969, 35.–; Testini, P., L'Iconografia degli apostoli Pietro et Paolo nelle cosiddette "arti minori" in: Saecularia Petri et Pauli 241.

⁵⁵ A Concordia Apostolorum típushoz: Heintze, v. H., Concordia Apostolorum, in: Theologia Crucis – signum crucis, Festschrift für Erich Dinkler zum 70 Geburtstag (Hrsg. C. Andresen–G. Klein, Tübingen 1979) 201.

⁵⁶ Vö. Dinkler, E. Die ersten Petrusdarstellungen, Marburg Jb. 1939, 37.; E. Dinkler–v. Schubert, Arca und scrinium, JbAChr. 23, 1980, 144.

⁵⁷ Kollwitz, J., Christus als Lehrer und die Gesetzübergabe an Petrus in der konstantinischen Kunst Roms, RQ 44 (1936), 45.–; Testini, P., Osservazioni sull' iconografia del Cristo in trono fra gli Apostoli, Rivista dell'Istituto Nazionale d'archeologia e storia dell'arte NS 11–12. (1963) 243.–.

csak az apostolokra jellemző, hanem általában a vértanúkra, sőt gyakran az egyszerű keresztényekre is.

A három alak egyforma ruházatú. Ez nem lenne különlegesség, mert a szarkofágokon és más ábrázolásokon sincsenek mindig az apostolok másoktól – legyen az akár egyszerű halott – megkülönböztetve. Feltűnőbb, hogy Timótheus kéztartása is hasonló az apostolokéhoz: bal kezével a melle előtt a palla szárnyát fogja, mint Pál, és jobbjaival mintha áldó mozdulatot tenne. Timótheus hasonlósága az apostolokhoz csak a kérdés egyik része; a másik az, hogy Timótheust nem a szenteknél megszokott *orans*-tartásban ábrázolta az ötvös⁵⁸. Nem olyan tartásban, ahogyan a Péter és Pál között vagy önállóan álló szenteket (vértanúkat) vagy az elhunytakat ábrázolni szokták. Ha a veret Szent Pál tanítványát ábrázolja, akkor nem olyan feltűnő az apostolok rendjébe sorolása. Amennyiben azonban nem a tanítványról van szó, akkor az ábrázolás szokatlan. Véleményem szerint a hasonlóság legkönnyebben úgy magyarázható, hogy az ötvösműhelynek nem állt rendelkezésre megfelelő matrica, ezért Timótheus alakját az apostolok számára alkalmas készletből kölcsönözte vagy másolta. Tehette ezt annál is inkább, mert a 4. század harmadik negyedében az önálló, ikonszerű szent ábrázolás még nem alakult ki. Azaz az ötvösnek nem lehetett a készletében a szent vértanúk ábrázolására alkalmas képtípus, az apostolokéhoz viszont volt: köztük ifjabb és idősebb férfiak is megtalálhatók. Az 5–6. századi ravennai mozaikokon az ismert fiatalemberként ábrázolt János evangelistán kívül Tamás és Simon jelenik meg ifjabb alakban⁵⁹. A ságvári lemezeken azonban Timótheus alakja bármennyire is megegyezik az apostolokéval, mégis a megkülönböztetés jele lehet, hogy Timótheus kezéből kivették (hiányzik) az összecsavart, zárt irattekercset.

Amennyiben Péter és Pál apostol egy ikonográfiai egységben láthatók, megjelenésük sok mindenben kötött. Ha Krisztussal, szimbólumaival (kereszt, monogram), vagy elhunytakkal és szentekkel ábrázolják őket, megjelenésük általában tengelyszimmetrikus. Így látjuk ezt azokon a főképpen kispasztikai medaillonábrázolásokon⁶⁰ (de lásd az aquileiai szobrot⁶¹ is), ahol az apostolokat párban ábrázolták szembenéző szimmetrikus elrendezésű portrékkal. A ságvári vereten a két főapostol beállítása nem tengelyszimmetrikus. Könnyű lenne az a válasz: természetes az aszimmetria, mert a négy képmezőben az alakok szimmetrikus párban álltak, amint az egymás felé forduló és szimmetrikus testtartású Péter és Timótheus mutatja. Az ötvös Pál alakját nem vehette olyan ikonográfiai sémából, amelyen a két főapostol egymás felé fordul. Azaz az ötvösnek a rendelkezésre álló apostolokat ábrázoló matricakészletét össze kellett egyeztetnie az általa ismert és követendőnek tartott ikonográfiai típusokkal és csoportos megoldásokkal, valamint mindezt a ládikaelőlap kötött és meghatározott képmezős megoldásával, amely a fedélre és két sorba, 4+4 képmezőbe szorította az ábrázolandó témát. Fel kell tételeznünk, hogy az ötvös az előlap tervezésénél saját (vagy a műfajban megszö-

⁵⁸ Neuss, W., *Die Oranten in der altchristlichen Kunst*, Festschrift P. Clemen, Bonn, 1924, 130.–; Stommel, Th., *Beiträge zur Ikonographie der konstantinischen Sarkophagplastik*, Theophaneia, 10, Bonn 1954, 30.–; Matz, E., *Das Problem der Orans und ein Sarkophag in Cordoba*, MadrMitt 9, 1968, 300–310. A szarkofágok középtengelyében álló oranszt közrefogó férfialakok értelmezéséhez: Sotomayor, M., *Petrus und Paulus in der frühchristlichen Ikonographie*, in: Spätantike und frühes Christentum, Frankfurt a. M. 1983, 199. in Spätantike und frühes Christentum, 1983, 204.–

⁵⁹ Dorigo, W., *Alcuni momenti di ritratto musivo Ravennate nella formazione della ritrattistica medievale: le sequenze apostoliche*, XVIII Corso di Cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1971, 221–239.

⁶⁰ Heintze, H. v., *Concordia Apostolorum*, Fs E. Dinkler (Tübingen 1971), 201.–. Az apostolok ikonográfiájához legutóbb: M. Sotomayor, *Cuscito, G.*, *I Reliquiari paleocristiani di Pola*, Atti e Memorie della Società Istriana di Archaeologia Storia Patria XX–XXI, 1972–1973/99, Fig. VI.

⁶¹ Cuscito G., *I Reliquiari paleocristiani di Pola*, Atti e Memorie della Società Istriana di Archaeologia Storia Patria XX–XXI, 1972–1973/99, Fig. VI.

kott) elgondolását követte a négy képmezőre osztott sorral. Kompozíciós elvként az egész ládikafelületre a tengelyszimmetrikus alakpárokat nem választhatta, ezért az alakokat szimmetrikus tartásban rendezte párba. A másik és valószínűbb lehetőség: az apostolábrázolások pannóniai ládikaelőlapokon nem az egyébként ismert és gyakori képtípusokat, a Krisztusra vagy másra (vértanú, az elhunyt) szimmetrikus beállítást követték. Az intercisa-mainzi ládika⁶² arra mutat, hogy ilyen irányban kell keresni a megoldást. Az előlapon ugyan 13 alakot ábrázoltak, de kérdés, hogy ez a szám mennyiben az ábrázolási séma, vagy mennyiben a tudatos számválasztás következménye. Ugyanis ezen a ládikán sincsen kiemelten ábrázolt, centrális helyre szerkesztett, azonosítható Krisztus-ábrázolás. Azaz a két ládikaveret kompozíciója nem Krisztus-központú. Ezért nem szükségszerű a ságvári ládikán sem a főapostolok szimmetrikus beállítását keresni. A két ládika ábrázolásának tematikája azonban mégis különbözik: az intercisain csak apostolok vannak, a ságvárin pedig jól azonosíthatóan egy szent áll a két főapostol között.

Ha most figyelembe vesszük azt, amit az ábrázolások és a feliratok összetartozásáról megállapítottunk, hogy ti. már a verőtövek el voltak látva a felirattal, akkor kétségtelen: Péter és Pál semmiféle tengelyszimmetrikus kompozícióban nem állhatott meg: sem a testtartásuk, sem a fejtartásuk nem szimmetrikus, ami a jelenetben ugyan lehetséges, de a ságvárihoz hasonló reprezentatív ábrázolásnál aligha. Azaz az ötvös apostolokat ábrázoló matricáiból nem lehetett összeállítani olyan kompozíciót, ahol a főapostolok közé bárkit is tervezetten beállíthattak volna. Ez a megfigyelés lényegében egyezik az intercisa-mainzi ládika épebben fennmaradt kompozíciójával, amelyen elkülönülő, kiemelt Krisztus- (vagy vértanú-) kép szintén nincs.

Ha a ládika előlap-kompozíciójának rekonstruálhatatlansága miatt nem is igazolható, hogy az ötvös ismert kompozíciót másolt vagy követett volna, fel kell tételeznünk, hogy ilyeneket ismert. Máskülönben aligha tudta volna Pétert és Pált a 4. században ismert és alkalmazott típusban (palliummal és kézben tekerccsel) ábrázolni. Péter apostol megjelenítésénél bizonyítható, hogy az ötvös ismerte a korai keresztény képtípusokat. Felettlőbb meglepő ugyanis – mert szokatlan –, hogy Péter, mint valamilyen középkori ábrázoláson, kibontott irattekercset tart a kezében. A nyitott rotulus pedig jól értelmezhető a korabeli ábrázolásokból.

A ságvári ládikaveret a 4. század második felében készült. Ebből az időszakból nem – és még évtizedekkel későbből sem – ismerünk olyan képet, ahol Péter apostol teljesen kibontott irattekercset lógatna a kezében. Ez az ikonográfiai jellemző csak jóval később válik az apostolábrázolások és bizonyos képtípusok sajátjává. Az általam ismert legkorábbi ábrázolásokon Krisztus tart a kezében kibontott tekercset. A nyitott tekercs az égbe emelkedő Krisztus ábrázolásait jellemzi⁶³. Így jelenik meg a Santa Sabina-bazilika faajtaja egyik mezőjének Ascenziót ábrázoló medaillonképén az 5. század elején⁶⁴, és Szalonikiben, a Hosios Lucas apszismozaikján ugyane század végén⁶⁵.

Ahol Krisztust az apostolokkal együtt reprezentatív megjelenítésben (a tanító Krisztus az apostolok, mint filozófusok gyülekezetében) ábrázolják, amint az közismert, a jelenet a késő császárkori művészet bizonyos sémáinak hatása és átvétele:

⁶² Buschhausen 1971, 56.

⁶³ Schrader, H., Zur Ikonographie der Himmelfahrt Christi, Vorträge d. Bibl. Wartburg, 1928/1929, 66.–; Michels, Th., Christus mit Buchrolle. Beitrag zur Ikonographie der Himmelfahrt Christi, Oriens Christianus, 29, 1932, 138–146.

⁶⁴ Kollwitz, J., RQ 54, 1959, Taf. 6:2.; Coburn Soper, A., The Italo-Gallic school of early christian art, Art Bulletin, 20, 1938, Fig. 40.

⁶⁵ Testini, P. I. m. Rivista dell'Istituto nazionale d'archeologia e storia dell'arte. NS 11–12 (1963), 259, fig. 36.

könyv (tekercs vagy könyvtábla) a kézben a képzettség, a műveltség jele. Akár a tanító Krisztust ábrázolják az apostolok között, mintegy a filozófusgyülekezet megfogalmazásában, akár a *traditio legis* jelenetben az apostolok kezében megszokott a tekercs⁶⁶. Ez azonban tevékenységük eszköze. Ebből olvasnak; olvasásra készülve, az olvasást megszakítva tartják kézben; akár összefogják, akár kibontva tartják, a tekercs mindkét végét fogják; a 4. sz. második felének szarkofágdomborművein számos variációban láthatjuk⁶⁷. A ságvári veretek Péter apostola – a kezében kibontott tekercssel – ezekkel az ábrázolásokkal nem egyezik. Bárhogyan is fogják az apostolok a tekercset, azt *használat* közben ábrázolják. A ságvári vereten Péter azonban nem olvassa, hanem teste mellett, kinyitva lógatja. A kibontott, a kifelé fordított tekercs nem az olvasáshoz használt eszköz, hanem a kép nézőihez szól; Krisztus szavaival (jelképesen vagy valóban, a hely méretétől függően rá is írva) nyomatékostja a jelenet értelmét, ami ezeknek a nyitva lógó tekercseknek a lényegi mondanivalója. Mivel a ságvári lemezek mintamatricáját a főapostolok nevével már ellátták, és Pál mellett nincs tekercs, az attribútum nem általában az apostolokat, hanem Pétert kell, hogy jellemezze.

Hogyan kerül Péter mellé a tekercs? A kibontott tekercs, mint attribútum elvileg két irányból származhat. Ha a tanító Krisztust és az apostolokat, mint a bölcsek gyülekezetét ábrázoló képtípusból eredeztetjük, akkor érthetetlen, hogy az apostolok kezében különféle formában, de sohasem a ságvári veretével azonosan látható tekercs – ugyan szimbólum értékű, de mégiscsak használati tárgy – miért alakult át *csak a néző számára* mondanivalóvá, holott az apostolok kezében bölcs voltak a megszokott, használat közben nyitott vagy zárt formában amúgy is tanúsította volna. Másképpen fogalmazva: a tevékenységet (felolvasást) jellemző, és a jelenetet ábrázoló képen a különféleképpen tartott tekercsek funkcióban vannak: a ságvári lemezen Péter kezében a nyitott tekercs személyére szóló attribútum. Miért csak Pétert jellemezték vele?

A másik lehetőség a tekercset a *Dominus legem dat* képtípusból eredeztetni. A 4. század közepe után főként a Róma városi szarkofágokon terjedő képtípuson Krisztus bal kezével kibontott, hosszan lelógó tekercse felső végét tartja; alsó végét Krisztus balján álló Péter, tisztelete jeleként, a palliuma által eltakart kézzel fogja fel. A kompozíció értelmezéséről vita folyt⁶⁸. A vita egyrészt abban csúcsosodott ki,

⁶⁶ Lásd összefoglalóan: *Myslivec, J.*, Apostel, Lexchrist. Ikonogr. Bd. I. 154–, további irodalommal: A tekercshez általában: *Birt, Th.*, Die Buchrolle in der Kunst, 1907.; *Koep L.* (A. Hermann), buch III 718–.

⁶⁷ Olvasás közben a tekercseket különféleképpen ábrázolták a késő antik művészetben. Ennek típusait lásd: *Marrou, H.-I.*, Mousikos aner. Étude sur les scènes intellectuelles figurant sur les monuments funéraires romains, Roma 1964, 25–25. A Péter apostol kezében tartott tekercs a VII. típusnak felel meg, amit H.-I. Marrou „assez rarement” minősített: ez technikailag a tekercs végének olvasását jelenti. A ságvári lemezen azonban Péter apostol kezében a tekercs nem olvasás közben, nem jelenetben látható, hanem a hosszan lelógó nyitott tekercs attribútumként értékelhető. Ugyanilyen nyitott tekercset látunk a Traditio legis egyszerűbb megfogalmazású ábrázolásain, amikor az Isten keze az égből kinyúlva, a mózisi törvényt átadásával azonos formában jelenik meg szarkofágokon (Leocadius-szarkofág, Tarragona; P. de Palol: Christliche Kunst in Spanien, Düsseldorf–Lausanne 150. kép.)

⁶⁸ A vita J. Kolwitz 1936-os tanulmánya nyomán (RQ 44, 1936, vö. hozz: *Stommel, E.* Beiträge zur Ikonographie der konstantinischen Sarkophagplastik, Theophaneia 10, Bonn 1954, 121–) és W. N. Schumacher 1959-es tanulmányait („Dominus legem dat”, RQ 54, 1959, 1–39, Eine römische Apsiskomposition, RQ 54, 1959, 137–202) követően bontakozott ki. A vita főként a jelenet értelmezése és műfajbeli megjelenése és ezzel kapcsolatban a régi Szent Péter-bazilika apszisfreskójának rekonstrukciója, és Péter római primátusa körül folyt. A legfontosabb irodalom: *Sotomayor, M.*, Über die Herkunft der „Traditio legis”, RQ 56 (1961)m 215–230.; *Fr. W. Deichmann–Th. Klausner*, Frühchristliche Sarkophage in Bild und Wort, Olten, 1966. 72. *Weyer*, Das Traditio-legis-Bild und seine Nachfolge, Münchener Jb. der bildenden Kunst, 3:12, 1961, 161–186.; *Nikolasch, Fr.*, Zur Deutung der „Dominus-legem-dat”-Scene, RQ 64, 1969, 35–73.; legbővebb irodalommal Charles Pietri tárgyalja a kérdést: Roma christiana, BEFAR 224, 1976, II. 1413–1535.

hogy a jelenet mennyiben értelmezhető Péter apostol primátusa bizonyítékaként, másrészt a képtípus mennyiben vezethető vissza a Szent Péter-bazilika csak ábrázolásban fennmaradt apsízmozaikjára. A vita akként jutott nyugvópontra, hogy a jelenet a késő császárkori *congiarium* vagy az *adlocutio* ábrázolások mintájára alakult aszerint, hogy Krisztus az apostolok között trónon ül-e, vagy áll-e⁶⁹. A két oldalán álló apostolok a korai egyház híveinek két nagy összetevő csoportját, az *ecclesia ex circumcissione*-t (Péter), és az *ecclesia ex gentibus*-t jelképezik⁷⁰. A jelenet az új, krisztusi törvény manifesztációja. A vita arról folyt, hogy a tekercset Krisztus valóban átadja-e Péternek, vagy csak kinyilvánítja, kihirdeti; Péter pedig a császári szertartásrend előírásainak megfelelően, palliumával felfogja, de *nem veszi át a tekercset*. A vélemények ma egyöntetűnek mondhatók: a jelenet a törvény kihirdetését ábrázolja.

Mindenesetre kétségtelen: *Dominus legem dat* jelenetek virágkorában felbukkan egy olyan önálló Péter-ábrázolás, amelyen a főapostol kezében attribútumként kibontott irattekercset tart. A ságvári ládika készítője (tervezője) mindenesetre másként értelmezte a *Dominus legem dat* jelenetet, amint azt ma gondoljuk: láthatólag meg volt győződve arról, hogy a Traditio legis képtípusban az Úr valóban átadta a törvényt Péternek. A szimbolikus jelenetet reálisan értelmezte. Ezért kerülhetett Péter kezébe, a főapostol jellemzésére a kibontott tekercs. Arra a kérdésre azonban nehéz választ adni, hogy az elképzelés mennyire volt az ötvös (megrendelő) sajátja, és mennyire volt szélesebb körben elterjedt vélekedés. Mindenesetre egy-két ábrázolás arra mutat, hogy a tekercs átadását más esetben is reálisan értelmezték. A 4. századi és az 5. sz. első felében keletkezett ábrázolásokon, sem a szobrászatban, sem a síkművészetben nincs hasonlóan kibontott tekercssel ábrázolt szent. Sem apostol, sem vértanú. A kibontott, lelógó tekercsnek nincs hagyománya az antik, pogány művészetben sem. Ezért a ládikaveret készítője a kibontott tekercs ötletét éppen Péter apostol jellemzésére aligha vehette máshonnan, mint a *Dominus legem dat* jelenetből. Ez azt bizonyítja, hogy az ötvös ismerte a jelenetet. Kérdés, hogy a kibontott tekercset az ötvös olyan képtípusról vette-e át, ami a pannóniai keresztény művészetben már létezett. Vagy a maga ötlete volt a Traditio legis értelmezése vagy átértelmezése? Az ő számára volt nyilvánvaló a törvény átadása, vagy egyszerűen ezt „olvasta le”, erre következtetett egy látott kompozícióból?

Noha eleinte az emlékek túlnyomó többségének következményeként a *Traditio legis* jelenetet Rómához kötötték, hivatkozva természetesen az arles-i és ravennai emlékekre (ez utóbbiakra éppen, mint a Rómától bizonyos fokig eltérő, szembenálló megnyilvánulások megjelenítésére: az Úr nem Péter, hanem Pál felé nyújtja törvénytekercsét), nem tagadva a jelenet kialakításában Róma meghatározó szerepét, feltűnő, hogy a képtípus éppen ott fordul elő a legtöbbször, ahonnan a legtöbb keresztény szarkofág ismert. Tudjuk mármost, hogy a Traditio legis éppen a reliefszarkofágok egy csoportjának jellegzetes témája a 4. század második felében: ez is közrejátszott a jelenet eschatologikus értelmezésében⁷¹. A domborműves szarkofágok azonban éppen a felsorolt három városban maradtak fenn a legnagyobb számban (és nyilván ott is lettek kifaragva). Ez az egybeesés arra figyelmeztet, hogy a Traditio legis csak abban az esetben köthető e három városhoz, amennyiben bizonyítható, hogy ezt a képtípust valamilyen ok miatt csakis a szarkofágművészetben használták. Ez pedig már a kezdetekre sem érvényes, hiszen a Róma

⁶⁹ Cf. Nikolasch Fr., RQ 64, 1969, 36.

⁷⁰ Fr. W. Deichmann–Th. Klauser 1966, 76.; Nikolasch, Fr. RQ 64, 1969, 60–.

⁷¹ Nikolasch, Fr. RQ 64, 1969, 43–.

városi Santa Constanza e témájú apszismozaikjai a legkorábbiak közé tartoznak⁷². A szaloniki ezüst⁷³, a ravennai márvány ereklyetartó⁷⁴, a pola–samagheri⁷⁵ elefántcsont ládika domborműve, a trieri edényminta⁷⁶ mutatja, hogy a téma, bár az emlékek nagy száma miatt Rómához kapcsolódik, nem egyedül a kereszténység központjához kötött és nem csak a szarkofágfaragásban jelenik meg. Aligha lehet másra gondolni, mint hogy e jelenet ismeretében és hatására alakult ki az intercisamainzi és a ságvári bronzlemezekén Péter apostol ábrázolása, és hatással volt a ballanai⁷⁷ és az azzal szoros rokonságban álló novaljei⁷⁸ és polai⁷⁹ sokszögű ezüst ereklyetartók apostolábrázolásaira is. A reánk maradt kisszámú emlék, és ezek kronológiailag és fejlődésileg összhangba nem hozható jellege miatt azonban pontos kialakulási sorozat nem állítható fel. Ugyanis a képtípus – Péter apostol a kibontott tekerccsel – a ságvári ládikavereten jelenik meg a kétségtelenül Péter apostollal azonosítható alak kezében. E veret alapján aligha kételkedhetünk abban, hogy az intercisamainzi ládika névtelen, felirat nélküli apostolábrázolásainak élén álló, kibontott tekercest tartó apostol is Péter. Ezeket a ládikákat azonban jelenlegi ismereteink szerint a 370-es éveknel később nem készíthették. A novaljai és ballanai ezüst, szögletes ereklyetartók, amelyek a tekerccsel ábrázolt Péter apostol képtípus kialakulásában korábbi fázist képviselhetnének, viszont későbbre, a 400-as évek-re keltezhetők. Elvileg a képtípus két úton is létrejöhetett: spontán alakulás útján, amikor a műfaji sajátosságok, a jelenet másolása következtében jött létre a kibontott tekerccsel Péter típus. A másik lehetőség a Traditio legis jelenet tudatos értelmezése (vagy át- és félreértelmezése). Elvileg elképzelhető lenne egy olyan változás, hogy a Traditio legis Rómában kialakult, és főképpen szarkofágokon, mozaikokon ábrázolt tematikája átkerülve a kisművészetek területére, deriválódott. Minden mellékes vagy annak érzett kellék, járulékos elem elmaradt (pálmák, sziklák és a paradicsomi folyók), és alkalmazkodott a rendelkezésre álló, a tárgyak kicsinysége miatt már nem egysíkú, egy nézetből látható felületekre. Ez esetünkben a tárgyak szögletességében (akár négyszögletes ereklyetartók voltak, mint a szaloniki darab, akár sokszögűek, mint a polai) nyilvánult meg: a kis felületeken el kellett választani Krisztust az apostoloktól, és az apostolokat is egymástól. Így történt ez a Traditio legis ábrázoló novaljei ezüst ereklyetartón: a nyolc oldal egyikén Krisztus áll, bal kezében kibontott tekercest tartva, tőle balra, a következő oldalon a meghajló Péter apostol áll a thesszaloníkiai ereklyetartóhoz hasonlóan hosszú szárú kereszttel. Majd a további ábrázolásokon a széttagolt eredeti képtípus egyre jobban elvesztette eredeti értelmét, és – mivel a tekerccsek amúgy is az apostolokat jellemezték – Krisztus kezében pedig jelen volt a kibontott tekerccs, ez átkerülhetett a főapostol kezébe is. Mivel azonban a novaljai ereklyetartó későbbre keltezhető, mint az intercisai és a ságvári ládika, ilyenféle, meghatározóan formális és nem tartalmi alakulásról nem lehet szó. A ballanai ereklyetartó tekercest tartó apostol képét azonban csak ilyen módon tartom értelmezhetőnek. A kibontott tekerccs nem a trónoló Krisztus melletti, hanem a következő apostol kezében lóg: a készítő szá-

⁷² Schumacher, W. N., RQ 54, 1959.

⁷³ Panayotidi, M.–Grabar A., Un reliquaire paléochrétien récemment découvert pres de Thessalonique, CahArch 24, 2975, 33–42.; Buschhausen 1971.

⁷⁴ Buschhausen 1971, D. Diemer, Zum sogenannten Reliquiar der Heiligen Quiricus und Julitta in Ravenna, RQ 72, 1977, 33–42.

⁷⁵ Cuscito 1972–1973.

⁷⁶ Binsfeld, W., Eine frühchristliche Darstellung in Trier, TrZt 50 (1987) 293.

⁷⁷ W. B. Emery–L. P. Kirwan, The Royal Tombs of Ballana and Qustul I 78, II. pl. 68. Az ereklyetartó feldolgozását Török László végezte el: An early Christian silver reliquary from Nubia, Fs Fr. W. Deichmann.

⁷⁸ Ilakovac, B., Unbekannte Funde aus Novalja, Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana 1975, Studi di Antichità Cristiana XXXII, Città del Vaticano, 338, Abb. 4.

⁷⁹ R. Noll, Vom Altertum zum Mittelalter, Wien: Buschhausen 1971, B 20, 249.

13. ábra. A ládikaveret kiegészített rajza
Abb. 13. Ergänzte Zeichnung des Kästchenbeschlages

17. ábra. A ballanai ereklyetartó rajza
Abb. 17. Zeichnung des Reliquienschreins aus Ballana
15. ábra. A sirimiumi Timotheus
Abb. 15. Timotheus Grabstein aus Sirmium

mára a tekercs és a *Traditio legis* eredeti tartalma nemhogy nem volt világos, hanem a képtípust valószínűen nem is ismerte. Ezért bármennyire is távoli területen került elő a tárgy, és bármennyire is közel áll a polai és novaljai leletekhez, inkább tartom lehetségesnek, hogy egy konstantinápolyi műhelykapcsolatokkal rendelkező alexandriai ötvös készítette. A mindössze három ereklyetartó alapján további következtetések nem engedhetők meg.

Marad tehát a másik lehetőség a két pannóniai veret esetében: az ötvös tudatosan értelmezte a *Traditio legis* jelenetet; Krisztus valóban átadta a tekercset Péternek. Ez esetben viszont a *Traditio legis* képtípusa ismert kellett, hogy legyen a Közép-Duna-vidéki tartományokban, vagy legalábbis Pannóniában.

Összefoglalom az eddigieket, különös tekintettel a kronológiára:

A két bronzlemez a ságvári erőd déli kapujának kerek tornyába ásott gödörből került elő. Lehetséges, hogy eredetileg nem hulladék elföldelésére ásták ki. A gödör betöltésében számos vas- és bronztárgy, valamint üvegtábla-töredék volt. A tárgyakat nem elrejtették, mivel romlott állapotuk miatt a használatból ki kellett, hogy kerüljenek. A tárgyak egy része használati tárgy, edények, vaseszköz és -fegyver, kevés kerámia. Volt köztük egy bronztok, ami ereklyetartónak is tartható. A leletek között két azonos méretű és díszítésű bronz ládikaveret volt, amelyek álló téglalap alakú mezőkben Péter és Pál apostolt, köztük egy bizonyos Timótheust ábrázolnak. A tárgyak jellegének vegyessége miatt azonban sem a bronzveretek és az ereklyetartó kapcsolatát, sem a ládika felhasználását nem célszerű vizsgálni.

Az erődperiodizáció alapján a veretek földbe kerülésének a terminus post quemje megállapítható, mivel a gödört II. periódusú toronyban ásták ki. A II. periódus kerek oldaltornyait legvalószínűbben a Kr. u. 374-es szarmata-kvád háború után építették. Mivel a torony belső padlószintjei elpusztultak, a gödör kiásásának (és betemetésének) ideje relatíve is megállapíthatatlan. A veretek földbe kerülésének keltezése természetesen nem a veretek készítése idejét jelzi. A ládika egy-két évtizedes használatát feltételezve, a veretek készítésének ante quem dátuma Kr. u. 374, és ugyanez az időpont az elrejtésük post quem időpontja. Ezzel azonos eredményre vezet a veretek stíluskritikai vizsgálata is.

A ládika szélessége kb. 30-31 cm, két sor képmező esetén az alsó doboz magassága legalább 22-23 cm, a fedéllel együtt 27-28 cm lehetett. A bronzlemezek a Közép-Duna-vidéki ládikaveretek díszítési rendszerének késői csoportjába tartoznak. E típusnak legkorábbi, keltezhető emléke a várostychéket ábrázoló „pécsi” ládika (Kr. u. 350–360), és ide sorolhatók a intercisa–mainzi, árpási és fenékpusztai darabok. Mivel megállapíthatatlan, hogy a két bronzveret egy vagy két ládikához tartozott-e, a díszítés rendszerének meghatározásán kívül a kompozíció egészét vizsgálni nem lehet. A díszítésrendszer alapján ugyan a ládika az intercisai és felcsúti darabokkal egy típusba sorolható, eltérő stílusa miatt azonban műhely- vagy mesterkapcsolat nem tételezhető fel. A ságvári példány a nagyméretű képmezők miatt talán a típus késői darabja. A ládikaveret-ábrázolások feldolgozása nélkül abszolút kronológiai sor ma még nem állítható fel.

Pontosabb keltezésre a névfeliratok és az apostolok fiziognómiája alapján lehet következtetni. Az apostoloknak és Timótheusnak csupán a jelző nélküli személyneve olvasható a vereteken. A stílusa alapján kétségtelenül későbbi, 400 körülre vagy még későbbre keltezhető jabalkovói ereklyetartón sincsen még a *sanctus* kiírva⁸⁰. Mivel a ságvári veretek a század végénél későbbre egyébként sem keltezhetők, a *sanctus* kitétele nem szükségszerű; azaz a keltezésnél közömbös.

Fontosabb az apostolok hasonló arcvonásainak értékelése. A vereteken Péter és Pál fiziognómiája azonos: fejformájuk, hajviseletük és szakálluk egyforma.

⁸⁰ Buschhausen B 3, 181. Buschhausen korai keltezésével szemben lásd összefoglalta az ellenérveket: E. Dinkler-von Schubert, JbAChr 20 1977, 219.

Arcuk inkább Pál későbbi ábrázolásához áll közelebb. A két apostol arcvonásai a 4. század közepétől végleg elkülönültek. Kérdés lehet, hogy ez az eltérő fiziognómia mikorra jutott el Pannóniába. Egyrészt az intercisai ládikaveret medaillonjainak kettős apostolportréin már különböznek az arcvonások: ezek a veretek – a legtágabb keltezés szerint is – a 4. század második felében készültek. A ságvári ládika keltezésénél jelenlegi ismereteink szerint az apostolportrék tekinthetők a 4. század második felén belül az egyetlen időhatárt szűkítő tényezőnek. Mivel az eltérő fiziognómia a 4. század második felének azonos műfajú emlékein már a tartományban is megjelenik, a ságvári vereteket ezeknél korábbra, azaz az időintervallum korábbi, és nem későbbi szakaszára kell keltezni. Ezért a vereteket legvalószínűbben a század harmadik negyedében készítették. Ez az időszak egybeesik a folyamatos képmezőssorral díszített ládikaveretek készítése idejével, azzal a típussal, amelynek korai darabja a pécsi várostychékkel díszített ládika. Ez a keltezés jól egyeztethető a *sanctus* jelző hiányával és megfelel a sztratigráfiából következő kronológiának is, ami szerint a vereteket valamennyi ideig tartó használat után, 374-et követően ásták el.

A ládikaveretek és a többi tárgy feltehetőleg egy, az erődben pusztító tűzvész miatt rongálódtak meg; ezután lettek elföldelve. Erre a famaradványok hiányából és a bronz ereklyetartó belsejéből kiolvadt ezüstözésből lehet következtetni. Ez a tűzvész (vagy más pusztítás) valamikor a 4. század vége felé vagy később következett be: nincs támpont az időpont közelebbi megállapítására⁸¹. Okai talán harci cselekmények voltak.

A ládikaveret kétséggkívül legrejtélyesebb kérdése Timótheus személye, annak ellenére, hogy a név ismert a pannóniai hagiográfiában. Ami váratlan és meglepő, az egy szent ábrázolása olyan tárgyon, amely sem felhasználásában, sem a díszítésében nem tartozik szorosan szepulchrális körhöz. A ládikaveret a Kr. u. 4. század utolsó negyedénél később nem készülhetett. Ekkor a nem halotti kultusszal kapcsolatos emlékeken – főként az épületek díszítésében – az azonosítható szentábrázolások száma még elenyésző. Sem Pannóniából, sem a Közép-Duna-vidékről olyan 4. századi tárgyat, amelyen nem bibliai szentet ábrázoltak, nem ismerek. Legkorábbi talán a kis-ázsiai círgai ezüst ereklyetartó Tekla és Konon egészalakos ábrázolásával⁸² és a gradoi ezüst ereklyetartó⁸³ szentek medaillonmellképeivel. Ezek az ereklyetartók azonban későbbiek: a század legvégére, vagy inkább az 5. század elejére keltezhetők.

Timótheus személye két úton közelíthető meg. Egyrészt a ládikaveret segítségével a lehető legtöbbet kell megállapítanunk az ábrázolt személyről, másrészt ezeket a megfigyeléseket összhangba kell hozni az ezen a néven tisztelt szentekkel.

Timótheust a két főapostol közé állította az ötvös. Nem kétséges, hogy ez a hely a keresztény művészetben kiemelt jelentőségű. Péter és Pál a nem elbeszélő ábrázolásokon, amilyen a ságvári veret, Krisztust, vagy Krisztust jelképező tárgyat (kereszt, monogram) fog közre. Néhány fondo d'oro-n a tisztelet és megbecsülés kifejezésére egy-két vértanút Rómában (főként Agnest) a főapostolok közé állítottak. A ságvári ládikán tehát Timótheus kiemelt, minősített helyre került. Ez annak ellenére elmondható, hogy nem ismerjük a ládika előlapjának kompozícióját és témáját. Láttuk az eddigiekből, hogy a veretek megrendelője vagy/és készítője is-

⁸¹ Kelet-Pannóniát, azaz Valeria tartományt, ahová Ságvár tartozott, a rómaiak legkésőbbben a 430-as években adták át a hunoknak (Tóth E., *Provincia Valeria Media*, *Acta Archhung* 40, 1988, 107–226.). A szentégyördöt aligha az erőd elhagyásakor temették be, hanem valamikor korábban: tartomány utolsó fél évszázadának eseménytörténetéhez lásd: *Mócsy A.*, *Pannonia*, *PWRE* suppl. IX. 557–782.

⁸² *Buschhausen* 1971, B 4, 190–207.

⁸³ *Buschhausen* 1971, B 18; *Cuscito* 1972–1973.

mert ikonográfiai sémákat. Ezért nem lehet feltételezni azt, hogy az ókeresztény kompozíciók egyik gyakori törvényszerűségét ne ismerte volna. Timótheus helye a ságvári ládikán akkor is kiemelt, ha az ábrázolás ismétlődik (tehát a két lemez egy tárgyhöz tartozott).

Timótheus viselete és kéztartása megegyezik az apostolokéval. Mivel a matri-cára már rá volt vésve a felirat, arról nem lehet szó, hogy a vértanú képét egyszerűen egy apostol alakjával helyettesítsék be. Valószínűbb, hogy az ötvösnek a szent alakjához nem állt rendelkezésére megfelelő mintakép. A vértanú-ábrázolások legkorábbi szakaszában került sor a dunai tartományban egy szent képi megjelenítésére. Jelentősége van a peremvidék hangsúlyozásának: nem a keresztény művészet kialakulásának és fejlődésének központi területeiről van szó. Abból a korai időből, amikor Pannóniában a vértanú-ábrázolás képtípusa még nem alakult ki, nem vált ismertté (pl. az orans típus). Ezért a kéznél lévő apostoltípusból kölcsönözte az ötvös az alakot.

A fizionómiával kapcsolatban talán tehetünk annyi megszorítást: hogyha az ábrázoláshoz nem idősebb férfit választottak, akkor annak jelentősége volt: Timótheus fiatalemberként halt meg.

Timótheus neve mellett éppúgy nincs a *sanctus* jelző, mint az apostolok mellett: a szent automatikusan hozzáértendő. Arról nem lehet kétségünk, hogy vértanú volt, akit a pannón tartományokban, vagy éppen Valériában kiemelten is tiszteltek, ha a két főapostol közé helyezték. A 4. század második felében csak mártírok jöhetnek szóba szentként.

Timótheus azonosítása részben egyszerű, részben problematikus. Egyszerű azért, mert nem kell válogatni⁸⁴ a sok Timótheus nevű szent, köztük 40 vértanú között⁸⁵. Szentünket a pannón tartományokban tisztelt, a tartományokhoz kapcsolódó forrásokból ismert Timótheusszal biztonsággal azonosítani lehet. A kérdés az, hogy ki volt ez a pannón tartományokban különösen tisztelt szent? A legkorábbi keresztény szentekről, a vértanúkról két forrástípusból tájékozódhatunk: Az egyik a naptár szerinti vértanú-felsorolások, a martyrologiumok. Közülük a legkorábbi a 430-as években Észak-Itáliában összeállított, és szent Jeromos nevével ellátott vértanújegyzék, a *Martyrologium Hieronymianum*⁸⁶ (továbbiakban MH). A másik nagy forráscsoport a vértanúakták és átdolgozásaik, legendáik. Emellett természetesen epigráfiai és más, irodalmi feljegyzésekből is értesülhetünk mártírok életéről és helyi tiszteletéről. Ha tehát egy pannóniai vértanút keresünk, akkor legcélszerűbb az MH-ból és kommentárjából kiindulni⁸⁷.

A dél-pannóniai vértanúkról tájékozott MH május 15-én jelzi Sirmiumban Timótheus és a hét szűz ünnepét: *In Sirmio Timothei et VII virginum*. A martyrologium kommentárja Timótheust olyan antiochiai vértanúnak tartja, akinek a tisztelete átkerült Sirmiumba⁸⁸. Nagy Tibor is ezt a véleményt képviselte, és ezért személyével nem foglalkozott⁸⁹. J. Zeiller meg sem említette⁹⁰.

Az MH-ban említett Timótheusok a következők:

⁸⁴ A 4. század harmadik negyedében még csak a vértanúk jöhetnek szóba szentként: a század utolsó negyedében is csak néhány kiemelkedő személy (Ambrosius, Martinus).

⁸⁵ Így írt Gáspár D., JbÖsterByz. 26, 1977, 256.

⁸⁶ Acta Sanctorum Novembris, II: 2 H. Delehaye, Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum, Bruxelles 1931.

⁸⁷ Természetesen kiegészítve Nagy Tibor könyvével: A pannóniai kereszténység története a római vérdőrendszer összeomlásáig, DissPann, Budapest 1939.

⁸⁸ MH.

⁸⁹ Nagy T., i. m. 1939, 61, 195.

⁹⁰ Zeiller, J., Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes, BEFAR 111=Studia historica (reprint), Roma 1967.

1. Timótheus vértanú ünnepei január 2., 8. és 17. Személyéről és hovatarthatóságáról semmit sem tudunk. A közeli dátumok, legalábbis a 2. és a 8. alapján lehetséges, hogy ugyanarról a szentről van szó⁹¹.

2. Január 24-én (a görög egyházban jan. 22.), valamint szeptember 27-én jelzi az MH Szent Pál tanítványának, Timót ezezusi püspöknek az ünnepét⁹².

3. Március 18., valamint május 21. és 22.: Mauretaniai Timótheus. Mindhárom alkalommal ugyanarról a vértanúról van szó⁹³.

4. Március 26-án, április 6–7–8-án, július 10-én és szeptember 2–8–13-án jelzik antiochiai Timótheus ünnepeit. A négy különféle ünnepcsoportból vélhető, hogy elterjedt tiszteletű szent volt. Az MH azonban nem ad felvilágosítást az ünnepek területi megoszlásáról⁹⁴.

5. A május 9-én Constantinopolisban ünnepelt Timótheus feltehetőleg a 381–385 között regnáló alexandriai pátriárka volt⁹⁵.

6. Május 16-án in *Sirmio Timothei et VII virginum* ünnepe van⁹⁶.

7. Június 1-jén ismeretlen Timótheust ünnepelnek⁹⁷.

8. Június 30-án és július 3-án Timótheus karthágói püspököt jelzi az MH⁹⁸.

9. Augusztus 19-én gázai Timótheust ünneplik Palesztinában⁹⁹.

10. Augusztus 22-én *Romae via Ostiensi in cimeterio* jelzik Timótheus ünnepét. Ugyanőt másnap, 23-án a reennai Apollinarisszal együtt Reimsben ünneplik¹⁰⁰.

Az MH (és a BSyr., valamint a SynConst.) által számon tartott Timotheusok többségének tisztelete helyhez köthető. Csupán a januári és a június 1-jei Timotheusokról nem tudunk semmi közelebbit. A Timotheusok között egy pannóniai taláink, akit május 15-én Sirmiumban 7 szűzzel együtt ünnepeltek. A martyrologiumból annyi azonnal megállapítható: Timotheus valóban ismert szent volt Pannóniában és ünnepét a kalendárium Sirmiumhoz kapcsolta. Ez elsősorban azt jelenti, hogy ott szenvedett vértanúhalált. Jelentheti még ottani eltemetését, de eleve az sem zárható ki, hogy kultusza később jutott Sirmiumba. A vértanúság esetleges sirmiumi helyéből viszont automatikusan sem az nem következik, hogy Sirmiumban élt (lásd a Savariában kivégzett sisciai püspököt, Quirinust, vagy a singidunumi presbitert, Montanust, akit Sirmiumban végeztek ki¹⁰¹), sem az, hogy egy máshol tisztelt szent kultusza jutott el Sirmiumba.

Amikor H. Delehaye rövid kommentárjában a szent és kultuszának antiochiai eredete mellett foglalt állást¹⁰², arra csak az akkor rendelkezésére álló forrásokból,

⁹¹ MH 22:16; 31:6; 44:19 (mindhárom esetben: *Timothei*).

⁹² MH 61: add. *Timothei*; MH 529.35, in *Epheso natale sancti Timothei discipuli adquem Paulus apostolus scripsit*. BHG 1847–1848.: *Fascher, E.*, *Timotheus*, PWRE II. R. Bd. VI. 1342–.

⁹³ MH 151:54 in *Mauritania Timothei*. MH 265:1 in *Mauritania provincia Timothei diaconi*; MH 266:5 *Timothei*.

⁹⁴ Március 26.: MH 163:58 in *Antiochia Timothei, Diogenis, Machari et Maximi*; Április 6., 7., 8.: MH 177:42, 178:1, 179,3 *Antiochia Syriae Timothei, Diogenis, Macharii, Maximi*. Szept. 2., 8., 13.: MH 484:39, 495:7, 504, 10 in *Antiochia Timothei*.

⁹⁵ MH 242:28 *Constantinapoli natale sancti Timothei*.

⁹⁶ MH 256:1.

⁹⁷ MH 291:179 „nudum nomen” kommentálja H. Delehaye. Tekintettel azonban arra, hogy az ephesusi Timotheus maradványait 356. június 1-jén szállították Konstantinápolyba, ez a transláció ünnepnap lehet (cf. Seeck, *Regesten* 202): Lásd még lentebb a translációról írtakat.

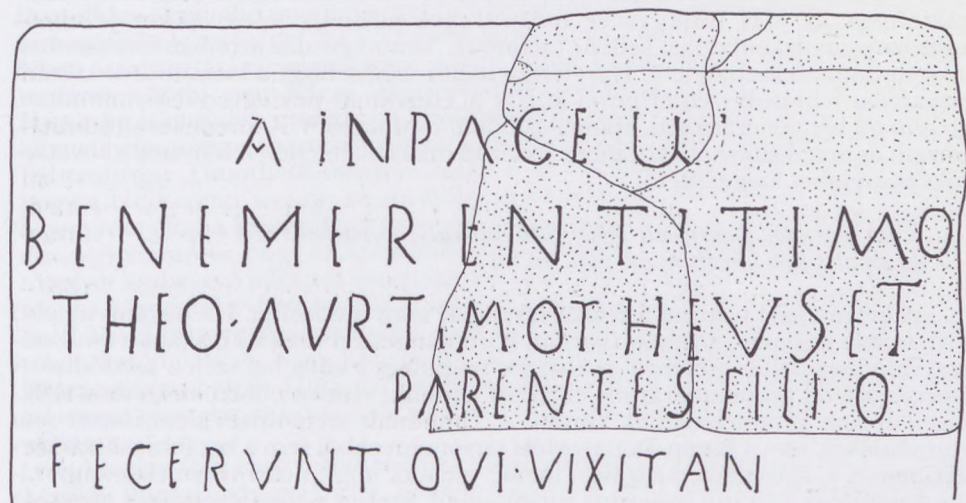
⁹⁸ MH 344.1 in *Africa natale sanctorum Timothei...* 351:73. *Timothei*: Cons. Italica p. Chr. 202 (Scaligeri): *Timotheus episcopus Chartaginae gloriosae martyrizavit*, MGH AA, Chron. Min., I. 291.

⁹⁹ MH 451.21 *Gazae in Palestina Timothei*.

¹⁰⁰ Augusztus 22.: MH 457:1 *Romae via Ostiensi in Cimeterio eiusdem sancti Timothei discipuli Pauli apostol*. Valójában Diocletianus-kori Róma városi vértanúról van szó (Epit. Chron. a. 306: *His consulibus Timotheus Romae pro Christo Passus est X k. Iul.*, MGH AA XIII Bd. III, 447; *Verrando, G. N.*, *S. Timoteo e il suo martirium sulla via Ostiense*, MEFRA 102, 1990, 845–864.) Augusztus 23., MH 461,65 *Remis civitate natale sanctorum Timothei, Apollinaris*; A római Timotheust és a reennai Apollinarist ünneplik ezen a napon, cf. L. Duchesne.

¹⁰¹ Nagy 1939, 55–, 65–.

¹⁰² *Delehaye* MH 256:1.

15. ábra. A sirmiumi Timotheus
 Abb. 15. Timotheus Grabstein aus Sirmium

MH-ból és a pannóniai vértanúkról fennmaradt forrás- és epigráfiai emlékekből következtethetett. Mivel pedig Timotheusnak nem találta nyomát Pannóniában, a kultusz másodlagosságát tételezte fel. Láthatólag úgy gondolkodott, hogy annak a szentnek a kultusza került át a császárvárosba, akinek ünnepei gyakorisága miatt a legelterjedtebb volt a tisztelete. Meg kell azonban jegyezni: az MH mindig jelezte, hogy az antiochiai szentről volt szó! A május 15-i ünnepnél viszont az *in Sirmio* helymegjelölés olvasható. Ha nem előfeltevésből indulunk ki, akkor csakis a forrás, az MH megjegyzésére támaszkodhatunk. Ebből pedig tényleges sirmiumi vértanúra (pontosabban Sirmiumban vértanúhalált haltra) lehet csak következtetni. Kétségtelen, hogy ha az MH sirmiumi vértanúit áttekintjük, akkor a legtöbbjüknel más forrást is találunk, amelyek megerősítik a pannóniai vagy sirmiumi lokalizálásukat. A július 15-én ünnepelt Agrippinusról és Secundinusról, valamint az augusztus 29-én jegyzett Basilla szűzről azonban nem maradt fenn más említés¹⁰³. Más forrás hiánya pedig önmagában nem elegendő a kultusz másodlagosságának bizonyítására. H. Delehaye viszont még sem a *q* evangeliarium Pannóniához kapcsolódó Timotheusát, sem pedig a ságvári ládikaveretet nem ismerhette. Az MH feljegyzése Timotheusról mégsem jelenti szükségszerűen a szent kiterjedt és kizárólagos sirmiumi kultuszát. Az MH-ban – amennyiben a redaktor ismerte – elsősorban a mennyei születésnap (*natalis*), vértanúság, és az eltemetés helyét jegyezte fel. A vértanúság és a temetés helye azonban nem esik szükségszerűen egybe, és különbözhetnek a szent származási és működési helyétől is. A vértanúk tisztelete, különösen a 4. század utolsó harmadáig, szinte kizárólagosan a sírjuk körül mutatható ki; később meghonosodhatott a származásuk és ténykedésük helyén is. Ha tehát abból indulunk ki, hogy a MH adata elsődleges, azaz a vértanúság helyét jelzi, attól még Timotheus tisztelete nemcsak Sirmiumban fejlődhetett ki, hanem, ha máshonnan származott, akkor a származási és működési helyén is. Különösen

¹⁰³ MH: 376:19 *in Sirmio Agrippini, Secundi*; MH 475:34 *in Sirmia Basillae virginis*. Vö. Nagy 1939, 59–60.

érvényes ez akkor, ha a halottat nem Sirmiumban temették el. Ha mégis feltételezzük, hogy az MH feljegyzése másodlagos kultuszt jelez, akkor jelentős kultuszmegnyilvánulásokat kellene találnunk. Timotheusnak azonban Sirmiumban nem mutatható ki tisztelete. Figyelemre méltó mégis, hogy a kisszámú, 4. századi pannóniai feliratok személynevei között a Timotheus név egyedül Sirmiumban, méghozzá két generációnál, apánál és fiúnál fordul elő¹⁰⁴. A töredékes sírfelirat 4. századi és nem keltezhető korábbra a század második felénél. A feliratot a következőképpen lehet kiegészíteni;

*A [in p]ace ω / [bener]enti Timo/[theo Aur(elus) Ti]motheus et/
p] arentes filio / fecerunt qui vixit an nis*

A kiegészítési változat a felirat tartalmát nem módosítja. Ha ugyanis az első sort a tábla közepén, szimmetrikusan, középtengellyel vésték ki, akkor a *innocens*-szel való kiegészítés esetében az első sor majdnem a tábla bal szélén kezdődne. A *benemerenti*-vel azonban arányos eloszlást kapunk, viszont ebben az esetben szükséges az apa gentiliciumának kiírása. A Timotheus személynév nem ismert sem Pannóniából, sem a közép-Duna-vidéki tartományokból sem a korábbi császárkorból, sem a 4. századból. Az is figyelembe veendő, hogy, noha viszonylag nagyszámú keresztény feliratot ismerünk Sirmiumból, ezeken – töredékességük miatt – a személynevek száma alig néhány. Mégis, éppen a Timotheus személynév maradt fenn, egy családon belül két esetben. Ez a névhasználat érv lehet akár Timotheus sirmiumi származása, akár vértanúsága (kultusza) mellett.

Véleményem szerint arra is következtetni lehet, hogy nem lehet szó translációról. Ha ugyanis egy népszerű és ismert szent kultusza került volna át a városba, akkor emléke sokkal inkább fennmaradhatott volna, hasonlóan Syneroshoz, Ireneushoz és Demetrioshoz. Sirmium későbbi nevét szent Demetriostól kapta¹⁰⁵, a Szávaszentdemeterből alakult a mai Mitrowitz. A római város körzetében a középkorban egy másik település is keletkezett: ezt Iraeneusról Szenternyének nevezték¹⁰⁶. A ládikaveret Timotheus-képe a mérleg nyelvét a translációk lehetőség ellen billenti el, ha kizárni egészen nem is tudja. Ugyanis: az MH-t az 5. század első harmadában állították össze¹⁰⁷. Akkor, amikor nemcsak megkezdődtek a vértanú-transzlációk, hanem első nagy szakaszuk már be is fejeződött. Akár kultuszok miatt – a vértanúk maradványainak átszállítása a városi közösségi bazilikákba óhatatlanul együtt járt az ereklyék szétozásával –, akár a veszélyeztetett tartományokból való menekülések miatt, a folyamat jórészt már le is zárult. Ezért a MH közléseinél, amennyiben nem bizonyítható egyértelműen az, hogy a vértanúság színhelyét nevezi meg a szerkesztő, elvileg translációról is szó lehetne. A ságvári ládikaveretet azonban még a nagy vértanú-transzlációk előtt, vagy megindulásuk idején készítették. A veret tehát korán, a 4. század utolsó harmadában, lényegében a nagy translációk megindulása előtt bizonyítja Timotheus pannóniai tiszteletét. Ezt pedig elterjedtnek is minősíthetjük, ha arra gondolunk, hogy Sirmium Pannonia Secundában, Ságvár pedig Valeria tartományban fekszik.

Egy, a témánk szempontjából lényeges transláció történt már 356-ban. Ekkor Efezusból Constantinopolisba vitték át Szent Pál tanítványának, Timótheusnak

¹⁰⁴ Brunsmid, J., VHAD 10 (1908–1909) 192, nr. 402=A.-J. Sasel, Inscriptiones Latinae, Situla 25, Ljubljana 1986, nr. 3031.

¹⁰⁵ Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában Bp., 1894, II. 238.

¹⁰⁶ Csánki D., II. 238–239; Sirmium késő császárkori topográfiájához lásd: Duval, N., Sirmium "ville impériale" ou "capitale"? XXVI corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina, 1979, 53–90.

¹⁰⁷ Althamer B.–Stuiber: Patrologia. Wien 1966, 235.

maradványait¹⁰⁸. Fel lehetne tételezni, amint azt Vladislav Popovic meg is tette, hogy ekkor kerültek Timotheus-ereklyék Sirmiumba¹⁰⁹. A ságvári ládikaveret mintha támogatná a lehetőséget, ha arra gondolunk, hogy Timotheus az apostolok viseletében és kéztartásával jelenik meg. Amint láttuk, ez azonban az ötvös mintakészletének és a korai, nem létező típusú szentábrázolásnak a következménye is lehet. Ha pedig ismerjük a transláció körülményeit, akkor egyrészt eltűnik Timotheus kiemelt jelentősége, másrészt nem tételezhető fel az ereklyerész-átszállítás. A Szent Pál-tanítvány Timotheus megnevezéseit a forrásokban, akkor lehetséges ugyan, hogy a ládikaveret szentje az apostolokra emlékeztet, azonban az MH sirmiumi bejegyzése aligha kapcsolható össze az efezusi püspökkel. A translációt Artemios *dux Aegypti* intézte, hogy az Apostolok templomában I. Constantinus császár temetőhelyét körbevevő jelképes apostolsírokból ereklye is legyen. 356-ban Timotheus, majd a következő évben András apostol és Lukács evangélista csontjait szállították át.¹¹⁰ Mivel ez meghatározott célú és a legkorábbi ereklyéátvitellek voltak, aligha tételezhető fel, hogy Nagy Konstantin temetkezési templomába szánt féltett ereklyéket szétdarabolják. Hippolyt Delehaye nem is ezt, a jól dokumentált és általa is jól ismert translációt hozta kapcsolatba a sirmiumi mártírral, hanem az antiochiai vértanút.

A legkorábbi ereklyéátvitelleknek meghatározott céljuk volt. Ez még nem az a későbbi translációs gyakorlat, amikor a szentek földi maradványait a városi közösségi bazilikákba szállították. Jól mutatja ezt a legelső ismert transláció, Szent Babylas sorsa. Gallus caesar parancsára az Antiochia melletti temetőből a Daphnéba vitték, hogy a Keleten akkor már általánosan tisztelt szent kultuszával csökkentsék az Apolló-szentély népszerűségét és látogatottságát. Ez az első transláció 354-ben történt. A szándékot és eredményét kitűnően jelzi, hogy 362-ben Julianus visszaszállíttatta Antiochiába a maradványokat¹¹¹.

A birodalom nyugati részén, Szent Ambrus tevékenységétől számítható a vértanúereklyék átvitele a temetőkből a városi bazilikákba¹¹². Az első és legfontosabb 386. június 17-én történt¹¹³. De, mint azután sok esetben máshol és máskor, nem jelentett nagyobb távolságra való szállítást, hanem csupán a kultuszgyakorlat megváltozását: a vértanúereklyék eltemetését a városban, a közösségi bazilikákban. Az ereklyetiszteletnek ez a formája és liturgikus gyakorlata, ti. az oltárba helyezés, a keleti egyházban egyáltalában nem következett be. Sirmiumnak egyébként is voltak saját vértanúi: nem is kis számban, és nem elfelejtve, hanem bazilikákkal és sírépítményekkel ünnepelve. Mindezt indokolatlan feltételezni egy ereklyéátvitelt a gyakorlat legkorábbi szakaszában. Ezért úgy látom: a jelenleg ismert források és lele-

¹⁰⁸ Timotheus, Ephesus első püspökét *apud Ephesum in monte qui vocatur Phion cum magno honore sepultus quiescit* (Ps Isidor, de ortu et obitu patrum cap. LXXXV, E. Fischer, PWRE VI². 13507. *Con. Const.* MGH AA Bd. XIII:1, 238=Seeck, Regesten I. 102. p. Chr.: *His cons. introierunt Constantinopolim reliquiae apostoli Timothei die k. Iun.*; p. Chr. 357: *His cons. introierunt Constantinopolim reliquiae sanctorum apostolorum Andreat et Lucae die V non. Mart.*, MGH AA Bd. XIII: 1,239. *Pilost.* II:2, *hist. eccl.* Bidez, 32–33, csak András apostol átviteléről tud; *Chron. Pasch.* MGH AA Bd. XIII:3, 238.; *Eptoma Chron. a.* 356. *Reliquiae apostoli Timothei Constantinopolim inveciae*, MGH AA Bd. XIII:1, 455 *Theodorus Lector* II 61 (PG 86, 213); *Acta Artemii*, PG 96, 1260. Nikolaos Mesarites (Heisenberg, 81).

¹⁰⁹ Popovic, V., *Codex Latinus Monacensis 6224*, Glas CCCXLI de l'Accademie Serbe des sciences et des arts. Classe des sciences historique Nr. 5. 1986, 54.

¹¹⁰ Heisenberg, A., *Grabeskirche und Apostelkirche – Zwei Basiliken Konstantins*, Bd. II. Leipzig 1908, 112.; *Delehaye* 1932, 55–57; *Kollwitz*, J., *Reliquiari*, *Enz.* AA I. 648.; *Vögt*, J., *Der Erbauer der Apostelkirche in Konstantinopel*, *Hermes*, 81, 1953, 113.; *Downey*, G., *The builder of the original church of the apostles at Constantinople*, *DOP* 6, 1951, 53.–; *Kötting* 1965, 18. R. Klein, *Constantius II. und die christliche Artemiushoz: Seeck, O., Artemius*, PWRE II 1444–1445.: *PLRE* I(1971), 112.

¹¹¹ *Delehaye* 1932, 54, *Kötting* 1965, 17; *Kollwitz*, J., *Antiochia am Orontes*, *RACr* I 1950, 467–.

¹¹² *Kötting* 1965, 15–.

¹¹³ *Kötting* 1965, 19; *Dassmann*, E., *Ambrosius und die Märtyrer*, *JbAChr* 18, 1975, 49.

¹¹⁴ *Fischer*, E., *Timotheus*, PWRE VI² 1351–.

tek alapján Timotheus sirmiumi vértanúságát nem szükséges bizonygatni. Egy ereklyeátvitelnek pedig semmiféle támpontja nincsen; sem az efezusi Timotheus, sem más Timotheus esetében.

További érvek is szólnak az ereklyeátvitel, illetve az efezusi Timotheus ellen. Egyrészt az MH-ban és általában a hagiográfikus szövegekben és irodalomban megjegyzik, hogy Szent Pál tanítványáról van szó, akit gyakran apostolnak is neveznek. Ilyen megjegyzés a sirmiumi Timotheusnál hiányzik.

Szent Pál tanítványának csak késői ábrázolásai maradtak. Azt azonban tudjuk, hogy idős korban halt meg¹¹⁴. Nem valószínű ezért, hogy fiatalemberként ábrázolták volna a ságvári ládikán. Ismerünk ugyan szakálltalan, fiatalabb megjelenésű Timotheus-képeket is. Ezek a fondo d'oro-kon gyakran Sixtus pápával vagy apostolokkal együtt látjuk¹¹⁵. Ez a Timotheus azonban nem a Szent Pál-tanítvány, hanem a kedvelt Róma városi szent: azzal a Timotheusszal azonos, akiknek tisztelete az ostiai úti katakombától indult¹¹⁶.

Ki volt hát ez a Sirmiumban kivégzett Timotheus? Életéről éppúgy nem tudunk semmit, mint az ugyancsak sirmiumi elítélésű Agrippinusról, Secundinusról és Basilláról sem. Ellentétben azonban ezekkel a vértanúkkal, akik csak az MH-ból ismertek, Timotheusról viszonylag jól keltezhető epigráfiai emlék is fennmaradt: a ságvári bronzvereteken. Ritka lelet ez a pannóniai vértanúkra vonatkozó források között. Epigráfiai emléke csupán Sirmiumban maradt a *Syneros* kertésznek, akiről a memoriája körül temetkezők sírfelirataikon megemlékeznek, és az újabban előkerült feliraton az Iraeneus-basilicának¹¹⁷. A ládikaveret azonban nem Sirmiumban, nem a császárváros környékén, nem is a tartományban, Pannonia Secundában, hanem a szomszéd tartomány középső vidékén bukkant fel. Ez, a Sirmiumtól távoli lelőhely legalábbis lehetőség arra a következtetésre, hogy Timotheust nemcsak Sirmiumban vagy a város körzetében tisztelték, hanem távolabbi vidéken is. Sőt: a ládikaveret alapján még tovább is juthatunk. Mivel a lemezen Timotheus kitüntetett helyen áll, Péter és Pál apostolok fogják közre, éppen a szent kiterjedt és központi sirmiumi tiszteletében kételkedhetünk. Hiszen Sirmium kiemelten tisztelt szentje *nem Timotheus volt*, hanem Iraeneus, akinek temető-basilicát építettek, és aki a Sirmium egy részén alakult középkori magyar település és prépostság névadója lett (Szenternye), továbbá Syneros, akinek sírja mellé szívesen temetkeztek a keresztények, és Demetrius, akitől a középkori magyar település a nevét kapta.

Timotheust még egy forrás említi. Erről az ún. q-evangeliumról hosszabban kell szólni, mert ez a bibliakézirat bármennyire is egyedülálló emléke a közép-Duna-vidéki kereszténységnek éppúgy, mint a késő antik-kora középkori történelmünknek, nincs feldolgozva. A kézirat a freisingi dómkönyvtár 1802-es szekularizációjával jutott a müncheni nemzeti könyvtárba, amely a 6224-es számon őrzi. A hagyomány szerint Szent Corbinianus püspök (†730) tulajdonából került a freisingi egyház birtokába. Első, tulajdonosra vonatkozó bejegyzése ugyan csak 13. századi,

¹¹⁵ Morey, Ch. R., The Goltz-glass collection of the Vatican Library, Citta del Vaticano 1959, nr. 38: *Petrus, Ippolitus, Timotheus*; nr. 55, 74, 258, 313: *Timoteus, Sustus*; nr. 344: *Paulus, Sustus, Laurentius, Ippolitus, Cristus, Timoteus*; nr. 352: *Timote*; nr. 364: *Christus, Petrus, Paulus, Timoteus, Iustus, Simon. Florus*.

¹¹⁶ Verrando, G. N., MEFRA 102 (1990) 850; a capuai S. Prisca apsisfreskójának Timotheusa ugyancsak a Róma városi vértanú (Uo.). A fondo doro-kon kívül Timotheus elfírt névalakkal (Pimopeus) megjelenik egy aranyfóliával díszített üvegphóhár oldalán is Péter, Pál, Sixtus és Florus társaságában. (Lh: Augusta Praetoria, Saint-Martin-de-Corléans-i késő császárkori temető 17. sz. sírja, Milano capitale 292. Téves ezért a Lexikon der christlichen Ikonographie VIII, 495. oldalon, az ephesusi Timotheus mellett közölt fondo d'oro-kép.

¹¹⁷ Duval, N., Sirmium ville impériale ou capitale; XXVI Corso di Cultura sull'arte Ravennate e bizantina 1979, 82– In basilica Domini n/ostri Ereni ac memoriam posuit Macedonius unacum m/atrnam suam AA MM eteვენati.

de egy másik, freisingi bibliakézirat marginális bejegyzése arra mutat, hogy a kézirat a 10. században már a dómkönyvtárban volt¹¹⁸. A proveniencia korábbi útja Corbinianus életrajzából következtethető ki¹¹⁹.

A kézirat a négy evangéliumot tartalmazza¹²⁰, a régen szokásos sorrendben: Máté, János, Lukács és Márk követi egymást. A kötet újrakötésekor a János-evangélium a végére került. A kötetből 22 lap hiányzik: legtöbb a János-evangéliumból. A szöveg Szent Jeromos előtti, régi latin fordítás. Mint ilyen, rokona a nevezetes bresciai ezüsttel írt kéziratnak (6. század), a vercellinek (4. század), és az 5. századi veronainak¹²¹. A müncheni kódex felismerése O. v. Tischendorf nevéhez fűződik¹²². A bibliafilológiában a kódex a *q* megjelölést kapta. A kézirat illuminált, és koraisága miatt számottevő érdeklődést vívott ki. Ezek nagy része azonban alig több az ábrázolások számbavételénél és leírásánál, valamint néhány mondatos értékelésnél. Az evangéliumok befejezéséhez (Máté kivételével) evangelista jelképeket festettek. Márk után oroszlánt (12v), János után a lap felső részén sast, a lap alján még egy sást kígyóval. A zárólapon egész oldalas ábrázolás: crux gemmata, tetején Krisztus-büszttel. A kereszt vízszintes szárain egy-egy madár ül; a szárákról az ómega és alfa betűk lógnak le. Szokatlan helyen, a keresztszárak metszésénél a kódex készítésére vonatkozó felirat olvasható: *Ego /Va/le/ri/ /a/nus /scr/íp/si*.

Az ábrázolás nem ritka, viszonylag jól keltezhető. A pannóniai 6–7. századi keresztény leleteket ismerők figyelmét pedig szükségtelen felhívni számos dunántúli rokonára. Mindenestre a kézirat keltezését az ábrázolás elősegítette. A kódexet az illusztrációk és az írása alapján 600 körülre kelteznek.

A kézirat lapszéli bejegyzései közül 3 származik a szövegíró kezétől, a többi második és harmadik kéztől származik; nagy részük perikópabejegyzés: Krisztus- és Mária-ünnepek mellett az egyházban általánosan ünnepelt Makkabeusok, Keresztelő Szent János, valamint az apostolok ünnepéhez jelöltek ki olvasmányt, és mint láttuk, a Máté-szakasznál az *in Thimothei et vi...* bejegyzés olvasható. Elsősorban e néhány szó indította el és segítette elő a kódex provenienciájának nyomozását. Az eredetvizsgálat kiterjedt az evangélium szövegkapcsolatainak feltárására, és a hagyomány szerinti ajándékozó, Corbinianus püspök életrajzára¹²³. Ezekre a következtetésekre egyaránt jellemző volt ugyan a szorosan a témát érintő szakszerűség, de ugyanakkor a felületes tájékozottság a kézirat hazájának történetéről és vallási viszonyairól.

Ezeknek az elsősorban liturgiátörténeti, másodsorban összehasonlító szövegkritikai és történeti vizsgálatok végeredménye a következőkben foglalható össze.

A *q* evangeliarium szövege, amely régi latin fordítás (Vetus Latina), szoros kapcsolatot mutat bizonyos arianus szövegekkel. Maximinus arianus püspök Szent János evangéliumáról szóló homiliái ugyanezen a szent János evangélium-szövegen alapulnak. Eszerint a kódex olyan szöveget őrzött meg, amely egy Duna-vidék-

¹¹⁸ Leidinger, O., Das sogenannte Evangelarium des heiligen Korbinian, in: Wissenschaftliche Festgabe zum zwölfhundertjährigen Jubiläum des heiligen Korbinian, München 1924, 99.

¹¹⁹ MGH SS rerum Meroving. VI 565.; vö. Arnold, B., Zur Vita Corbiniani, Wissenschaftliche Festgabe zum zwölfhundertjährigen Jubiläum des heiligen Korbinian, München 1924, 61.

¹²⁰ Kiadása: H. J. White, Old Biblical Texts, Nr. III. Oxford, 1888; Jülicher, A., Das Neue Testament in altlateinischer Überlieferung, Berlin 1938–1954, Bd. III–IV. Gamber, Kl., Codices liturgici Latini antiquiores, Freiburg 1968, I:2, 326–.

¹²¹ Leidinger 1924, 84.

¹²² Tischendorf, C., Deutsche Zeitschrift für christliche Wissenschaft und christliches Leben 8, 1857, 55–56.

¹²³ MGH SS rer. Merov. VI 565.

ki gót arianus közösség használatában volt 400 körül¹²⁴. A Souter kimutatta¹²⁵, hogy a q evangeliarium szoros kapcsolatban áll Origenes Máté kommentárának ugyancsak arianus latin fordításával (*Opus imperfectum in Matthaëum*). Mindebből a kézirat Duna-vidéki eredetére következtettek, annál is inkább, mert a Timotheus perikopa bejegyzésből ugyannerre az eredményre, Sirmium környékére lehetett jutni. Mivel ismert volt az illyricumi arianizmus, ismert a gótok kapcsolata Illyricumhoz, a kézirat keletkezésének és eredetének ez a helye „megnyugtatónak” látszott. E következtetések koronája Corbinianus életrajzának az a sora, ami szerint a püspök Bajorországból Rómába tartva Valerián utazott keresztül¹²⁶: a püspök útja során ráakadt a kódexre és magával vitte hazájába. A szépen hangzó elképzelésnek annyi a bökkenője, hogy a Közép-Duna-vidék történeti viszonyaira nemigen fordított figyelmet. Ha ugyanis ezeket az elképzeléseket időrendbe soroljuk, akkor a következő eseménysor adódik.

A kódex őstípusát arianus gótok használták 400 körül, valahol Illyricumban. A kézirat a vidéken használatban is maradt egészen a 600-as évekig, amikor Sirmium környékén díszes másolatot készítettek róla és feljegyezték a területen különösképpen tisztelt Timotheus vértanú ünnepét. Azután a kéziratot tovább használták a Kelet-Dunántúlon, mígnem a bajorországi chorepiscopus, Corbinianus, 716-ban Itáliába menve útba ejtette Valeriát (azaz a Kelet-Dunántúlt) is. Ott fellelvén a kódexet, magával vitte. Némi iróniával kérdezhetjük: és mit szóltak mindehhez az avarok? Ardeo Corbinianus életrajzának megjegyzése a valeriai utazásról Valeria provincia, és ezzel a Dunántúl késő antik történetének kulcsszava: Ez a megjegyzés értelmezése indított el Valeria földrajzi helyzetének meghatározásához és ennek segítségével sikerült a minden bizonnyal Aetius által a 430-as évekre Itália ÉK-i határán létrehozott, és a kelet-dunántúli Valériából áttelepített provinciálisok Valeria Media tartományához eljutni¹²⁷. Ebből a Valériából Corbinianus már könnyebben hozzáfuthatott a kódexhez.

¹²⁴ Capelle, B., Rev. Benedictine 40, 1928, 85. A kézirat liturgiátörténeti vonatkozásairól és történetéről lásd még: Morin, G., Un nouveau type liturgique d'après le livre des Évangiles, Clm 6224. Rev. Benedictine 10, 1893, 246.–9 (a pericopabejegyzésekkel).

¹²⁵ Souter, A., The Anonymous latin translations of Origen on St. Matthew and old-latin Ms q of the Gospels, Journal of Theological Studies 35, 1934, 63–65.; Mortin, G., Les Évangiles q, dits de s. Corbinien; Nouvel indice de provenance Illyrienne, Studien und Mitteilungen zur Geschichte de Benedictiner-Ordens 54, 1936, 295–.

¹²⁶ Deinde Germanorum peragrans termina, Valeriam penetrans...; a finibus Valeriae atque Noricensis Cisalpina in caput Italiae. Vita C. Corbiniani (ed. Br. Krusch, Hannover 1920), 202, 18 és 204, 10; vö.: Löve, H., Corbinians Romreisen, Zt. Bayerische Landesgeschichte 16, 1951, 408.

¹²⁷ E. Tóth, Provincia Valeria media, Acta ArchHung. 40, 1988, 107–.

IRODALOM

- BUSCHHAUSEN 1971. *H. Buschhausen*, Die Spätromischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare, Wiener Byzantinische Studien 9. Wien. 1971.
- CUSCITO 1972–73. *G. Cuscito*, I reliquiari paleocristiani di Pola, Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, 20–21, 1972–1973, 91–126.
- DINKLER 1938–1939. *E. Dinkler*, Die erste Petrusdarstellungen. Ein archäologischer Beitrag zur Geschichte der Petrusprimates, Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft 11, 1939, 1–80.
- GÁSPAR 1977. *D. Gáspár*, Neue Kästchenbeschlüsse von Ságvár aus frühchristlicher Zeit, JÖB 26, 1977, 255–257.
- GÁSPAR 1980–1981. *D. Gáspár*, Die Rekonstruktion des jüngsten urchristlichen Kästchenbeschlusses von Ságvár, MittArchInst. 10–11, 1980–1981, 117–119.
- GÁSPAR 1986. *D. Gáspár*, Römische Kästchen aus Pannonien. Anteus. MittArchInst. 15, 1986. Budapest.
- HEINTZE 1979. *H. v. Heintze*, Concordia Apostolorum, in: Theologia Crucis – signum crucis, Festschrift für Erich Dinkler zum 70. Geburtstag, Hrsg. C. Andresen–G. Klein, Tübingen 1979, 201–.
- ILAKOVAC 1978. *B. Ilakovac*, Unbekannte Funde aus Novalja, Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana 1975, StAC XXXII, Città del Vaticano.
- JÖB Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik.
- KOLLWITZ 1936. *J. Kollwitz*, Christus als Lehrer und die Gesetzübergabe an Petrus in der konstantinischen Kunst Roms, RQ 44, 1936, 45–.
- Milano capitale Milano capitale dell'impero romano, 186–, 402 d. c., Milano 1990
- NIKOLASCH 1969. *Fr. Nikolasch*, Zur Deutung der "Dominus-legem-dat"-Scene, RQ 64, 1969, 35–73.
- RADNÓTI 1939. *A. Radnóti*, Római kutatások Ságváron ArchÉrt 52, 1939, 148–164.
- SCHUMACHER 1959. *W. N. Schumacher*, "Dominus legem dat", RQ 54, 1959, 1–39.
- SOPRONI 1978. *Der spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Budapest 1978.
- SOPRONI 1985. *S. Soproni*, Die letzte Jahrzehnte des pannonischen Limes, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38, München 1985.
- SOTOMAYOR 1984. *M. Sotomayor*, Petrus und Paulus in der frühchristlichen Ikonographie, in: Spätantike und frühes Christentum, Frankfurt a. M. 1984, 199–210.
- StAC Studi di Antichità Cristiana
- TÓTH 1975. *E. Tóth*, A késő római belső pannóniai erődök kérdéséhez. Előzetes jelentés az 1971–1974. évi ságvári ásatásokról, SMK 2, 1975, 183–189.
- TÓTH 1988. *E. Tóth*, Provincia Valeria Media, Acta ArchHung 40, 1988, 126–.
- TÓTH 1987–1988. *E. Tóth*, Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása 1981–1986, Eredmények és vitás kérdések, ArchÉrt 114–115, 1987–88, 22–61.
- TÓTH 1991. *Tóth E.*, Templum provinciae Tácon? A Tapolcai Múzeum Közleményei 2, 1991.
- TÖRÖK 1986. *L. Török*, An early Christian silver reliquary from Nubia, FsFr. W. Deichman Studien zur spätantiken Kunst, Römisch-germanischen Zentralmuseum, Monographien 10:3, Bonn 1986, III. 59–65.

ALTCHRISTLICHE KÄSTCHENBESCHLÄGE AUS SÁGVÁR

Im runden, östlichen, aus der II. Periode stammenden Seitenturm des westlichen Tores in der spätrömischen Festung von Ságvár erschlossen wir eine Müllgrube, aus der außer verschiedenen, eisernen Gebrauchsgegenständen und Fensterglasbruchstücken Kästchenbeschläge ans Tageslicht kamen. Wir fanden ein aus Bronzeblech gefertigtes Schöpfgefäß mit Stiel, einen Eisenlöffel und eine kleine, aus zwei Teilen bestehende Bronzebüchse vor, in deren Inneren die Spuren einer geschmolzenen Versilberung noch festgestellt werden konnten. Die Gegenstände kamen in zugrunde gegangenen Zustand in die ursprünglich wahrscheinlich nicht für diesen Zweck ausgeworfene Grube. Die II. Periode der den militärischen Nachschub als Hauptaufgabe versiehenden Festung wurde mit aller Sicherheit nach 374 erbaut. Infolge der Störung der Schichten konnten keine weiteren chronologischen Beobachtungen angestellt werden. Da Valeria von den Römern um 430 aufgegeben wurde, dürfte man diese Grube vor diesem Zeitpunkt ausgegraben haben, möglicherweise um die Spuren der Kriegsverwüstungen wegzuräumen.

In der Grube stießen wir auf zwei völlig gleiche, vom selben Prägestock heruntergekommene, aus Bronzeblech erzeugte, getriebene Beschläge. Auf diesen finden sich in einem rechteckförmigen, umrahmten Feld drei stehende Figuren: der bei ihrem Kopf sichtbaren Inschrift nach Petrus, Timotheus und Paulus, also die zwei Hauptapostel und ein gewisser Timotheus. Im vorliegenden ersten Teil der Abhandlung führe ich die ikonographische Untersuchung der Kästchenbeschläge durch. Im II. Teil befasse ich mich mit der Identifizierung des Timotheus.

Die gegenwärtige Länge der Kästchenbeschläge beträgt 23,5 cm. An beiden Platten fehlt das rechtseitige vierte Feld. Da es keinerlei Holzreste zum Vorschein gekommen sind, bleibt ihre Rekonstruktion insofern problematisch, da wir nicht wissen, ob sie auf ein oder auf zwei Kästchen montiert waren. Die Größe der Bildfelder beträgt 93×61 mm. Die Beschläge gehören also in die Gruppe der spätzeitigen Kästchenbeschläge von großem Bildfeld, die sich in die zweite Hälfte des 4. Jh. datieren läßt. Die Tracht entspricht der der Apostel: sie waren mit Tunika und Palla bekleidet. Der Saum der Palla war gestickt.

Die Besonderheit der Darstellungen ist die in der rechten Hand des Apostels Petrus herunterhängende, entfaltete Schriftrolle. Die Darstellung läßt sich aus dem Bildtyp der *Traditio legis* ableiten. Der Goldschmied interpretierte aber die Manifestation des christlichen Gesetzes im Gegensatz zur heutigen Auffassung so, daß der Herr die Schriftrolle dem Petrus übergab. Nur so kann die entfaltete Rolle in der Hand des Apostels Petrus verstanden werden, mit der der Goldschmied ausschließlich Petrus charakterisieren wollte.

Endre Tóth

A TISZANÁNA – ÓNÁNAI ÁSATÁS

PARÁDI Nándor

Ismert megállapítás, hogy a régészeti lelőhelyek és leletek legtöbb károsodását és pusztulását a nagy területre kiterjedő, nagyarányú földmunkák okozzák. Ez ment végbe a múlt században elkezdett Tisza-szabályozáskor, a hosszú védőgátak, átvágások, az új főmedrek és csatornák építésekor¹.

A korábban keletkezett károk és pusztulás elkerülésére, a század hatvanas éveit legnagyobb vízepítészeti létesítményének, a második Tiszai Vízlépcső építésének megkezdése előtt, a munkákkal érintett terület terepbejárása és szemrevételezése után került sor a középkori Tiszanána maradványai feltárására².

A lelőhely. Az ásatás előzményei

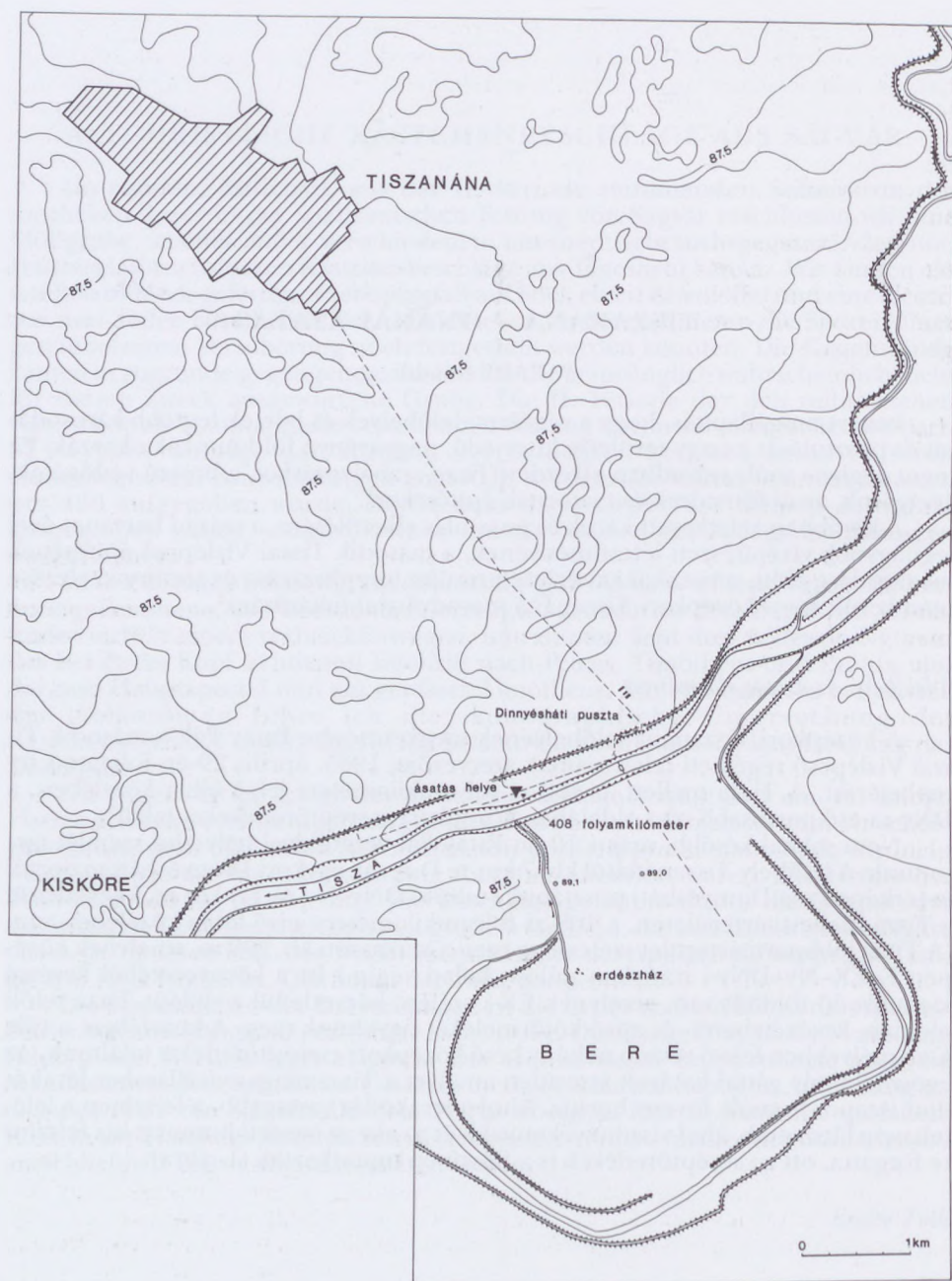
A középkori Tiszanána lelőhelyének megkeresésére Patay Pál, a második Tiszai Vízlépcső régészeti feltárásainak szervezője, 1965. április 29-én folytatott terepbejárást. A Tisza mellett, a 408-as folyamkilométert jelző tábla közelében, a DNy-ra eső partosabb rész oldalában középkori cseréptöredékeket talált³.

Nem sokkal később, május 10-én Patay Pál vezetésével helyszíni szemlét tartottunk. A lelőhely Tiszanánától kb. 7 km-re D-re, az egykori Dinnyésháti majortól (a térképen ma Dinnyésháti pusztának említik) DNy-Ny-ra 1,3 km-re, közvetlenül a Tisza melletti árterületen, a 408-as folyamkilométert jelző tábla közelében van. (A Tisza jobbparti árterület szélessége ezen a szakaszon kb. 200 m, amelynek közepén É-ÉK-Ny-DNy-i irányban dűlőút halad végig.) Itt a környezetéből kevésbé kiemelkedő földhát van, amelynek ÉK-i szélén, közvetlenül a dűlőút Tisza felőli oldalán, kevés habarcs- és apró kőtörmeléket figyeltünk meg. A közelében, a tőle K-re mélyebben fekvő részen néhány késő középkori cseréptöredéket találtunk. Az egész lelőhely gáttal határolt árterület, amelyet a Tisza magas vízállásakor lerakódott iszapos homok, fövény borítja. Ahol a lerakódás vastagabb, a felszínen a leletek nem látszottak, ahol viszont vékonyabb és az eke az eredeti humuszt is a felszínre forgatta, ott a cseréptöredékek is a felszínen mutatkoztak (1. ábra).

¹ Kórek 1973. 1.; Kórek 1974. 247.

² Kórek 1973. 2–5.

³ MNM Régészeti Adattár, jelzete: V. 69/1966. Patay Pál jelentése az 1965. április 29-i tiszanánai kizsárlásról.

1. ábra
Abb. 1

Térképrészlet az ásátás helyével
Kartendetail mit der Stelle der Ausgrabung

Az 1965. évi próbaásatás

A helyszíni szemlén megfigyeltek alapján 1965 júliusában a 408-as folyamkilométer oszlopának közelében próbaásatásba kezdtünk. A munkát az alacsony földháttnak azon a részén kezdtük el, ahol a felszínen kevés habarcs- és apró kötőrmelék látszott. Itt reméltük, hogy rábukkanunk a falu templomának maradványára. A kijelölt és kiásott kutatóárkokban és kis szelvényekben megtaláltuk a középkori templom alapozásárkát, mellette pedig a temető sírgödrei rajzolódtak ki; közülük a nyári árhullám miatti magas talajvízszint fölött 5 sírt tudtunk kibontani (1–5. sír).

A próbaásatás eredményeként a templom alaprajzát és megközelítőleg méretét is meg tudtuk állapítani. Szentélye a nyolcszög három oldalával záródott. A hajó és a szentély ÉNy-i falához két helyiség alapozása csatlakozott; a nagyobbik, a szentély melletti, a templom sekrestyéje lehetett. Az alapozásárok átlagos mélysége 60 cm volt⁴.

Az 1966. évi ásatás

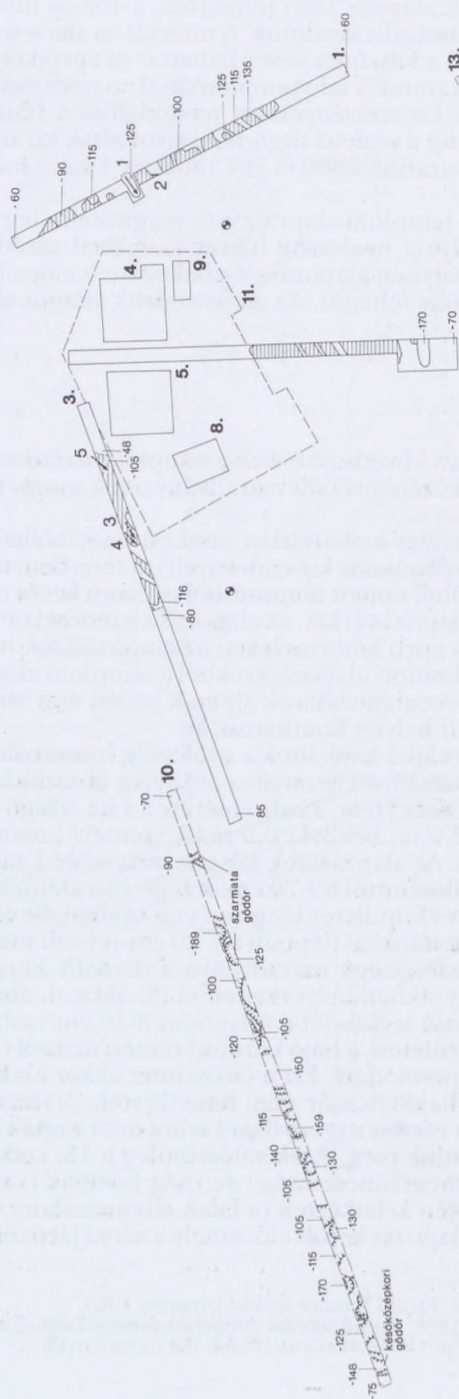
Az eredményes próbaásatás után a következő évben a templommaradvány teljes feltárására és a környezetében a középkori falu maradványainak megkeresésére került sor⁵ (2., 3. ábra).

A 27,5 m hosszúságú és 15 m széles szabálytalan ötszögű nagy szelvényben (mely magába foglalta az előző évi próbaásatás kis szelvényeit), a templom maradványait teljesen fel tudtuk tární. A kőből épített alapozásból egészen kevés maradt meg. Legnagyobb részében csak az alapozás árkat, az alapozás kiszélesedésekor visszamaradt földdel keveredett habarcsos apró kötőrmelék, az alapozásárok betöltését találtuk meg és bontottuk ki. A kibontott alapozásárokból a templom alaprajzát jól meg lehetett állapítani (3. ábra). Az alapozásárok aljának szélén és a sarkában egy-egy kisebb kötőredéket az eredeti helyén bonthattuk ki.

A négyzethez közelálló téglalap alakú hajójához a nyolcszög három oldalával záródó, támpillérel nélküli, a hajó hosszához viszonyítva aránylag hosszúknak szentély csatlakozott. A templom teljes hossza 16 m, a belső mérete 14 m. A hajó hossza belülről 7,8 m, szélessége kívülről 8,9 m, belülről 6,9 m. A szentély hossza 7 m, szélessége kívülről 7 m, belülről 5 m. Az alapozásárok átlagos szélessége 1 m, mélysége a felszín alatt 40 cm-re levő padlószinttől 60–70 cm. A hajó és a szentély találkozásánál a diadalívnek 88 × 80 cm-es falpilléres kiugrása volt. A diadalív átmérője 3,5 m. A szentély a hajónál egy lépcsőfokkal (lépcsővel), 20 cm-rel volt magasabban. A kőből épített lépcső 50 cm szélességű maradványa a diadalív kiugró két falpillére között, DNy-i szélükkel egy síkban helyezkedett el (3. ábra, 4. ábra 1–2, 5. ábra 1–2, 6. ábra 1). A templomhajó legkésőbbi, átlagosan 8–10 cm vastagságú sárga agyagos járósíntje nagyobb területen, a hajó középső részén maradt meg, és a szentély lépcsőjének az aljához kapcsolódott. Ezt a járósíntet akkor alakították ki és használták, amikor a templomhajóban már nem temetkeztek. A sárga agyagos járósíntet ugyanis a megmaradt részen sírgödrökkel sehol nem vágták keresztül. Rajta több tüzelésnyomot figyeltünk meg. Ezek valószínűleg a 18. században, a templom egyházi használatának megszűnése után, de még falainak (vagy legalábbis egy részének) fennállása idején keletkeztek (a falak elbontásakor). A hajó ÉK-i sarkában 50 cm vastagságú kőalapozás került elő, amely a sárga járósínt alatt

⁴ MNM Régészeti Adattár, jelzete: V. 69/1966. Parádi Nándor ásatási jelentése 1965.

⁵ MNM Régészeti Adattár, jelzete: XXII. 306/1966. Parádi Nándor ásatási jelentése a Tiszanána-ónánai ásatásról 1966.

1965-ben kiásott kutatóárok és szelvények határa 1.-9.
 1966-ban kiásott kutatóárok és szelvények határa 10.-14.

1965-ben kibontott sírok 1-5

szelvények falja

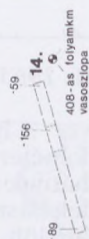
szelvények

-70 kiásott mélység

5. bemérési állapont

0 10m

2. ábra Ásatási helyszínrajz
 Abb. 2 Planzeichnung der Ausgrabung

kb 25 cm mélységig terjedt. Ez az alapozás nem volt kötésben a templomalapozás köveivel, tehát annál később épült. Mérete alapján valószínűleg szószek alapozása volt (3. ábra, 4. ábra 1–2, 6. ábra 1).

A szentély járószintjét a szentélylépcső magasságában, nagyjából az a sötétbarna agyagréteg mutatta, amelyet az ásatás területén, a homokos, fővenyes ártéri feltöltődés alatt figyeltünk meg. A szentélyben levő sírgödrök feltöltődésében azonban ebben a magasságban nem rajzolódott ki világosan. A szelvény két metszetfalából is megállapítható volt, hogy a templom falait nagyrészt a Tisza szabályozása előtti időben bontották szét. Ezt bizonyítja, hogy a szétbontásból származó apró habarcs- és kőtörmelékréteg fölött a Tisza áradásától származó homokos főveny(réteg) húzódott végig.

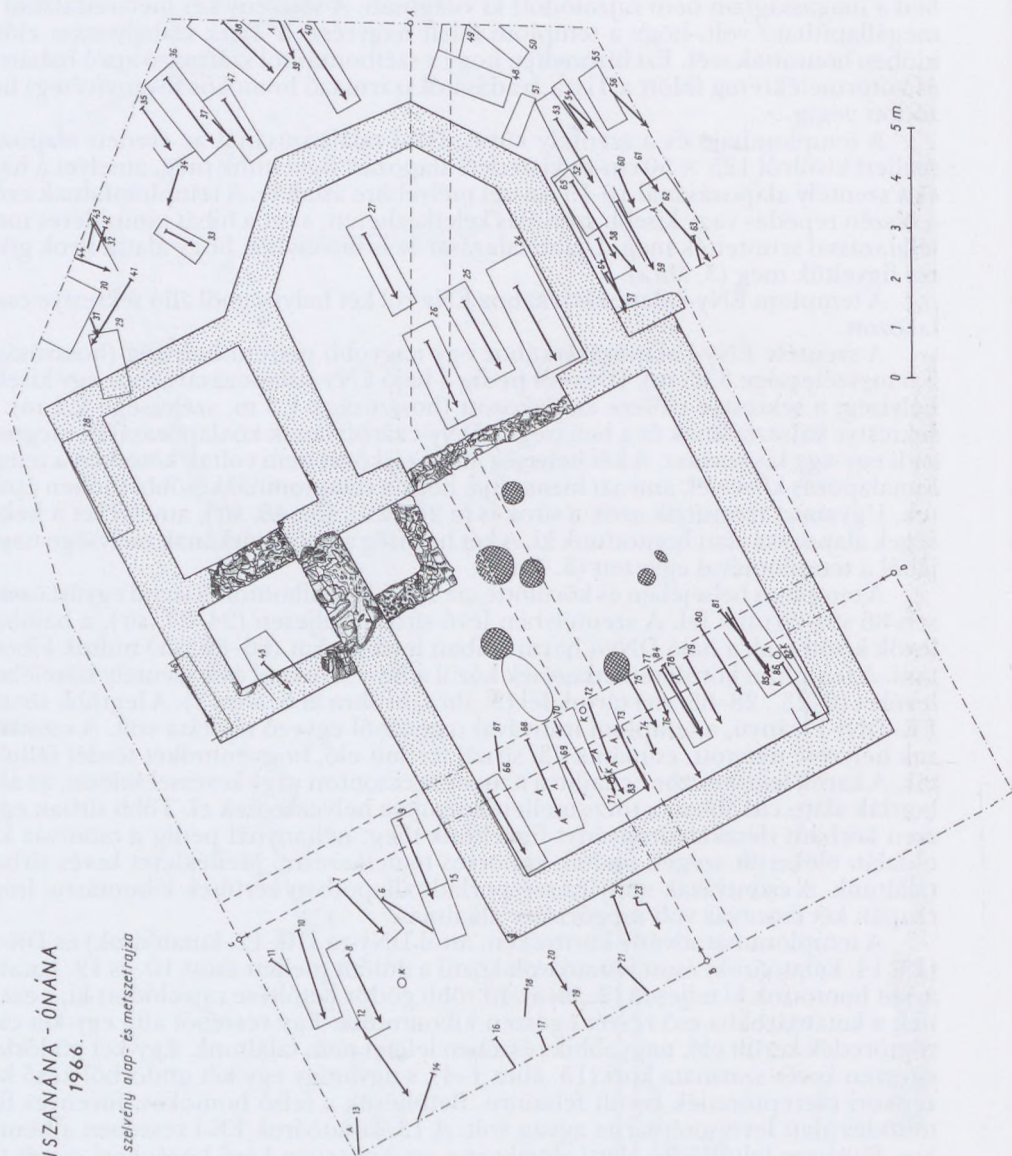
A templomhajó és a szentély külső, DK-i találkozásánál az eredeti alapozás mellett kívülről 125 × 50 cm-es kiszedett alapozást figyeltünk meg, amelyet a hajó és a szentély alapozásánál 10–15 cm-rel mélyebbre ástak le. A templomfalnak ezen a részén repedés vagy kisebb szétválás keletkezhetett, s ezt a hibát támpilléres melléfalazással szüntették meg. Újabb falazását az is bizonyítja, hogy alatta sírok gödrét figyeltük meg (3. ábra).

A templom ÉNy-i alapozásárákához ÉNy-ról két helyiségből álló sekrestye csatlakozott.

A szentély ÉNy-i alapozásárákához egy nagyobb méretű helyiség (hosszúsága 3,5 m, szélessége 3,05 m), DNy-ról pedig a hajó ÉNy-i alapozásárákhoz egy kisebb helyiség, a sekrestye előtere csatlakozott (hosszúsága 1,8 m, szélessége 2,2 m). A sekrestye válaszfalának és a helyiségek DNy-i zárófalának kőalapozásából megmaradt egy-egy kis szakasz. A két helyiség alapozáskövei nem voltak kötésben a templomalapozás köveivel, ami azt bizonyítja, hogy a templomnál későbbi időben épültek. Ugyanezt tanúsítják azok a sírok is (a 28., 29., 45., 46. sír), amelyeket a helyiségek alapozása alatt bontottunk ki. A két helyiség alapozásárákának mélysége nagyjából a temploméval egyezett (3. ábra).

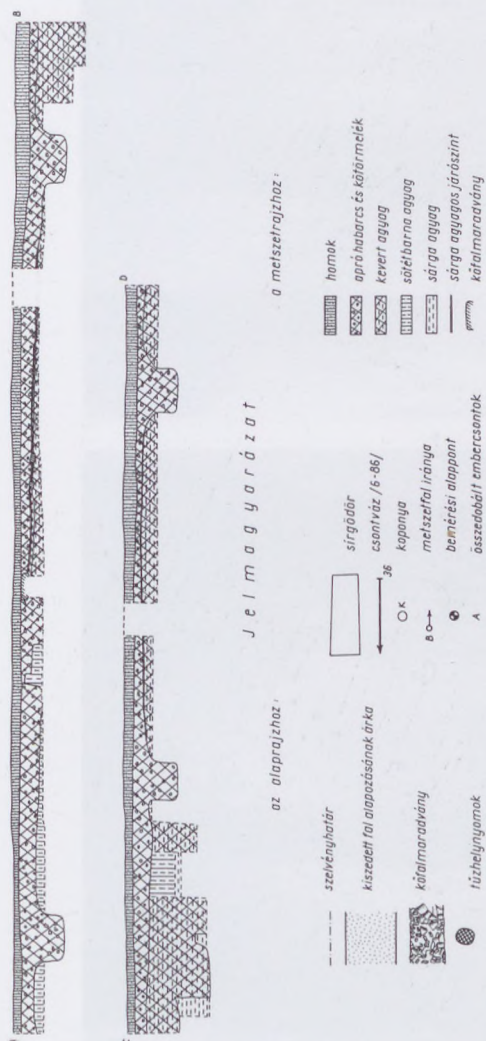
A templom belsejében és körülötte, az 1965-ben kibontott 5 sírral együtt összesen 86 sírt tártunk fel. A szentélyben levő sírokat teljesen (24–27. sír), a hajóban levők közül csak a hajó DNy-i harmadában levő sírokat (66–86. sír) tudtuk kibontani. A templom körüli temetkezések közül a Ny-i saroknál és a szentély közelében levőket (6–23., 28–65. sír) tártuk fel (3. ábra, 5. ábra 2, 6. ábra 2). A legtöbb sírnak ÉK–DNy-i irányú, a templom irányával nagyjából egyező tájolása volt. A csontvázak helyzete nyújtott, csupán a 23. sírnál fordult elő, hogy mindkét térdét felhúzták. A karok legtöbbször behajlítva a medencecsonton vagy kevésfelül, az alsó bordák alatt, ritkábban a törzs mellett kinyújtva helyezkedtek el. Több sírban egészen korhadt deszkamaradványt figyeltünk meg, néhányánál pedig a csontváz két oldalán előkerült szegek utaltak koporsós temetkezésre. Mellékletet kevés sírban találtunk. A csontvázak annyira szétporladt állapotban kerültek kibontásra, hogy csupán két csontváz volt megőrzésre alkalmas.

A templommaradvány környékén, attól DNy-ra (10, 12. kutatóárok) és DK-re (13, 14. kutatóárok) ásott kutatóárok közül a dűlőút mellett ásott 10. és 12. kutatóárkot bontottuk ki teljesen (2. ábra). Itt több gödör betöltése rajzolódott ki, s ezeknek a kutatóárokba eső részét egészen kibontottuk. Egy részéből alig egy-két cseréptöredék került elő, nagyobbik részében leletet nem találtunk. Egy-két gödörből egészen kevés szarmata kori (13. ábra 1–4), s ugyanígy egy-két gödörből késő középkori cseréptöredék került felszínre. Betöltésük a felső homokos, fővenyes feltöltődés alatt levő sötétbarna agyag volt. A 13. kutatóárok ÉK-i részében a homokos, fővenyes feltöltődés alatti sötétbarna agyagrétegen késő középkori cseréptöredékeket találtunk. Mindegyik kutatóárokban legfelül a Tisza áradásától és elöntésétől származó fővenyes feltöltődés húzódott végig, s a metszetfalakon meg lehetett figyelni, hogy a Tisza-szabályozás előtti terepformák megváltoztak (3. ábra).

TISZANÁNA - ÓNÁNA
1966.

11. szelvény alap- és metszrajza

3. ábra A kiásott templommaradvány alap- és metszetrájkája
Abb. 3 Grundriß und Schnittzeichnung vom ausgegrabenen Kirchenrest

4. ábra

Abb. 4

1. A templom kibontott alapozásárka és kőalapozása a tanúfallal Ny-DNy-i irányból; 2. A templom kibontott alapozásárka és kőalapozása Ny-DNy-i irányból
1 Gründungsgraben und Steingrundwerk der Kirche mit der "Zeugenmauer" aus der Richtung West-Südwest. 2 Gründungsgraben und Steingrundwerk der Kirche freigelegt, aus der Richtung West-Südwest

5. ábra

1. A templom kibontott alapozásárka a tanúfallal K-ÉK-i irányból; 2. A szentély alapozásárka a szentélyben kibontott sírgödrökkel K-ÉK-i irányból

Abb. 5

1 Ausgegrabener Gründungsgraben der Kirche mit der "Zeugenmauer" aus der Richtung Ost-Nordost. 2 Gründungsgraben des Sanktuariums mit den im Sanktuarium freigelegten Todesgruben aus der Richtung Ost-Nordost

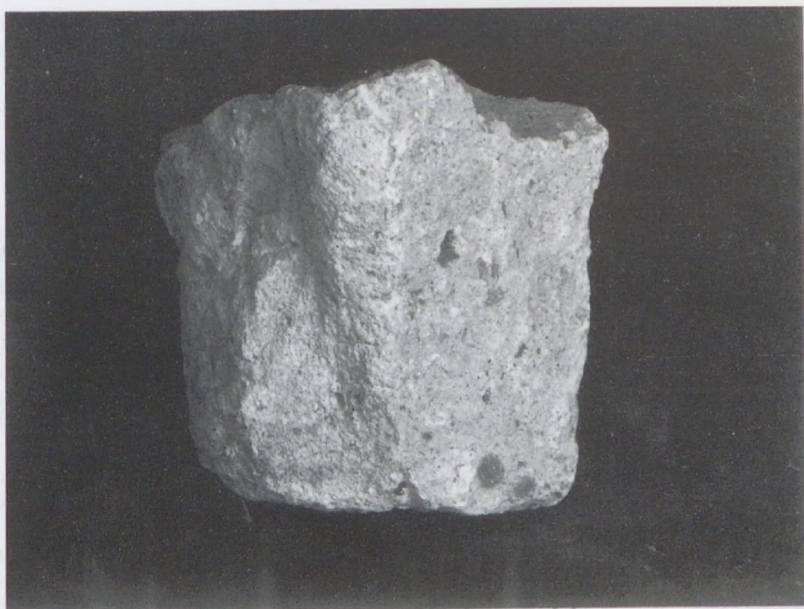

6. ábra

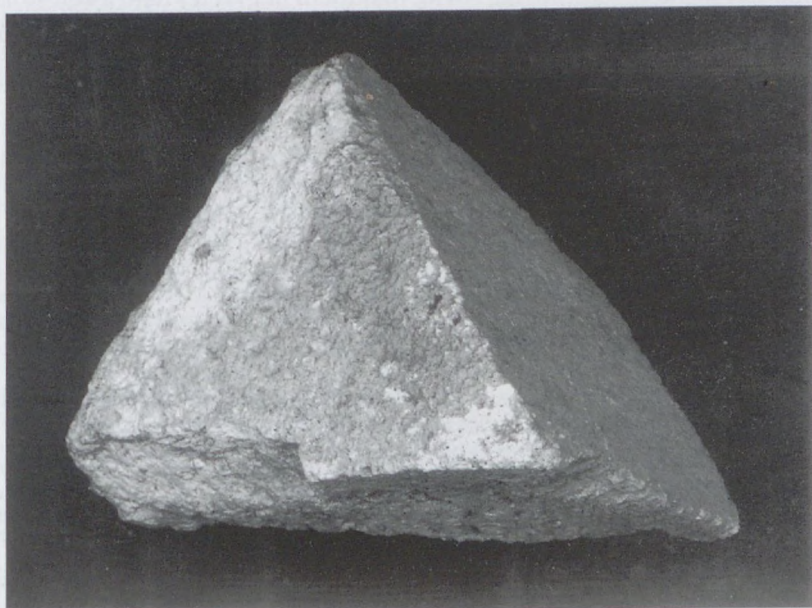
1. A templomhajó ÉK-i és a szentély DNy-i része a szentélylépcső, a szószék és a sekrestye melletti helyiség alapozásmaradványával ENy-i irányból; 2. A hajó DNy-i részében kibontott sírok DNy-i irányból

Abb. 6

1 Nordöstlicher Teil des Kirchenschiffes und südwestlicher Teil des Sanktuariums mit den Gründungsresten der Sanktuariumstreppe, der Kanzel und des Raumes neben der Sakristei aus der Richtung Nordwest. 2. Die im südwestlichen Teil des Kirchenschiffes freigelegten Gräber aus der Richtung Südwest.

1

2

7. ábra
Abb. 7

1. Gótikus bordaindítás kötőredéke; 2. Ablakkeret (?) kötőredéke
1 Steinbruchstück des gotischen Rippenbeginns. 2 Steinbruchstück eines Fensterrahmens
(?)

A magasabban fekvő templommaradványra és közvetlen környékére vékonyabb (kb. 20–25 cm) sávban, míg a körülötte levő, mélyebben fekvő részekre vastagabb (pl. a 13. kutatóárok DNy-i részére 110 cm vastagságban) homokos, fövenyes réteg rakódott rá. A Tisza-szabályozás utáni, ismétlődő árterületi előöntéssel a terület felszíne a feltöltődéssel kiegyenlítődött.

A templom

Az ásatás során feltárt templom alapozásmaradványából és kibontott alapozásárkából az egykori épületről keveset lehetett megállapítani. Az egyhajós, a nyolcszög három oldalával záródó szentélyű, támpillér nélküli templom alapozását és valószínűleg falát is kőből vagy kevés téglával kevert kőből építették⁶.

Egy-két faragott kőtöredék előkerülése arra utal, hogy faragott építészeti részletei is lehettek. Az egyik, nagyjából háromszög alakú töredéknek a hegyesszögben található két oldala közül az egyik simára faragott és elképzelhető, hogy ablakkeret alsó, esővízvetője volt (7. ábra 2).

A másik kőtöredék faragása és kopott profilja arra utal, hogy gótikus bordaindítás köve (gyámköve) lehetett és arra kell gondolnunk, a templom szentélye esetleg boltozott volt⁷ (7. ábra 1).

Az alaprajzot vizsgálva kitűnt, hogy az általában ismerttől, kisebb eltérések mutatkoztak. A templom téglalap alakú hajója a négyzet alakhoz áll közel, a szentélye pedig hosszúkas alaprajzú; hosszúsága majdnem eléri a hajó hosszát. A gótikus építészeti kutatás, a hasonló alaprajzú emlékekről megállapította, hogy a meghosszabbított szentély, az aránylag rövid, majdnem négyzetes hajó a kolostori templomokat jellemzi és a prédikáló rendi templomok jellegzetes elrendezése érvényesül, vagy azok hatása látszik rajtuk⁸. A következőben azt kell megnéznünk, hogy az ónánaihoz hasonló alaprajzú és arányú templomot ismerünk-e? A másik kérdés, hogy mikor építhették.

Az ország középső és Ny-i részének tanulmányozott korai gótikus (13. század második fele–14. század első fele) templomai⁹ arányaiban az általunk feltárttal nem egyeznek. A legközelebbi – elsősorban alaprajzi – párhuzamait tovább kellett keresni. A Felső-Tisza vidékén találtunk néhány olyan templomot, amelyet az ónánai értékeléséhez fel tudtunk használni. A beregdaróci és a túrricei református templom alaprajza és mérete is hozzá hasonló. A beregdaróci a 15. században (1423., 1436.) említik¹⁰ a túrricei építést a 16. századra keltezik¹¹. Ide sorolhatjuk még a komorói református templomot is, amelyet az 1744. évi kimutatásban fatemplomnak említik, s a helyére 1784–1809 között valószínűleg a korábbival egyező alaprajzú, gótikus kőtemplomot építettek¹².

Az ónánaihoz részben hasonló alaprajzú szamosbecsi református templomot a 15. század második felében építettek. A szentélye ennek egykor boltozott volt. A sérült boltozat lebontása után a szentély támpilléreit is elbontották¹³.

⁶ Az ásatáson, a töredékek mellett, egyetlen, nagyjából ép téglát találtunk. Ennek mérete: hosszúsága 28 cm, szélessége 17,5 cm, vastagsága 5 cm. A többi töredékes téglát teljes hossza nem mérhető. A szélességük és vastagságuk viszont az előbbi mérettel egyezik.

⁷ A Szabolcs-Szatmár megyei gótikus templomoknál a szentély boltozása a XV. században válik általánossá, a hajó pedig csaknem mindenütt sík mennyezetű maradt. *Entz* 1986. 190.

⁸ Gerevich 1956. 146., 148.

⁹ Kozák 1984. 73–112.

¹⁰ Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. 304–305., 180. kép.; Az újabb kutatás rövid ismertetése: *RégFüz* 1993. 72–73.

¹¹ Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. 323–324., 203. kép.

¹² Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II. 397., 490. kép.

¹³ Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. 375., 278. kép.

A Pest megyei Kóka rk. templomának újjáépítése előtt Dummer Emánuel váci kőművesmester 1803-ban készült tervrajzán jól látható az eredeti gótikus templom alaprajza¹⁴, amelyen az ónánaihoz közelálló méretek és arányok ismerhetők fel. Régészeti feltárásból említhetjük a középkori Szer, a 12. századi román korinál nagyobb gótikus plébániatemplomának kikövetkeztethető alapozásmaradványát¹⁵, amelynek építési idejét ásatója a 14. századra keltezte¹⁶.

Az áttekintett építészeti emlékek segítségével annyit megállapíthattunk, hogy az ónánaihoz hasonló alaprajzú és arányú templom nem lehetett gyakori, viszont úgy látszik, hogy az ország nagyobbik részén megtalálhatók voltak. Annyi azonban elfogadhatónak látszik, hogy a korai gótika emlékei közé nem tartozott, hanem inkább a késő gótika, a 15. század közepe, vége építményeihez sorolható. A templom építészeti jellemzői; a négyzethez közelálló téglalap alaprajzú hajó, a hajó hosszúságát megközelítő hosszúságú szentély, a támpillérek teljes hiánya, és az ezzel összefüggő sík mennyezet a hajónál, és nagy valószínűséggel a szentélynél is; aránylag nagy alapterülete, mérete: Mindezt együttesen a késő gótikus falusi templomépítészet egyik változatának, talán típusának is tekinthetjük.

A feltárt sírok leírása

1. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 125 cm, sz.: 80 cm, h.: 200 cm. A csontváz h.: 160 cm. Irányítása: 122°. Nyújtott csontváz. Koponyája felfordult helyzetben volt, a csigolyákhoz csatlakozó része van felül. Allkapcsa is ugyanígy felfordult helyzetben fekszik. Bal karja a törzse mellett, jobb karja a medencecsont felett az alsó bordákon helyezkedik el, a felső karcsonthoz derékszögben behajlítva. A jobb felső karcsont felső vége átcúszott a bal felső karcsont alá. A jobb combcsont a medencecsont forgójából kifordult. A csontváz mindkét oldalán 4-4 helyen (a koponyánál, medencecsontnál, térdcsontnál és a lábfej csontjainál) 1-1 koporsószegeg került elő.

2. sír. Nő(?). Bolygatott. A sírgödör m.: 75 m. A csontváz mérhető h.: 65 cm. Irányítása: 5°. Nyújtott csontváz. A csontváz felső és alsó része hiányzik, csak az alsó bordák, csigolyák, bal felső karcsont, medencecsont és a jobb combcsont töredéke (felső 2/3-a) maradt meg. A többi részét újabb temetkezéssel vághatták el.

3. sír. Nő. Bolygatott. A sírgödör m.: 130 cm. A csontváz h.: 115 cm, a megmaradt térdcsontig. Irányítása: 123°. Nyújtott csontváz. Koponyája kissé balra fordult. Állkapcsában a foggyökerek teljesen felszívódtak. Mindkét karja a medencecsonton van hajtvva. Csak a jobb combcsontja található a helyén, bal combcsontja és az alsó lábsontok hiányoznak. Valószínűleg későbbi temetkezéssel dobták ki. Melléklete nem volt.

4. sír. Gyermek. Bolygatott. A sírgödör m.: 140 cm. A csontváz mérhető h.: 40 cm, az alsó csigolyákig. Irányítása: 125°. Nyújtott csontváz. Koponyája balra fordult, csak a felső része van meg. A csigolyák és a bordák a helyükön találhatók, a medencecsonttól lefelé a többi része hiányzik. Mindkét karja a törzse mellett feküdt. A csontváz alsó részét újabb temetkezéssel vágják át. Melléklete nem volt.

5. sír. Neme bizonytalan. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 117 cm. A csontváz mérhető h.: 81 cm, a medencecsontig. Irányítása: 137°. Nyújtott csontváz. Koponyája kissé jobbra fordult. Csak a medencecsont felső részéig került kibontásra, a többi a 3. kutatóárok ÉNy-i falában van. Jobb karja a medencecsonton van hajtvva, bal karja is, az ujjcsontokból megállapíthatólag ugyanígy a medencecsonton feküdt.

6. sír. Nő. Bolygatott. A sírgödör m.: 98 cm. A csontváz mérhető h.: 115 cm. Irányítása: 145°. Nyújtott csontváz. Koponyáját és bal vállát a 9. sír gödrével vágják el. Karok a törzs mellett helyezkedtek el.

7. sír. Férfi. Bolygatatlan. A csontváz mérhető h.: 143 cm, koponyájától a lábszárcsont közepe tájáig. Irányítása: 130°. Nyújtott csontváz. Koponyája kissé balra előrecsúszott. Karok a törzs mellett helyezkednek el. A csontváz alatt 4 koporsószegeg került elő.

¹⁴ Pest megye műemlékei I. 461–462., 417. kép.

¹⁵ Horváth 1974–75. 348., 5, 9. kép.

¹⁶ Horváth 1974–75. 360.

8. sír. Nő. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 168 cm. A csontváz h.: 152 cm. Irányítása: 110°. Nyújtott csontváz. Koponyája a váz tengelyében helyezkedik el. Bal karja a törzs mellett, jobb karja a medencecsont fölött van. Az állkapocs alatt és a medencecsonttól számított hatodik csigolyáról összetört állapotban huzalból készült kapocs került elő. A bal combcsont mellett és a medencecsonttól 50 cm-re összetört koponya darabjai látszanak. A sírból 12 koporsószeg került elő.

9. sír. Valószínűleg férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 143 cm, sz.: 56 cm. A csontváz h.: 169 cm. Irányítása: 105°. Nyújtott csontváz. Koponyája széttört állapotban került elő. A csigolyák és a lábcsonatok kivételével kibontáskor az egész csontváz szétporladt. Kibontásakor a szétporladt kulcscsonttól 5 cm-re a láb felé rozsdás kerek vaslemezke (gomb?) került elő. A csontváz koponyája alatt kisgyermek csontváza helyezkedik el (15. sír).

10. sír. Gyermekek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 145 cm, sz.: 63 cm. A csontváz h.: 132 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Koponyája összetört állapotban került elő. Bal karja a törzs mellett, jobb karja a medencecsontra van hajtva. A sírból 5 koporsószeg került elő.

11. sír. Bolygatott. A sírgödör m.: 115 cm. A csontváz mérhető h.: 59 cm, a sarokcsonttól a combcsont felső végéig. Irányítása: 150°. A sírt a 10. sírral vágták keresztül, s csak az alsó lábcsonatok és a bal combcsont egy része maradt meg.

12. sír. Férfi. Bolygatott. A sírgödör m.: 135 cm a csontváz h.: 170 cm. Irányítása: 115°. Nyújtott csontváz. Koponyája jobbra fordult. Mindkét karja a medencecsont fölé van hajlítva. Jobb lábcsonkját a 8. sírral megbolygatták.

13. sír. Bolygatott. A sírgödör m.: 170 cm. A csontváz mérhető h.: 48 cm, a combcsontok hosszúsága. Irányítása: 95°. A szelvény DNy-i faláig csak a combcsont került elő, a lábcsonatok bolygatott állapotban.

14. sír. A sírgödör m.: 195 cm. A csontváz mérhető h.: 95 cm, a bal medencecsontig. Irányítása: 80°. Nyújtott csontváz. A szelvény Ny-i falából csak a lábcson, a bal combcsont és a jobb combcsont részlete látszik ki. Mellette mindkét oldalán szétdobált csontok (lábcsonatok és medencecsontok) helyezkednek el.

15. sír. A sírgödör m.: 155 cm, sz.: 60 cm, h.: 115 cm. A 9. sír alatt 10 cm-re kisgyermek csontváza volt. Annyira szétporladt állapotban, hogy irányítását sem lehetett pontosan megállapítani. A sírgödör irányítása: 115°.

16. sír. A sírgödör m.: 162 cm. A csontváz mérhető h.: 58 cm, a combcsont közepe tájától a bokacsontig. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. A DNy-i szelvényfalból a lábcson és a combcsont alsó része látszik.

17. sír. A sírgödör m.: 153 cm. A csontváz mérhető h.: 36 cm, a lábcson hosszúsága. Irányítása: 105°. Nyújtott csontváz. A DNy-i metszefalából csak a lábcsonatok látszanak.

18. sír. Bolygatott. A sírgödör m.: 115 cm. A csontváz mérhető h.: 55 cm, a combcsonttól a bokacsontig. Irányítása: 95°. Nyújtott csontváz. Felső részét a 17. sír ásásával vágták keresztül, s csak a comb- és lábcsonatok maradtak meg.

19. sír. A sírgödör m.: 175 cm, sz.: 69 cm. A csontváz mérhető h.: 43 cm, a lábcsonatok hosszúsága. Irányítása: 105°. Nyújtott csontváz. A DNy-i szelvényfalból csak a lábcsonatok látszanak.

20. sír. Gyermekek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 193 cm. A csontváz h.: 58 cm. Irányítása: 115°. Nyújtott csontváz. Koponyája összetört állapotban került elő. Karok a törzs mellett fektüdtek.

21. sír. A sírgödör m.: 180 cm. A csontváz mérhető h.: 70 cm, a combcsont alsó harmadáig. Irányítása: 145°. Nyújtott csontváz. A DNy-i szelvényfalból a combcsont alsó harmada és a lábcson látszik. Mellette mindkét harmadán szétdobált lábcsonatok vannak.

22. sír. Bolygatott. A sírgödör m.: 133 cm. A csontváz mérhető h.: 96 cm, a medencecsont felső széléig. Irányítása: 110°. Nyújtott csontváz. A csontváz felső részét a 21. sírral vágták keresztül, s a medencecsont felső széléig maradt bolygatatlan állapotban.

23. sír. Gyermekek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 96 cm. A csontváz h.: 65 cm, felhúzott lábbal. Irányítása: 105°. Felhúzott lábú csontváz. Koponyája kissé jobbra fordult. Karok a medencecsont fölé vannak hajlítva. Lába balra, nagyjából derékszögben felhúzott állapotban.

24. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 150 cm, sz.: 90 cm, h.: 235 cm. A csontváz h.: 170 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Koponyája egészen összetört állapotban került elő. Mindkét karja a medencecsont fölé behajlítva helyezkedett el. A sírgödör szentély alapozás melletti részében összedobált csontok voltak.

25. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 140 cm, sz.: 55 cm, h.: 195 cm. A csontváz h.: 152 cm. Irányítása: 115°. Nyújtott csontváz. Koponyája egészen széttört állapotban került elő. Mindkét karja behajlítva, a medencecsont fölött helyezkedett el.

26. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 156 cm, sz.: 67 cm, h.: 205 cm. A csontváz h.: 145 cm. Irányítása: 105°. Nyújtott csontváz. Koponyája balra fordult, és a csigolyák mellett balról előrecsúszott, egészen a bal vállcsontig. Mindkét karja a törzs mellett helyezkedett el. Fölötté közévetlenül, a vállcsontoknál gyermekcsontváz medencecsontja és lábcsontok helyezkednek el, amelyek a medencecsont aljáig terjednek.

27. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 126 cm, sz.: 52 cm, h.: 196 cm. A csontváz h.: 150 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Összetört koponyája balra fordult és vállcsontig előrecsúszott. Jobb karja a bordák közepe táján, bal karja a medencecsont fölött behajlítva helyezkedik el. A baloldali borda közepe táján, a kézcsont mellett kapocs egyik tagja került elő.

28. sír. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 155 cm, sz.: 52 cm, h.: 216 cm. A sír kibontásakor a csontváz teljesen szétporladt. A sírban felnőtt csontváz volt.

29. sír. Gyermek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 160 cm, sz.: 55 cm. A sír kibontásakor a csontváz teljesen szétporladt. A sírban gyermek csontváza feküdt.

30. sír. Gyermek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 145 cm, h.: 133 cm. Nyújtott csontváz. A sírgödör kibontásakor a csontváz teljesen szétporladt.

31. sír. Nő. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 115 cm. A csontváz h.: 149 cm. Irányítása: 60°. Nyújtott csontváz. Koponyája jobbra fordult. Jobb karja a medencecsonton, bal karja a medencecsont fölött behajlítva helyezkedik el.

32. sír. Nő. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 70 cm. A csontváz mérhető h.: 58 cm, a szelvény határáig. Irányítása: 105°. Nyújtott csontváz. Koponyája balra fordult, kibontása közben megsérült. Állkapcsa a csigolyákra előrecsúszott. A deréktájéktól a lábak felé a szelvény határánál tovább terjed. A koponyája közelében mélyebben (23 cm-rel mélyebben) a 42. sírből erősen szétporladt csontok közül 3 db ezüstpénnz került elő. Közülük kettő az állkapocs földjéből, az egyik pedig az alsó karcsontról. Lehetséges, hogy az utóbbi a szorosan mellette fekvő 43. sírhoz tartozott.

33. sír. Gyermek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 150 cm, sz.: 40 cm, h.: 105 cm. A csontváz h.: 70 cm. Irányítása: 150°. Nyújtott csontváz. A csontok legnagyobb része szétporladt, csak a hosszú csontok egy részét figyelhettük meg. Jobb karja a medencecsont fölött behajlítva helyezkedik el.

34. sír. Férfi. Bolygatott. A sírgödör m.: 115 cm. A csontváz mérhető h.: 76 cm. Irányítása: 70°. Nyújtott csontváz. Összetört koponyája jobbra fordult. Mindkét karja a medencecsont fölött behajlítva helyezkedik el. A csontváz jobb combcsontját és a bal medencecsontot a 35. sír gödrével vágták el. Lábsontjai és a bal combcsontja hiányzik.

35. sír. Gyermek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 152 cm, sz.: 58 cm. A csontváz h.: 83 cm. Irányítása: 130°. Nyújtott csontváz. Koponyája teljesen széttört a kibontáskor. Bal karja a törzs mellett, jobb karja a medencecsontra van hajtva.

36. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 180 cm, sz.: 75 cm, h.: 235 cm. A csontváz h.: 165 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Koponyája a földben kibontása előtt teljesen széttört. Mindkét karja behajlítva a medencecsonton feküdt.

37. sír. Gyermek. Bolygatott. A sírgödör m.: 140 cm. A csontváz h.: 72 cm. Irányítása: 135°. Nyújtott csontváz. Koponyája a kibontáskor teljesen széttört. Törzsét a bal vállcsonttól a jobb combcsont aljáig a 36. sír gödrével vágták keresztül. Jobb karja a medencecsont fölél, bal karja a medencecsontra volt hajtva.

38. sír. Nő. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 147 cm, sz.: 75 cm, h.: 208 cm. A csontváz h.: 145 cm. Irányítása: 135°. Nyújtott csontváz. Koponyája a sír kibontása előtt a földben teljesen szétporladt, ugyanígy a bordacsontok is. A jobb karja a törzs mellett, bal karja a medencecsontra ráhajlítva helyezkedett el. A jobb kéz ujján huzalból készített gyűrű, a koponyatöredékek közül pártagyöngyök és egy ezüst kontyútű került elő. A jobb kéz ujjcsontjai a combcsont felső végén feküdtek.

39. sír. Bolygatott. A sírgödör m.: 115 cm. A csontváz mérhető h.: 70 cm, a szelvényfalgig. Irányítása: 110°. Nyújtott csontváz. Koponyája a csigolyák tengelyében fekszik, állkapcsa a csigolyákra előrecsúszott. Jobb karját a 40. sírral, bal karját pedig a 38. sírral vágták el. Az ujjcsontok a csigolyákon, a medencecsont fölött feküdtek, úgyhogy egyik vagy mindkét karja be volt hajtva.

40. sír: Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 134 cm, sz.: 55 cm, h.: 210 cm. A csontváz h.: 165 cm. Irányítása: 125°. Nyújtott csontváz. Koponyája a csigolyák tengelyében fekszik. Állkapcsa kissé előrecsúszott. Bal karja a törzse mellett, jobb karja a medencecsonton fekszik.

41. sír: Bolygatott. A sírgödör m.: 135 cm. A csontváz mérhető h.: 35 cm, a 30. sír gödrének széléig. Irányítása: 105°. Nyújtott csontváz. Koponyája erősen jobbra fordult és a csigolyáktól jobbra elcsúszott. A bal válltól a jobb felső kar alsó részéig maradt meg, a csontváz többi részét a 30. sír gödrével szétrombolták.

42. sír: Gyermek. A sírgödör m.: 92 cm. A csontváz mérhető h.: 49 cm, a combcsont felső végéig. Irányítása: 65°. Nyújtott csontváz. Felső része kibontáskor szétporladt, csak a comb- és lábsontok maradtak épségben. A koponyájától 3 db ezüstpénz került elő. Közülük kettő az állkapocs földjéből, az egyik pedig az alsó karcsont mellől. Lehetséges, hogy a szorosan mellette fekvő 43. sír csontvázának karja volt.

43. sír: A sírgödör m.: 92 cm. A csontváz mérhető h.: 40 cm, az alsó lábsont felső végéig. Irányítása: 80°. Nyújtott csontváz. Csak az alsó lábsontok kerültek elő, a többi része szétporladt, a csontváz egy része a szelvényfalban és azon belül van. A bal lábsont a jobb lábsontnál 16 cm-rel magasabban van. Lehetséges, hogy az alsó karcsont, amelyiknél egy ezüstpénz került elő, ennek a csontváznak karcsontja volt.

44. sír: Gyermek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 133 cm. A csontváz mérhető h.: 60 cm, a szelvényfalig. Irányítása: 145°. Nyújtott csontváz. Koponyája erősen jobbra fordult és a csigolyák tengelyétől jobbra csúszott. Állkapcsa a jobb vállcsontra csúszott. Jobb karcsontja behajlítva, a medencecsonton helyezkedik el. Lábsontok a kibontott szelvény határán túl terjednek.

45. sír: Gyermek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 140 cm, sz.: 62 cm. A csontváz h.: 82 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Koponyája és a csontok legnagyobb része szétporladt, csupán a comb- és a lábsontok maradtak meg.

46. sír: Gyermek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 114 cm. A csontváz h.: 125 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Koponyája balra fordult, állkapcsa előrecsúszott. A csontváz egy része szétporladt (bordák, vállcsontok, csigolyák, bal alsó karcsont, bal medencecsont). Jobb karja a törzs mellett helyezkedett el.

47. sír: Gyermek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 145 cm, sz.: 45 cm, h.: 148 cm. A csontváz h.: 100 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Kibontáskor legnagyobb részében szétporladt.

48. sír: A sírgödör m.: 170 cm, sz.: 68 cm, h.: 160 cm. A csontváz a sír kibontásakor teljesen szétporladt.

49. sír: A sírgödör m.: 155 cm, sz.: 52 cm. A sírgödör a szelvényfalban tovább folytatódik. A csontváz a sír kibontásakor teljesen szétporladt.

50. sír: Gyermek. A sírgödör m.: 165 cm, sz.: 52 cm. A csontváz h.: 84 cm. Irányítása: 135°. Nyújtott csontváz. Koponyája jobbra fordult. Jobb karcsontja behajlítva a medencecsonton, bal karcsontja a törzse mellett helyezkedik el.

51. sír: Gyermek. A sírgödör m.: 145 cm, sz.: 42 cm, h.: 100 cm. Nyújtott csontváz. A sír kibontásakor teljesen szétporladt. A csontváz mellől koporsóvasalás töredékei kerültek elő.

52. sír: A sírgödör m.: 183 cm, sz.: 47 cm, h.: 146 cm. Nyújtott csontváz. A sír kibontásakor teljesen szétporladt.

53. sír: Nő. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 168 cm. A csontváz h.: 144 cm. Irányítása: 125°. Nyújtott csontváz. Koponyája jobbra fordult. Mindkét karja behajlítva a medencecsont fölött helyezkedik el. A medencecsont tájáról egy vasszeg került elő.

54. sír: Bolygatott. A sírgödör m.: 112 cm. A csontváz mérhető h.: 61 cm, a koponyától a medencecsont felső részéig. Irányítása: 140°. Nyújtott csontváz. Koponyája balra fordult. Jobb karja a medencecsont fölött behajlítva helyezkedik el, bal karját az 53. sír gödrével vágták keresztül. A medencecsontnak csak kis részlete maradt meg, a comb- és lábsontok hiányoznak.

55. sír: A sírgödör m.: 190 cm, sz.: 49 cm, h.: 127 cm. A csontváz a sír kibontásakor teljesen szétporladt.

56. sír: Nő. Bolygatott. A sírgödör m.: 163 cm. A csontváz mérhető h.: 104 cm, a combcsont alsó végéig. Irányítása: 135°. Nyújtott csontváz. Koponyája balra fordult. Bal karját, medencecsontját és lábszárcsontját az 55. sír gödrével elvágták. Az összetört koponyáról gyöngyszemek (pártagyöngy), a medence tájáról kibontásakor meghatározhatatlan vastárgy került elő.

57. sír. Gyermek. Bolygatott. A sírgödör m.: 150 cm. A csontváz mérhető h.: 80 cm, a teljesen összetört koponya nélkül. Irányítása: 125°. Nyújtott csontváz. Koponyája teljesen összetört állapotban került elő, s valószínűleg a templomhajó és szentély csatlakozásánál megfigyelt külső falerosítás (támasztás) alapozásával rombolták szét. A lábszárcsontok egy része a sír kibontásakor porladt szét. A csontváz mellől egy vaskapocs (koporsóvasalás) került elő. Alatta a 64. számú sír feküdt.

58. sír. Gyermek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 164 cm. A csontváz h.: 70 cm. Irányítása: 130°. Nyújtott csontváz. Koponyája balra fordulva széttört állapotban került elő. A sírgödör ásásával a mellette fekvő 59. sír bal karját és bordáját vágják keresztül.

59. sír. Férfi. Bolygatott. A sírgödör m.: 162 cm. A csontváz h.: 153 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Koponyája jobbra fordult. Bal karját és bordáit az 58. sír gödrével, jobb lábszárcsontját a 60. sír gödrével vágják keresztül.

60. sír. Gyermek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 178 cm. A csontváz mérhető h.: 84 cm, a térdcsontig. Irányítása: 105°. Nyújtott csontváz. Balra fordult koponyája összetört állapotban került elő. Allkapcsa a csigolyákra csúszott előre. Bal karja behajlítva a medencecsont fölött, jobb karja a törzs mellett helyezkedett el. A lábsontokat a sír kibontásakor kitermelték.

61. sír. Gyermek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 170 cm. A csontváz mérhető h.: 74 cm, a térdcsontig. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Jobbra fordult koponyája a kibontáskor összetört. A lábszárcsontokat a sír kibontásakor a helyükről kitermelték. Az összetört koponyáról pártagyöngyök kerültek elő.

62. sír. Nő. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 189 cm. A csontváz h.: 140 cm. Irányítása: 125°. Nyújtott csontváz. Koponyája teljesen széttört állapotban került felszínre. Jobb karja a jobb oldali bordákon behajlítva, bal karja a bal oldali bordák alján helyezkedik el. A lábsontja fölött keresztben két felnőtt lábsont fekszik. A csontváz lábánál fölötté a 61. sír csontváza fekszik. A bordáknál egy kicsiny, törött sodronykarika került elő.

63. sír. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 179 cm. A csontváz mérhető h.: 52 cm, a sarokcsonttól a combcsont közepéig. Irányítása: 115°. Nyújtott csontváz. A csontváz a combcsont közepétől a koponyája felé a szelvényhatáron túl folytatódik. Alatta a 62. sír, a medencecsonttól a koponya felé terjedő része fekszik.

64. sír. Férfi. Bolygatott. A sírgödör m.: 148 cm. A csontváz h.: 160 cm. Irányítása: 115°. Nyújtott csontváz. Koponyája balra fordult. Jobb karja behajlítva a medencecsonton, bal karja a medencecsont fölött helyezkedik el. Jobb comb- és lábsontját a mellette mélyebben fekvő 58. sír gödrével megbolygatták.

65. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 210 cm, sz.: 90 cm, h.: 260 cm. A csontváz h.: 186 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Koponyája egészen összetört állapotban került elő. Mindkét karja a medencecsonton fekszik. A csontváz legmélyebben, az 52. sírgödör, az 53., 57., 58. és 64. sír csontváza alatt feküdt. Az 59. sír csontvázának bal oldalát a 65. sír gödrével vágják keresztül.

66. sír. Nő. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 177 cm, sz.: 52 cm, h.: 205 cm. A csontváz h.: 144 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Koponyája a csigolyák tengelyében fekszik. Mindkét karja behajlítva a medencecsonton helyezkedik el. A koponyáról hosszúkas, keskeny, a fej díszítésére szolgáló szalag, a csontváz vállcsont alatti részétől a medencecsont felső széléig terjedően egy szélesebb, és mellette egy keskeny szalagból álló ruhaszegély maradványa került elő. A jobb kéz két egymás melletti ujjcsontján egy ékköves aranygyűrűt és egy egyszerűbb köves (?) ezüstgyűrűt találtunk.

67. sír. Bolygatott. A sírgödör m.: 111 cm. A csontváz mérhető h.: 67 cm, a bordáktól a combcsont közepéig. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. A csontvázból csak a bordák, csigolyák egy része, bal karcsont, medencecsont és combcsont részlete maradt meg. Bal karja behajlítva a medencecsont fölött helyezkedik el, a csontváz többi része a combcsonttól a templomhajó feltáratlan részében van.

68. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 182 cm, sz.: 87 cm. A csontváz h.: 167 cm. Irányítása: 115°. Nyújtott csontváz. Koponyája egészen összetört állapotban került elő. Mindkét karja behajlítva a medencecsont fölött helyezkedik el. A csontváz medencecsontjától kezdve, mindkét oldalán és a koponyája fölött is a sírgödörben több csontváz összedobált csontjai kerültek elő. Közöttük két vasszeget találtunk.

69. sír. Bolygatott. A sírgödör m.: 145 cm. A csontváz mérhető h.: 90 cm. Irányítása: 110°. Nyújtott csontváz. A csontvázból csak a jobb medencecsont, a comb- és lábsontok maradtak eredeti helyzetben, a többi részét a szelvény kibontásakor megbolygatták és elásták. A medencecsont mellett bronzcsat került elő.

70. sír. Gyermekek. Bolygatott. A sírgödör m.: 140 cm. A csontváz mérhető h.: 35 cm, a koponyától a középső bordáig. Irányítása: 105°. Valószínűleg nyújtott csontváz volt. Koponyája a csigolyák tengelyében fekszik. A csontváz csak a középső bordáig maradt meg, a többi részét újabb temetkezéssel vágták keresztül.

71. sír. Gyermekek. Bolygatott. A sírgödör m.: 155 cm. A csontváz mérhető h.: 30 cm, a válltól a medencecsont aljáig. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Széttört koponyáját valószínűleg elásták, csak a törzse a medencecsontig maradt meg. Jobb karja a törzse mellett feküdt. A közepe táján lévő egyik csigolyáról kapocs nőtágra került elő. A csontváz alsó részét, a medencecsonttól lefelé valószínűleg a 72. sír gödrével vágták keresztül.

72. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 207 cm. A csontváz h.: 130 cm, a koponyától a térdcsontig. Irányítása: 110°. Nyújtott csontváz. Koponyája a csigolyák tengelyében feküdt. Mindkét karja behajlítva a medencecsont fölött helyezkedett el. A sírgödör és a csontváz a térdcsontig került kibontásra, a többi része a templomhajó feltáratlan részében maradt. A csontváz mindkét oldalán bolygatott csontok kerültek elő, a koponya mindkét oldalán két-két, alatta a törzse mellett nyolc koporsószeget találtunk.

A 72. sír csontváza mindkét oldalán és a koponyája fölött több csontváz láb- és combcsontja, valamint medencecsontja fekszik. (A bal vállcsonttól kiindulva egészen a jobb medencecsontig.) A bal térdcsont mellett összetört koponya látszik. Az összedobált csontok egy része valószínűleg a 83. számú sír csontvázához tartozott.

73. sír. Férfi. Bolygatott. A sírgödör m.: 140 cm. A csontváz h.: 146 cm. Irányítása: 110°. Nyújtott csontváz. Koponyája egészen összetört állapotban került elő. Jobb karja a törzse mellett, bal karja behajlítva a medencecsont széléhez helyezett helyzetben volt. Bal medencecsontját, comb- és lábsontját a 72. sír gödrével vágták keresztül.

74. sír. Bolygatott. A sírgödör m.: 133 cm. A csontváz mérhető h.: 40 cm, a koponyájától a középső csigolyáig. Irányítása: 110°. Valószínűleg nyújtott csontváz. Jobbra fordult koponyája széttört állapotban került elő, bordái és karcsontjai szétporladtak, csak a koponyától a gerincoszlop felső része maradt meg. A csontváz többi részét a 75. sír gödrével vágták keresztül.

75. sír. Nő. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 140 cm. A csontváz mérhető h.: 110 cm, a koponyától a lábsont közepéig. Irányítása: 115°. Nyújtott csontváz. Koponyája jobbra fordult. A csontváz egy része szétporladt, másik részét a kibontáskor elásták. Lábsontjai a templomhajó fel nem tárt részébe nyúlnak át. A koponyáról fémhuzalból készült széttört pártadász maradványai és néhány pártagyöngy került elő.

76. sír. Férfi. Bolygatott. A sírgödör m.: 120 cm. A csontváz mérhető h.: 120 cm, a koponyától a térdcsontig. Irányítása: 115°. Nyújtott csontváz. Koponyája a csigolyák tengelyében helyezkedik el, állkapcsa a csigolyákon fekszik. Jobb karja behajlítva a medencecsonton helyezkedik el, bal karját valószínűleg a mellette levő 74. sír gödrével bolygatták meg. Mindkét lábsontját a 75. és 77. sír gödrével vágták el.

77. sír. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 142 cm. A csontváz mérhető h.: 108 cm, a koponyától a lábsont felső harmadáig. Irányítása: 110°. Nyújtott csontváz. Koponyája a csigolyák tengelyében helyezkedik el. A bordák és a csigolyák egy része szétporladt, jobb karja a jobb medencecsont szélén feküdt. A csontváz lábsontjainak egy része a templomhajó feltáratlan részébe terjedt.

78. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 135 cm. A csontváz h.: 159 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Koponyája balra fordult. Bal karcsontja behajlítva a medencecsont fölött helyezkedik el. Bal combcsontja a jobb combcsont alsó végén fekszik rajta, eredeti helyzetéből kimozdult. A lábsontjain másik csontváz bolygatott comb- és lábsontjai fekszenek rajta.

79. sír. Férfi. Bolygatott. A sírgödör m.: 135 cm. A csontváz h.: 150 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Koponyája előkerülésekor a felfordult állkapocs kivételével teljesen szétporladt. Jobb karja a törzse mellett fekszik, bal karját a 78. sír gödrével vágták el.

80. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 140 cm. A csontváz h.: 156 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Koponyája a csigolyák tengelyében helyezkedik el. Mindkét karja a törzse mellett, a combcsontok felső végén fekszenek. A lábfej csontjai a templomhajó fel nem tárt részébe húzódnak át.

81. sír. Gyermekek. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 110 cm. A csontváz h.: 95 cm. Irányítása: 115°. Nyújtott csontváz. Koponyája kissé jobbra fordult, állkapcsa előrecsúszott. Mindkét karja a törzse mellett helyezkedett el.

82. sír. Nő. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 146 cm, sz: 65 cm, h.: 168 cm. A csontváz h.: 134 cm. Irányítása: 125°. Nyújtott csontváz. Koponyája a csontváz tengelyében helyezkedik el, állkapcsa a csigolyákra előrecsúszott. Bal karja a bal medencecsonton, jobb karja behajlítva, a medencecsont fölött a csigolyákon helyezkedik el. A jobb vállánál bronzból készült fülesgomb került elő.

83. sír. Bolygatott. A sírgödör m.: 185 cm, sz.: 90 cm, h.: 230 cm. A csontváz mérhető h.: 50 cm, az összetört koponyától a gerincoszlop közepe tájáig. Irányítása: 115°. Valószínűleg nyújtott csontváz. Összetört koponyája kibontásakor teljesen szétporladt. Csigolyái a középtájiig és a bal felső kar részlete maradt meg, a csontváz többi részét a 72. sír gödrével vágták keresztül. A gerincoszlop és a bal felső kar között egy ép koponya állkapoccsal került elő. A 72. sír csontváza mindkét oldalán és a koponyája fölött több csontváz láb- és combcsontja, valamint medencecsontja fekszik. (A bal vállcsonttól kiindulva egészen a jobb medencecsontig.) A bal térdcsont mellett összetört koponya látszik. Az összedobált csontok egy része valószínűleg a 83. sír csontvázához tartozott.

84. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 150 cm, sz.: 55 cm, h.: 190–195 cm. A csontváz h.: 150 cm. Irányítása: 120°. Nyújtott csontváz. Összetört koponyája a kibontásakor szétporladt. Bal karja behajlítva a medencecsont fölött a bordákon, jobb karja a medencecsonton helyezkedett el. A combcsont alsó része a csontváz tengelyében fekvő lábcsontoktól balra el van csúszva.

85. sír. Férfi. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 200 cm, sz.: 70 cm. A csontváz h.: 155 cm. Irányítása: 125°. Nyújtott csontváz. Koponyája a csigolyák tengelyében feküdt, állkapcsa a koponya jobb oldalán került elő. Jobb karja a törzs mellett, bal karja a bal medencecsonton helyezkedett el. Alatta a 86. sír csontváza fekszik. Az alsó csigolyák és a medencecsont a felső testénél mélyebben fekszik. A csontváz jobb oldalán és a koponyája fölött összedobált láb- és combcsontok fekszenek, magasabban pedig a jobb karnál összetört koponya maradványa látszik.

86. sír. Bolygatatlan. A sírgödör m.: 215 cm, sz.: 75 cm. A csontváz h.: 156 cm. Irányítása: 130°. Nyújtott csontváz. Kissé jobbra fordult koponyája összetört állapotban került kibontásra. Bordái, csigolyái és a medencecsont nagy része szétporladt. Mindkét karja a törzse mellett feküdt.

A sírleletek

Az ónánai templom korának meghatározásához a kibontott sírokban talált leletek vizsgálata is hozzájárulhat. Most ezeket a leleteket vesszük sorra.

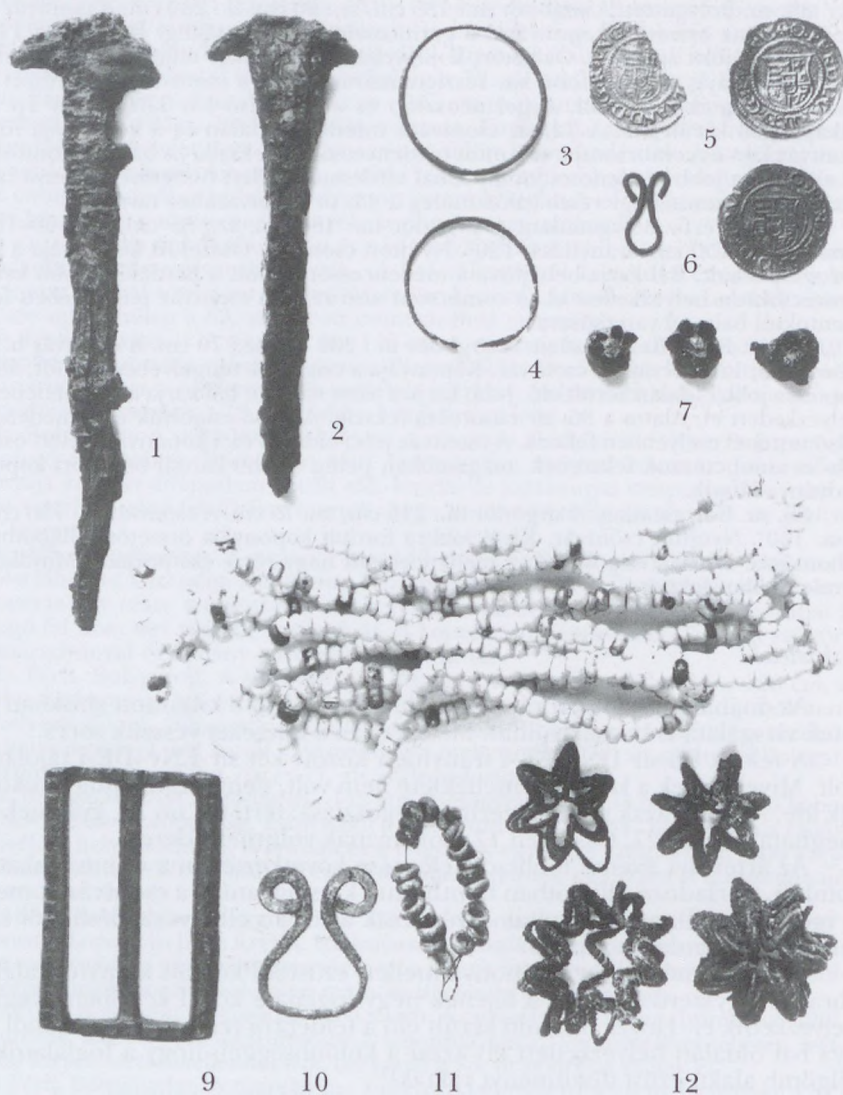
A feltárt 86 sír DNy–ÉK-i irányítása között két sír ÉNy–DK-i tájolása eltérő volt. Mivel ennek a kettőnek melléklete nem volt, nem tudjuk, hogy mikor temették ide. A csontvázak nemek szerinti megoszlása: férfi 23, nő 13, gyermek 23, nem meghatározható 27. Összesen 17 csontváznak volt melléklete.

Az árterület évente többszöri elöntése következtében a csontvázakat nagyon romlott, porladozó állapotban bonthattuk ki, s ugyanígy a csontvázak mellékletei is igen rossz állapotban voltak. Ezért csak a sírban elhelyezkedésükből következtethettünk rendeltetésükre.

A 38. számú sírban a koponya mellett ezüstből készült kontyútűt találtunk (9. ábra 3). Egyszerű kivitelű, a fejének négy foglalatja közül kettőben üveglapocská helyezkedik el. Hozzá hasonló került elő a feldebrői temető 231. sírjából (a koponya bal oldalán helyezkedett el) azzal a különbséggel, hogy a foglalatokba négy félgömb alakú ezüst díszítményt raktak¹⁷.

Több sír igen rossz állapotú koponyájáról különböző színű és méretű gyöngyszemek kerültek elő, amelyek bizonyítják, hogy női sírok voltak, s a fejüket párták (vagy esetleg főkötők) díszítették. A szemenként összeszedett gyöngyökből igen nehéz megállapítani, hogy milyen pártá volt rajtuk. A 38. sír koponyáján talált gyöngyök tanúsítják, hogy gyöngyökkel díszített pártá ékesítette. Ugyanígy az 56.

¹⁷ A kontyútű tanulmányozását és felhasználását Kovalovszki Júliának köszönöm.

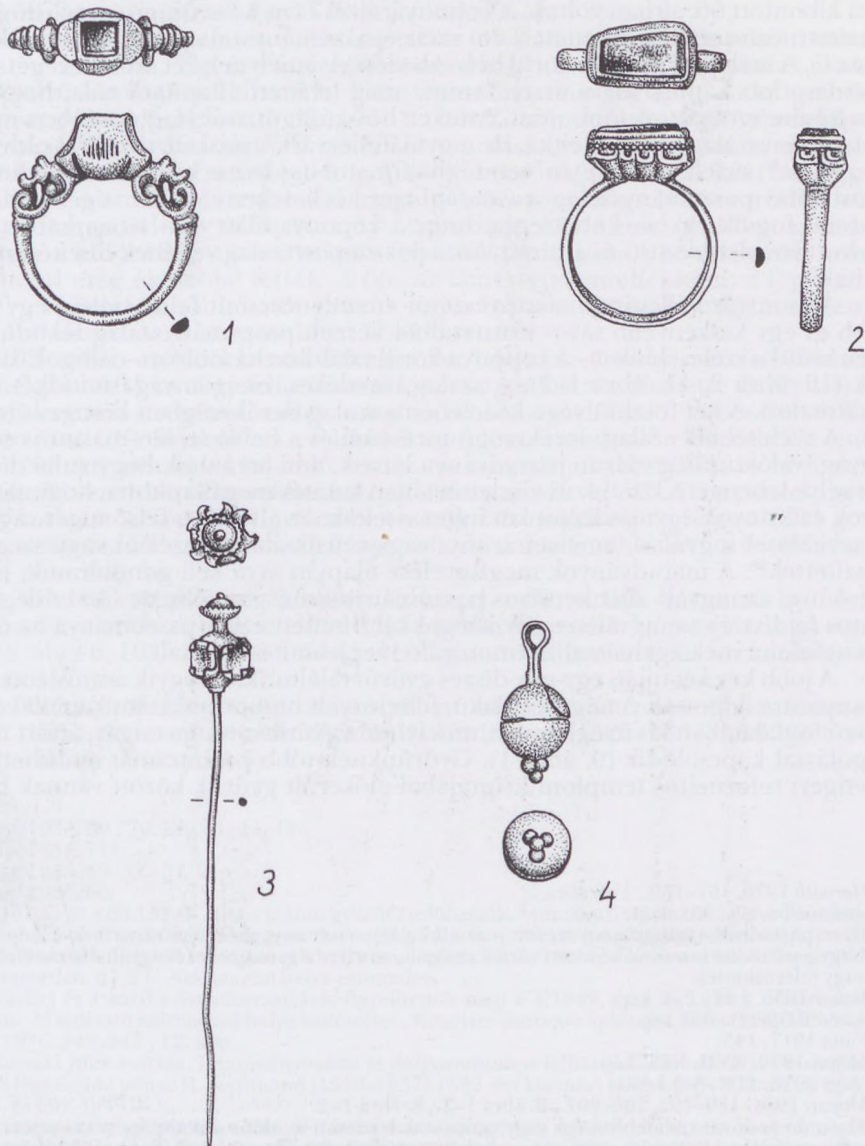

8. ábra

Abb. 8

Sírleletek: 1. 8. sír; 2. 7. sír; 3. A sírokkal bolygatott földből; 4. 38. sír; 5. 42. sír; 6. 27. sír; 7. 61. sír; 8. 56. sír; 9. 69. sír; 10. 71. sír; 11–12. 75. sír
 Grabfunde: 1 Grab 8; 2 Grab 7; 3 vom Boden, der durch die Gräber aufgerührt wurde; 4 Grab 38; 5 Grab 42; 6 Grab 27; 7 Grab 61; 8 Grab 56; 9 Grab 69; 10 Grab 71; 11–12 Grab 75

sírban is a koponyáról kerültek elő gyöngyök (8. ábra 8). A 61. sírban a koponyán gyöngyöket és három bordó színű, mindegyikénél hat kis csiszolt gránátlapocskából összeállított rozettát találtunk (8. ábra 7). Az emlékanyagból olyan, aránylag jó állapotban fennmaradt pártákat ismerünk, amelyekből következtetni lehet, hogy a 61. sírban talált is hasonló lehetett. Így a Tiszaörvény–Templomdombi temető 138. sírjából származót és a szadai pártát említhetjük¹⁸, amelyeken a kisebb gyöngyök a szegélyén, a bordó gránátrozetták a kidomborodó csomakúpos tag közepén

9. ábra Sírleletek: 1–2. 66. sír; 3. 38. sír; 4. 82. sír
Abb. 9 Grabfunde: 1–2 Grab 66; 3 Grab 38; 4 Grab 82

pén, a párta hossz tengelyében helyezkedtek el. Az említetthez hasonló a Kecskemét–Kistemplomi pártarészlet is¹⁹.

A 75. sír koponyájánál vékony spirális rézhuzalból készített, kúposan kiemelkedő hat- és hétágú csillagok²⁰ és gyöngyök kerültek elő (8. ábra 11–12).

A spirális rézhuzallal díszített pártáknak épebben megmaradt példányai is ismertek. A kaszaperi temető 54. sírjából származóhoz²¹ és a kerekegyházi párta-maradványhoz²² lehetett hasonló.

A feltárt sírok között a legrangosabb mellékletek a templomhajó ÉNy-i részében kibontott 66. sírban voltak. A koponyáról 217 cm hosszúságú, apró islógokkal díszített, ezüstszálból készített 2 cm széles paszományszalagot bontottunk ki (10. ábra 1). A szalag a koponya körül helyezkedett el, amelynek két szövött végét összerozsdásodott kapocs fogta össze. Annyit meg lehetett állapítani róla, hogy a fej díszítésére szolgált. A több mint 2 méter hosszúságú, aránylag épségben maradt paszományszalag egészen ritka, de a gyulafehérvári²³, miskolc-avasi²⁴, boldvai²⁵ és nagylócsi²⁶ sírleletek alapján vendéghajfonatos fejdíszre következtethetünk. Az ezüstszálas paszományszalag a vendéghaját körbetekerte, a két végét pedig kapoccsal fogták egybe. Lehetséges, hogy a koponya alatt és a sír sarkában talált sodrott rövidebb ezüst- és aranszálak a paszományszalag végének díszítésére szolgáltak²⁷.

A csontváz vállcsontja alatti részétől a medencecsont felső széléig egy szélesebb és egy keskenyebb sávos ezüstszálból készült paszományszalag feküdt, amelyek közül a szélesebbiket – a koponya körül találthoz hasonlóan – islógok díszítették (10. ábra 2, 11. ábra 1–2). A szalag töredékes, mert anyaga mindkét végén szétfoszlott. A két foszlott vége közelében a szalag derékszögben kétszer is megtörik. A szélesebbik szalag derékszögű törésénél és a belső szélén másutt is szövött anyag, valószínűleg vászon maradványa látszik, ami arra utal, hogy ruha díszített szegélye lehetett. A középkori viselettörténeti kutatás megállapította, hogy az asszonyok és leányok egymás fölött két inget viseltek; az alsót és a felső inget vagy más elnevezéssel ingvállat, amelyet arany- vagy ezüstszálas hímzéssel vagy szegéllyel díszítettek²⁸. A maradványok megfigyelése alapján arra kell gondolnunk, hogy a felső ing, az ingváll alját kétsávós paszománydíszítés szegélyezte. A vendéghajfonatos fejdísz és az ingvállszegély islógokkal díszített ezüst paszománya az öltözet díszítőelemeinek egymással harmonizáló megjelenítésére utalt.

A jobb kéz két ujján egy-egy díszes gyűrűt találtunk. Az egyik aranyozott ezüst, aranyozósa kopottas. A négyzet alakú, felfelé ívelt hámorú oldalán karcolt vonalas díszű foglalatában kis üveglap van, amelyhez a gyűrű karikája csigás, áttört mintás tagolással kapcsolódik (9. ábra 1). Gyűrűnknek több párhuzamát említhetjük. A csengeri református templom kriptájából előkerült gyűrűk között vannak hason-

¹⁸ Horváth 1970. 157–159., 1–4. ábra.

¹⁹ Szabó 1938. 61., 331. kép.

²⁰ Ilyen pártadísz – tudomásom szerint – az eddig közzétett anyagból nem ismerünk. Elképzelhető, hogy a pártadísz huzalból készített vázául szolgált, amelyre a gyöngyöket és egyéb díszeket felvarrták vagy felerősítették.

²¹ Bálint 1938. 144., 2–4. kép.

²² Szabó 1938. 60., 330. kép.

²³ Pósta 1917. 145.

²⁴ Megay 1970. XVII, XIX. kép.

²⁵ Nagy 1978. 114., 3–5. kép.

²⁶ Mojszis 1984. 189–192, 206–207., 5. ábra 1–2., 8. ábra 1–2.

²⁷ Hasonló sodrott, rövidebb ezüst vagy aranszálak másutt is előfordultak; így a kaszaperi temető néhány sírjában (88., 356., 488. sír) egybekötött, bojt alakjában találták. Bálint 1938. 145–146., 6. kép.

²⁸ Nagy 1900. 176–177.; Pósta 1917. 130.; Mojszis 1988. 22.

lők²⁹, amelyeknek korát a leletek feldolgozója a XVI. század második felére³⁰, a többi ékszer korát az előbbi időre és a 17. század elejére határozta meg³¹. Ezt a keltezést a kriptából előkerült pénzek is megerősítették³². Az előbbiekhöz hasonló aranyozott ezüstgyűrűk a Magyar Nemzeti Múzeum középkori ékszergyűjteményében is megtalálhatók³³.

A másik gyűrű aranyból készült. Téglalap alakú, egyik felén keskenyebb, kisé aszimmetrikus, oldalain keskeny bordás díszű foglalatában smaragdhoz hasonló, halványzöld kő helyezkedik el. Foglalatának alul gerezdes kialakításához féldomború keresztmetszetű karika kapcsolódik (9. ábra 2).

Az aranygyűrű pontos párhuzamát az általam áttanulmányozott anyagban nem találtam. Egyes részleteiben azonban hasonló kialakításúak ismeretek. A sűrű bordázással díszített, kissé aszimmetrikus téglalap alakú gyűrűfej a Magyar Nemzeti Múzeum 60. 171. C. leltári számú aranygyűrűjénél figyelhető meg. A gyűrűfej aljának gerezdes tagolását több darabnál is megtaláljuk³⁴. A karikának forrasztással a gyűrűfejhez erősítése is több gyűrűnél megtalálható³⁵. A formai és technikai megoldások azonossága is megerősíti, hogy azokkal nagyjából egy időben, a 17. században készültek. Mindkét gyűrűnk esetében a különbség annyi, hogy a felsorolt párhuzamok többségénél színes zománccal még ékeesebbé tették. A 66. sír ismertetett mellékletei; a fej, a ruha díszei, a nemesfémblől készült gyűrűk egyaránt arra utalnak, hogy az eltemetett nő a társadalom rangosabbjai közé tartozott.

A 82. sírban ezüstből készült fülesgombot találtunk. Gömbjét a füllel ellentétes oldalán, gúla alakban négy felforrasztott kis ezüstgömböcske díszítette (9. ábra 4). Ez a fajta fülesgomb a régészeti emléanyagban többször is előfordul. A Kecskemét Kosuth téri ásatás 19. sírjából³⁶ és a feldebrői templom ásatásánál³⁷ előkerültek említhetjük. Néhány pénzettel keltezett leletben is megtaláljuk; közülük a Hont-Kiskérít emelném ki, amelyben a mienkhez hasonló fülesgombok voltak³⁸. Ha a pénzek, pénzleletek korhatározó értékét figyelembe vesszük, azt mondhatjuk, hogy a fülesgombok használata a 17. században általános volt, de sem a korábbi, sem a későbbi használatát nem zárja ki.

A sírleletek közül még említést érdemel a 69. sírból származó bronzcsat (8. ábra 9), a több sírban is előforduló egyszerű kivitelű kapocspár vagy egyik tagja (8. ábra 6, 10), valamint a sírokkal bolygatott földben talált bronz karikagyűrű (8. ábra 3).

A feltárt sírok közül a 42. számú sírban találtunk pénzeket. Ebben összesen három darab pénz volt, és mindhárom I. Ferdinánd (1526–1564) 1540-ben vert körmöci denára³⁹ (8. ábra 5).

²⁹ Höllrigl 1934. 99., 79. kép 11, 14, 15.

³⁰ Höllrigl 1934. 114.

³¹ Höllrigl 1936. 50–52., 31. kép 1–5.

³² Höllrigl 1936. 66.

³³ A 60.141.C. és a 60.157.C. leltári számú gyűrűt említhetjük. Mindkettő származási helye ismeretlen.

³⁴ Az alább felsorolt gyűrűk fejének gerezdes tagolású alja van: 20/1890. Leőhelye: Szinérváralja-Bérc. (Seini, Románia.); 4/1941. Származási helye ismeretlen. 60.149.C. Aranyozott ezüst. Származási helye ismeretlen. 61.2.C. Származási helye ismeretlen.

³⁵ A gyűrűfej és a karika összeforrasztását figyelhetjük meg a 4/1949. és a 29/1918.4. leltári számú gyűrűn. Mindkettő származási helye ismeretlen. Közölve: Baroque Splendor 1994. 126, 132. kép.

³⁶ Biczó 1976. 342–343., 12. kép.

³⁷ Kovalovszki Júlia ásatása. Tanulmányozását és dolgozatomhoz felhasználását ezúton is köszönöm.

³⁸ A lelet legkésőbbi pénze II. Ferdinánd (1619–1637) 1622. évi körmöci tallera (MNM Éremtár 232. A/1916. és 201. B/1916.).

³⁹ A 42. számú sír kibontásakor, a három darab pénz nem egészen egy helyen, hanem az egyik a szorosan mellette levő 43. sír közelében került elő. Először azt gondoltuk, hogy a 43. sírhoz is tartozhatott. A pénzek azonos, 1540. évi verési évszáma inkább azt erősíti meg, hogy mindhárom a 42. sírhoz tartozott.

A sírokból származó leletek ismertetésénél szólnunk kell még arról a festett cserépedényről, amelynek összetört darabjai a szentély É–ÉK-i alapozása mellett kívülről 1,5 m átmérőjű 60–70 cm mélységű beásásból kerültek elő (12. ábra). A cseréptöredékek között, a beásás alján csontváz maradványait nem figyeltük meg. Az előkerülés körülményeinek egyezése alapján elképzelhető, hogy csecsemőtemetkezés volt. A néprajzi adatok és a régészeti megfigyelések ugyanis arra utalnak, hogy a cserépedényben a keresztleletlen csecsemőt temethették el⁴⁰. A beásás apró törmelékes betöltése is, a másutt megfigyelttel egyezően azt is bizonyítaná, hogy a cserépedénybe eltemetésre a templom elbontása utáni időben kerülhetett sor⁴¹. A töredékekből összeállított sárgásbarna színű, koromfoltos, tojásdad alakú cserépedény testét, vállán sűrű vízszintes vonalas, alatta két sávban meredek hullámvonalas, az alsó sávban pedig függőleges vonalakból álló vörös színű festés díszíti. Hasonló hozzá a négyszállási II. számú temető 577. sírjának kívülről festett edénye, amelynek korát ásatója a 18. századra határozta meg⁴². Megemlíthető még az egri várásatás anyagából az a hasonló alakú belül mázas cserépedény, amelynek a felső harmadát világossárga festékcsíkok között hullámvonal díszíti⁴³. Az elmondottak alapján a festett díszű cserépedény a 18. századra keltezhető.

A sírleletek elemzéséből annyi kiderült, hogy közöttük Árpád-koriak nem voltak, de a másutt előkerült és összehasonlítható darabok vizsgálata is ezt támasztotta alá. A leletek legnagyobb része a 16. és 17. századra keltezhető, amelyet az egyetlen, sírból előkerült három darab, 1540-ben kibocsátott pénz is megerősített.

A templom korára vonatkozó korábbi megállapításunkat közvetve a sírokban talált leletek vizsgálata is igazolta; építését a sírleletek ismeretében is a 15. század második felére, a 16. század elejére határozhatjuk meg.

A település leletei

Az ásatás folyamán kevés leletanyag került elő. A következőkben ezeket vesszük sorra. A csekély leletanyag nagyobb része az 1965 évi 1. számú, az 1966 évi 10. kutatóárókból, majd az utóbbinak egy részét is magában foglaló 11. számú nagy szelvényből származik.

A 10. kutatóárók ÉK-i részében kibontott gödörből császárkori cseréptöredékek kerültek felszínre. A 13. ábra 1. perem-nyaktöredéke cserépfazékhoz tartozhatott. Hasonló kialakítású peremet a Bashalom–csengősparti ásatás III. és XX. szelvényéből említhetünk.⁴⁴ A díszes terra sigillata tálaltöredékén, kétkörös keretben futó nyulat ábrázoltak (13. ábra 3). A Dragendorff 37. formájú tálalt készítő gyár Rheinzabernben volt. Kora a 2. század utolsó negyede, a 3. század eleje.⁴⁵

A 13. ábra 2., 4. alatt bemutatott két orsógomb közül a gondosabban kidolgozottnak (13. ábra 2) párhuzama a Bashalom–csengősparti ásatás 7. számú császárkori házának betöltéséből származik.⁴⁶ A jól iszapolt, keményre kiegetett, halványrózsaszínű császárkori edényfenék-fal töredék (15. ábra 2) az 1. kutatóárók bolygatott földjéből került elő. Ugyancsak innen került elő az ásatás egyetlen kora Árpád-kori cserépedény válltöredéke; sötét színű, vastag falát fésűs hullámvonalas bekarcolás díszíti (15. ábra 3).

⁴⁰ A keresztleletlen csecsemő temetéséről, a rá vonatkozó néprajzi és régészeti adatokkal: *Selmeczi* 1992. 227–230., 112–113. kép.

⁴¹ *Selmeczi* 1992. 228.

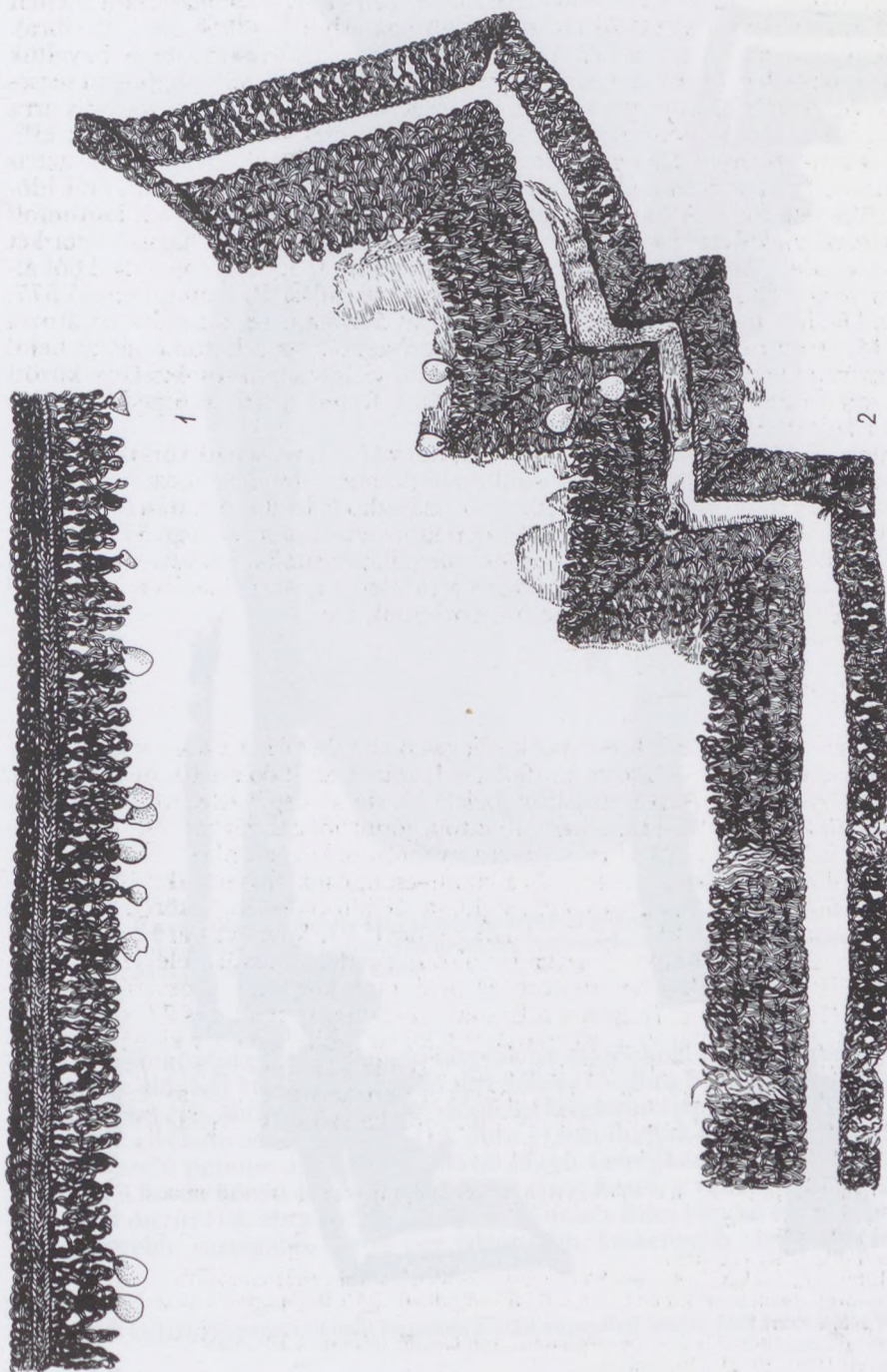
⁴² *Selmeczi* 1992. 229., 112. kép.

⁴³ *Lázár* 1986. 44., 11. kép 1. Korát a XVII. századra–XVIII. század elejére határozta meg.

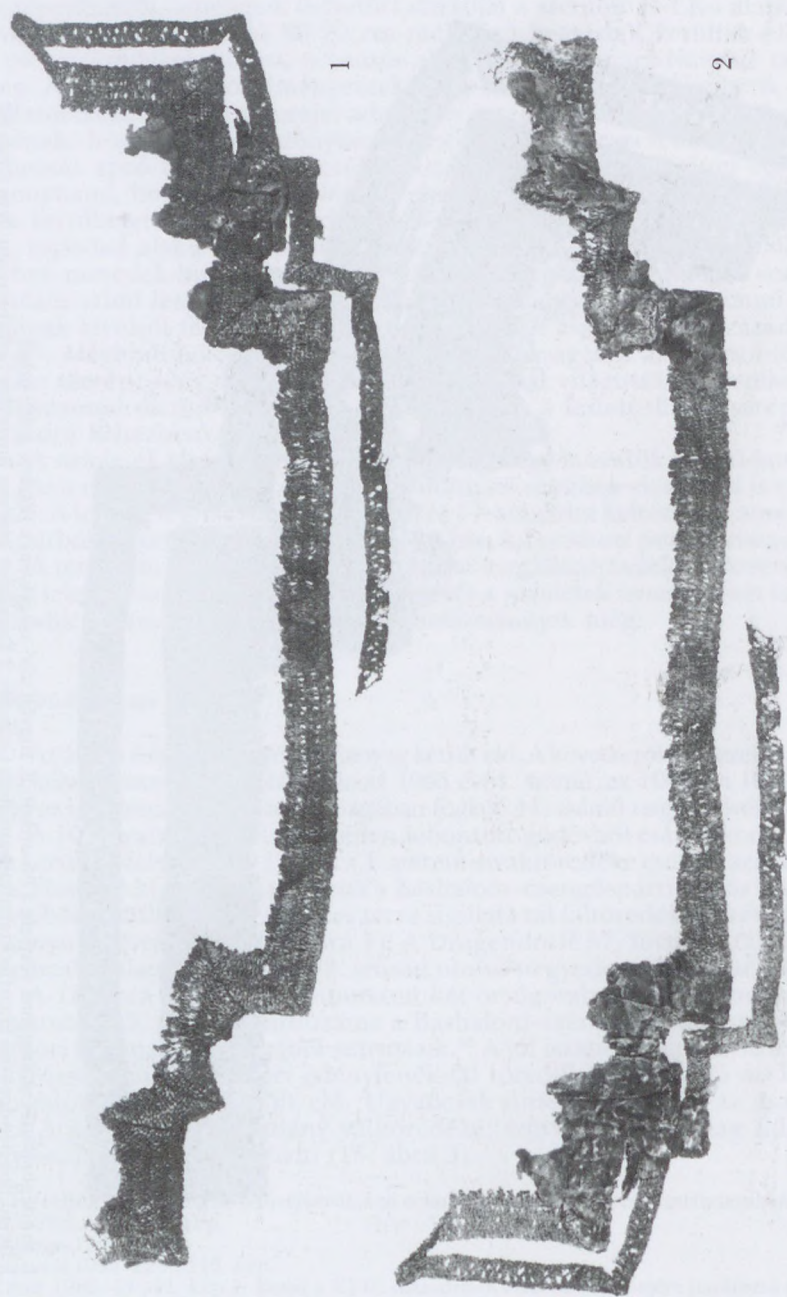
⁴⁴ A peremtöredékek leltári száma: 68.25.4.B., 65.58.1.B., 65.58.2.B. (Magyar Nemzeti Múzeum, Középkori gyűjtemény.)

⁴⁵ A terra sigillata tálaltöredék pontos meghatározását Gabler Dénesnek köszönöm.

⁴⁶ *Kovalovszki* 1980. 20–21., 15. tábla 4.

10. ábra 1. Vendéghajfonat szalagjának részlete a 66. sírból; 2. Ingváll alsó szegélyének részlete a 66. sírből
 Abb. 10 1 Detail des Bandes vom Haarflechteaufsatz aus dem Grab 66; 2 Detail der unteren Borte des Leibchens aus dem Grab 66

66. sír: Ingváll alsó szegélyének maradványa; 1. Külső- 2. Belső oldala
Grab 66: Rest der unteren Borte des Leibchens; 1 innere Seite, 2 äußere Seite

12. ábra Cserépedény a szentély ÉK-i alapozása külső oldalánál ásott gödörből
Abb. 12 Irdengefäß aus der Grube, welche an der Außenseite des nordöstlichen Grundwerkes des Sanktuariums gegraben wurde

A késő középkorra keltezhető tárgyak az előzőeknél nagyobb mennyiségben fordultak elő. Két kúpos cserépfedő töredéket (15. ábra 5–6), kályhaszem peremfáltöredéket (15. ábra 4) és egy négyszögletes keresztmetszetű, hasáb alakú, az egyik vége felé elvékonyodó fenőkövet (15. ábra 1) sorolhatjuk fel. A kissé kihajló, lekerékített szélű pereme alatt éles bordával tagolt cserépkancsó töredéket, a perem széle és a borda között halványpiros színű sávos festés, a vállát pedig kétsoros bekarcolás díszíti (14. ábra 1).⁴⁷ A másik sárgásfehér füles kancsó faltöredékén felül egy sötétebb, vastagabb, alatta egy világosabb, keskenyebb vízszintes, majd egy

⁴⁷ Hasonló kialakítású perem a budai várpalota ásatási anyagából ismert. Holl 1963. 349., 30. kép, 77. kép 13.

13. ábra
Abb. 13

1–4. Edénytöredékek és orsógombok a 10. kutatóárok ÉK-i részéből, császárkori gödörből
1–4 Gefäßbruchstücke und Spindelknöpfe aus dem nordöstlichen Teil des
Forschungsgrabens 10, aus der Grube der Kaiserzeit

szélesebb, piros színű hullámvonalas sáv látszik rajta (14. ábra 2). A lapockacsontból egy kerek korongot akartak készíteni. A középső lyuk, a mélyebben bekarcolt kör is elkészült rajta, és elkezdték a bekarcolt kör mellett letördelését. Közben azonban a félig kész lap eltörött és készítését abbahagyták (14. ábra 3). A kis üveggolyót játékgolyónak készítették (14. ábra 4). Középkori ásatások leletanyagában másutt is előfordult.⁴⁸

A késő középkori leletek között még egy cserépedénnyről kell szólnunk. A sárgásfehér színű, a nyakáig épségben maradt, a fenekének közepén kilyukasztott, hiányzó fülű kis cserépkancsó nyaka és válla kívülről sárga mázas, és vállát háromsoros vízszintes bekarcolás díszíti (15. ábra 7–7 a). A kis kancsó sárgásfehér,

⁴⁸ Hasonló üveggolyót találunk a türkeve-mórici késő középkori faluásatás leletanyagában. Méri 1954. 149., XXXVII. tábla 14–15.

14. ábra
Abb. 14

1-4. Késő középkori leletek a 11. szelvényből
1-4 Spätmittelalterliche Funde aus dem Profil 11

jól kiégetett anyaga és máza a pénzekkel a 16. század közepétől a 17. század második feléig terjedő időből származó cserépkorsókkal állítható közelebbi párhuzamba.⁴⁹

A leleteknél meg kell még emlitenünk azt a nagyobb méretű, kb. 6 cm hosszúságú halászhorgot, amely a szolnoki Damjanich Múzeumba szállítása után a restaurálás során elveszett. A horgot előkerülése a Tisza melletti középkori lelőhelyen érthető; a halászatnak a falu életében szerepe volt. Erre utal, hogy Tiszanána jobbagy népessége halászata után 1550-ben 200 akce,⁵⁰ 1555-ben 250 akce értékű haltizedet fizetett.⁵¹ Az 1684. évi összeírás szerint a falu 44 lakosa a 200 forint taksán kívül két hordó sós csukát és egy hordó vizát, vagy ennek ára fejében 12 forintot, és egy pár darut adott magyar urának.⁵²

Történeti, településtörténeti értékelés

Az ásatás, a leletek ismertetése után tekintsük át Tiszanána középkori és kora újkori történetére vonatkozó adatokat. Az áttekintést részben megkönnyíti, hogy Szabó J. Gy. a Sarud határában feltárt Árpád-kori falu és temetője feldolgozásakor a régészeti terepbejárás adatok és megfigyelések felhasználásával a környező, mintegy 800 négyzetkilométernyi terület középkori településtörténetét, a falvak helyét 18. század végi térképre vetítve vizsgálta.⁵³ Így Tiszanánával kapcsolatban több, számunkra is felhasználható megállapítást tett.

Szent László király a Tisza menti Nána, Ménestő, Olfa, Lovásztelek, Pók és Alpoklos birtokokat lovász szolgálóknépekkel az egri püspökségnek adta, az adományt IV. Béla 1261-ben megerősítette és határait leírta.⁵⁴ A határ 6 falu helyét foglalta magába és nagyjából – az ÉK-i rész kivételével – a mai Tiszanána határával egyezett.⁵⁵ 1281-ben IV. László, 1324-ben pedig I. Károly megerősítette a püspökséget Nána és a hozzá tartozó Olfa, Ménestő, Pók és Kétlovásztelek birtoklásában.⁵⁶ Nána egyházának papja 1334-ben 6 garas pápai tizedet fizetett.⁵⁷

Az ásatás során annyit megállapíthattunk, hogy az Árpád-kori Nána nem az általunk feltárt területen feküdt. Egymástól nem távoli időben és egymástól függetlenül végzett kutatásunk ugyanerre az eredményre vezetett. Az ásatás ideje alatt a környező terület terepbejárása,⁵⁸ de Szabó János Győző kutatásai, az 1261. évi birtokmegerősítő oklevél adatainak a helyszínen megfigyeltekkel egyeztetése is arra az eredményre vezetett, hogy az Árpád-kori Nána az ásatási területünkről nyugatabbra helyezkedett el.⁵⁹

A települést Tiszanána néven először az egri püspökség 1493–94. évi számadáskönyvében említik.⁶⁰ Ez az elnevezése, ebben a helynévalakban való feltűnése egybeeshet a késő középkori falunak ezen a helyen végbement kialakulásával.

⁴⁹ Parádi 1963. 226., 21. kép 4, 5, 7, 8., 24. kép 2.

⁵⁰ Fekete 1968. 64.

⁵¹ Heves vármegyei ismertető és adattár 1936. 293.

⁵² Szederkényi III. 1891. 387.

⁵³ Szabó 1974. 26., 3. kép.

⁵⁴ Szabó 1974. 32–35.; Györffy 1987. 117–118.

⁵⁵ Szabó 1974. 33.; Györffy 1987. 118.

⁵⁶ Györffy 1987. 118.

⁵⁷ Györffy 1987. 118.

⁵⁸ Tiszanána–Onána, ásatási jelentés 1966. (Jelzete: XXII. 306/1966. (Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Adattár.)

⁵⁹ Szabó 1974. 32.

⁶⁰ Csánki 1890. 67.

A 16. századtól kezdve Tiszanána említésével többször találkozunk. A török terjeszkedése a település létét egyelőre nem veszélyeztette,⁶¹ és úgy tűnik, a gyakori előntésekkel fenyegett, nehezebben megközelíthető falu nagyobb biztonságot nyújtott. Tiszanánán 1546-ban 10 jobbágytelket írtak össze, 1549-ben 8 adóköteles, 7 elszegényedett, 2 elhagyott és 2 újonnan települt jobbágytelket vettek nyilvántartásba.⁶² 1552-ben 10 portával szerepel,⁶³ az 1558. évi urbárium szerint 23 paraszti telke és 6 új portája volt.⁶⁴ 1564-ben 17 portáját említik.⁶⁵ Az 1577. évi urbárium szerint 20 telkes, 8 féltelkes jobbágy és 1 nemesember családja lakta.⁶⁶

A 17. században Tiszanána az egri püspökségtől idegen világi birtokosok kezére jutott, lakói a reformáció követői lettek.⁶⁷ 1635-ben 2, 1686-ban csak 1½ lakott portája volt.⁶⁸ Az 1682. évi urbárium szerint 9 ekés gazda és 8 nemesember lakta.⁶⁹ Az 1687. évi felszabadító háború idején elnéptelenedett. 1693-ban „örökös nánaiai csak 12-en vannak”, a kiürült telkeket egy időre a Mezőtúrról és Dévaványáról menekültek szállták meg.⁷⁰

Az okleveles adatokból úgy tűnik, hogy a falu a török hódoltságot átvészelte, kisebb megszakításokkal lakott volt. A 18. század elejétől nyugodtabb idők következtek, de 1706-ban még a rácok portyázása csökkentette a lakosságot,⁷¹ majd megkezdődött a távolabbi vidékekről érkezettek letelepedése. Így 1721-ben a rimaszécsi Koháry-birtokról nagyobb létszámú csoport telepedett le.⁷² 1728-ban a 77 családfő közül 36 vályogtéglából épített házban, 41 pedig ideiglenes szálláson vagy földbe vájt veremben lakott.⁷³

Bél Mátyás 1730-ban, Heves megye ismertetésében a következőket írta Tiszanánáról: „Az egri püspök birtoka a Tisza partján. Sok nép lakja, van temploma és plébánosa. Jelentékeny település lenne, ha az áradások nem gátolnák a fejlődésben.”⁷⁴

A falu középkori és kora újkori történetéről elmondottak után az alábbi kérdés vár választ; hol terülhetett el a késő középkori falu, és megszűnése mikor következett be.

Kiindulópontnak Bél Mátyás leírásának elejét vehetjük: „Az egri püspök birtoka a Tisza partján. Van temploma és plébánosa”. Az ásatás helye, ahol a templom maradványait megtaláltuk, ma is a Tisza közvetlen közelében van, a leírásnak így ez meg is felel. A következő, amit meg kell néznünk: mi olvasható le a régi térképekről? Ehhez alkalmasnak látszik Mikoviny Sámuelnek a Jászságot, a Nagy- és Kiskunságot ábrázoló, 1740 táján készített térképe (16. ábra), amelyen a falu Tisza melletti ábrázolása is rajta van.⁷⁵ A térképen a településeket úgy ábrázolta, hogy az út két oldalán a házak és a templom is a tornyával (amelyik falunak temploma is volt) rajta van. Mivel a templomot a településen belül különböző helyre rajzolta, okunk van feltételezni, hogy a térképen elhelyezése nagyjából hitelesnek vehető. A Tisza eredetileg itt csaknem teljes kör alakú kanyart tett, és a kanyar nyakánál,

⁶¹ Szabó 1974. 33.

⁶² Borovszky 1909. 84.

⁶³ Szederkényi II. 1890. 453.

⁶⁴ Maksay 1959. 706.

⁶⁵ Szederkényi II. 1890. 402.

⁶⁶ Szabó 1974. 33.

⁶⁷ Heves megye műemlékei III. 1978. 645.; Soós 1985. 258.

⁶⁸ Borovszky 1909. 84.

⁶⁹ Szederkényi III. 1891. 460.; Szabó 1974. 33.

⁷⁰ Heves megye műemlékei III. 1978. 645.

⁷¹ Heves megye műemlékei III. 1978. 645.

⁷² Soós 1955. 13.; Heves megye műemlékei III. 1978. 645.

⁷³ Soós 1955. 15.; Heves megye műemlékei III. 1978. 645.

⁷⁴ Bél 1968. 81–82.

⁷⁵ A térkép jelzete: B. IX.a. 624. Hadi történelmi Tárképtár, Budapest.

annak a belső, DNy-i részén jelölte Tiszanánát. A templomot a falu ÉK-i vége közelébe rajzolta. Ha a térképen látottakat összehasonlítjuk a helyszínen megfigyelttel és a feltárt maradványokkal, azt mondhatjuk, hogy a falu ÉNy-i végén vagy a közelében állt templomot találtuk meg, és tártuk fel. A késő középkori és kora újkori település DK felé, a kör alakú kanyarral csaknem teljesen körbezárt területen feküdt.⁷⁶ A kanyar nyakának 19. század közepe utáni átvágásával, a templom maradványtól DK-re a Tiszának új medret vágtak, és ezzel a nagyarányú földmunkával a későközépkori, kora újkori Tiszanánát is keresztülvágták.⁷⁷

A kanyar belsejének DNy-i feléből, nagyjából arról a területről, ahová Mikoviny Sámuel térképén a falut rajzolta, az Abádszalók-berei erdészház közelében ástott kutatószelvényből késő középkori cseréptöredékek kerültek elő.⁷⁸ Ezek a töredékek megerősítik azt a feltevésünket, hogy a település területéről származnak, és a falu az egykori Tisza mellett (ma a Tisza holt ága) hosszan húzódott végig⁷⁹ (1. ábra). Bél Mátyás rövid leírása és Mikoviny Sámuel térképe arról is meggyőzött bennünket, hogy Tiszanána a 18. század harmincas éveiben még a régi helyén állt.⁸⁰

A Bél Mátyás leírásában is említett körülmény; a Tisza gyakori elöntései és áradásai, mely a falut veszélyeztette, érlelhette meg Erdődy Gábor gróf egri püspök-földesúrbán (1715–1744) az elhatározást, hogy a falut „védehetőbb helyre”, a Tiszától mintegy 6–7 km-rel távolabb levő Alpoklos pusztára telepítse át, amelynek neve később Tiszanána (a mai Tiszanána) lett.

A falu új helyére áttelepülése hosszabb ideig tarthatott.⁸¹ A templom új helyén való felépítése ennek függvénye lehetett. Az építésére ugyanis a lakosság számottevő részének átköltözése után kerülhetett sor. Az elmondottakat megerősíteni látszik az 1767. évi canonica visitatio adata, hogy a tiszanánai katolikus templomot Erdődy Gábor egri püspök építtette. Ez csak 1745 előtt valósulhatott meg. Az új templom fából volt, oldala deszkából készült, csak a szentélyét építették téglából. Az átköltözéshez közeli időt jelzi, hogy nem hosszú időt kiálló anyagból, feltehetően ideiglenesnek készült.⁸² A ma is álló templomot jóval később, 1784–88 között építették fel.⁸³

⁷⁶ A Mikoviny térképnél újabbak egy része már a vízjárta területeket is ábrázolta. A csaknem egészen kör alakú kanyarral bezárt terület DNy-i felét (ahová Mikoviny is Nánát rajzolta) Lipszky 1808-ban megjelent térképén száraz területnek jelölte. *Lipszky* 1808.

⁷⁷ Lányi Sámuel Tisza-térképén (1845) az elvégzendő átvágásokat, így az abádi (dinnyésháti) átvágást is ábrázolta, amelynek megvalósítására 1863-ban került sor. A térképet közölte: *Sugár* 1989. 85., 97.

⁷⁸ *Csalog* 1965. 22.

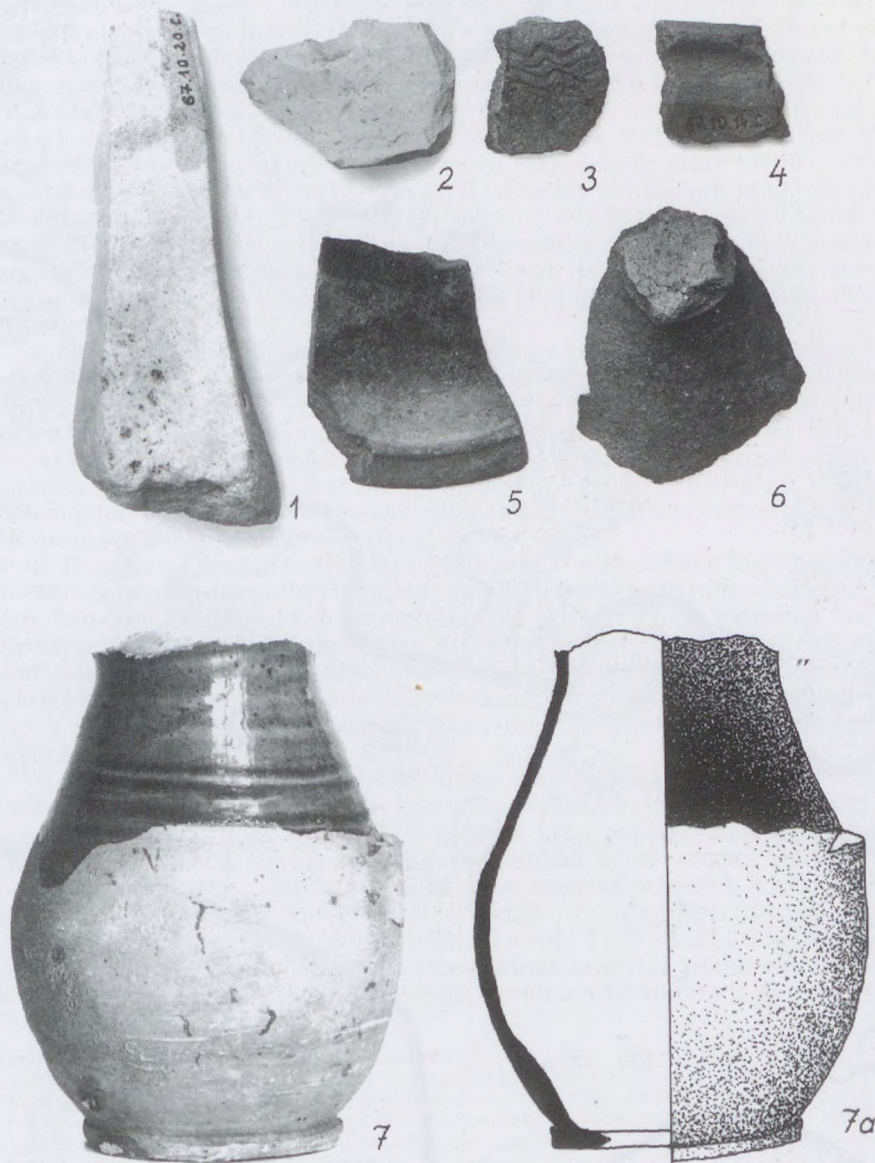
⁷⁹ Az ásatási területtől, ahol a templom maradványait feltártuk, a berei erdészház kb. 1,5 km távolságra van. Sík területen a településnek ez a hossza elképzelhető. Példának a Túrkeve határában feltárt Móric falut említhetem, ahol a falu hossza, az L alakú törést is figyelembe véve kb. 1 km-re tehető. *Méri* 1954. 140.

⁸⁰ Mikoviny S. említett térképén a Tisza menti települések helyét átvizsgálva, egy említésre érdemes hibára kell rámutatnunk. A Tisza mindkét oldalán a valóságossal egyező települési sorrendet találunk. Az elrajzolás azzal történt, hogy a Tisza két oldalán egymással szemben levők nem egymással szemben kerültek berajzolásra. Így a Nánával szemben levő Szalókot és Abádot Kiskörével szemben rajzolta a térképre, Nánával szemben pedig a valóságban feljebb levő Derzset és Szentimrét jelölte. A későbbi időben készült (és pontosabb) térképekkel összehasonlítva annyi megállapítható, hogy a települések egymással szembeni, a Tisza két oldalán levő elhelyezését Nána esetében Mikoviny eltévesztette. Valószínűleg ez úgy történt, hogy a helyszíni felmérés után a térkép végleges elkészítése már nem a helyszínen történt, újbóli helyszíni egyeztetésre pedig nem került sor.

⁸¹ Részben hasonló folyamatra következtetett Borovszky S. is. *Borovszky* 1909. 84.: „kisebb csoportok azonban már jóval előbb itt megtelepültek.”; *Szabó* 1974. 57., 104. jegyzet.

⁸² A katolikusok száma Tiszanánán ekkortájt kevés lehetett, 1739-től az egy-két katolikus vallású filiaként a sarudi egyházhoz tartozott. *Soós* 1985. 258.

⁸³ Heves megye műemlékei III. 1978. 646.

15. ábra

Abb. 15

1. Fenőkő az 1. kutatóárokából; 2. Edénytöredékek a 11. szelvényből (2. császárkori; 3. Árpád-kori; 4–6. késő középkori); 7–7/a. Mázas cserépkancsó a templomhajó padozatáról
 1 Schleifstein aus dem Forschungsgraben 1; 2 Gefäßbruchstücke aus dem Profil 11 (2 aus der Kaiserzeit; 3 aus der Arpadenzeit; 4–6 aus dem Spätmittelalter); 7–7/a Glasierter Tonkrug vom Bodenbelag des Kirchenschiffes

16. ábra Részlet Mikoviny Sámuel Jászságot, Nagy- és Kiskunságot ábrázoló térképéről. 1740 körül. (Hadtörténelmi Térképtár, Budapest)

Abb. 16 Detail der Karte von Samuel Mikoviny. Die Karte stellt Jazygien, Groß- und Kleinkumanien dar. Um 1740 (Kriegsgeschichtliches Archiv, Budapest)

A török hódoltság éveiben a Tisza menti vidék, így Tiszanána lakosságának nagyobb része református vallású lett.⁸⁴ 1750-ben Mária Teréziához küldött beadványukban kérik, hogy a régi, dűledező és árvizeknek kitett helyen levő templomuknak megfelelőbb helyen történő újraépítését engedélyezze. A Heves vármegyéhez küldött kérelmükben elmondták azt is, hogy a templom a lakosok sokaságában igen kicsiny és a gyülekezet harmada nem fér el a kicsi templomban.⁸⁵

A Helytartótanács rendeletére a megye ismertette a templom állapotát, mely 7 és fél öl hosszú, 3 és fél öl széles, másfél öl magas, sövényből és sárból épített. Az ajtófélfába vésett évszám tanúsága szerint 1666-ban az akkor birtokos földesúr engedélyével épült. Az új 14 öl hosszú, 6 öl széles templomot magasabb helyre tervezik építeni, ahol a Tisza áradása nem éri el. 131 lépésre a régitől, 1000 ember befogadására. Mária Terézia 1751-ben engedélyezte az új templom felépítését. Ha a hely száraz, akkor a régi anyagból, ha nedves, akkor kőalapozással készüljön. A ma is álló református templom felépítésére nyerstéglából 1752-ben került sor.⁸⁶

A templom állapotáról a Helytartótanácsához küldött jelentéssel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy az ölben megadott méretek (méterre átszámítva is) a templom általunk kiásott alapozás méreteivel egyeznek.⁸⁷ Így biztosnak vehetjük, hogy a jelentésben leírt templom maradványait találtuk meg, és bontottuk ki.

Az elmondottakból tehát arra következtethetünk, hogy a lakosság nagyobbik részének átköltözése a Tiszától távolabbi, árvíztől védett helyre a 18. század első felében ment végbe. Ezt követően az első katolikus és református templom felépítése aránylag közeli időben történt.

A Tiszanána-Ónánán folytatott munkánkat a következőkben foglalhatjuk össze:

Már az ásatást megelőző szemlén, majd a feltárás kezdetén is kiderült, hogy leküzdhetetlen akadállyal kell számolnunk: az árterületen, az elöntések során leülepedett homok a felszíni nyomokat és a korábbi terepviszonyokat eltüntette, a szintbeli különbségeket egy szintbe mosta. Így a terepen tájékozódás lehetőségét a legkisebbre csökkentette. Az aránylag rövid időn kívül részben ez is akadálya volt, hogy a középkori falu maradványait a felszínen észleljük és kiásására kísérletet tegyünk.

A templom maradványainak feltárása, alaprajzának tisztázása, a templom körüli temető sírjai egy részének kibontása, valamint az innen származó leletanyag bizonyította, hogy itt nagyobb méretű, késő gótikus falusi templom volt. A sírokban, zömében 16–17. századi temetkezések leletei voltak, amelyek közül különösen a 66. sír mellékletei utaltak arra, hogy az oklevelek adataival egybehangzóan, kis részében nemesek is temetkeztek ide. Az egykori források és a régi térképek segítségével meg tudtuk határozni a régi Tiszanána falu helyét és kiterjedését. A település alakulásának és változásának aránylag ritkán előforduló esetét kísérhettük végig: A török hódoltsági területen fennmaradt és a 18. század

⁸⁴ *Szós* 1985. 258.

⁸⁵ Heves megye műemlékei III. 1978. 651–652.

⁸⁶ Heves megye műemlékei III. 1978. 652.

⁸⁷ Heves megye műemlékei III. 1978. 652. A templom hossza 7,5 öl = 14,2 m, szélessége 3,5 öl = 6,6 m. A feltárt templommaradvány hossza 14 m, szélessége 6,9 m.

⁸⁸ Az ásatási munkában 1965-ben Gádor Judit, Gömöri János, Palágyi Sylvia, 1966-ban Juhász Etelka, Máthé Márta és Tettamanti Sarolta régész egyetemi hallgatók vettek részt. Közreműködésükért ezúton is fogadják köszönetemet.

elején újjáéledő falu a Tiszától távolabbi, védettebb helyre költözött és fennmaradását biztosította.⁸⁸

IRODALOM

- BAROQUE SPLENDOR. The Art of the Hungarian Goldsmith 1994. Baroque Splendor. The Art of the Hungarian Goldsmith. I. Fodor–K. Földi–Dózsa–I. Gerevich–J. Hajtó–Kolba–T. S. Kovács–Am. T. Németh–Gy. Rózsa. New York, 1994.
- BÁLINT 1938. *Bálint, A.* A kaszaperi középkori templom és temető. Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter. *Dolg* 14 (1938) 139–190.
- BÉL 1968. *Bél, M.* Heves megye ismertetése (1730–1735). Fordította és magyarázatokkal ellátta Soós I. Eger, 1968.
- BICZÓ 1976. *Biczó, P.* Jelentés a kecskeméti Kossuth téren végzett ásatásról. Bericht über die Ausgrabung am Kossuth-Platz zu Kecskemét. *Cumania* 4 (1976) 329–360.
- BOROVSKY 1909. *Borovszky, S.* Heves vármegye. MVM Budapest, 1909.
- CSALOG 1965. *Csalog, Zs.* Régészeti munkálatok az abádszalóki Berében. *MúzLev* 7–8 (1965) 20–22.
- CSÁNKI 1890. *Csánki, D.* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. Budapest, 1890.
- ENTZ 1986. *Entz, G.* Művészettörténeti áttekintés. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. (Szerk. Entz, G.) Budapest, 1986.
- FEKETE 1968. *Fekete, L.* A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. *Jászágó Füzetek* 4. Jászberény, 1968.
- GEREVICH 1956. *Gerevich, L.* Az érett gótika Magyarországon. (A XIV. század elejétől a század végéig.) Balogh, J.–Dercsényi, D.–Garas, Kl.–Gerevich, L. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. (Szerk. Dercsényi, D.) Budapest, 1956.
- GYÖRFFY 1987. *Györffy, Gy.* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest, 1987.
- Heves megye műemlékei III. 1978. Heves megye műemlékei III. (Szerk. Dercsényi, D.–Voit, P.) MMT Budapest, 1978.
- Heves vármegyei ismertető és adattár 1936. Heves vármegyei ismertető és adattár. (Szerk. Ladányi, M.) MVM XX. Budapest, 1936.
- HOLL 1963. *Holl, I.* Középkori cserépedények a budai Várpalotából. *Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda.* *BudRég* 20 (1963) 335–394.
- HORVÁTH 1970. *Horváth, B.* A tiszaozvényi pártá és pártáöv. Kopfschmuck und Prunkgürtel von Tiszaörsény. *FolArch* 21 (1970) 157–168.
- HORVÁTH 1974–75. *Horváth, F.* Szer plébánatemploma és a település középkori története. Die Pfarrkirche von Szer und die Geschichte der Siedlung im Mittelalter. *MFME* 1974–75. 1. 343–374.
- HÖLLRIGL 1934. *Höllrigl, J.* A csengeri ref. templom kriptájának leletei I. Funde aus der Gruft der reformierten Kirche zu Csenger I. *ArchÉrt* 47 (1934) 97–114, 203–204.
- HÖLLRIGL 1936. *Höllrigl, J.* A csengeri ref. templom kriptájának leletei II. Funde aus der Gruft der reformierten Kirche zu Csenger II. *ArchÉrt* 49 (1936) 49–66, 116–117.
- KOREK 1973. *Korek, J.* A Tisza II. Vízlepcső területén 1964–72 között végzett ásatásokról. A Damjanich János Múzeum Közleményei 33. Szolnok, 1973. 1–42.
- KOREK 1974. *Korek, J.* Archäologische Forschungsberichte aus dem Bereich der zweiten Theiss-Staustufe. *FolArch* 25 (1974) 247–262.
- KOVALOVSKI 1980. *Kovalovszki, J.* Településásatások Tiszaeszlár–Bashalom (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század.) Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár–Bashalom (Bronzezeit, 3–4. und 11–13. Jahrhundert) *FontArchHung* Budapest, 1980.
- KOZÁK 1984. *Kozák, K.* Korai sokszögzáródású templomok megjelenése az ország középső és nyugati részén. Frühgotische Kirchen mit polygonalen Chor in Mittel- und Westungarn. *MMüvé* 9 (1984) 73–114.
- LÁZÁR 1986. *Lázár, S.* Az egri vár törökkori magyar cserépedényei. *Ungarische Töpferwaren der Burg von Eger aus der Türkenzeit.* *Agria* 22 (1986) 35–63.
- LIPSKY 1808. *Repertorium locorum obiectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentium, quas aeri incisus vulgavit Joannes Lipsky de Szedlicsna.* Budae 1808.
- MAKSAY 1959. *Maksay, F.* Urbáriumok. XVI–XVII. század. (Szerk. Maksay, F.) Budapest, 1959.
- MEGAY 1970. *Megay, G.* A miskolci Ávasi templom 1941. évi ásatásának eredményei. Bericht über die Grabungsergebnisse des Jahres 1941 in der Kirche auf dem Berg Ávas in Miskolc. *HOMÉ* 9 (1970) 129–141.
- MÉRI 1954. *Méri, I.* Beszámoló a tiszalök–rázompusztai és túrkeve–mórici ásatások eredményéről II. Otcset o raszkopkah v Tiszalök–Rázompusztai i Turkeve–Moric II. *ArchÉrt* 81 (1954) 138–154.
- MOJZSIS 1984. *Mojzsis, D.* XVI–XVII. századi női fejdíszek a nagylózi emléktárgyból. Weiblicher Kopfschmuck aus dem Fundmaterial von Nagylózs, 16–17. Jahrhundert. *FolArch* 35 (1984) 185–212.
- MOJZSIS 1988. *Mojzsis, D.* Régi magyar öltözködés. Budapest, 1988.

- NEMES-NAGY 1900. *Nemes, M.–Nagy, G.* A magyar viseletek története. Budapest, 1900.
- NAGY 1978. *Nagy, K.* A boldvai református templom XVI. századi sírletének restaurálása. Die Restaurierung des Grabfundes aus dem XVI. Jahrhundert der Boldvaer Reformierten Kirche. Múzeumi Műtárgyvédelem 5 (1978) 101–126.
- PARÁDI 1963. *Parádi, N.* Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn (11–17. Jh.) ArchÉrt 90 (1963) 205–251.
- Pest megye műemlékei I. 1958. Pest megye műemlékei I. (Szerk. Dercsényi, D.) MMT Budapest, 1958.
- PÓSTA 1917. *Pósta, B.* A gyulafehérvári székesegyház sírletei. Les trouvailles sépulcrales de la cathédrale de Gyulafehérvár. Dolg 8 (1917) 1–203.
- SELMECZI 1992. *Selmeczi, L.* Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról. Folklor és Et-nográfia 64. Debrecen, 1992.
- SOÓS 1955. *Soós, I.* Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger, 1955.
- SOÓS 1985. *Soós, I.* Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése. Budapest, 1985.
- SUGÁR 1989. *Sugár, I.* A Közép-Tiszavidék két kéziratot térképe (1790, 1845). Eger, 1989.
- SZABÓ 1938. *Szabó, K.* Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene. BiblHumHist III. Budapest, 1938.
- SZABÓ 1974. *Szabó, J. Gy.* Árpád-kori falu és temetője Sarud határában I. Poszelenie i mogilnik epohi Árpádov v okresztznostah derevni Sarud I. EMÉ 11–12 (1974) 21–73.
- SZEDERKÉNYI 1890. *Szederkényi, N.* Heves vármegye története II. Eger, 1890.
- SZEDERKÉNYI 1891. *Szederkényi, N.* Heves vármegye története III. Eger, 1891.

DIE AUSGRABUNG VON TISZANÁNA-ÓNÁNA

Auf dem Fluß Theiß wurde bei der Ortschaft Kisköre (Komitat Heves in Ungarn) Anfang der 1970er Jahre ein Stau- und Wasserkraftwerk erbaut. Vor dem Beginn der Bauarbeiten erfolgten auf einem 35Km langen und 3-4Km breiten Gebiet, wo nachher das Wasser des Flusses gestaut wurde, eine archäologische Geländebegehung und an mehreren Stellen Ausgrabungen. So suchten wir die Stelle der mittelalterlichen Ortschaft Tiszanána, Ónána in der Gemarkung an der Theiß der heutigen Gemeinde Tiszanána (Komitat Heves) und führten archäologische Aufdeckungen durch (Abb. 1-2).

In der Nähe der Stromkilometersäule Nr.408 der Theiß deckten wir den Gründungsgraben und zum kleinen Teil das Steingrundwerk einer gotischen Kirche auf, die keine Stützpfeiler hatte, ihr Sanktuarium wurde mit drei Seiten eines Oktogons abgeschlossen, ihr Schiff war einem Viereck ähnlich (Abb. 3-5). Auch die Treppe des Sanktuariums wurde freigelegt. Der nordwestlichen Seite des Sanktuariums schlossen sich die Sakristei und der daneben aufgebaute kleine Raum (Abb. 3-4, und Abb. 6.1) an. Das eine von den erhalten gebliebenen gehauenen Steinbruchstücken, welches ein gotischer Rippenbeginn war, wies darauf hin, daß das Sanktuarium wahrscheinlich eine Wölbung hatte (Abb. 7. 1). Der Grundriß des Schiffes der Kirche war also einem Viereck ähnlich, das Sanktuarium hatte eine längliche Form. Die Länge des Sanktuariums erreichte fast die Länge des Schiffes (Abb. 3). Kirchen mit ähnlichem Grundriß kamen im Gebiet der Oberen-Theiß öfters vor. Ihr Bau kann man aus der zweiten Hälfte des 15. – bzw. vom Anfang des 16. Jahrhunderts datieren und sie kann als eine Grundrißvariante der spätgotischen Kirche betrachtet werden.

Im Inneren der Kirche und in ihrer direkten Umgebung wurden 86 Gräber aufgedeckt (Abb. 3 und 6. 2). In 17 Gräbern fanden wir Beilagen. Die meisten Grabbeilagen waren einfache Schmucksache, Bekleidungszubehör, Jungfernkranz (Abb. 8. 1-12, Abb. 9. 3-4). Die vornehmsten Beilagen stammten aus dem Grab 66. (Abb. 9. 1-2, Abb. 10. 1-2, und Abb. 11. 1-2). Aus diesem Grab kamen um den Schädel ein längliches, mit Flittern verziertes Tressenband, das Band des Haarflechteaufsatzes (Abb. 10.1), über dem Beckenknochen ein Rest des mit Flittern verzierten Tressenbandes des oberen Hemdes (Abb. 10. 2, und Abb. 11. 1-2), von zwei Fingern goldene Ringe mit Stein (Abb. 9. 2) und ein vergoldeter Silberring (Abb. 9. 1) zum Vorschein. Die Funde des Grabes 66. können aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts und aus dem 17. Jahrhundert, die Beilagen der anderen Gräber aus der Zeit zwischen der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und dem Anfang des 18. Jahrhunderts datiert werden. Im Grab 42. fanden wir 3 im Jahre 1540 geprägte Kremnitzer Denare von Ferdinand I (Abb. 8. 5).

In der Grube neben dem nordöstlichen Gründungsgraben des Sanktuariums befanden sich die Scherben eines bemalten Irdengefäßes (Abb. 12), die man zusammenstellen konnte, im Gefäß wurde ethnographischen Analogien nach wahrscheinlich ein ungetaufter Säugling begraben.

Von den Resten der Kirche etwas entfernt, im Forschungsgraben neben dem Feldweg, der auf dem Flutgebiet führt, fanden wir in der Verschüttung der aufgedeckten Grube sarmatische Gefäßbruchstücke und Spindelknöpfe (Abb. 13. 1-4), Aus dem großen, neben den Resten der Kirche ausgegrabenen Profil kamen

sarmatische Gefäßbruchstücke (Abb. 15. 2), sowie Gefäßbruchstücke aus der Arpadenzeit (Abb. 15. 3), aus dem Spätmittelalter (Abb. 14. 1–2, Abb. 15. 4–6), ein Schleifstein (Abb. 15. 1), eine Glaskugel (Abb. 14. 4) und eine runde Beinplatte (Abb. 14. 3), welche wahrscheinlich während der Bearbeitung zerbrochen war, zum Vorschein. Vom Bodenbelag des Kirchenschiffes kam ein kleiner, oben gelb glasierter Tonkrug – man kann ihn aus der zweiten Hälfte des 16. und aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts datieren – hervor (Abb. 15. 7–7/a).

Der ältesten urkundlichen Angabe nach verlieh König Ladislaus der Heilige (1077–1095) das Dorf Nána dem Bistum von Erlau (ung. Eger). Das Dorf in der Arpadenzeit lag wahrscheinlich westlich von dem Ort des spätmittelalterlichen Dorfes. Das in der Urkunde zuerst 1495 erwähnte Dorf Tiszanána konnte an dem Ort, den wir durch die Ausgrabung kennenlernten, zu dieser Zeit angesiedelt worden sein und existierte auch während der Zeit der Türkenherrschaft in Ungarn. Die Karte von Samuel Mikoviny vom Anfang der 40er Jahre des 18. Jahrhunderts (Abb. 16) zeigt die Stelle des Dorfes, auf dieser Karte befindet sich die Kirche in der Nähe des westlichen Endes der Siedlung, im großen und ganzen dort, wo wir ihre Reste gefunden haben. Das Dorf lag im südwestlichen Teil der großen, fast kreisförmigen Kurve der Theiß. Diese Kurve und mit ihr zusammen auch die spätmittelalterliche – frühneuzeitliche Siedlung wurden während der Regelung der Theiß im Jahre 1863 durchgeschnitten. Matthias Bél erwähnte in der Beschreibung des Komitates Heves (1735), daß die Überschwemmung der Theiß des öfteren das Dorf mit Überflutung bedrohte. Die Übersiedlung der Einwohner des Dorfes begann in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts auf die Pušta Alpoklos, die 6–7 Kilometer weit von der Theiß lag. Das Ende dieses Übersiedlungsprozesses zeigten an der neuen Stelle des Dorfes der Aufbau der provisorischen (vor 1745), dann der definitiven katholischen (um 1785) und der reformierten (1752) Kirchen. Die Größe der alten Kirche von Tiszanána stimmt auf Grund des Berichtes vom Komitat Heves an den Statthalterrat aus dem Jahre 1751 mit der Größe des von uns in Ónána freigelegten Kirchenrest überein; die Angaben können also mit der in Ónána ausgegrabenen Kirche identifiziert werden.

Die archäologische Ausgrabung lieferte den Beweis dafür, daß Tiszanána auch die Türkenherrschaft überlebt, im 18. Jahrhundert vor der Überschwemmung der Theiß in eine geschützte Ortschaft übersiedelt auch sein Weiterbestehen bis auf den heutigen Tag sicherte.

Nándor Parádi

ISZLÁM HATÁSOK A 16–17. SZÁZADI MAGYAR ÖTVÖSSÉGBEN

GERELYES Ibolya

A 16. század második felében egy addig nem alkalmazott, új motívum tűnt fel a magyar ötvösségben. E motívumot a magyar nyelvű szakirodalom a múlt század végétől napjainkig „lambrequin”-nek nevezte, illetve nevezi ma is, utalva ezzel e díszítésmód külső formai jegyeire. A lambrequin szót hagyományosan a címertanban, illetve textilből készült tárgyait leírásakor szoktuk alkalmazni, hiszen eredeti jelentése sallang, rojt, kárpit vagy függöny lecsüngő díszítése.¹

E motívumnak az iszlám művészettel való kapcsolata már korábban is feltűnt, legalábbis erre utal, hogy e tárgyak leírását olvasva sokszor találkozhatunk a keleties díszítmény, az „arabeszkyszerű lambrequin”, illetve az „arabeszk lambrequin” meghatározásokkal.² E kapcsolat eredetét, mibenlétét a magyar művészettörténet soha nem kutatta.

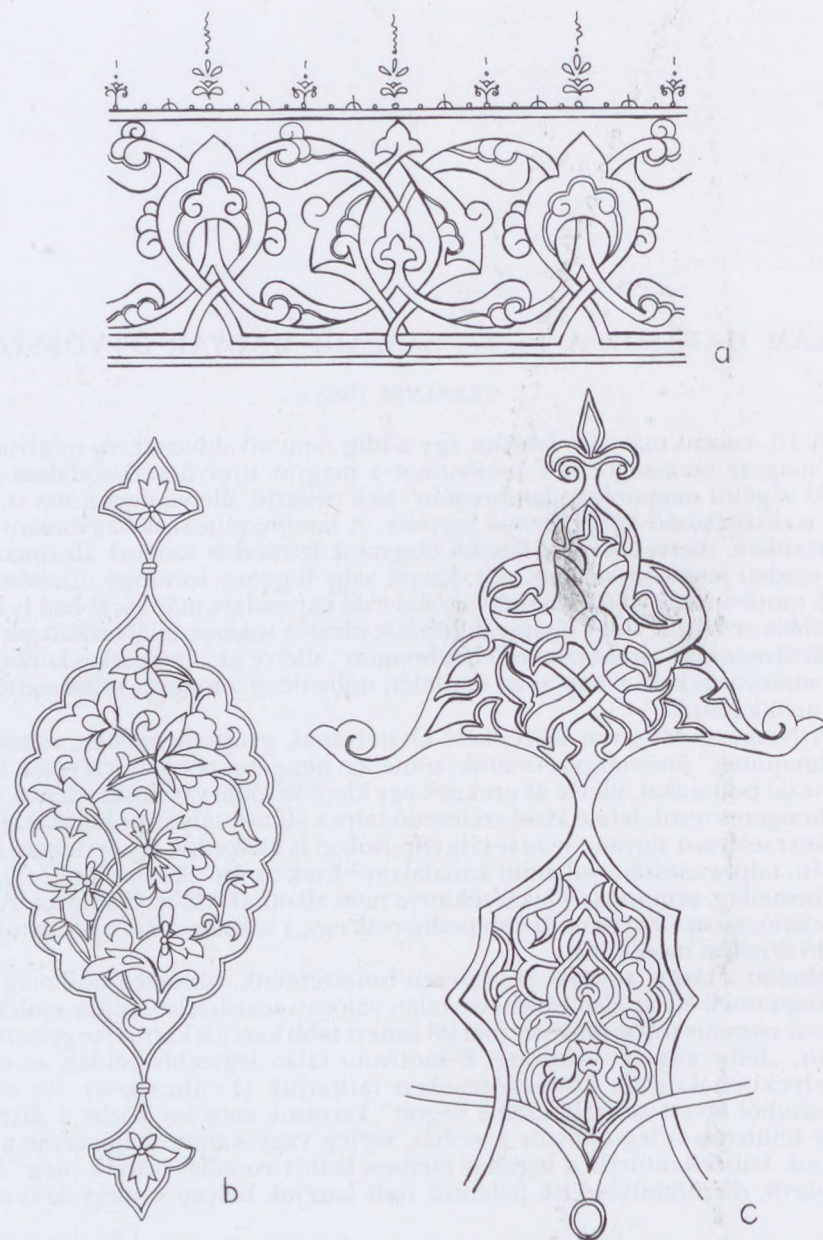
A Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának gyűjteményében számos, ún. „lambrequines” ötvöstárgyat őrzünk, zömében hengeres testű, tölcseresen kiszélesedő száju poharakat, illetve az ezeknek egy kicsit későbbi variánsát jelentő, ugyancsak hengeres testű, lefelé kissé szélesedő talpra állított talpas poharakat. E motívum kevesebbszer ugyan, de más tárgytípusokon is előfordul, így serlegen, fedeles kannán, talpas csészén, valamint kanalakon.³ Ezek az ún. „lambrequines” tárgyak sem formailag, sem funkciójukat tekintve nem alkotnak külön csoportot. A rajtuk megjelenő, most vizsgált motívum pedig csak egy, a számos, a korban egymás mellett élő díszítési mód közül.

Mielőtt a tárgyi anyagot részletesen ismertetnénk, ismerkedjünk meg az ún. lambrequinnel. Ez az első ránézésre talán valóban textilszélre, rojtra emlékeztető minta az oszmán-török művészetből jól ismert több karéjos kartus leegyszerűsített, stilizált, „félbe vágott” változata. E motívum talán legszebb példáit az oszmán műhelyekben készült könyvkötéseken láthatjuk (I. ábra b–c). Az oszmán művészetből átvett stilizált, „félbe vágott” kartusok sora fut körbe a díszítendő edény felületén – legtöbbször a pohár, serleg vagy kanna szájperece alatt. A kartusok külső kontúrját a legtöbb esetben kettős vonallal húzták meg. Az oszmán-török díszítőművészetre jellemző ívelt karéjok helyett e tárgyakon sokszor

¹ Havard é.n., 176–178. E magyarázat szerint a lambrequin szó első jelentése a sisakról lelógó textil volt, amely a címet fogta körül. Analógiás alapon kezdték használni ezt a kifejezést a textilművészetben is.

² Ötvösmű 1884, negyedik terem, harmadik szekrény 66., Lovag 1975, 2., Baroque 1993, 19.

³ Jelen dolgozat nem tartalmazza a Magyar Nemzeti Múzeum összes „lambrequin” motívummal díszített tárgyát. Ugyanez a motívum figyelhető meg például az App. Jank. 6–9. ltsz. kanalakon, vagy az 1913.21.2. ltsz. talpas csészén, de több más mesterjegy nélküli, vagy beazonosítatlan jegyű darabon is.

1. ábra

a) Arabeszk. Izniki falicsempe díszítőeleme 16. sz. (Akar 1978. nyomán) b) Oszmán-török könyvtábla díszítményének részlete. 15. sz. (Akar 1978. nyomán). c) Mamluk bronzedény díszítményének részlete. 15. sz. (Allan 1986. nyomán)

Fig. 1.

a) Arabesque motif from an Iznik tile. 16th c. (After Akar 1978). b) Detail from an Ottoman book-binding. 15th c. (After Akar 1978). c) Detail from a bronze-vessel. Mamluk. 15th c. (After Allan 1986)

egy meglehetősen leegyszerűsített, szögletes formát is alkalmaztak. E kartusok belső felületét tölti ki az arabeszkos díszítés. Ez a legtöbb esetben valóban az eredeti arabeszknek (1. ábra a)⁴ megfelelő kettéágazó leveleket, indákat jelent, máskor – az oszmán-török művészetben szintén megtalálható – stilizált virágokat, tulipánt és rózsát is magában foglal. (1. ábra b)

A továbbiakban olyan tárgyakkal foglalkozunk, melyek mesterjegyük alapján magyarországi vagy erdélyi műhelyekben készültek, illetve magyar nyelvű feliratuk ezt nagyon valószínűvé teszi.

I. Mesterjegyes tárgyait

1. Brassó

a) *Serleg* (Ltsz.: 1955.4.C) (2. ábra, 3. ábra a)

Az ezüst, részben aranyozott serleg tölcseresen kiszélesedő cuppájának szájeremét kívül élesen kiugró, kettős borda tagolja. E borda fölött, közvetlenül a szájerem alatt, nagyon erősen stilizált, geometrikus jellegű, vésett, folyamatos indadísz fut körbe. A borda alatt ugyancsak vésett, erősen kontúrozott, szintén geometrikus jellegű, stilizált félkartusok sora látható, melyek váltakozva nyújtottabb keskeny, illetve rövidebb, szélesebb formát mutatnak. Az egyes félkartusokat félkörívek kötik össze, belső részüket a sraffozott háttértől jól elkülönülő, az eredeti arabeszkhez közel álló, szétágazó levelek töltik ki. Az aranyozott díszítés sajátos kontrasztot alkot az edény sima, ezüst felületével.

A tárgy talpperemének szélén címerpajzsban beütött GL mesterjegy látható. E szerint a serleg Goldschmied Ludovicus (1528–1530) brassói mester alkotása.⁵ Ha valóban jól oldjuk fel a mesterjegyet, akkor ez a darab a legkorábbi arabeszkos tárgyait sorában. Elképzelhető azonban, hogy a mesterjegy feloldására más lehetőség is van, ez esetben a tárgy keltezését néhány évtizeddel későbbre kell helyezni.⁶

b) *Pohár* (Ltsz.: Poc. Jank. 31.) (3. ábra b)

Hengeres testű, felfelé tölcseresen kiszélesedő ezüstpohár. Belső része és díszítése aranyozott. Szájereme alatt kívül, mintegy egy cm széles sávban, váltakozva aranyozott sima, illetve sraffozott felületű, vésett indás-leveles díszítés fut körbe, alatta, a pohár felületén szabályos elrendezésben három vésett, erősen stilizált, geometrikus jellegű, kontúrozott félkartus látható. A félkartusok belső felületét, a fenti sávhoz hasonló, váltakozva vésett-sraffozott, illetve sima-aranyozott felületek töltik ki. A szellemesen megoldott, egymásba kapcsolódó, váltakozó motívumok hatszirmú rozettát, elhegyesedő végű leveleket, illetve a klasszikus arabeszkre emlékeztető indákat rajzolnak ki.

A pohár fenékén Johannes (Hans) Retsch senior (1618–1645) brassói ötvösmester beütött mesterjegye látható.⁷

2. Kolozsvár

Talpas pohár (Ltsz.: 1953.30.) (4. ábra a)

Hengeres testű, felfelé tölcseresen szélesedő szájú ezüstpohár, melyet ugyan-csak hengeres, lefelé szélesedő talpra állítottak. A pohár szájereme belül, vala-

⁴ Az arabeszk motívum eredetét a 9. századi Szamarrában kell keresnünk. Az itt készült tárgyakon fogható meg az iszlám művészet történetében először az a jellegzetes absztrakt díszítőrendszer, amely azután az egész iszlám világban elterjedt. Vö. *Fehérvári* 1987, 59. Az oszmán művészetbe több évszázaddal később, többszörös áttételeken keresztül jutott el.

⁵ *Kőszeghy* 1936, 28. 159. tétel.

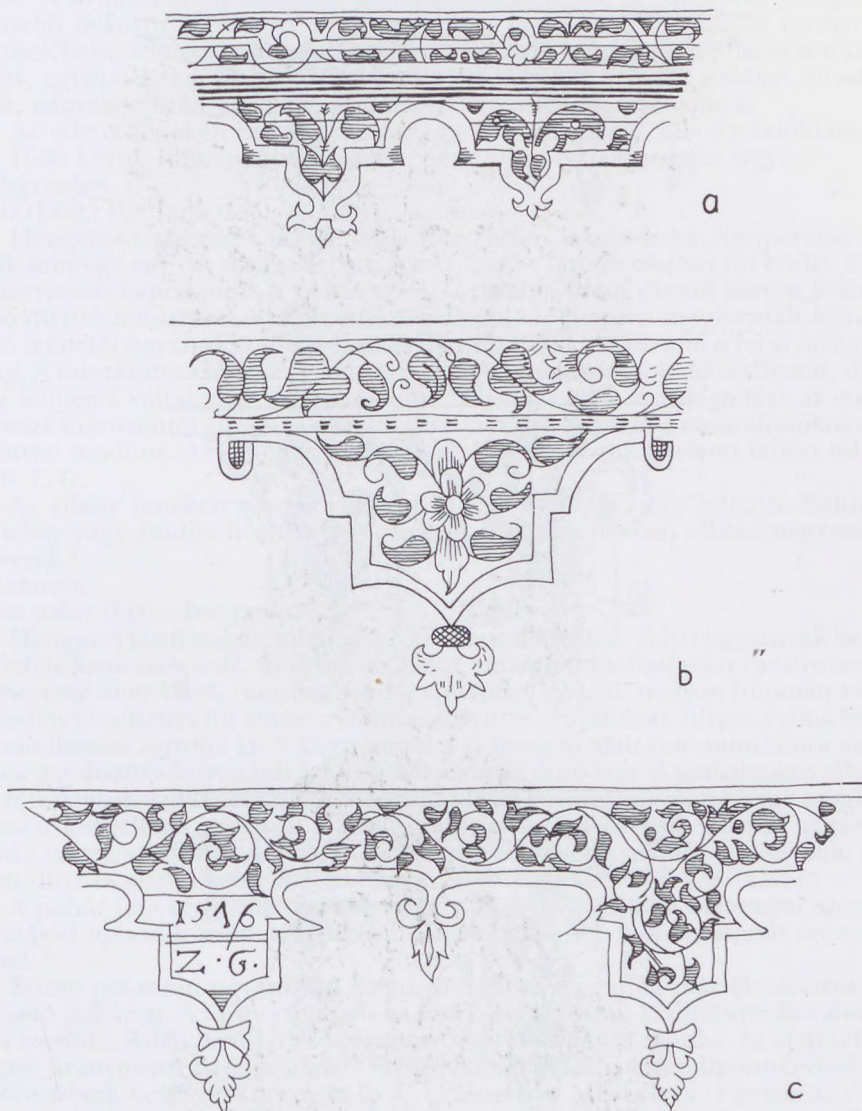
⁶ Mint a későbbiekben látni fogjuk, sokkal valószínűbb a tárgy későbbi keltezése.

⁷ *Kőszeghy* 1936, 33. 192. tétel

2. ábra
Fig. 2.

Serleg. 16. sz. második fele. MNM Ltsz. 1955.4.C
Goblet. Second half of the 16th c. HNM Inv. No. 1955.4.C.

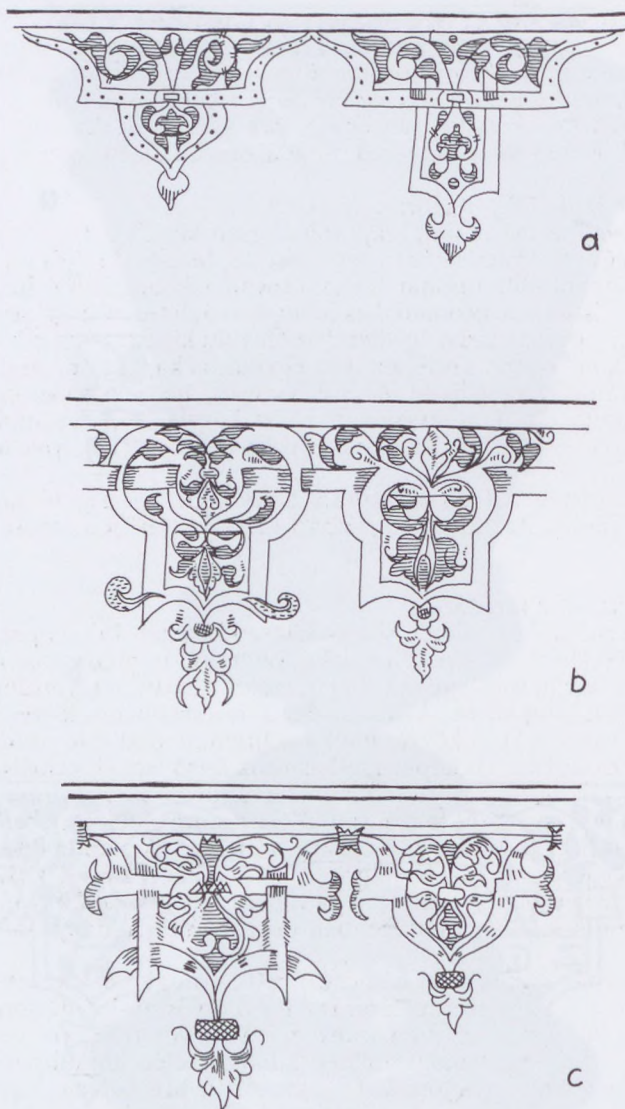

3. ábra

Vésett díszítmények: a) (Serleg Ltsz. 1955.4.C., b) Pohár Ltsz. Poc. Jank. 31., c) Pohár Ltsz. Poc. Jank. 58.

Fig 3.

Engraved motifs: a) Goblet Inv. No. 1955.4.C., b) Beaker Inv. No. Poc. Jank. 31., c) Beaker Inv. No. Poc. Jank. 58.

4. ábra Vésott díszítmények: a) Talpas pohár Ltsz. 1953.30 b) Pohár Ltsz. 1901.29.1., c) Pohár Ltsz. 1938.33.
 Fig. 4. Engraved motifs: a) Footed beaker Inv. No. 1953.30. b) Beaker Inv.No. 1901.29., c) Beaker Inv. no. 1938.33.

mint díszítései kívül aranyozottak. A szájperem alatt kívül, váltakozva nyújtottabb, keskeny, illetve rövidebb, szélesebb, vésett, aranyozott félkartusok sora fut körbe. A nyújtottabb félkartusok kontúrjai szögletesek, geometrikus jellegűek, a rövidebb félkartusok alsó része íves, jobban emlékeztet az eredeti formára. A kartusok belső felületét a szokásos módon, váltakozva, aranyozott sima és sraffozott-vésett, egymásba kapcsolódó mintázat tölti ki, mely stilizált indákat, leveleket alkot, nagyon erősen emlékeztetve az eredeti arabeszk motívumra.

Az edény fenekén beütött mesterjegy van. Kőszeghy Elemér feloldása szerint 1600 körül, Kolozsváron dolgozó, nem azonosítható mester jegye.⁸

3. Nagyszeben

Pohár (Ltsz.: Poc.Jank. 58.) (3. ábra c, 5. ábra)

Hengeres testű ezüst pohár, szája tölcseresen kiszélesedik. Szájpereme alatt kívül, mintegy egy cm széles sávban, vésett, indás, leveles díszítés fut körbe. E sávval szervesen kapcsolódik a pohár testét a továbbiakban díszítő három félkartus belső díszítő rendszere. A geometrikus jellegű, szögletesen megformált félkartus belső felületét ugyanaz az indás-leveles díszítés tölti ki, mint ami a felső sávban fut végig. A mintázatot ebben az esetben is az egymásba kapcsolódó sraffozott, illetve sima felületek váltakozása adja ki. Az indás leveles ágak megjelenítése az eredeti arabeszk motívumtól eltérően kevésbé absztrakt, közelebb áll a naturalisztikus megjelenítési módhoz. Az első félkartust növényi ornamentika helyett felirat tölti ki: 1576. Z. G.

Az edény fenekén rosszul olvasható, beütött mesterjegy látható: Balthazar Fleischer vagy Paulus Brölfft, a 16. század második felében alkotó nagyszebeni mesterek.⁹

4. Debrecen

Talpas pohár (Ltsz.: Poc.Jank.33.)

Hengeres testű pohár, tölcseresen kiszélesedő szájjal. Talpa ugyancsak hengeres, lefelé kissé szélesedő. Szájpereme belül, valamint díszített részei aranyozottak. Szájpereme alatt kívül, mintegy másfél cm széles sávban, nagyon finoman vésett, indás-leveles díszítés fut körbe. A mintázatot itt is a sraffozott, illetve a sima felületek váltakozása rajzolja ki. A közvetlenül a szájperem alatt futó mintázatot szakítja meg a díszítés folytatását képező félkartusok felső ívei. A szabályosan elhelyezett félkartusok váltakozva nyújtottabbak, illetve rövidebbek. Kontúrjuk szögletes, geometrikus jellegű, csonkolt faágakra emlékeztető. Felületüket belül, nagyon finoman vésett, sraffozott, hosszúkás, cakkos szélű levelek alkotta díszítés tölti ki. A vésett díszítés alatt, illetve között, felirat: VINCENTIUS EPS VACIENSIS.

A pohár fenekén beütött mesterjegy van, amely minden bizonnyal azonos a 16. század második felében Debrecenben dolgozó ME monogrammu mester jegyével.¹⁰

Szinte pontosan ugyanilyen vésett dísz látható egy ma már elveszettnek tekinthető poháron. A tárgy szerepelt az 1884. évi ötvösmű-kiállításon. Korabeli leírása szerint: „Pohár. Ezüst, részben aranyozva. Vert, vésett munka. Az alap ezüst, a díszítés aranyozott: henger alakú. Erősen kihajló szélén lombdíszítménnyel ékes lambrequinek bevésvé. Ugyanott Z. I. 1529. Alján ME bélyeg. Egykor az ónodi egyház tulajdona volt.” Bemutatta: gróf Andrássy Manó.¹¹ (6. ábra.) A poharat

⁸ Kőszeghy 1936, 167. 989. tétel

⁹ Kőszeghy 1936, 235. 1296. tétel vagy 239. 1328. tétel.

¹⁰ Kőszeghy 1936, 91. 572. tétel

¹¹ Ötvösmű 1884, negyedik terem, harmadik szekrény 39.

5. ábra
Fig. 5.

Pohár. 16. sz. második fele. Ltsz. Poc. Jank. 58.
Beaker. Second half of the 16th c. Inv. no. Poc. Jank. 58.

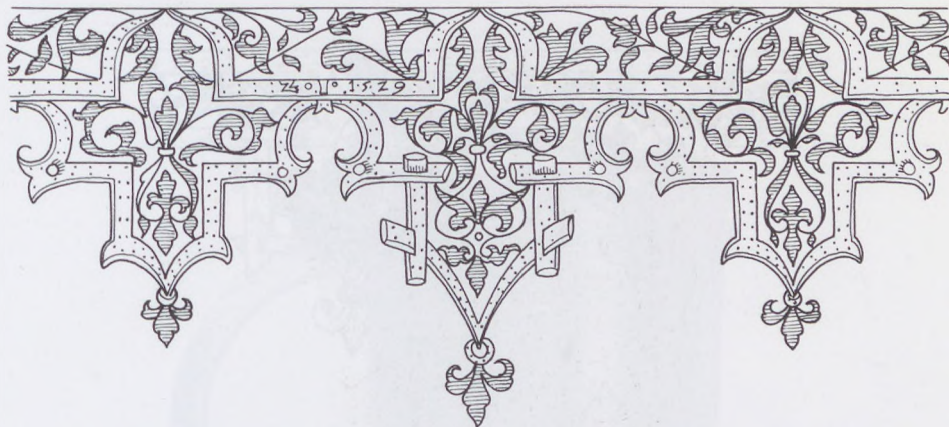
Kőszeghy Elemér is felvette munkájába. Az ME mesterjegyet feloldás nélkül debreceni mester jegyének határozta meg, az évszámmal kapcsolatban pedig megjegyezte, hogy az eredetileg 1579-es számot utólag módosították 1529-re.¹²

II. Magyar feliratos tárgyak

1. Fedeles kanna (Ltsz.: Poc. Jank. 165.) (7–8. ábra)

Hengeres testű, szájpereme felé enyhén, talpánál erősebben kiszélesedő ezüst kanna. Belül az edény teljes felülete, kívül vésett díszítményei aranyozottak. Elöl, az edény testén utólagosan ráforrasztott Agnus dei érem látható, az ábrázolás kö-

¹² Kőszeghy 1936, 91. 572. tétel/b

6. ábra Az ónodi pohár vésett díszítményei. Ötvösmű 1884. nyomán.
Fig. 6. Engraved motifs of the beaker from Ónod. After the catalogue „Ötvösmű” 1884.

rül M. N. A. D.Q. T.P.M. betűk. Fedelén, kissé kiemelkedő ezüst korongon címer: a címerpajzsban ágaskodó szarvas figurája, feje mellett kétoldalt csillag, illetve félhold, teste mellett az 1565-ös évszám. A címerpajzs fölött IO.SE.REXUM, a címer korongja körül aranyozott sávban: ZAZVAROŠI FODOR ANDRÁS 1604., az edény fülén: MICHAEL HELVIG SIGMED 1680. felirat fut. Fenekén beütött MICH betűk olvashatóak. Az edény szájpereme és talppereme körül vésett díszítés: váltakozva ívelt, illetve szögletes félkartusok sora, melyek a szájperemnél egy, a talpperemnél két cm széles sávhoz csatlakoznak. A szögletes félkartusok keretelése csonkolt faágakra emlékeztet. A kartusok belső részét és a peremeket keretelő sávot ugyanaz a vésett díszítés tölti ki. A bemélyített sraffozott, illetve sima felületek egymásba kapcsolódó indás-leveles mintázatot alkotnak.

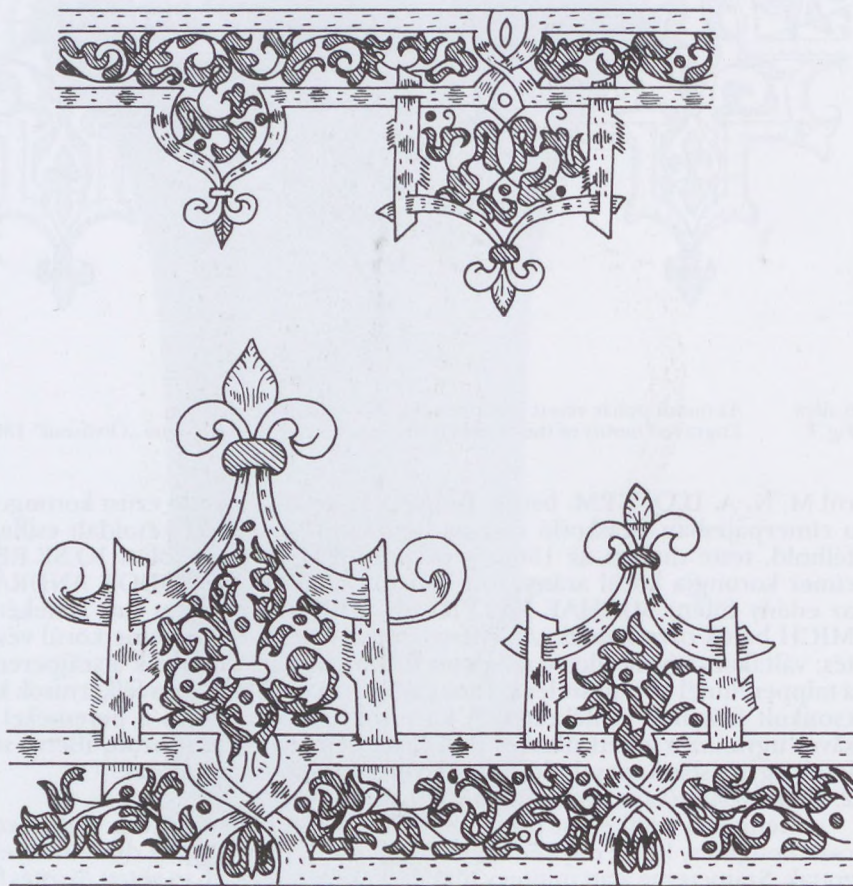
2. Talpas pohár (Ltsz.: Poc.Jank.35.) (9. ábra)

Hengeres testű ezüst pohár. Szája tölcseresen kiszélesedik. Talprésze ugyan csak hengeres, lefelé enyhén szélesedő. Vésett, domborított díszítményei aranyozottak. Szájpereme alatt mintegy másfél centiméteres sávban vésett díszítés fut körbe, melyet ívelt oldalú, nagyon erősen leegyszerűsített félkartusok szakítanak meg. Ugyanilyen, váltakozva hosszabb és rövidebb ívelt oldalú félkartusok díszítik a vízszintes sáv alsó szegélyét is. A félbevágott kartusok belső felületét a bemélyített sraffozott, illetve a sima felületek váltakozása díszíti. A sraffozott felületek nagyon erősen stilizált, cakkos szélű leveleket formáznak. Az edény egész felülete poncolt. E poncolt hátteret szakítják meg az ún. verejtékcseppek, valamint a rombusz alakú hálódíszítmény.

Az edény fenekén MI azonosítatlan mesterjegy látható, felette vésett felirat olvasható: CEKE JÁNOS 1621. A talp peremébe alul utólagosan még egy feliratot véstek: DEBRECZENI VARGA CHÉHÉ + BALLA JÁNOS + SZERENCSEI JÁNOS URAIMÉK CZHÉMESTERSIGEBEN 1703.

3. Talpas pohár (Ltsz.: Poc.Jank.31.)

Hengeres testű ezüst pohár, szája tölcseresen kiszélesedik. Talprésze ugyan csak hengeres, enyhén kiszélesedő. Vésett díszítményei aranyozottak. Szájpereme alatt váltakozva hosszabb szögletes és rövidebb ívesen kontúrozott félkartusok sora fut. A szögletes kartusok keretelése lecsontolt, stilizált faágakra emlékeztet, belső részüket a sraffozott, illetve sima felületek váltakozása által alkotott cakkos szélű leveleket, illetve nagyon erősen stilizált tulipánokat formázó díszítés tölti ki. Az

7. ábra
Fig. 7.

A Poc. Jank 165. ltsz. kanna vésett díszítményei
Engraved motifs from the tankard Inv. no. Poc. Jank. 165.

ívelt kartusok belső felületének díszítése ezzel megegyező. Az edény talpának peremén, valamint a talp és az edény találkozásánál, a kiugró borda mindkét oldalán, ugyanilyen íves kartusok sora fut. Az edény testen babérkoszorúban három férfiportré látható. A szájerem alatt vésett felirat fut körbe: BARANYAY GAL ISTVANE: EZ AZ POHAR 1627. A pohár fenekén beütött mesterjegy: ZM. Szegedi Márton (1600–1645) debreceni ötvös munkája.¹³

4. *Pohár* (Ltsz.: Poc. Jank. 45.) (10. ábra)

Hengeres testű ezüst pohár, szája tölcéséren kiszélesedik. Szájereme belül és a szájerem alatt kívül húzódó vésett díszítés aranyozott. A szájerem alatti aranyozott sávot váltakozva hosszabb, illetve rövidebb félkartusok díszítik. A hosszabb félkartusok kontúrja szögletesebb, határozottabban geometrikus jellegű. A rövi-

¹³ Kőszeghy 1936, 91. 573. tétel

8. ábra
Fig. 8.

Kanna. 16. sz. második fele. Ltsz. Poc. Jank. 165.
Tankard. Second half of the 16th c. Inv. no. Poc. Jank 165.

debb félkartusok alsó része íves, az eredeti kartus formához közelebb álló. Mindkét változat belső felületét a sraffozott, illetve sima felületek váltakozása által alkotott egymásba kapcsolódó mintázat tölti ki. E mintázat elemei háromszirmú, tulipán formájú virágok, illetve elhegyesedő végű, cakkos szélű, akantuszra emlékeztető levelek. A félkartusok között hatszirmú rozetták láthatóak, szirmaik váltakozva sima, illetve sraffozott felületűek.

A pohárnak mesterjegye nincsen. Felirata: HADADI KOVAC TAMAS ANNO DOMINI 1629.

9. ábra
Fig. 9.

Talpas pohár. 16. sz. második fele. Ltsz. Poc. Jank. 35.
Footed beaker. Second half of the 16th c. Inv. no. Poc. Jank. 35.

5. *Talpas pohár* (Ltsz.: 1912. 44. 3.)

Hengeres testű ezüst pohár, szája tölcselesen kiszélesedik. Talprésze ugyancsak hengeres, lefelé kissé szélesedő. Szájpereme belül, valamint vésett díszítményei aranyozottak. Kívül, a szájperem alatt, elnagyoltan kidolgozott, vésett díszítés fut körbe, mely váltakozva szögletes, illetve íves kontúrú félkartusokból áll. A kartusok belső felületét nagyon egyszerű, váltakozva sraffozott, illetve sima felületű, primitív rajzolatú levelek töltik ki. Közvetlenül a szájperem alatt ugyancsak vésett, leveles díszítés. A félkartusok találkozási pontjait félkörívesen alakították ki. A félkörívek belső részét csepp alakú, vésett minta tölti ki. Ugyanez a motívumsor ismétlődik a pohár fenekének illetve talpának találkozási helyét jelölő kiugró, háromszorosan tagolt borda két oldalán is. A pohár elülső oldalán, vésett babérko-

10. ábra
Fig. 10.

Pohár. 16. sz. második fele. Ltsz. Poc. Jank. 45.
Beaker. Second half of the 16th c. Inv. no. Poc. Jank. 45.

szorúban FARKAS MIKLÓS 1636. felirat olvasható. Talpán beütött, megfejtetlen ötvösjegy.

6. *Pohár* (Ltsz.: 1938.33.) (4. ábra c)

Hengeres testű, felfelé tölcésesen kiszélesedő pohár. Szájpereme belül és a perem alatt kívül a vésett mintázat aranyozott. Kívül, a szájperem alatt futó félkartusok váltakozva nyújtottabbak illetve rövidebbek. Két különböző típust képviselnek. A nyújtottabb kartusok szögletesek, geometrikus jellegűek, keretüket egymásba kapcsolt stilizált ágak alkotják. A kartusok belső felületét az eredeti arabeszkhez közel álló, ám meglehetősen durván kidolgozott indás növényi motívum tölti ki. Középen az iszlám művészetből jól ismert palmetta motívum látható. A kisebb, íves oldalú kartusok motívumkincse megegyezik a nagyobb kartusokéval. A pohárnak mesterjegye nincsen. Szájpereme alatt, kívül, vésett felirat fut körbe: EZ POHÁR AZ NAGY BANIAY KADAR CHAE 1639.

7. *Talpas pohár* (Ltsz.: 1901.29.1.) (4. ábra b)

Hengeres testű ezüst pohár, szája tölcésesen kiszélesedik. Talprésze ugyancsak hengeres, lefelé kissé szélesedő. Vésett díszítései részben aranyozottak. Szájpereme alatt körben, nagyon erősen stilizált félkartusok sora fut körbe, melyek váltakozva kissé nyújtottabbak illetve rövidebbek. A félkartusok kontúrja alsó felében geometrikus jellegű, felül íves. A lecsüngő virágdísz az eredeti motívumtól teljesen eltávolodott szétnyíló virágforma. A félkartusok belső részét váltakozva sraffozott, illetve sima felületek töltik ki, melyek egymásba kapcsolódása rajzolja ki a mintázatot. A sraffozott felületek szétnyíló kelyhű virágot, illetve cakkos szélű levelet formáznak, míg a sima, aranyozott részek összehatásukban stilizált szalagcsokorra emlékeztetnek. A pohár arabeszk díszítése ebben az esetben nagyon erősen eltávolodott az eredeti motívumkincstől. Szinte csak a félkartusok formáját tartotta meg, azt is stilizált formában. Az edény testén három vésett levélkoszorúban egy-egy férfiportré látható. Szájpereme alatt, a félkartusok között felirat olvasható: SZEKEL MIHALE EZ AZ POHAR ADNI 1642. A pohár testén a talpával összekapcsolható kiugró öv felett szétnyíló szirmú, stilizált virágok sora fut körbe. A pohár fenekén olvashatatlan, beütött mesterjegy.

Az iszlám művészetből átvett stilizált arabeszk, illetve kartus-forma sokszor igen leegyszerűsített kivitelben, az eredetitől eltávolodott formában, a 17. századi alföldi mezővárosi ötvösség egyik kedvelt motívumává vált. A legtöbb esetben csak a nyújtott, félkartus formát tartották meg. A kartusok belső részét stilizált, szétnyíló szirmú virágokkal, rozettákkal töltötték meg.

A kecskeméti ötvösök közül a 17. század első felében dolgozó Cseh György és Tar Illés munkáit kell kiemelni. Cseh Györgynek elsősorban talpas poharai érdemelnek említést, melyeken nagyon erősen stilizált formában, de felismerhetően jelen vannak a többször említett félkartusok.¹⁴ A valamivel később dolgozó Tar Illésnek a talpas poharak mellett egy hasonló módon díszített kannát is köszönhetünk.¹⁵ A szikszói református egyház tulajdonában lévő talpas poháron például, a fent elemzett darabokhoz hasonló módon, váltakozva nyújtottabb szögletes, illetve rövidebb, íves félkartusok láthatóak, melyek belső felületét az arabeszk, illetve a virágos mintázat stilizált, kombinált változata tölti ki. Különösen sok stilizált arabeszk motívummal díszített ötvöstárgy készült a XVII. század folyamán Debrecenben. Elsősorban a század első felében dolgozó Debreceni Jánost kell megemlítenünk.¹⁶

E motívumrendszer a 17. század végén is élt még. Jól példázza ezt az 1687-ből származó váncsodi pohár, vagy H. Ötvös Tamásnak 1697-ben, a szabócéh számára készített talpas pohara.¹⁷

¹⁴ Bobrovsky 1980, 11–12. képek

¹⁵ Bobrovsky 1980, 30–31. és 22–23. képek

¹⁶ Bobrovsky 1980, 70–71–72. képek

¹⁷ Bobrovsky 1980, 98, 96 képek

E motívumrendszer magyarországi megjelenésének ideje, valamint az iszlám, illetve az oszmán–török művészet egyes elemeivel való feltűnő hasonlatossága alapján joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon ilyen módon díszített ötvöstárgyainkon az oszmán–török díszítőművészet közvetlen hatása érvényesült-e. A kérdés eldöntéséhez először is tisztáznunk kell, hogy a hódolt területen, illetve Erdélyben dolgozó ötvösök kerülhettek-e közvetlen kapcsolatba – a hódoltság folyamán bármi-kor is – az oszmán ötvösség alkotásaival.

A hódolt területen élő török ötvösökre vonatkozóan csak szórványos adatokkal rendelkezünk. A kincstári tulajdonban lévő fehérvári boltok jegyzékéből tudjuk például, hogy a városban 1560-ban két török ötvös dolgozott.¹⁸ A gyulai török ötvösökről a szandzsák 1567. és 1579. évi összeírásában esik szó.¹⁹ A budai török ötvösök működését egy 1686-ból származó, kissé anekdotikus történet igazolja.²⁰ E szórványos adatokat látva egy újabb kérdés merül fel, nevezetesen, hogy élt-e egyáltalán a hódolt területen olyan jelentős számú, tehető török réteg, amely a helyben dolgozó ötvösöket nemesfém tárgyak, illetve ékszerek rendelésével nagy volumenű munkára serkentette volna, és ezáltal nagyszámú török ötvös betelepülését segítette volna elő. Talán segít a probléma megfejtésében, ha elemzés alá vesszük a magyar területen élő török katona- és hivatalnokréteg hagyatéki leltárait. Nemesfémről készített, illetve azzal díszített tárgyakat csak a leggazdagabbak tulajdonában találunk.²¹ Még Arnót Ibrahim budai pasa hagyatéka sem tartalmazott valóban jelentős számú nemesfém tárgyat. Az ismert jegyzékben szereplő tíz pár ezüstkengyel, három darab ezüst lószerszám, egy ezüstözött nyereg, egy nagy bécsi ezüstitálca, valamint az öt ezüst gyertyatartó mennyisége eltörpül a magyar főúri kincstárak anyagához képest.²² Az alacsonyabb rangú török hivatalnokok, illetve az iparosok és kereskedők hagyatéakai gyakorlatilag egyáltalán nem tartalmaztak nemesfém tárgyakat.²³ E leltárak ismeretében azt kell mondanunk, hogy az itt élő török ötvösöket munkára serkentő megrendelések száma nem lehetett túlságosan nagy. Hasonló eredményre jutunk, ha a gyűjteményeinkben őrzött török ötvöstárgyak számát tesszük a vizsgálát tárgyává. E tárgyak száma ugyanis sajnos meglepően kevés, s nagyobb részüknél nem eldönthető, hogy magyarországi, török vagy balkáni műhelyekben készültek-e. Úgy tűnik, hogy a török kézművességnek a hódolt területen elterjedő ágazatai közül az ötvösség volt az egyik legkevésbé jelentős. A török ötvösökre vonatkozó szórványos utalások, illetve a leletanyag csekély volta egyaránt ezt igazolja. Nagy számban itt készülő, vagy itt használatban lévő török ötvöstárgyról nem beszélhetünk. Azt is hozzá kell tennünk, hogy az alföldi magyarság körében a török tárgyak irányában egyfajta általános elutasítás volt tapasztalható. Hagyatékaikban, ingóságjegyzékeikben török tárgyakat nem találunk.²⁴

Más volt a helyzet Erdélyben, ahol egy lényegesen erőteljesebb török hatás érvényesült, elsősorban a fejedelmi udvarban, illetve az ahhoz közel álló nemesi családokban.²⁵ Közismert adat, hogy I. Rákóczi György fejedelem (1630–1643) gyulafehérvári udvarában török ötvösmester is dolgozott.²⁶ A korabeli erdélyi magyar hagyatéki leltárak, ingóságjegyzékek, végrendeletek elemzése azonban azt

¹⁸ Fekete 1955, 280–292.

¹⁹ Káldy-Nagy 1982, 190.

²⁰ Fekete 1944, 366.

²¹ Gerelyes 1985, 301–305. 322–327.

²² Fekete 1944, 252.

²³ Gerelyes 1985, 296–300. 306–321.

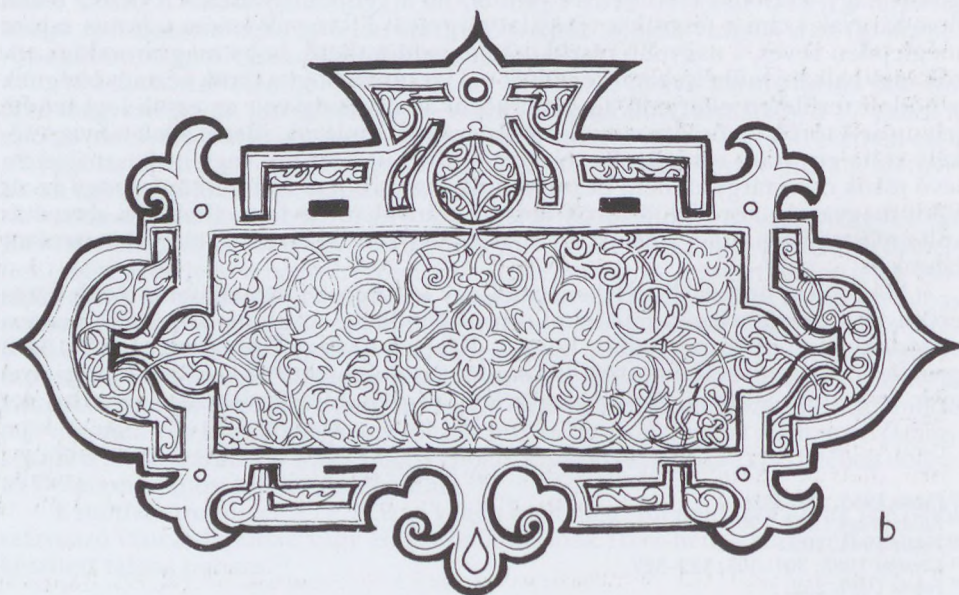
²⁴ Bobrowszky 1978, 257–260., Gervers 1982, 23–24.

²⁵ Gerelyes, 1991, 224.

²⁶ Fehér 1965, 192.

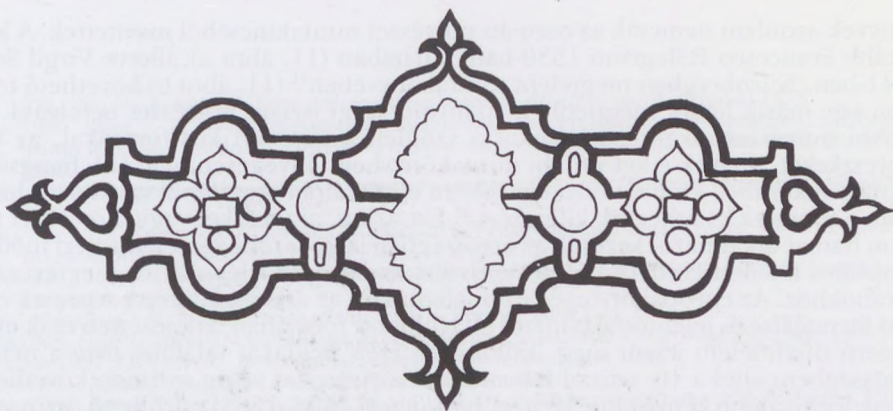
a

b

11. ábra
Fig. 11.

a) Részlet Francesco Pellegrino mintakönyvéből b) Részlet Virgil Solis mintakönyvéből
a) Detail from Francesco Pellegrini's patternbook b) Detail from Virgil Solis's patternbook

12. ábra „Moreszkkal” díszített ékszerládika. Jamnitzer 1985. nyomán
Fig. 12. Case ornamented with „moresque” motif. After Jamnitzer 1985.

mutatja, hogy a magyarság által használt török tárgyak sorában a legfontosabb helyen a textilneműk, szőnyegek, díszfegyverek és lőszerszámok álltak.²⁷ E jegyzékeket átnézve azt tapasztaljuk, hogy a nagyszámú díszfegyvert leszámlítva, török ötvöstárgy igen ritkán került magyar tulajdonba.²⁸ A török hatásra készülő díszfegyvereken egy valóban közvetlen oszmán befolyás érzékelhető mind formailag, mind pedig a díszítőmotívumok tekintetében, ez utóbbi azonban igen erősen eltér a fent elemzett ötvöstárgyakon megfigyelt díszítőrendszertől.²⁹

A fentiek alapján a 16. századi ötvöstárgyainkon megjelenő arabeszkos díszítést, illetve az oszmán művészetre jellemző kartusokat nem eredeztethetjük közvetlenül az oszmán-török művészetből. Ez ellen szól az is, hogy a vizsgált motívumok rokonságot mutatnak ugyan, mégsem teljesen azonosak a oszmán-török művészet szóban forgó elemeivel, sőt nagyon komoly átfarmálódást, eltéréseket tapasztalhatunk. A magyarországi és erdélyi ötvösök által használt előképet tehát nem az oszmán művészetben, hanem valahol másutt kell keresnünk, de feltétlenül olyan területen, ahol mind a korabeli iszlám, mind pedig az oszmán-török művészet hatása érvényre jutott.

A 16. század első felétől a Nyugat-európai érett reneszánsz művészetben egy addig nem, vagy csak elvétve alkalmazott új motívumrendszer tűnt fel, pontosabban az akkoriban nagyobb számban megjelenő mintakönyvek révén egyre szélesebb körben vált ismertté. E motívumrendszer legfontosabb eleme az oszmán-török díszítőművészetből – elsősorban könyvkötésekről átvett – hosszanti irányban elnyújtott, több karéjos kartus volt, melynek belső terét a kartusokon belül általában alkalmazott stilizált virágok, levelek, bimbók helyett, illetve azok mellett, az inkább a teljes felületek lefedésére szolgáló stilizált arabeszkekkel töltötték meg. Ilyen, az oszmán művészet hagyományaira támaszkodó, ívelt vonalvezetésű kartusok és hegyes végű, kettéágazó leveleket formázó klasszikus arabeszkek szerepelnek például Giovanni Antonio Tagliente 1530-ban, Velencében megjelent mintakönyvében, illetve csaknem két évtizeddel később Peter Flötner 1549-ben, Zürichben kiadott munkájában.³⁰ A 16. század első felében Európában megjelenő minta-

²⁷ Gerelyes, 1990–92, 181.

²⁸ Török ékszer példái csak a legritkább esetben találunk. Vö. Radvánszky 1879, II. 125., Történelmi Tár 1883. 761–762.

²⁹ Gerelyes 1991, 2., 4., 5. ábra.

³⁰ Giovanni Antonio Tagliente, *Opera nuova... intitolata esempio di raccammi*. Venice 1530, Peter Flötner, *Arabesken*. Zürich 1549. Vö. Clair 1973, 19. és 26. tételek.

könyvek azonban nemcsak az oszmán művészet mintakincséből merítettek. A leginkább Francesco Pellegrino 1530-ban, Párizsban (11. ábra a), illetve Virgil Solis 1541-ben, Nürnbergben megjelent mintakönyvében³¹ (11. ábra b) követhető nyomon egy másik hatás, mégpedig a spanyolországi iszlám művészet befolyása. Ez utóbbi művészet alkalmazta azokat a szögletes, geometrikus formákat, az ún. moreszkeket, melyek e két utóbbi mintakönyvben lényegesen nagyobb hangsúlyt kaptak. A korabeli szóhasználat egyébként eredetétől függetlenül váltakozva használta a moreszk és arabeszk kifejezést.³² Ezt az ún. arabeszket vagy moreszket nagyon hamar alkalmazni kezdték az ötvösségben is, sokszor egészen mesteri módon adaptálva e keleti eredetű díszítőrendszert az európai ízlés szerint megtervezett darabokhoz. Az európai ötvösség ezen alkotásain az arabeszk, illetve moreszk eredeti formájától és jelentéstartamától eltávolodott formában, kifejezetten csak mint újszerű díszítőelem jelent meg. Különösen szép példákat találunk erre a német ötvösségben, ahol a 16. század folyamán ez az irányzat végig nyomon követhető. Egyik legkiválóbb képviselője Wenzel Jamnitzer (1508–1585) nürnbergi ötvös volt, aki számos munkáján alkalmazta az inkább a moreszkhez közelebb álló, szögletes kontúrozású, félbevágott kartusokat (12. ábra)³³, illetve az azokat kitöltő arabeszket. Jamnitzernek 1545-ből ismerjük két fedelesterleg-tervét³⁴, melyek szájpere-mét a Nemzeti Múzeum poharain alkalmazottakhoz nagyon hasonló motívum díszíti. Ugyancsak népszerű volt a moreszk vagy arabeszk motívum a 16–17. századi augsburgi ötvösségben is, ahonnan a magyarországi darabok számos analóg tárgyát ismerjük. Feltűnő a hasonlatosság például Ulrich Schönmachernek az 1580-as évek elején, vagy Georg Christoph Erhardnak a század végén készült fedeles poharaival.³⁵ E motívumot egyházi használatban lévő tárgyakon éppúgy alkalmazták. Példaként Abraham Lotter (1562–1570) keresztelőtálját, vagy Theophil Glaubich (1560–1570) cibóriumát említhetjük meg.³⁶

Az ismert párhuzamok alapján úgy tűnik, hogy a Magyarországon készült tárgyak a németországi példát követték. Ezen belül is elsősorban a spanyol eredetű előképhez közelebb álló szögletesebb, geometrikus formákat. Nagy valószínűséggel ismerhették Virgil Solis fent említett mintakönyvét, a magyarországi tárgyak motívumrendszere ugyanis igen közel áll az ott szereplő előképekhez.

Fent említett tárgyaink motívumkincsének elemzése, ahhoz – a más vonatkozásokban is felmerülő – megállapításhoz vezethet el bennünket, hogy a hódoltság időszakában a magyarországi művészetben megjelenő oszmán-török vagy akár általános iszlám hatások sokszor nem közvetlen módon, hanem kerülő úton, a német területek vagy Itália felől érkeztek hazánkba, részeként a vizsgált kor európai divatjának.

³¹ Francesco Pellegrino, *La Fleur de la Science de pourtraicture: patrons de broderie, facon arabe et ytalique*. Paris 1530, Vö. *Clair* 1973. 22. tétel, *Moriskhe und Türkischer Einfacher und Duwelter art Zuglein Durch Virgillius Solis zu Nurmberg geordnet*. 1541. Vö. *Türkische Kunst* 1985, 190.

³² Ezt tükrözik a fent idézett mintakönyvek címei is. Vö. 30–31. jegyzet.

³³ Jamnitzer 1985, 343., 219–221.

³⁴ Jamnitzer 1985, 39–340.

³⁵ Seling 1980, II. 107, 109.

³⁶ Seling 1980, II. 92.

IRODALOM

- AKAR 1978. *Akar, A.-Keshiner, C.* Türk süsleme sanatlarından desen ve motif. Istanbul 1978.
- ALLAN 1986. *Allan, J. W.* Venetian-Saracenic metalwork: The Problems of Provenance. In: Atti del primo Simposio Internazionale sull'Arte Veneziana e l'Arte Islamica. Venezia 9-12. Dicembre 1986.
- BAROQUE 1993. Baroque Goldsmiths and Jewellers Art from Hungary, Trust for Museum Exhibitions. 1993.
- BOBROVSKY 1978. *Bobrovsky, I.* Turkish-Hungarian Art relations in Hungary in the 16-17th century. In: ActaHAHung Tomus 24 (1978) Fasc. 1-4. 257-260.
- BOBROVSKY 1980. *Bobrovsky, I.* A XVII. századi mezővárosok iparművészete. (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen) Budapest, 1980.
- CLAIR 1973. *Clair, A.N.St.* The Image of the Turk in Europe. New York 1973.
- FEHÉR 1965. *Fehér, G.* Az MNM hódoltságkori ezüstsészéi. In: FolArch XVII(1965) Budapest. 169-195.
- FEHÉRVÁRI 1987. *Fehérvári, G.* Az iszlám művészet története, Budapest 1987.
- FEKETE 1944. *Fekete, L.* Budapest a törökkorban. Budapest 1944.
- FEKETE 1955. *Fekete, L.* Die Siyaqat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung. 1-2. Budapest, 1955.
- GERELYES 1985. *Gerelyes, I.* Inventories of Turkish Estates in Hungary in the second half of the 16th century. In: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Tomus XXXIX (1985) 275-338.
- GERELYES 1990-92. *Gerelyes, I.* The Influence of Ottoman-Turkish Art in Hungary 1. The Spread and Use of Turkish Ornamental Weapons on the Basis of the 16-17th century Hungarian Probate Inventories. In ActaHAHung Tomus 35 (1990-92) 181-191.
- GERELYES 1991. *Gerelyes, I.* A török díszfegyverek elterjedése és használata Magyarországon a 16-17. században. In: FolArch XLII (1991) 219-233.
- GERVERS 1982. *Gervers, V.* The Influence of Ottoman-Turkish Textiles and Costume in Eastern Europe with particular reference to Hungary. History. Technology and Art Monograph 4, Royal Ontario Museum. 1982.
- HAVARD é. n. *Havard, H.* Dictionnaire de l'ameublement et de la decoration. Paris, Quanten III. é. n.
- JAMNITZER 1985. *Wenzel Jamnitzer und die Nürnberger Goldschmiedekunst 1500-1700.* Nürnberg 1985.
- KÁLDY-NAGY 1982. *Káldy-Nagy, Gy.* A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Békéscsaba 1982.
- KÓSZEGHY 1936. *Kószeghy, E.* Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Budapest 1936.
- LOVAG 1975. *Lovag, Zs.* Szombathelyi reneszánsz kincslelet. Vas megyei Múzeumok Katalógusai 19. Szombathely 1975.
- ÖTVÖSMŰ 1884. A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma. Budapest 1884.
- RADVÁNSZKY 1879. *Radvánszky, B.* Magyar családélet és háztartás I-III. Budapest 1879-1895.
- SELING 1980. *Seling, H.* Die Kunst der Augsburger Goldschmiede 1529-1868. Nürnberg 1980.
- TÜRKISCHE KUNST 1985. Türkische Kunst und Kultur aus Osmanischer Zeit. I-II. Verlag Aurel Bongers Recklinghausen 1985.

ISLAMIC INFLUENCES IN 16TH AND 17TH CENTURY HUNGARIAN METALWORK

A new, formerly unknown motif appeared in Hungarian metalwork of the later 16th century; generally described as a 'lambrequin', which also refers the formal traits of this ornamental motif. The word 'lambrequin' is generally used in descriptions of coats-of-arms or textiles, its original meaning being 'fringe', 'tassel', 'drapery' or 'curtain'.¹

The Islamic roots of this motif have already been noted earlier to judge from descriptions of various objects, which generally describe it as an oriental ornamentation, „an arabesque-like lambrequin” or „a lambrequin with arabesques”.² However, the nature and origins of the interrelations reflected by the adoption of this motif have, by and large, been neglected by Hungarian art studies.

The Collection of the Medieval Department of the Hungarian National Museum has several 'lambrequin ornamented' metal objects, mostly cylindrical, beakers and their later variants, cylindrical footed beakers. This motif occurs, albeit more rarely, on other objects too, such as chalices, tankards and lidded jugs, as well as on spoons.³ These so-called 'lambrequin ornamented' objects, however, do not form any distinct group, either in terms of their form, or as regards their function. It must also be borne in mind that this ornamental motif is one of a wide repertory of decorative elements.

Before a detailed description of the objects in question, a closer look at the lambrequin itself is in order. This motif, at first glance indeed reminiscent of a tassel, is the simplified, stylized, 'halved' variant of the multi-lobed cartouche, a popular motif of Ottoman Turkish art. The most lovely examples of this motif can perhaps be quoted from among the book-bindings made in Ottoman workshops (Fig. 1b). A series of stylized, 'halved' cartouches, adopted from Ottoman art, encircles vessels, generally under the rim of the beaker, chalice or tankard. The outer contour of the cartouche was generally drawn with a double line, and instead of the curved lobes of Ottoman art, a more simple, angular form was applied. The arabesques generally fill the cartouche. In most cases these are genuine arabesques with split leaves and flowing tendrils (Fig. 1a),⁴ but sometimes incorporating also stylized flowers, tulips and roses, that were similarly popular in Ottoman Turkish art.

The next section of the study surveys the objects that on the basis of their maker's mark or Hungarian inscription were most likely manufactured in Hungarian or Transylvanian workshops (Figs 2-10).

From the first half of the 16th century, new motifs appeared in the mature Renaissance of Western Europe, that was quickly diffused through the pattern and design books of the period. Most important among these new motifs was the multi-lobed cartouche adopted from Ottoman Turkish art (primarily from book-bindings), in which the original stylized flowers, leaves and buds are replaced, or at least complemented by stylized arabesques. Comparable lobed cartouches and classical arabesques of split leaves with pointed tips can be seen in Giovanni Antonio Tagliente's pattern book, published in Venice in 1530, and in Peter Flötner's book, published some two decades later in Zurich (in 1549),³⁰ The 16th century pattern books drew their inspiration also from sources other than Ottoman art. The pattern book

published by Francesco Pellegrino in 1530 in Paris (Fig. 11a) and by Virgil Solis in 1541 in Nuremberg (Fig. 11b),³¹ reveal the influence of the Islamic art of Spain, reflected by the angular, geometric forms, the so-called *moresques*, the figure prominently in the two latter pattern books. 'Moresque' and 'arabesque' were in fact used as synonyms and interchanged in contemporary usage.³² The so-called arabesques and *moresques* soon appeared in metalwork, ingeniously adapting the oriental ornamentation to objects that were manufactured in the European taste. On this metalwork, the arabesques and the *moresques*, removed from their original context and stripped of their original meaning, only appear as novel decorative motifs. German metalwork offers particularly elegant examples, where this tendency can be traced throughout the 16th century, one outstanding representative of this art being Wenzel Jamnitzer (1508–1585), a goldsmith working in Nuremberg, on whose work *moresque*-like halved angular cartouches and the arabesques filling them are quite prominent (Fig. 12).³³ Jamnitzer's designs for two lidded tankards from 1545³⁴ show an ornamental motif comparable to the rim ornamentation of two beakers in the Hungarian National Museum. *Moresques* and arabesques were also very popular in 16th and 17th century Augsburg metalwork, from which several analogies to Hungarian pieces can be quoted, such as the lidded tankards made by Ulrich Schönmacher in the early 1580s or by Georg Christoph Erhard at the close of the century.³⁵ This motif also appears in ecclesiastic art: suffice it here to quote Abraham Lotter's (1562–1570) baptismal font or Theophil Glaubich's (1560–1570) ciborium.³⁶

The analogous articles would suggest that the Hungarian objects were made after German models, with a predilection for the more angular, geometric forms imported from Spain. The Hungarian goldsmiths were probably acquainted with Virgil Solis' pattern book, since the ornamental motifs on Hungarian objects are very close to its designs.

The analysis of the ornamental motifs on these objects has again shown that the Ottoman Turkish and Islamic influence in Hungarian art of the Turkish Occupation period were often indirect, reaching Hungary either from Germany or from Italy, as part of a general European fashion.

Ibolya Gerelyes

TÖRÖK HATÁS A MAGYAR FEGYVEREKEN A 15–17. SZÁZADBAN

KOVÁCS S. Tibor

„A keleti styl, melynek befolyását, úgy egyes ötvös munkákon, mint az egész szövő-iparban föltaláljuk, hazánkban a XVI. és XVII. század alatt, megérdemli, hogy behatóan tanulmányozzuk, hogy pontosan összehasonlítsuk a hazánkban dívottal, s hiszem, hogy ezáltal új világosságot fogunk nyerni hazai iparművészetünk fejlődésére nézve, hogy nem egy eddig okadatolatlanoknak látszó tünemény okát megtaláljuk s nem egy nyílt kérdés feleletét meg fogjuk kapni.”¹

Pulszky Károly 1878-ban megjelent tanulmányát zárják a fenti sorok. Igen tanulságosak, mert különösen a fegyvertörténet tekintetében nem jelent meg olyan tanulmány, amely konkrét példákon igazolná a török fegyverek szerepét és hatását Magyarországon a 15. század elejétől fogva. Jelen dolgozat három fejezetre tagolva mutatja be azt a fontos kultúrtörténeti hatást, amely valamikor a 15. század elején kezdődött, s nagyjából a Rákóczi-szabadságharc bukásáig tartott.

I.

A törökök számára Bulgária, majd Szerbia leigázása után megnyílt az út Magyarország déli határai felé. 1391-ben már országunk területén zajlott le az első nagyobb magyar–török összecsapás. I. Zsigmond király hamarosan felismerte a török terjeszkedés veszélyét és európai összefogást sürgetett. Az 1396-ban meghirdetett keresztes hadjárat azonban súlyos vereséggel zárult. Nikápolynál a török hadsereg I. Bajazid szultán vezetésével döntő csapást mért a főként francia lovagokból, magyar és havasalföldi csapatokból álló seregre².

A nikápolyi vereségből levont tanulságok részben párhuzamba állíthatók a 955-ben Augsburgnál történt vesztes csatával. A 10. század utolsó negyedében megjelent szablamarkolatú kardok azt bizonyítják, hogy a magyarok átvették az ellenfél fő fegyverét. Ezt azonban sok esetben úgy tették, hogy a kard markolatát szablyaszerűen átalakították és így egy meglehetősen rosszul kezelhető fegyverhez jutottak³.

A 15. század elejétől nagyjából Hunyadi Mátyás uralkodásának kezdetéig tart az az időszak, amikor a török minta után készített szablyapengét egyesítették az akkoriban használatos kard markolatával. Ennek a típusnak a legkorábbi – 15.

¹ Pulszky 1878, 465.

² Wertner 1925, 216–253.; Liptai 1985, 86–89.

³ Bakay 1967, 172.; Kristó 1986, 250.; Kovács 1990, 44–47.

század elejéről való – változatát láthatjuk a szepesmindszenti falfestményen⁴. Itt a szablya keresztvasa alig észrevehetően, de „S” alakot formáz. A későbbi, az emlékanyagban szép számmal fellelhető fegyverek keresztvasa már bordázott, széles vas-szalagból készült és markolatuk hosszú, a markolatgomb a sarkokon lekerekített téglalapot formáz, melynek mindkét oldalán egy-egy lencse alakú kidudorodás található. Ezek a szablyák igen nagy méretűek, némely esetben a hosszúságuk a 118 cm-t is elérheti, a penge szélessége pedig több, mint 4 cm. Pengéjük ismert fokéles és fokél nélküli változatban is. A szakirodalomban Nagy Géza óta tartja magát az a nézet, amely szerint az „S” keresztvasú szablya itáliai eredetű és a 15. század közepén jelent meg hazánkban⁵. Mint láttuk, ennek a szablyatípusnak a korai formája már a 15. század elején megvan Magyarországon. Az itáliai eredet véleményünk szerint teljesen kizárt, mert az „S” keresztvas elterjedése a fenti időszakban nem mutatható ki ebben a térségben. Itáliában a hazánkhoz hasonló keresztvas és markolatgomb nagy tömegben a 15. század második felében, különösen annak utolsó negyedében igazolható⁶. Tulajdonképpen az „S” alakú keresztvas a fegyvert tartó kezét oltalmazta az ellenséges vágásokkal szemben: sokkal nagyobb védelmet nyújtott, mint az egyenes, pálcá alakú változat.

A Habsburg-párt vezérének, Cillei Ulrichnek a halálát így írja le egy 1456-ból származó titkos jelentés: „*Ungern mit ihren grossen Sabln trungen zog aus sein messer und schlueg.*”⁷ Itt Kalmár Jánossal ellentétben a fent tárgyalt „S” keresztvasú szablyáról van szó⁸. Hunyadi Mátyás részére 1460 körül készült az a kalendárium, amelyben egy gyalogos oldalán látunk hasonló fegyvert⁹. Kecel határából, egy sírleletről került a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárába 1958-ban egy „S” keresztvasú szablya a felkötőpántokkal együtt (1. ábra 1.), valamint egy kés és egy sarkantyú¹⁰. Ez a két adat azt valószínűsíti, hogy ezt a szablyatípust lovasok és gyalogosok egyaránt használhatták.

A huszárok már a 15. század első felében feltűntek, de nagyobb szerephez csak a század második felében, Hunyadi Mátyás uralkodása idején jutottak¹¹. A huszárok nem használták a meglehetősen nehéz „S” keresztvasú szablyát, oldal-fegyverük könnyebb volt és mind formában, mind méretben teljesen megegyezett a török lovasság szablyájával¹². Az „S” keresztvasú szablya fokozatosan eltűnt, de a hasonló keresztvasú kardok egészen a 16. század első harmadáig, esetleg a közepéig folyamatosan készülhettek¹³.

Az eddig elmondottak jól mutatják a szablyák tekintetében a török hatást a magyar fegyverzetre. A 15. század végéről, esetleg a 16. század elejéről származik a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának gótikus szablyája (1. ábra 2.). A műtárgy aranyozott ezüsből készült szerelésén Ádám és Éva alakja mellett feltűnik az első

⁴ Kristó 1988, 258. 64. kép; László 1993, 136–137. 155. ábra

⁵ Nagy 1897, 57–58.; NAGY 1898, 226–228.; Kalmár 1971, 71.; Lugosi–Temesváry 1988, 12.; Zarnóczy 1990, 49.

⁶ Lionello–Eduardo 1975, 16–20. 95–96. kép. 165–167. kép

⁷ Pichler 1880, 61.; Liptai 1985, 110.

⁸ Kalmár 1971, 71. 124. kép. Ennek a parasztkés markolatával készült szablyának a nagy része igen silány munka. Véleményünk szerint e típus nem a 14. század végén tűnik fel, hanem a 15. század második felében, de inkább a század végén, zömében a 16. század elején. A paraszti, illetve a polgári fegyverek közé kellene ezt a szablyatípust besorolni. Vö. Kalmár 1971, 117–118. 204–206. kép

⁹ Forrer 1918–1920, 230. Abb. 8. n. Ltsz.: MNM Fegyvertár 58.7501. 1–4., 58.7502., 58.7503.¹¹ Tóth 1934, 144–145.

¹² Szédeczky 1882, 202–203.; Radocsay 1955, LXXV. tábla; Nyulásziné é.n., 41. Nagy és Szerdahelyi Huszár család címere. Diósgyőr, 1466. II. 6.

¹³ Kalmár 1971, 67. 115. kép a. és b.; Lugosi–Temesváry 1988, 51. kép

1. ábra
Fig. 1.

1. ábra
Fig. 1.

1. „S” keresztvasú magyar szablya, 15. század első fele.

1. Hungarian sabre with S-formed cross-bar. First half of the 15th century

2. Aranyozott ezüstszereléssel készült magyar huszárszablya, 15–16. század fordulója

2. Sabre of Hungarian Hussars, made of gilded silver. The turn of the 15–16th century

hiteles huszárabrázolás¹⁴. Ez a szablya hű mása II. Bajazid szultán (1481–1512) kardjának. Mindkét fegyver markolatán egykor csuklőzsinór volt átfűzve¹⁵. Az ún. gótikus szablyát a török fegyverek használatának, illetve utánzásának első konkrét példájának tekintjük. Szükséges megjegyezni, hogy fontos adatok szólnak a török díszfegyverek szerepéről már Hunyadi Mátyás uralkodása alatt. Királyunk nagyon büszke volt arra a kardra, amelyet végrendeletileg II. Mohamed szultán hagyott rá. Mátyás király 1486-ban a lengyel uralkodónak ezüsttel és drágakövekkel ékesített szablyát ajándékozott. Melchior Russ svájci követ is kapott egy török szablyát a magyar uralkodótól¹⁶. 1527-ben íródott az a leltár, amely II. Lajos király Bécsbe szállított kincsei között török harci jelvényeket és díszkardokat említ¹⁷. A 16. század elejéről származó képi ábrázolások jól igazolják a gótikus szablyához hasonló oldalfegyver viselését Magyarországon¹⁸. A 16. század első harmadára a szablyák keresztvasa fokozatosan megnyúlik és elmarad a csuklőzsinór használata is, erre a szikszói kard a legszemléletesebb példa¹⁹.

A korszak török szablyáira jellemző az előrehajló markolat, valamint a makk alakú kupak. A markolat felső részén, közvetlenül a markolatkupak alatt található egy háromszög alakú kidudorodás, amely tulajdonképpen a markolat határát jelzi²⁰. A 16. század közepén már találunk olyan magyar szablyát, amelynek a markolatkupakja olyan, mintha egy török darabot a háromszög alakú kidudorodás mentén ferden elvágnának (2. ábra)²¹. Így létrejött egy lapos, előreugró csúcshú, felül- és alul csepp alakú markolatgomb, amely az önálló magyar szablya legfontosabb része lett. Ez a szablyatípus a markolatkupak miatt igen alkalmas volt arra, hogy a harcos keze biztosabban ragadhassa meg a markolatot anélkül, hogy csuklőzsinórt kelljen alkalmazni. A 16. század közepe igazi fordulópontnak tekinthető, mert ezután a magyar és a török szablya fejlődése végleg kettévált egymástól.

1543-ból származik Kállai János tűrése, amelynek formája teljesen keleti jellegű (3. ábra 1.). Szerelése aranyozott ezüst és indákkal, virágokkal, valamint kisebb-nagyobb levelekkel díszített. A technika trébelés, majd utánavésés, valamint az alapfelület poncbeütésekkel történő ékesítése²². A díszítőmotívum megegyezik a török Kütahyai Ábrahám-stílussal²³. A török birodalomban az oszmán uralom idejére a sárkány kivételével az állat- és emberábrázolások eltűntek²⁴. Kállai János szörényi bán tőrén lévő reneszánsz akantuszlevelek, a hüvely végén található szörnyfigura, valamint a hordkarikánál megfigyelhető „ördögfej” és a magyar címer ábrázolása miatt biztosra vehetjük, hogy a tőr nem török, hanem magyar mester munkája. A fenti fegyverhez nagyon hasonlít a bécsi Waffensammlungban lévő egyik tőr, szintén magyar címerrel, MD monogrammal és 1549-es évszámmal²⁵. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának az előbbi csoportba sorolható tűrése (3. ábra 2.) szintén keleti jellegű, de itt még a díszítőmotívumok sem sorolhatók be egyik tö-

¹⁴ Lugosi-Temesváry 1988, 40. kép

¹⁵ Kalmár 1971, 72–73. 126–129. kép

¹⁶ Balogh 1985, 425–426. 433.

¹⁷ Siklóssy 1919, 76.

¹⁸ Der Weisskunig 1888, 83., *Nyulászine* é.n., 54. A Radák család címere. Buda, 1514. I. 18., Die Ritter 1990, TAF. XXIX. A kismáriacelli csodaoltár, 1512. A szablyákat mindkét esetben csuklőzsinórral ábrázolják; Zarnóczki 1992, 17. 20–21.

¹⁹ Kalmár 1971, 72. 128. kép b.; Lugosi-Temesváry 1988, 39. kép. Az eredeti szablyapengét később egy itáliai eredetű kardpengére cserélték fel.

²⁰ Sacken 1862, 39–40. TAF. XXXIV.; Kalmár 1971, 75. 132. kép

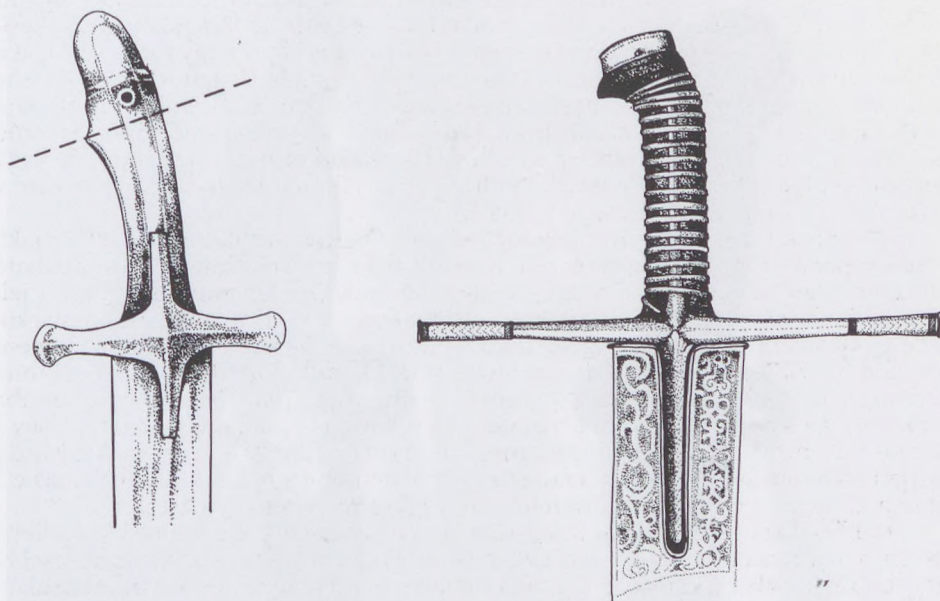
²¹ Lugosi-Temesváry 1988, 48–49.

²² Kalmár 1971, 117. 203. kép a.; Petsopoulos 1982, 26. 8. a. ábra; Ltsz.: MNM Fegyvertár 55.3237. Hossza: 484 mm

²³ Fehér 1963, 219. 52. jegyzet. 223. 1. kép; Miller 1965, 49–52. 36. kép; Petsopoulos 1982, 23–25. 26. 8. a. ábra, illetve 43. 18. ábra; The Age 1990, 41. 14. tárgy

²⁴ Türkoglu 1992, 31.

²⁵ Kalmár 1971, 117. 203. kép b.

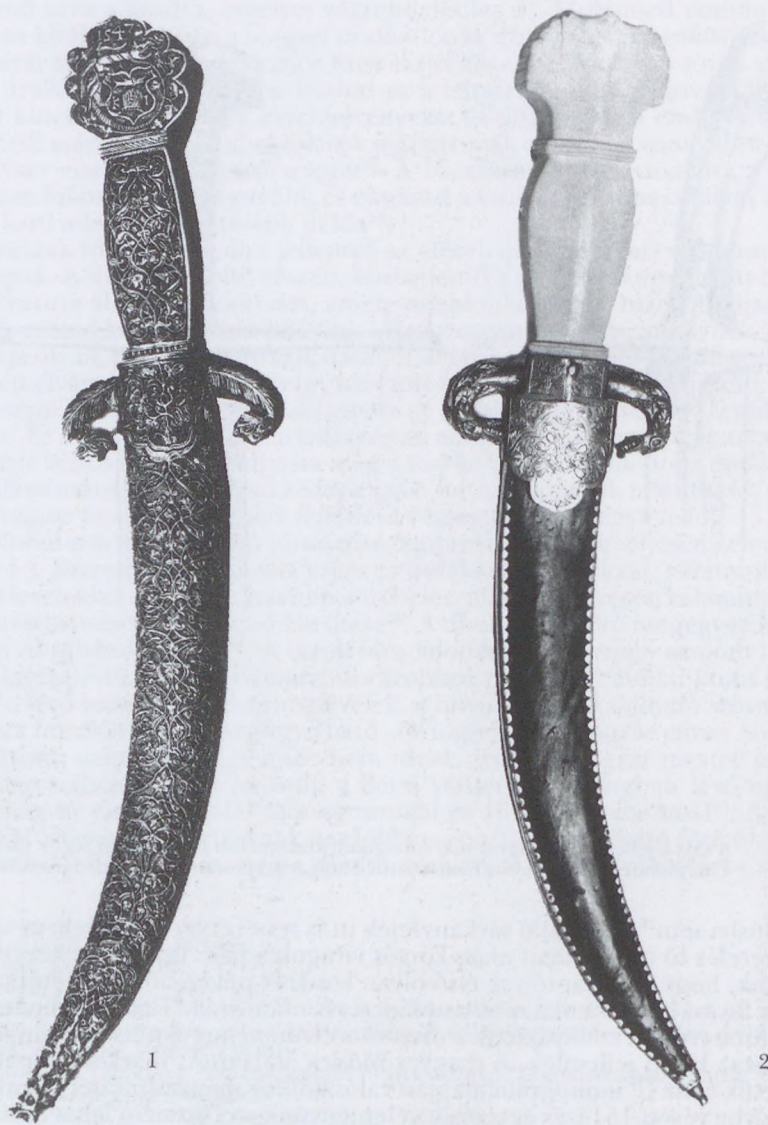

2. ábra. A rajz a jellegzetes magyar markolatgomb kialakulását mutatja egy török szablyából
Fig. 2. This picture shows how to characteristic Hungarian pommel developed from Turkish sabres

rök stílusba sem²⁶. A lehajló sárkányfejek itt is reneszánsz jellegűek, az aranyozott ezüstszerelés fő motívumait olasz korsós virágok adják. Így arra a következtetésre jutottunk, hogy a Kállai-tőr az első olyan konkrét példa, amikor nemcsak a török fegyver formáját, hanem a motívumkincset is utánozták. Tirolai Ferdinánd aranyozott ezüstszerelésű szablyájának a díszítőmotívumai nagyon hasonlítanak a Kállai-tőrre, azaz keleti jellegűek. A magyar módra átalakított markolatkupakba vésett IHS betűk és az IF monogram alapján valószínűleg magyar mester munkája lehet. A hüvelybe vésett 1514-es évszámot véleményünk szerint nem lehet a készítés idejének tekinteni. A darab valószínűleg a 16. század közepén készült²⁷.

²⁶ Ltsz.: MNM Fegyvertár 55.3245. Hossza: 455 mm

²⁷ Kalmár 1971, 71–72. 127. kép; Vö. Temesváry 1982, 29.; Lugosi–Temesváry 1988, 38. kép; Ltsz.: MNM Fegyvertár 55.3236. Hossza: 1070 mm, penge szélessége: 40 mm

3. ábra
Fig. 3.
3. ábra
Fig. 3.

1. Kállay János aranyozott ezüstszerelésű tőre, 1543
1. János Kállay's dagger, made of gilded silver, 1543
2. Török minta alapján készített tőr a 16. század közepéről.
2. Dagger, made after Turkish prototype. Middle of 16th century

4. ábra.
Fig. 4.

Tiroli Ferdinánd főherceg aranyozott ezüst huszársisakja a 16. század közepéről
Archduke Ferdinand of Tyrol's gilded silver helmet for light cavalry. Middle of 16th century

II.

Tirol Ferdinánd főherceg (1529–1595), aki 1556-ban és 1566-ban Magyarországon is tevékenykedett hadvezérként, a kor igen érdekes személyisége volt. Ambrasi várkastélyában híres uralkodók és hadvezérek fegyverzetét gyűjtötte össze²⁸. Többek között ide került a legendás híró Thúry György kanizsai kapitány pallosa is²⁹. A főherceg nagyon jó kapcsolatban volt magyar főurakkal, akiknek igen sok ajándékot küldött, de sokat is kapott tőlük. 1548 és 1560 között számos huszártornát rendezett Prágában, Pilsenben és Innsbruckban. Itt a résztvevők fegyverei és lószerszámai megegyeztek a kor magyar huszárájának felszerelésével. A 16. század közepére kialakult magyar szablya ekkor még újdonságnak számított és sok huszár még a török minta után készített szablyát viselte. Ezért a huszártornákon használt fegyverek – ha áttételesen ugyan – megfelelnek a korabeli török szablyáknak. A 4. ábrán látható aranyozott ezüst huszársisak Tirol Ferdinánd főhercegé volt³⁰.

A sisakra vésett díszítőmotívum azonos a török Rumi motívumkinccsel, amelyet madárcsőrre emlékeztető, egymást csigavonalban keresztező félpalmetták alkotnak³¹. A főherceg másik aranyozott ezüstsisakját Bécsben őrzik, amelyen szintén feltűnik a Rumi motívum, de itt reneszánsz jellegű levelek társaságában³². Tirol Ferdinánd másik aranyozott ezüstszerelésű szablyája 1555-ben készült. A fegyver formájában a szikszói kardra emlékeztet, de itt a díszítőmotívumokat a már ismert Rumi elemek adják. „A hegyestőr” című dolgozatunkban felvetettük, hogy ezeknek a török motívumoknak nem kellett feltétlenül Magyarországon keresztül eljutniuk a főhercegi udvarba³³. Egy másik lehetséges út lehetett az észak-itáliai, itt főként Velencére, esetleg Milánóra gondolunk. Ezt az elméletet megerősíti Tirol Ferdinánd Milánóban készült pajza, amelyet szintén Rumi motívum díszít. A velencei Da Muha család címerét viselő morion sisakon is hasonló díszítőelem tűnik fel. 1530 körül Ippolit Medicit Tiziano törökös ruhában festette le, akinek az oldalán a gótikus szablyával szinte megegyező török oldalfegyvert láthatunk³⁴. A fejedelmi udvarból kiinduló „törökös” stílus ötvöseinknél igen termékeny talajra hullott. A 16. század közepén megjelenő és legalább száz éven keresztül használt díszítőmotívum a század második felére már igen széles körben elterjedt. Az 5. ábrán látható hegyestőrhüvely motívumkinccséről van szó. Jellemző, hogy öntéssel készültek a veretek és az alapdíszítés a cápázást utánozza. A medaillonok török hatást mutatnak, közepükön reneszánsz jellegű álkőberakás található, amelyet apró margaréták vesznek körül. Az álkőberakásokból alulra és felülre egy-egy indaszál ágazik ki, amelynek a végei Rumi jellegűek. Érdekesekek még az itt látható szőlőfürttel hasított tulipánok is³⁵. A fent ismertetett díszítőmotívummal számos hegyestőrt³⁶, pалlost³⁷, szablyát³⁸, buzogányt³⁹,

²⁸ Siklóssy 1919, 106–107.

²⁹ *Eőr–Darnay* 1870, 726. „Egy ezüstös pallos, kit chaszarnak köldenek.”; Szendrei 1896, 258–261.; Siklóssy 1919, 108.

³⁰ Ltsz.: MNM Fegyvertár 55.3316. Magassága: 336 mm

³¹ *Fehér* 1963, 219. 52. jegyzet; *Petsopoulos* 1982, 6–9.; *Türkoglu* 1992, 35.

³² *Sacken* 1862, 45. TAF. XXVII. A műtárgy a főherceg úgynevezett „die silbern hussarische Rüstung”-hoz tartozott.

³³ Szendrei 1896, 523–525. 3126. tétel. Tirol Ferdinánd főhercegnek van egy Rumi motívumokkal díszített lószerszáma is, amelyet – a korabeli leltár szerint – 1582-ben esküvőjén használt; Kovács S. 1993, 182.

³⁴ *Boheim* 1898, 10. TAF. XXIV.: a Történeti Képcsarnok 1907, 241.

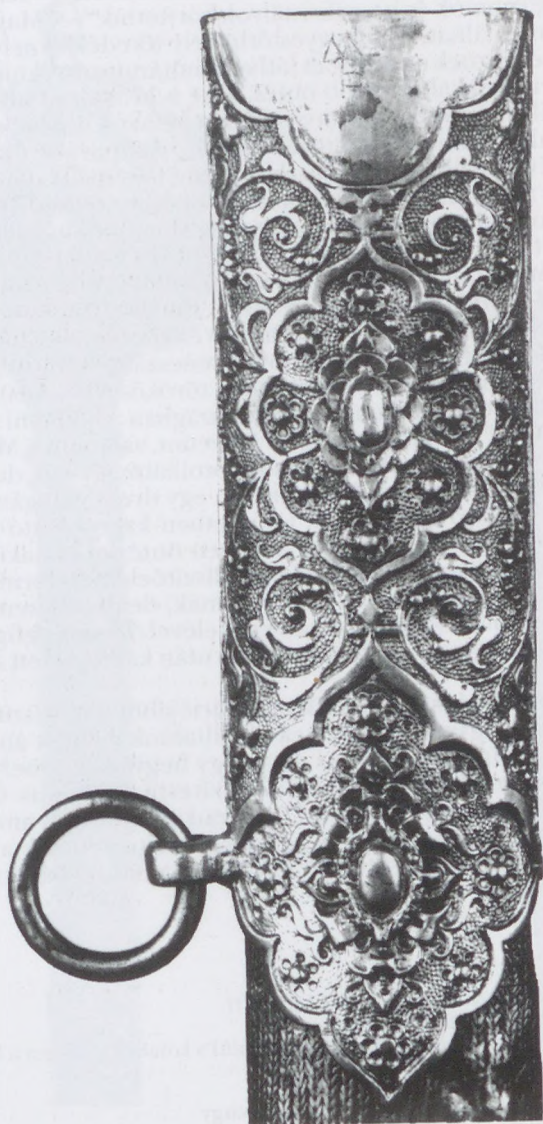
³⁵ Ltsz.: MNM Fegyvertár 55.3329. Hossza: 1305 mm

³⁶ Kovács S. 1993, 183–185. 3–4. kép

³⁷ *Haenel* 1923, 128. A pалlost 1610-ben kapta ajándékba II. Krisztián szász választófejedelem; *Lugosi–Temesváry* 1988, 50. kép

³⁸ *Olsen–Jensen* 1972, 184–187.; *Kalmár* 1971, 77. 137. kép

³⁹ *Mihalik* 1946, 67–73.; *Kalmár* 1958, 8.; *Kalmár* 1971, 20. kép a.; *Zygulski* 1964, 253–258.; A moszkvai Kreml Állami Fegyvertára No. 5190.; Ltsz.: MNM Fegyvertár 54.1470. Hossza: 760 mm

5. ábra.
Fig. 5.

Aranyozott ezüst magyar hegyestörhüvely, 16. század második fele
Scabbard of a Hungarian tuck. Gilded silver. Second half of the 16th century

lószerzámot⁴⁰, kengyelt⁴¹ és lóhomlokdísz⁴² ékesítették. Sokszor kerül sor az ékkövek alkalmazására a felület díszítésénél. Az ambrasi gyűjtemény 1596-os inventáriumában egy – az általunk ismertetett díszítőmotívummal ékesített – teljes lószerzámot türkiek, gránátok, rubinok és hegyikristályok borítottak⁴³. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában található egy hegyestórhüvely-töredék, amelynek motívumai szinte teljesen megegyeznek az 5. ábrán látható műtárggyal. A különbség nagyjából annyi, hogy a darab sokkal durvább öntés, azaz a 17. század közepéről származhat⁴⁴. Bartsch Igell (†1646) brassói ötvös készítette azt a díszbuzogányt, amelyen szintén dominálnak a Rumi jellegű motívumok⁴⁵. Az Iparművészeti Múzeum Esterházy-anyagában lévő egyik magyar díszbuzogány feje nyolc gerezdre osztott körtealakot formáz. Az aranyozott ezüsttel borított darabot trébelt Rumi motívumok díszítik finom tüpönc alapon. A műtárgyat még smaragdok, gránátok és türkizutánzatok is ékesítik⁴⁶. Kecskeméthy W. Péter 1644–71 között íródott ötvöskönyvében jó néhány Rumi jellegű minta maradt fenn. Az ötvösmester ezeket étető-munkához való régi ötvösmintáknak nevezi⁴⁷. Báthory István lengyel király buzogánya is jól illeszkedik a fent vázolt körbe, amely enyhén nyomott gömbös fejű, öntött technikával készült, felületét török Rumi és reneszánsz motívumok ékesítik (6. ábra 1.)⁴⁸. Ez a formájában és motívumkincsében törökös jellegű buzogány igen népszerűvé vált a 17. század első felében. Lengyelországban a hetmani buzogányok között találunk sok hasonlót⁴⁹. Az Iparművészeti Múzeum, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertára is őriz az előző típusba sorolható egy-egy darabot⁵⁰. III. Sobieski János, lengyel király fegyverei között is van egy ilyen buzogány⁵¹.

A 6. ábra 2. képen látható szablya sok tekintetben kapcsolható a fenti körhöz⁵². Szerelése aranyozott ezüstből készült, amelyen ötéssel kialakított veretek találhatók. Az alapidíztetés a cápázást utánozza, a díszítőelemek formája és elhelyezkedése teljesen megfelel a török Rumi motívumnak, de itt nincsen semmilyen reneszánsz elem, a veretek oldalsó lemezeinek kivételével. Itt is megfigyelhetjük a már jól ismert margarétákat. A szablya török előkép után készülhetett a 16. század második felében.

A török Rumi és a reneszánsz elemek kombinációjából álló díszítőmotívummal – mint láttuk – számos fegyvert ékesítettek. Az általunk vizsgált anyagban sajnos csak két tárgyon található ötvösjege. Az egyik egy hegyestőr, amelyet jelenleg Drežďnában őriznek és szerelését 1587-ben készítette Nicolaus Groß bécsi ötvösmester⁵³. A másik műtárgy egy pallos a 17. század első feléből, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertára őriz. A pallos torkolatveretének alsó részébe egy kombinált BK monogram van beütve (8. ábra 3.). Sajnos, pillanatnyilag nem

⁴⁰ Sacken 1862, 58. TAF. LI.

⁴¹ Szendrei 1896, 588. 3291. tétel; Stöcklein 1934, 12. TAF. XVIII.

⁴² Ltsz.: MNM Fegyvertár 55.3323. Átmérő: 124 mm

⁴³ Sacken 1862, 58. TAF. LI. „Die Hungerisch Rüstung” néven említi a korabeli leltár ezt a lószerzámot.

⁴⁴ Ltsz.: MNM Fegyvertár 63.8356. Hossza: 749 mm

⁴⁵ Die Karlsruher 1991, 208.; Gyárfás 1912, 97.

⁴⁶ Ltsz.: Iparművészeti Múzeum E. 60.12.; Péter 1990, 64. 26. tárgy

⁴⁷ Ballagi 1884, 246–247. 387–392.

⁴⁸ Mihalik 1964, 67–73.; Kalmár 1958, 8.; Zygulski 1984, 113.

⁴⁹ Zygulski 1964, 258–263.

⁵⁰ Ltsz.: Iparművészeti Múzeum E. 60.4.1. Ennek a buzogánynak az érdekessége, hogy a nyél felső részén már a török Szaz-levelek és Hatayi virágok utánzatai láthatók; Ltsz.: MNM Fegyvertár 54. 1470. Hossza: 760 mm

⁵¹ Zygulski 1964, 255. 11. kép

⁵² Ltsz.: MNM Fegyvertár 55.3390. Hossza: 976 mm, pengeszélesség: 30 mm; Dresda Ehrenthal nr. 737. pfauder; The Age 1990, 78. 60. tárgy. 83. 68. tárgy

⁵³ Rosenberg 1928, 438. nr. 7926.

6. ábra
Fig. 6.

1. Báthory István lengyel király aranyozott ezüstbuzogánya, 16. század második fele
1. Gilded silver mace. The owner was István Báthory, Polish King. Second half of the 16th century

6. ábra
Fig. 6.

2. Török minta alapján készített magyar szablya, 16. század második fele
2. Hungarian sabre, made after Turkish prototype. Second half of the 16th century

azonosítható a készítő, valószínű azonban, hogy a fegyver Erdélyben készülhetett⁵⁴. Véleményünk szerint a fenti motívumokkal díszített fegyverek egy része osztrák műhelyek terméke, zömük azonban Magyarországon és Erdélyben készült, egyes darabok esetén a lengyelországi eredet sem kizárt.

A fentiek alapján ez a díszítőstílus igen hosszú ideig létezett, és a kortársak a 17. században már magyarként tartották számon.

Az eddig elmondottak jól mutatták a török díszítőművészet hatását Magyarországon. Joggal vetődik fel a kérdés, vajon az utánpótlás mellett eredeti török fegyvereket is viselhettek-e már a 16. században? Erre a kérdésre – véleményünk szerint – egyértelmű igennel válaszolhatunk. Thúry György 1571. április 23-án kelt hagyatéki leltárában számos török eredetű műtárgyat találunk⁵⁵. A híres végvári kapitány egyik pallosa – az inventárium szerint is – Tiroli Ferdinánd ambrasi gyűjteményébe került, amelyet az osztrák kormány 1933-ban visszaadott Magyarországnak⁵⁶. A pallos pengéjét Medinában készítették, szerelése ezüst és igen mértéktartóan díszített. A saruvertet alsó részét ékesítik csak a jellegzetes török motívumok. A fegyvert ezek alapján a török birodalom területén készítették és utána jutott valamilyen módon – ajándék vagy zsákmány formájában – Thúry Györgyhez. A pallos jellegzetes török markolattal készülhetett, amelyet még valószínűleg Thúry György életében átszereltek magyar módra. Az 1571-es hagyatéki leltár ezt a fegyvert ezüstös pallosnak írja le. Nagyon valószínű, hogy a leltárban szereplő két szablya, négy pallos és hat hosszú puská között török eredetű darabok is voltak⁵⁷.

„Mathyasnak jutoth keth ezüstös aranyas zablya egyjik janchar módra vagy on chynalva...” 1579. május 26-án keltezték ezt a leltárt, amelyben többek között a fenti sorokat olvashatjuk⁵⁸. Varkocs Miklós 1584-es hagyatéki leltárában is találunk „egy janczhar módra csinalth” szablyával⁵⁹. Véleményünk szerint ezt a kifejezést nem lehet párhuzamba állítani a 17. századi inventáriumok „portai formára csinált” darabjaival. A „jancsár módra csinált” szablyák valószínűleg török készítésű darabokat takartak, és a leltároztók ezt a kifejezést azért használták, hogy a 16. század közepére kialakult magyar szablyáktól megkülönböztessék őket.

1591-ben Szalánci László, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem követe számos fegyvert vásárolt Isztambulban⁶⁰.

Reméljük, hogy az eddig leírtak meggyőzték az olvasót arról, hogy a török díszfegyverek használata, illetve utánpótlása már jóval a 17. század előtt elkezdődött hazánkban.⁶¹

III.

A 17. században mind a török minta után készített, mind a török műhelyekből származó fegyverek száma megsaporodott az emléktárgyakban. A karlsruhe-i Badisches Landesmuseum-ban őrzik Újlaki Györgynek, Bethlen Gábor főpohárnok-mesterének 1627-ben készített aranyozott, ezüstborítású tegezeit és puzdráját.⁶² Bunta Magda szerint ezt a két tárgyat Eötvös Lőrinc ko-

⁵⁴ Lugosi-Temesváry 1988, 50. kép

⁵⁵ Eör-Darmay 1870, 732–735. Sátorak, chafrag, choltar, szőnyeg, szomak, karman suba, egy tatar pays, egy darius kard (talán ékkövekkel kirakott török szablyát jelent?), egy honchar, teoreok toll stb.; Szabó 1986, 116. Balassi Bálint 1585-ben kelt végrendeletében két handzsárt hagy öccsére.

⁵⁶ Lugosi-Temesváry 1988, 47. kép

⁵⁷ Eör-Darmay 1870, 723–724.

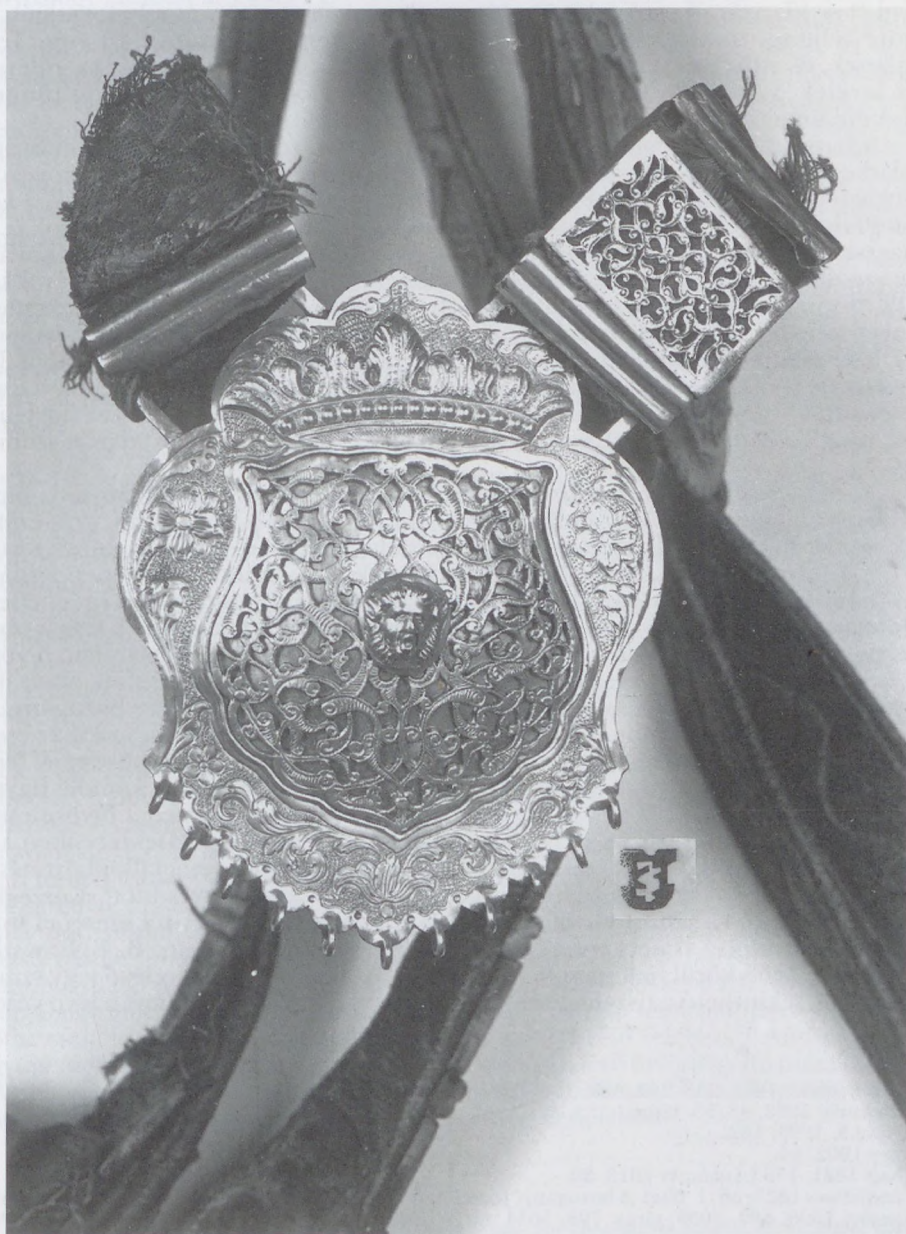
⁵⁸ Radvánszky 1897, 38.

⁵⁹ Szabó 1877, 561.

⁶⁰ Barabás 1881, 178–180.

⁶¹ Vö.: Gerelyes 1991, 224.

⁶² Szendrei 1896, 523–525.; Kalmár 1971, 136–137. 10. kép

7. ábra.
Fig. 7.

Aranyozott ezüst lószerszám IS ötvösjeggyel, 17. század közepe
Gilded silver horse-furniture with IS hallmark. Middle of the 17th century

lozsvári mester készítette.⁶³ A motívumkincs teljesen azt a Rumi díszítőmotívumot utánozza a fenti esetben, amely teljesen megegyezik egy 1624-ben – mohamedán időszámítás szerint 1033-ban – készült aranyozott ezüst török füstölővel.⁶⁴ A 17. század első feléből származik az a hegyestőr, amely formájában szinte teljesen török, vagyis markolata ívelt, a keresztvasszárak a penge felé hajlanak, és stilizált sárkányfejeket ábrázolnak. Az aranyozott ezüst szerelésen Szaz levelek, valamint Hatayi virágok és a Rumi motívumok utánzatai tűnnek fel. Véleményünk szerint ez a hegyestőr is Erdélyben készülhetett.⁶⁵

A hagyomány szerint 1687-ben I. József koronázásakor viselte a Batthyány család egyik tagja azt a lószerszámot, amely vörös szíjzatzból készült és aranyozott ezüstveretek borítják.⁶⁶ A téglalap alakú veretek motívumai Rumi jellegűek, a kör alakú falerákon a fenti motívumkincs mellett megtalálhatók a Hatayi virágok is. A lószerszám kantáratból, szügyelőből, farmatringből és két pisztolytartóból áll. A nagyon finoman vésett motívumkincs mellett feltűnnek öntött technikával készült ördögfejek is. A kantáraton lévő lóhomlokdiszen ötágú koronával ékesített címerpajzs van a legszebben kidolgozva. (7. ábra) Az itt látható Rumi motívumok az Újlaki-féle tegezre emlékeztetnek. A címerpajzsot körülfogó poncolt alapon lévő vésett technikával készült barokk virágok figyelemre méltóak. A falerákon igen elmosódott – pontosan nem azonosítható – kombinált IS ötvösjegyeket figyelhetünk meg. A lószerszám a párhuzamok alapján a 17. század közepe táján készülhetett.

Az ütő- és sújtófegyverek közül kiemelkedő szerepe volt a buzogánynak, mint méltóságjelvénynek a 17. században.⁶⁷ A 8. ábra 1. képén látható aranyozott ezüsből készült buzogány II. Rákóczi György erdélyi fejedelem fegyverzétéhez tartozott.⁶⁸ A buzogány feje körte alakú és nyolc gerezdre osztott. A középen látható medaillonban Hatayi virágok és Szaz levelek láthatók öntött formában. Igen jellegzetesek még a félmedaillonok és a török díszfegyverek mintakincsének keretezésére szolgáló „Z” motívumsor is. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárában őrzött, a 17. század első felében készült török paloshüvelyen lévő díszítőelemek utánzatai tűnnek fel – öntött és nem vésett formában – II. Rákóczi György buzogányán. (8. ábra 2.)⁶⁹ A fejedelmi méltóságjelvény nyelén lévő motívumkincsről már esett szó, ez a Rumi és reneszánsz díszítőelemek kombinációjából áll. A buzogány fejének alsó részén megfigyelhető vésett és egyesített MZ monogram komoly figyelmet érdemel. Ez a két betű valószínűleg Szegedi Márton debreceni ötvösmester jele. A bonyodalom ott van az ötvösjegy feloldása körül, hogy Debrecenben két Szegedi Márton is volt a 17. század első felében.⁷⁰ Az egyiket – megkülönböztetésül – Szegedi Olasz Mártonnak hívták, aki 1598 és 1627 között működött, Kőszeghy Elemér 1600–1645 között tartja számon. A másik mester 1611-től szerepel frott forráskban, utolsó ismert munkáján az 1651-es évszám látható. B. Bobrovsky Ida szerint 1668 körül halt meg.⁷¹ II. Rákóczi György buzogányán lévő jegy szinte azonosnak tekinthető a tiszalúci református egyház verejtékes poharán lévő vésett

⁶³ *Die Karlsruher* 1991, 238–240. Abb. 188–189.

⁶⁴ *Petsopoulos* 1982, 48. 53. tárgy

⁶⁵ Kovács S. 1993, 182.

⁶⁶ Nagy 1902, 84.

⁶⁷ Thaly 1881, 159.; Szádeczky 1913, 20.

⁶⁸ *Cimeliotheca* 1825, 88. 1. tétel. A buzogányt József nádor vásárolta Bécsben 30 aranyért. Párhuzamai: Szendrei 1896, 482. 3033. tárgy. 708. 3634. tárgy (fotója a 452. oldalon található). *Zygmalski* 1984, 112–113.

⁶⁹ *Zoltai* 1937, 16.; *Ltsz.*: MNM Fegyvertár 56.4381. A saruveretbe egy elmosódott tugra van beütve.

⁷⁰ *Bobrovsky* 1980, 69–71. 135. 64. kép

⁷¹ *Mihalik* 1893, 433.; *Kőszeghy* 1936, 91. 573. jegy.; *Zoltai* 1937, 53–54.; *Bobrovsky* 1980, 135. 158. 22–23. jegy.; *Takács* 1988, 16–18.

ötvösjeggyel. Így a fent elmondottak alapján a buzogány 1598 és 1627 között készült. Szegedi Márton mester három fennmaradt munkája közül kettőn beütött ötvösjegy látható, az egyik egyesített, a másik viszont nem. Így az sem elképzelhetetlen, hogy a fejedelmi buzogányon lévő vésett jegy – mivel az M betűn „talpak” vannak – nem Szegedi Olasz Mártont, hanem Szegedi Mártont idézi. Az utóbbi ötvös a források és a fennmaradt emlékek alapján korának egyik sokat foglalkoztatott és elismert mestere volt. Így a buzogány készítésének ideje hosszú évekkel kitolódik. Könnyen elképzelhető – habár erre konkrét adat nincs –, hogy 1640-ben II. Rákóczi György váradi kapitánnyá történő beiktatására készítettek.⁷² Tanulmányunk szempontjából igazából az alábbi megállapítás a lényeges: a fejedelmi buzogányt Debrecenben készítették a 17. század első felében, török motívumkincs felhasználásával.

1611-ben Debrecen városa vásárolt: „*Szegedi Olasz Mártontul egy mereő aranyas portai forma szabliat Principi in Varad f 50...*”. Makai Ötvös Pál – aki szintén debreceni mester volt – 1612 és 1617 között négy aranyas portai formájú szablyát készített 130 forintért a város számára.⁷³ Ez a két adat is jól igazolja, hogy a török fegyverek utánzatai a 17. század elején is igen nagy népszerűségnek örvendtek, de ekkor már „a portai forma” kifejezés jelezte azt, hogy a fegyver török előkép után készült.

A „portai forma szablyák” egyik legszebb változatát láthatjuk a 9. ábra 1. képen.⁷⁴ A keresztvas a végei felé erőteljesen megszélesedik és nyolc részre tagolt gömbszeletben végződik. A markolat nyolcszögletű, a finoman cizellált felület alapdíszítését az apró poncbeütések adják. A markolaton vertikálisan elhelyezve – a török motívumkincsből jól ismert – Szaz leveleket és Hatayi virágokat láthatjuk. Különösen érdekes a két felkötőpánt, mert mindkettő formája teljesen török. Sőt feltehetjük, hogy egy jadelapokkal ékesített török szablya vagy pallos alapján készült. (9. ábra 2.) A két fegyver felkötőpántjának összehasonlításakor szembevetendő az, hogy szablyánknál, ahol poncbeütések vannak, ott a pallos esetében jadelap, illetve türkizek találhatók. A jadelapban lévő inkrusztált aranszálak és apró türkizetek alapján készült a felkötőpánt közepén megfigyelhető egy rozettából és körülötte lévő Rumi jellegű díszítőelemekből álló motívumkincs. A felső felkötőpánt felett egy félmedaillonban szintén a már ismert Rumi motívumok tűnnek fel apró tüpönc alapon. A felkötőpánt alatt önmagukba visszakanyarodó – pikkelymintával díszített – vastagabb és vékonyabb indaszálak láthatók, amelyek visszahajló végei madárcsőrre emlékeztetnek. A saruvereten is hasonló módon szerkesztett és készített motívumok tűnnek fel. A hüvely hátsó felén lévő motívumkincs megegyezik az előoldallal, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi esetben csak véséssel alakították ki a motívumkincset. A (9. ábra 1.) torkolatveretén és sarupánt oldalsó lemezének felső részén találhatunk egy-egy az IS betűk kombinációjából álló ötvösjegyet. A szablyán lévő jegy, amely hasonlít a 7. ábrán látható lószerszám ötvösjegyéhez – sajnálatos módon – nem azonosítható. A korábbi elképzelések alapján a nagyszzebeni Stín család egyik tagja használhatta a 17. század első felében.⁷⁵ Andrassy Manó gyűjteményében volt egy pohár, amelyen a szablyán lévő ötvösjegy hű mása található. A poharat Nagyszigeti Márton részére készítették 1638-ban.⁷⁶ A szablya így az 1630-as, esetleg 40-es években készült, valószínűleg Erdélyben.

⁷² Szilágyi 1891, 12–15. „A fejedelem azért adja e buzogányt, hogy barátainak barátja, ellenségeinek ellensége legyen, ezeket hűsége alá hajtsa, s ha nem akarának, vagy útját állának ezzel fejtsse, büntesse őket.”

⁷³ Zoltai 1937, 13.; Bobrovsky 1980, 69–71.

⁷⁴ Lugosi–Temesváry 1988, 91. kép

⁷⁵ Gyárfás 1910, 407–419.; Kőszeghy 1936, 253. 1295. jegy. 237. 1313. jegy. 243. 1363. jegy.

⁷⁶ A Magyar Történeti 1884, V. terem 18.

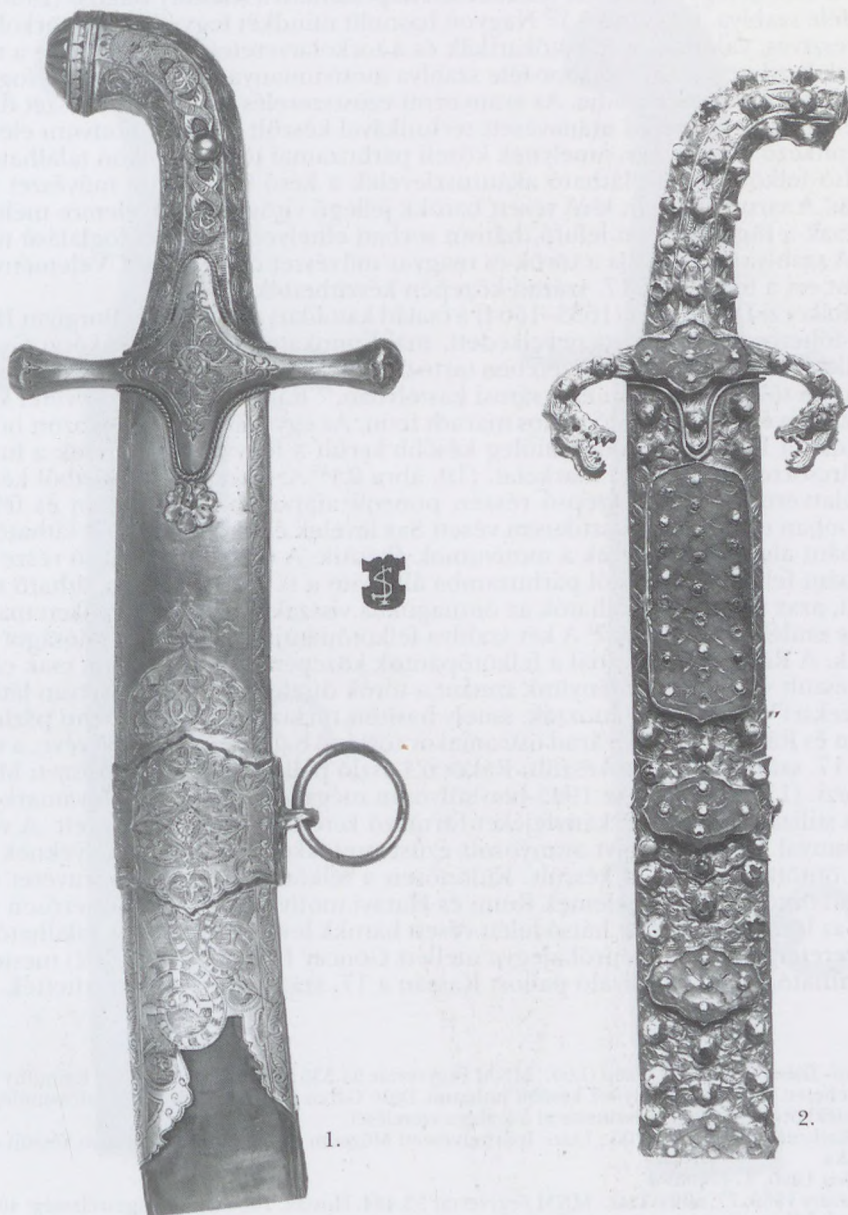

8. ábra.
Fig. 8.

1. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem aranyozott ezüst buzogánya, 17. század első fele
1. The gilded silver mace of György Rákóczi II., Transylvanian Prince. First half of the 17th century

8. ábra
Fig. 8.

2. 17. század első felében készült török palloshüvely részlete
2. Detail of the scabbard of a Turkish Broadsword. First decades of the 17th century

9. ábra
Fig. 9.
9. ábra
Fig. 9.

1. Portai forma szablya a 17. század közepéről
1. "Pore form sabre". Middle of the 17th century
2. Török pallos a 16–17. század fordulójáról
2. Turkish Boardsword. Turn of the 16-17th century

Az előbbi fegyverhez sok tekintetben kapcsolható a Kamuty Balázs- (Duló Gábor) féle szablya. (10. ábra 1.)⁷⁷ Nagyon hasonlít mindkét fegyvernél a markolat és a keresztvas, valamint a felkötőkarikák és a torkolatveretek zárása, illetve a sarupántok kezdetei. A Duló Gábor-féle szablya motívumanyagának egységbe foglalását az ún. „Z” keretezés adja. Az aranyozott ezüstszerelés legnagyobb részét díszíti a préselt és áttört, majd utánavésott technikával készült a Rumi motívum elemeiből építkező mintakincs, amelynek közeli párhuzamai török törökön találhatók.⁷⁸ Az alsó felkötőpánton látható akantuszlevelek a késő reneszánsz művészet szép példái. A sarupánt alján lévő vésett barokk jellegű virágok is figyelemre méltóak, akárcsak a függőlegesen lefutó, három sorban elhelyezett magas foglalású türkiezek. A szablya jól mutatja a török és magyar művészet ötvöződését. Véleményünk szerint ezt a fegyvert a 17. század közepén készítették.

Rákóczi László gróf (1633–1664) a család katolikus ágán a bécsi Burghan Habsburg-főhercegekkel együtt nevelkedett, majd unokatestvérei, II. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond környezetében tartózkodott. Élete nagy részét Felső-Magyarországon töltötte, Zborón és a sárosi kastélyban.⁷⁹ Rákóczi László fegyverei közül két szablya és egy lóra való pallos maradt fenn. Az egyik szablya aranyozott bronzból készült keresztvasa valószínűleg később került a fegyverre, akárcsak a furcsa, madárcsőrre emlékeztető markolat. (10. ábra 2.)⁸⁰ Az aranyozott ezüsből készült torkolatveret felső és középső részén poncolt alapon, medaillonban és félmedaillonban elhelyezett rusztikusan vésett Saz levelek és Hatayi virágok láthatók. A sarupánt alsó részét is ezek a motívumok ékesítik. A torkolatveret alsó része és a sarupánt felső harmada jól párhuzamba állítható a 9. ábra 1. képen látható szablyával, azaz itt is megtalálhatók az önmagukba visszakanyarodó, végeiken madárcsőrre emlékeztető indák.⁸¹ A két szablya felkötőpántjai is nagy hasonlóságot mutatnak. A Rákóczi-szablyánál a felkötőpántok közepén megfigyelhető, csak ezüsből készült veretek véleményünk szerint a török díszfegyvereknél gyakran látható „firuzekári” technikát utánozzák, amely hasított türkiezekből áll.⁸² A fenti párhuzamokat és Rákóczi László Várad ostromakor történő halálát figyelembe véve, a szablya a 17. század közepén készült. Rákóczi László pallosát az Iparművészeti Múzeum őrzi. (11. ábra 1.)⁸³ Az 1945-ben súlyosan megsérült fegyver szablyamarkolat-tal és stilizált, lehajló sárkányfejeket formázó keresztvassal rendelkezett. A vörös bársonnyal bevont hüvelyt aranyozott ezüstveretekkel szerelték, amelyeknek előlapja öntött technikával készült. Különösen a felkötőpántok és a saruveret igen durván öntött. A díszítőelemek Rumi és Hatayi motívumok, valamint erősen stilizált Saz levelek. A hüvely hátsó felén vésett barokk levelek és virágok találhatók. A saruvereten Kassa város próbajegye mellett Gönczy István (1642–1692) mesterjegye látható.⁸⁴ Ezt a lóra való pallost Kassán a 17. század közepén készítették.

⁷⁷ *Lugosi–Temesvári* 1988, 57. kép (Ltsz.: MNM Fegyvertár 55.3351.). A szablya pengéje Kamuty Balázsé lehetett (* 1608), amelyhez később juthatott Duló Gábor (* 1660 körül), aki valószínűleg egy felvidéki ötvösmesterrel készítette el a szablya szerelését.

⁷⁸ *Die Karlsruher* 1991, 202–206.; Ltsz.: Iparművészeti Múzeum E. 79.1. A tör 1656-ban készült török munka.

⁷⁹ *Rákóczi* 1990, 374–400.

⁸⁰ *Temesváry* 1989, 77. tábla; Ltsz.: MNM Fegyvertár 53.484. Hossza: 1080 mm, pengeszélesség: 40 mm.

⁸¹ Fekete, kék és vörös zománcal ékesített virágok borítják azt a szablyát, amelynek a pengéjén az 1661-es évszám látható. Az indamotívum az előbb tárgyalt szablyához hasonlít. *Szendrei* 1896, 491–492. 3054. tétel.

⁸² Ennek a török szablyának a jó párhuzamai a következők: a *Magyar Történeti* 1884, IV. terem 22.; *Temesváry* 1989, 38. tábla; Ltsz.: Iparművészeti Múzeum E.60.27. 1–3.

⁸³ Ltsz.: Iparművészeti Múzeum E.60.17. 1–3. Ezúton is szeretném megköszönni Szilágyi Andrásnak, hogy a fegyvert tanulmányozhattam.

⁸⁴ *Köszeghy* 1936, 140. nr. 815. 146. nr. 876.

⁸⁵ *Lugosi–Temesváry* 1988, 58. kép.

1.

2.

10. ábra
Fig. 10.

1. Kamuthy Balázs/Duló Gábor aranyozott ezüstszerelésű szablyája, 17. század közepe
1. Sabre, made of gilded silver. The owners were: Balázs Kamuthy and later Gábor Duló.
Middle of the 17th century

10. ábra
Fig. 10.

2. Rákóczi László aranyozott ezüstszablyája. 17. század közepe
2. László Rákóczi's gilded silver sabre. Middle of the 17th century

A 11. ábra 2. képen bemutatott szablyát a hagyomány Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem fegyvertárából származtatja, amely véleményünk szerint jóval később készült.⁸⁵ Az aranyozott ezüstveretek száma öt, előlapjuk öntött technikával készült Saz leveleket és Hatayi virágokat utánózik. A vörös bársonnyal bevont hüvely veretelinek hátsó felén viszont barokk virágok láthatók. A szablya motívumanyaga és szerelésének készítése technikája alapján jó párhuzama a már ismert Rákóczi-féle pallosnak.

A Szirmay testvérek közötti vagyonfelosztás 1680-as jegyzőkönyvében a következő sorokat olvashatjuk: „Egy ezüstös aranyas veres bársony hüvelyű kard, kin török formára öntött öt ezüst heveder, az keresztén a kapáig egy ezüst lánczocska vagyon, ezüstös kard szíjjal.”⁸⁶ A leírás – „a lánczocska” kivételével – megegyezik a „Báthori Zsigmond”-féle szablyával. A fegyver a 17. század közepén, esetleg a második felében készülhetett.

1902-ben Delhaes István ajándékként került a Magyar Nemzeti Múzeumba a 12. ábra 1. képen látható lóra való pallos.⁸⁷ Markolata és két aláhajló keresztvasa stilizált sárkányfejekben végződik. Az aranyozott ezüsből készült markolat, keresztvas, torkolatveret és a sarupánt előoldalát vésett – medaillonban és félmedaillonban elhelyezett – Saz levelek és Hatayi virágok ékesítik. A medaillon formájú két felkötőpánt, valamint a két hüvelyveret préselt és igénytelenül utánavéssett, mindegyiken öt magas foglалású türkiz található. Az itt látható díszítőelemek a Rumi motívumokat utánózzák. A pallos szerelésének hátoldalán az előoldal tükörképe látható, itt medaillonban és félmedaillonban önmagukba visszakanyarodó vékony, kettős indák találhatók. A középpontokban és a széleken az indák szív alakot formáznak. (12. ábra 2.) A vésés és a díszítőmotívumok nagy hasonlóságot mutatnak Rákóczi László szablyájával. A fegyver formája és díszítésének döntő része teljesen török, de a fent vázolt néhány idegen elem azt bizonyítja, hogy a pallos valószínűleg magyar mester munkája.

1934-ben a fenti darabbal szinte megegyező lóra való pallos került Teleki Sámuel-től a Magyar Nemzeti Múzeumba. A fegyver vörös bársonnyal bevont hüvelyének aranyozott ezüsből készült szerelését – az előbbi palloshoz képest igénytelenebb technikával készült – Saz levelek és Hatayi virágok ékesítik, amelyek kisebb méretű medaillonokban helyezkednek el.⁸⁸ A hüvely hátoldalán lévő motívumkincs a Delhaes-gyűjteményből származó pallossal egyezik meg, de itt kisebbek a medaillonok. A Teleki pallos két felkötőpántja és két hüvelyverete igen durva öntéssel készült és erősen stilizált Rumi motívumokat utánózik.⁸⁹ A két lóra való pallos annyira hasonlít egymáshoz, hogy kénytelenek vagyunk műhelyazonosságot feltételezni. Véleményünk szerint a két fegyver szerelése a 17. század közepe táján Erdélyben vagy a Felvidék valamelyik ötvösműhelyében készült.

A 17. század közepétől a törököknél szokatlan formájú fegyvertípusok jelentek meg. Különösen szembetűnő a változás a buzogányoknál és a szablyáknál. Utóbbiaknál – nemcsak az oszmán birodalomban – széles körben elterjedt a karabella-szablya. A török művészetben mindig is meglévő, főként a tulipánt, szegfűt, jácintot és nefelejcset idéző motívumkincs került előtérbe, főként a tanulmányban megismert díszítőelemek rovására.⁹⁰ A fegyverek ékesítésénél egyre kevesebb drágakő-

⁸⁶ Némethy 1882, 409.

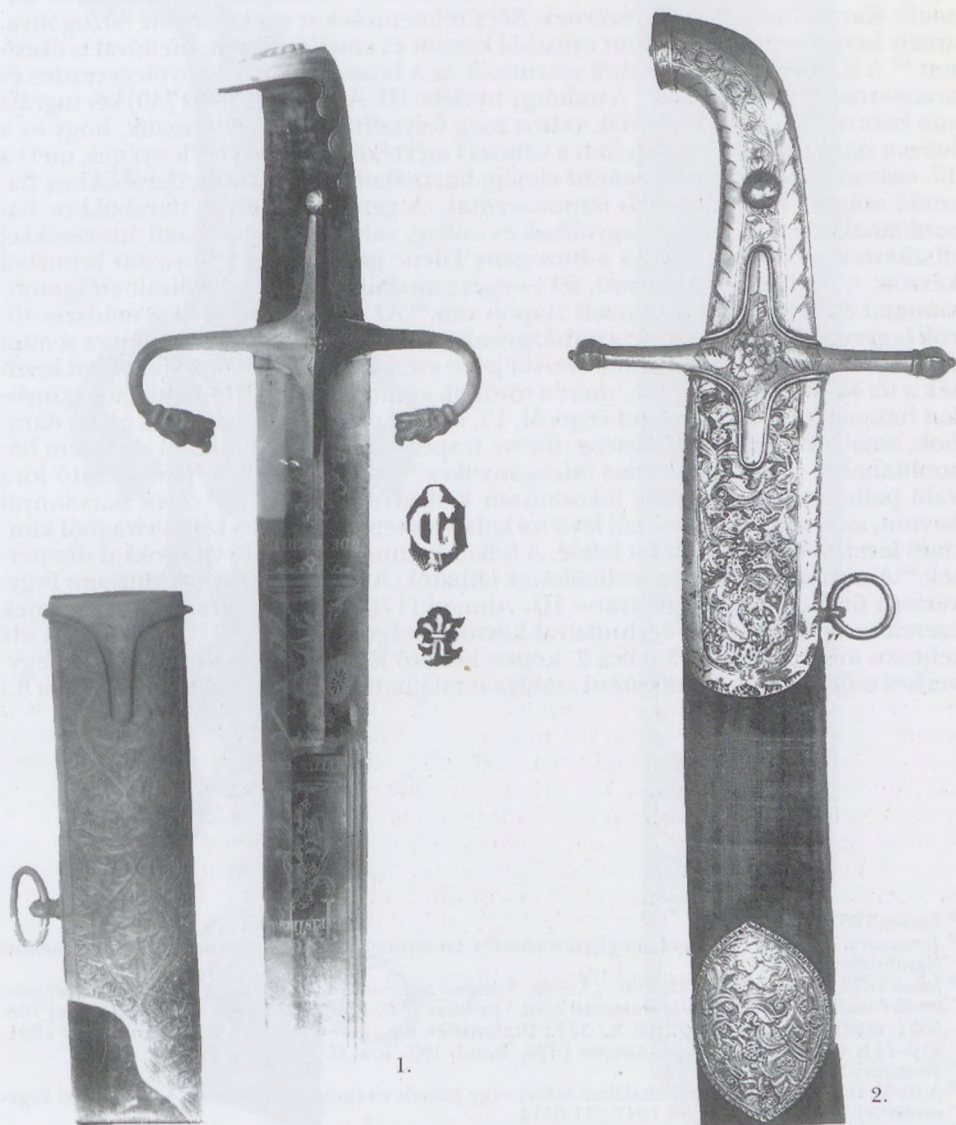
⁸⁷ Lugosi–Temesváry 1988, 42. kép. Ennek jó párhuzamát egy 17. század második felében készült török lószerszámon találjuk meg. Die Karlsruher 1991, 143–144. 72. darab.

⁸⁸ Lugosi–Temesváry 1988, 43. kép.

⁸⁹ Lugosi–Temesváry 1988, 50. kép.

⁹⁰ A korábban ismertetett Saz-levelek és Hatayi virágok az egész 17. század folyamán megtalálhatók török fegyvereken, de a század vége felé a fentiek előfordulása jelentősen lecsökkent. A tulipán-szegfű-nefelejcset-jácint alkalmazásának elsőbbsége részben az európai barokk művészet hatásának tudható be.

⁹¹ Szendrei 1896, 770–772. 6523. tétel.

11. ábra
Fig. 11.
11. ábra
Fig. 11.

1. Rákóczi László aranyozott ezüstpallosa, 17. század közepe
1. László Rákóczi's gilded silver broadsword. Middle of the 17th century
2. Portai forma szablya a 17. század második feléből
2. "Porte form sabre." Second half of the 17th century

vet használtak, sok esetben még féldrágaköveket sem alkalmaztak. Ekkoriban óriási mértékben megnövekedett a niello-technika jelentősége.

A kor legismertebb buzogánya az a darab, amelyet II. Apafi Mihály kapott – a fejedelmi méltóság jelvényéül – a török szultántól.⁹¹ A fenti darabhoz nagyon hasonlít Kara Musztafa nagyvezérnek Bécs felmentésekor zsákmányolt buzogánya, amely hétgerezdes, aranyozott ezüsből készült és emellett finom nielloval is ékesített.⁹² A Károlyi-gyűjteményből származik az a buzogány, amely nyolcgerezdes és aranyozott ezüsből készült. A műtárgy nyelébe III. Ahmed (1703–1730) két tugarja van beütve.⁹³ A konkrét példák száma még folytatható, de úgy érezzük, hogy ez a három buzogány is jól érzékelteti a változás mértékét.⁹⁴ Ez azért is lényeges, mert a 17. század közepétől a 18. század elejéig használatban lévő török darabokhoz hasonló magyar buzogányok is fennmaradtak. A gerezdek a török darabokhoz hasonlítanak, de annál jóval nagyobbak és csillag, valamint csepp alakú áttörésekkel díszítettek. (13. ábra 1.)⁹⁵ Ez a buzogány kilenc gerezdes és aranyozott bronzból készült. A nyél ezüsttel borított, fél és egész medallionban lévő stilizált virágmotívummal ékesített, amely poncolt alapon van.⁹⁶ Az előbbi szerkesztési rendszer török fegyvereken tűnik fel, de a műtárgyunkon megfigyelhető motívumkincs semmi esetre sem török. Véleményünk szerint jelen esetben a magyar buzogányokat kezdték a török ötvösök utánozni, mert a törökök gömb, illetve körte alakú buzogányokat használtak.⁹⁷ A 16. század végéről, 17. század első feléből ismertek olyan darabok, amelyek „tollai” háromszög, illetve trapéz alakúak, de igazából ezek sem hasonlítanak a magyar gerezdes buzogányokra.⁹⁸ A 13. ábra 2. képen látható lóra való pallos markolata ívelt, fokozatosan keskenyedő. A hüvely vörös bársonnyal bevont, az aranyozott ezüsből lévő torkolatvereten vésett apró kerek virágból kiinduló leveles, virágos inda fut lefelé. A felkötőpántok is hasonló virágokkal díszítettek.⁹⁹ A sarupánt szélein félmedallionok láthatók. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertára őriz egy török szablyát – III. Ahmed (1703–1730) tugarival –, amelynek szerelése ezüst és niello-technikával készült virágok ékesítik.¹⁰⁰ A szerkesztési elv teljesen megegyezik a 13. ábra 2. képen látható lóra való pallossal. Ehhez a fegyverhez teljesen hasonló díszítésű szablya is található a gyűjteményben. (13. ábra 3.)

⁹² Sacken 1862, 42–43.

⁹³ Temesváry 1980, 61. A tugar meghatározásáért szeretném kifejezni köszönetemet dr. Candan Nemlioglu-nak.

⁹⁴ Jakab 1875, 178.; Jakab 1883, 790.: „5 török, 5 magyar sceptrum. Az első török sceptrum a fejéből hét ezüst levéllel emelkedik ki, alább nyele aranyozott ezüst.” Szendrei 1896, 482. 3034. tétel. 536. 3160. tétel 706. 3621. tétel; Lenz 1897, 108. TAF. X./ 377.; Diplomaten é.n., 186. TAF. XVI. a.; Die Karlsruher 1991, 210–211. 156. tárgy.; Franasek–Kuczma 1990, Tom I. 198. Tom II. 178.

⁹⁵ Temesváry 1989, 51. tábla 132.

⁹⁶ A török buzogány gerezdjeit általában áttört vagy préselt virágokkal díszítették. Ltsz.: MNM Fegyvertár 54.1945., 54.1946., 54.1947., 71.9511.

⁹⁷ Fehér 1978, 16–17. XXVII. tábla. 21–22. L. tábla.

⁹⁸ Ossbahr 1897, 11. Pl. XXII.; Schöbel 1973, 244. Abb. 172.; Zygulski 1964, 263–279.; Magyar gerezdes buzogányokkal inventáriumokban gyakran találkozhatunk: „Két buzogány, egyik rosléys tollas, mindenik aranyas.” Demkó 1887, 384.; „Egy tollas, ezüstös, aranyas bot.” P. Szathmáry 1881, 771.; Temesváry 1989, 49. tábla 22.

⁹⁹ Hasonló felkötőpántok a 17. század második feléből származó török szablyákon igen gyakoriak. Die Karlsruher 1991, 187. 129–130. kép.

¹⁰⁰ Ltsz.: MNM Fegyvertár 56.4073. Hossza: 966 mm, pengeszélesség 35 mm. A tugar meghatározását dr. Candan Nemlioglu-nak köszönöm.

1.

2.

12. ábra
Fig. 12.

1-2. Portai forma pallos elő- és hátoldala
1-2. The two sides of a "Porte form Broadsword"

Véleményünk szerint a pallosnak és a szablyának a szerelését egy magyar ötvösmester készítette a 17. század második felében.¹⁰¹

A 16–17. századból fennmaradt magyar díszfegyverek száma meglehetősen kevés. Ezek között találhatjuk a dolgozatban tárgyalt „portai forma” szablyákat és pallosokat. A valóságban az utóbbiakból is sokkal több lehetett. Számos darab készült közülük Erdélyben, de mint láttuk Debrecenben és Kassán is készítettek török minta után fegyvereket. Szükséges megjegyezni, hogy a török fegyverek utánzása nem volt kizárólagos magyar jelenség. Az orosz cárok részére is sokszor készítettek török minta után fegyvereket a moszkvai ötvösök.¹⁰² 1585-ben a lengyel kancellár örményeket telepített le Zamosc-ban. Hamarosan Lvovban is megjelentek az örmény mesterek. Az utóbbi helyen dolgozó iparosokat különösen III. Sobieski János lengyel király támogatta intenzíven. A 17. században, különösen annak a második felében a Lvovban és Zamosc-ban élő örmények mindenféle fegyvert készítettek különféle keleti előképek után. Sok esetben félkész termékeket importáltak és lengyel földön fejezték be őket.¹⁰³ Valószínű, hogy az intenzív kereskedelmi kapcsolatok következtében számos fegyver kerülhetett Lengyelországból Magyarországra vagy Erdélybe.¹⁰⁴ A fejedelemség a 17. században igen intenzív kereskedelmi kapcsolatokat folytatott Isztambullal. I. Rákóczi György török fővárosban tartózkodó követének kötelessége volt díszfegyvereket vásárolni a fejedelem számára. Az 1630-as években számos esetben küldtek Gyulafehérvárra kardokat, lószerszámokat, sisakokat és karvasakat.¹⁰⁵ A kapithia sokszor vásárolt jáspisokat, türkizeket, rubinokat, igazgyöngyöket és gyémántokat a fejedelmi udvar részére.¹⁰⁶ Valószínűnek tartjuk, hogy a drágaköveket nemcsak ékszerek, hanem fegyverek díszítésénél is felhasználták.¹⁰⁷ 1675 szeptemberében Gyulai Sámuel kolozsvári ötvösmestert megbízták, hogy I. Apafi Mihály részére díszkardot készítsen. A fegyver díszítéséhez az ötvös átvett 90 aranyat, 100 kisebb rubint, 100 kisebb smaragdot, 18 nagyobb rubint, 34 nagyobb smaragdot, mely közül 8 a rózsza díszítésére volt szánva, valamint 12 gyémántot, azonkívül finom ezüstöt, mely rézmértékkel mérve 24 aranyak felelt meg. A kardot az ötvös 1676. május 8-ára készítette el és ezért 65 aranyat kapott.¹⁰⁸ Véleményünk szerint a korabeli inventáriumokban szereplő „jáspissal” – azaz nefrit- vagy jadelapokkal – díszített fegyverek tartókat valószínűleg török munkáknak. I. Rákóczi György portai követei számos esetben vásároltak jáspisokat. Az 1633. augusztus 4-én I. Rákóczi Györgynek írt levélben olvashatjuk a következő sorokat: „Az jáspisokat kegyelmes uram mind a két rendbelieket elkészítettem, az kengyelbe valóért még 25 réal tallért kell fizetni.”¹⁰⁹ 1639-ben a fejedelem egy buzogányt küldött ki egy galatai ötvösnek, hogy azokba türkizt, apró rubint és smaragdot rakjon.¹¹⁰ A fenti két adat is jól bizonyítja, hogy a fegyvereket Erdélyből küldték Isztambulba a kövek befoglalása végett! A Lengyelországban élő örmény mesterek is szívesen használták a fegyverek díszítésénél a nefrit- és jadelapokat.¹¹¹ Kecskeméti W. Péter ötvöskönyvében megemlékezik egy

¹⁰¹ *Lugosi-Temesváry* 1988, 104. kép. Ltsz.: MNM Fegyvertár 53.485. Hossza: 705 mm, pengeszélesség 33 mm. A szablya és a pallos egy készlethez tartozik, amelyet Bánffy Miklós részére készítettek.

¹⁰² *Rybakov* 1962, 22–23.; *State Armoury* 1969, 94–95.; A moszkvai Kreml Állami Fegyvertára No. 5190. 6331-6332. 6342-6343. 6345.

¹⁰³ *Nadolski* 1973, 33. 41.; *Czerwinski* 1984, 286.; *Biedronska-Slotowa* 1992, 11–14.

¹⁰⁴ *Bíró* 1957, 66–67.

¹⁰⁵ *Beke-Barabás* 1888, 82–83. 99. 205.

¹⁰⁶ *Beke-Barabás* 1888, 108–109, 195–196, 239–241, 263, 265, 385, 509–511.

¹⁰⁷ *Gerelyes* 1991, 225.

¹⁰⁸ *Novák* 1913, 57.

¹⁰⁹ *Beke-Barabás* 1888, 57.

¹¹⁰ *Beke-Barabás* 1888, 410. 1639. ápril. 8.

¹¹¹ *Franasek-Kuczma* 1990, Tom I. 149–150. Tom II. 106.

13. ábra
Fig. 13.
13. ábra
Fig. 13.

1. Magyar gerezdes buzogány a 17. század második feléből
1. Ribbed Hungarian mace. Second half of the 17th century

2-3. Bánffy György aranyozott ezüstpallosa és -szabljája a 17. század második feléből
2-3. György Bánffy's gilded silver Broadsword and sabre. Second half of the 17th century

Gyulafehérváron dolgozó török ötvösről. Vratislav Vencel emlékiratában megemlíti, hogy a 16. század végén a szultán anyja egy német ötvöst foglalkoztatott. 1637-ben az isztambuli erdélyi követ egy sárvári ötvössel találkozott, aki Lengyelországba készült.¹¹² A fenti néhány adat is jól bizonyítja, hogy a motívumok a mintakönyvek, illetve az ötvösök útján milyen könnyen eljuthattak egyik helyről a másikra.

A török fegyverek használatának és utánzásának legfontosabb központja Erdély volt, miután hosszú ideig állt török függőségben.¹¹³ A királyi Magyarországon is használtak és utánoztak török fegyvereket, habár ezek száma minden bizonnyal elmaradt az erdélyi mögött. Jelentősége nem, amit a kassai fegyvergyártó céh 1690-ben megújított céhlevele is jól igazol: „Minek előtte pedig az böcsületes czéhben annectáltatnék, tartozik az ő mesterseit nyilván megmutatni és három remeket csinálni, első egy tisztességes hegyestört portai formára...”¹¹⁴

Összefoglalás

A 15. század első felében nagy számban megjelent „S” keresztvasú szablya török hatásra terjedt el Magyarországon. Ezt a meglehetősen nehéz fegyvert a Hunyadi Mátyás kori huszárság nem használta, hanem teljesen török típusú szablyát viselt. Ennek legszemléletesebb példája a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának gótikus szablyája. 1543-ban készült a Kállay-tör, amely mind formájában, mind díszítőmotívumában török. A 16. század „törökös stílusának” elterjesztésében és népszerűsítésében igen fontos szerepe volt Tiroli Ferdinánd főhercegnek. A 16. század második felében készült hagyatéki leltárakban már találkozhatunk török (dísz)fegyverekkel. A 17. századból számos olyan fegyver és lőszerszám maradt fenn, amely török minta után készült. Szükséges megjegyezni, hogy szinte kivétel nélkül rá lehet ismerni ezekre az utánzatokra, mert a fegyvereknél a török motívumkincstől idegen elemek is feltűnnek. A mára fennmaradt török kori díszfegyverek száma meglehetősen csekély. A korabeli inventáriumok nagyon sokszor nem mondják meg, hogy török vagy magyar fegyverről van szó. Több esetben lehetetlen eldönteni a tárgy eredetét.

Az általunk ismert emléktanyagban alig találni olyan magyar fegyvert, amelyet a türkizen kívül más kövek is ékesítenek. Az írott források azonban többször szólnak olyan magyar fegyverről, amelyet többféle (fél)drágakő díszít. Véleményünk szerint csak a „jáspisokkal”, azaz jáde- vagy nefritlapokkal ékesített fegyverek tartathatók kizárólagosan töröknek, de mint láttuk, itt sem árt az óvatosság.¹¹⁵ Érdekességgé jellemezzük meg, hogy a legkiválóbb „török” ötvösök általában örmény származásúak voltak. A török fegyverek használatának és utánzásának központja – mint említettük – Erdély volt, de a Felvidéken is készítettek „portai forma” fegyvereket. A Magyarországra eljutott török díszfegyverek száma korlátozott volt, és emiatt készítették az utánzatokat főuraink igényeinek kielégítésére. A hódoltság területén nem használtak török fegyvereket, vagy ezek utánzatait, de például Debrecenben nagy számban készítettek „portai forma” fegyvereket erdélyi megrendelésre. Főuraink török díszfegyvereknek és imitációjaiknak használatával jól illeszkedtek az akkori Európába. Ebben az időben török luxustárgyak Németalföldön, Franciaországban és Itáliában is igen népszerűek voltak. Nagyon sok török fegyvert találunk Lengyelországban és orosz földön is, természetesen mindkét helyen készítettek „portai forma” darabokat.

¹¹² Beke-Barabás 1888, 363.; Vratislav 1982, 214.

¹¹³ Érdekességgé jellemezzük meg, hogy 1674-ben Thomas Kapustran kolozsvári ötvösmester egy japán kardot (katana) szerelt fel. Schöbel 1973, 94. 89. tétel.

¹¹⁴ Kemény 1901, 78–80.

¹¹⁵ Vö.: Gerelyes 1991, 225.

A magyar huszárság fegyverzetében és könnyűlovas harcmodorában teljesen idomult a török lovassághoz. Hamarosan a huszárok kifejlesztették a török sodronyínget leküzdő hegyestőrt, a testet jobban védő tárcsapajzsot, a fejet biztosabban óvó sisakot, valamint a magyar típusú szablyát. Ezzel is szeretnénk hangsúlyozni a magyarok átalakító, továbbfejlesztő szerepét. A török fegyverek utánzásakor ötvösmestereink – szinte kivétel nélkül – kerültek a szolgai másolást.¹¹⁶

¹¹⁶ Ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet lektoromnak, dr. Fehér Gézának.

IRODALOM

- THE AGE 1990. *The Age of Sultan Sülejmán the Magnificent*. Art Galery of New South Wales Sydney 1990.
- BAKAY 1967. *Bakay, K.*: Archäologische zur Frage der Ungarischen Staatsgründung. ActaArchHung XIX. (1967) 172.
- BALLAGI 1884. *Ballagi, A.*: Kecskeméthy W. Péter ötvöskönyve. ArchÉrt 3 (1884) 201–392.
- BALOGH 1985. *Balogh, J.*: Mátyás király és művészete. Budapest 1985.
- B. BOBROVSKY 1980. *B. Bobrovsky, I.*: A XVII. századi mezővárosok iparművészete. Budapest 1980.
- BIEDRONSKA-SŁOTOWA 1992. *Biedronska-Słotowa, B.*: The Art of Islam in the History of Polish Art. In: The Orient in Polish Art. Catalogue of the exhibition. Cracow 1992.
- BEKE-BARABÁS 1888. *Beke, A.–Barabás, S.*: I. Rákóczy György és a Porta. Budapest 1888.
- BÍRÓ 1957. *Bíró, V.*: Erdély XVI–XVII. századi kereskedelmének történetéhez. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Bodor András–Cselényi Béla–Jancsó Elemér. Bukarest 1957. 64–77.
- BOEHEIM 1898. *Boeheim, W.*: Waffensammlung Des Allerhöchsten Kaiserhauses II. Wien 1898.
- CIMELIOTHECA 1825. *Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici*. Budae 1825.
- CZERWINSKY 1984. *Czerwinski, A.*: The Polish sabre in the 17th century. 286. In: 10th Congfes of IAMAM. Stockholm 1984.
- DEMKÓ 1887. *Demkó, K.*: Barcsay Ákosné lefoglalt javai összeírása. TT (1887) 376–395.
- EÖR-DARMAY 1870. *Eör-Darmay, Zs.*: Törökverő Thúry György ingóságai. SZ 4 (1870) 721–727.
- FEHÉR 1963. *Fehér, G.*: Hódoltság kori fémművészeti kérdések. Az egri török ezüstkupa. EMÉ 1 (1963) 219.
- FEHÉR 1978. *Fehér, G.*: Török miniatűrök. A magyarországi hódoltság korából. Budapest 1978.
- FORRER 1918–1920. *Forrer, R.*: Ein Kalendar für König Matthias Corvinus mit Darstellungen gotischer Büchschützen. ZFW 8 (1918–1920) 230.
- FRANASEK-KUCZMAN 1990. *Franasek, A.–Kuczman, K.*: Odsiecz Wiedenska 1683 I–II. Krakow 1990.
- GERELYES 1991. *Gerelyes, I.*: A török díszfegyverek elterjedése és használata Magyarországon a XVI–XVII. században. FolArch 42 (1991) 219–234.
- GYÁRFÁS 1910. *Gyárfás, T.*: A nagyszebeni ötvösök mesterjegytáblája. ArchÉrt 30 (1910) 407–419.
- GYÁRFÁS 1912. *Gyárfás, T.*: A Brassai ötvösség története. Brassó 1912.
- HAENEL 1923. *Haenel, E.*: Kostbare Waffen Aus Der Dresdener Rüstkammer. Leipzig 1923.
- JAKAB 1875. *Jakab, E.*: Az erdélyi fejedelemség utolsó évei. TT 20 (1875)
- JAKAB 1883. *Jakab, E.*: II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata hagyatéka II. Sz 17 (1883)
- KALMÁR 1958. *Kalmár, J.*: A Báthoriak emléktárgyai. Nyírbátor 1958.
- KALMÁR 1971. *Kalmár, J.*: Régi magyar fegyverek. Budapest 1971.
- DIE KARLSRUHER 1991. *Die Karlsruher Türkenbeute*. Hirmer Verlag. München 1991.
- KEMÉNY 1901. *Kemény, L.*: A kassai fegyvergyártó czéhről. ArchÉrt 21 (1901) 78–80.
- KOVÁCS 1990. *Kovács, L.*: Szablya-kard fegyverváltás. ArchÉrt 117 (1990) 44–47.
- KOVÁCS S. 1993. *Kovács, S. T.*: A hegyestőr. (Egy speciális szűrőfegyver története.) FolHist 18 (1993) 177–203.
- KRISTÓ 1988. *Kristó, Gy.*: Az Anjou-kor háborúi. Budapest 1988.
- KÓSZEGHY 1936. *Kószeghy, E.*: Magyarországi ötvösjegyek. Budapest 1936.
- LÁSZLÓ 1993. *László, Gy.*: A Szent László-legenda középkori falképei. Budapest 1993.
- LENZ 1908. *Lenz, E.*: Collection D'Armes De L'Ermitage Imperial. S. Petersburg 1908.
- LIONELLO-COELHO 1975. *Lionello G., T.–Coelho E., T.*: Armi Bianche Italiane. Milano 1975.
- LIPTAI 1985. *Liptai, E.*: Magyarország hadtörténete I. Budapest 1985.
- LUGOSI-TEMESVÁRY 1988. *Lugosi, J.–Temesváry, F.*: Kardok. Budapest 1988.
- A MAGYAR 1884. *A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma*. Budapest 1884.

- MIHALIK 1893. *Mihalik, J.*: Adalékok hazai ötvösségünk történetéhez. II. közlemény ArchÉrt 13 (1893) 433.
- MIHALIK 1946. *Mihalik, S.*: Guattamelata vezéri botja. MMúz (1946. dec.) 67–73.
- MILLER 1965. *Miller, J.*: Iszkúszta Túrcii. Moszkva-Leningrád 1965 49–52.
- NADOLSKI 1974. *Nadolski, A.*: Polish Arms Side-Arms Wrocław 1974.
- NAGY 1897. *Nagy, G.*: Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításán II. ArchÉrt 17 (1897) 53–61.
- NAGY 1898. *Nagy, G.*: Magyar kardok. ArchÉrt 18 (1898) 226–244.
- NAGY 1902. *Nagy, G.*: Hadtörténelmi Gyűjtemény. Budapest 1902 76–97.
- NÉMETHY 1882. *Némethy, L.*: Szirmay Endrének önéletrajza. TT (1882) 409.
- NOVÁK 1913. *Novák, J.*: A kolozsvári ötvöscső a XVIII. századig. Kolozsvár 1913.
- NYULÁSZINÉ É. N. *Nyulásziné Straub, É.*: Öt évszázad címerei. Corvina é. n.
- OLSEN 1972. *Olsen R., K.*: Jensen I. S. En ungarsk pragtsabel med en lang museumshistorie. Nationalmuseets Arbejdsmark 1972. 184–187.
- OSSBAHR 1897. *Ossbahr C., A.*: Kongl. Lifruskammaren. Stockholm 1897.
- ÖZEL 1992. *Özel, M.*: Traditional Turkish Art. Istanbul 1992.
- PETSOPOULOS 1982. *Petsopoulos, J.*: Tulips, Arabesques and Turbans. London 1982.
- PÉTER 1990. *Péter, M.*: Barokk és rokokó I–II. Budapest 1990.
- PICKLER 1880. *Pickler, F.*: Das Landes-Zeughaus in Graz. Leipzig 1880.
- P. SZATHMÁRY 1881. *P. Szathmáry, K.*: Egy magyar fejedelmi kincstár. TT (1881) 771.
- PULSZKY 1878. *Pulszky, K.*: XVI. és XVII. századbéli magyar szövetszfűtésekről. Sz 12 (1878) 465.
- RADOCSEY 1955. *Radocsay, D.*: A középkori Magyarország táblaképei. Budapest 1955.
- RADVÁNSZKY 1879. *Radvánszky, B.*: Magyar családélet és háztartás II. Budapest 1897. 38.
- RÁKÓCZI 1990. *Rákóczi László naplója*. Budapest 1990.
- THE RITTER 1990. *The Ritter Burgenländische Landesausstellung*. Eisenstadt 1990.
- ROSENBERG 1928. *Rosenberg, M.*: Der Goldschmiede Merkzeichen IV. Berlin 1928. 438.
- RYBAKOW 1962. *Rybakow B., A.*: Der Moskauer Kreml. Die Rüstkammer. Prag 1962.
- SACKEN 1862. *Sacken V., F.*: Die Vortüglichsen Rüstungen und Waffen Der K. K. Ambraser – Sammlung II. Wien 1862.
- SCHIENERL 1988. *Schienerl P., W.*: Diplomaten und Wesire. Krieg und Frieden im Spiegel Türkischen Kunsthandwerks. München 1988.
- SCHÖBEL 1973. *Schöbel, I.*: Prunkwaffen. Berlin 1973.
- SIKLÓSSY 1919. *Siklóssy, L.*: Műkincseink vándorútja Bécsbe. Budapest 1919.
- STATE 1969. *State Armoury in the Moscow Kremlin*. Moscow 1969.
- STÖCKLEIN 1934. *Stöcklein, H.*: Waffensammlung Konsul A. D. Hans Leiden. Köln 1934.
- SZABÓ 1986. *Szabó, P.*: A fegyverzet szerepe a főúri gyászszertartásokon. ArsHung 14 (1986) 115–124.
- SZÁDECZKY 1913. *Szádeczky, B.*: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartásából. Kolozsvár 1913.
- SZÁDECZKY 1882. *Szádeczky, L.*: XV. századi cseh rablók két levele Bártfa városához. TT (1882) 202–203.
- SZENDREI 1896. *Szendrei, J.*: Magyar Hadtörténelmi Emlékek. Budapest 1896.
- SZILÁGYI 1891. *Szilágyi, S.*: II. Rákóczy György 1621–1660. Budapest 1891.
- TAKÁCS 1988. *Takács, B.*: Ötvösművek a Debreceni Református Kollégium Múzeumában. Budapest 1988.
- TEMESVÁRY 1980. *Temesváry, F.*: Díszfegyverek a Károlyi-gyűjteményből. FolHist 8 (1980) 61.
- TEMESVÁRY 1982. *Temesváry, F.*: Fegyverkincsek. Díszfegyverek. Budapest 1982.
- TEMESVÁRY 1989. *Temesváry, F.*: Vas, ezüst és arany. Keszthely 1989.
- THALY 1881. *Thaly, K.*: II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvartartási szabályzata II. TT (1881) 159.
- TÓTH 1934. *Tóth, Z.*: A huszárok eredetéről. HK 34 (1934)
- TÜRKÖGLÜ 1992. *Türkoglu, S.*: Metalwork and Jewellery. In: Traditional Turkish Art. Ed.: Özel, Mehmet. Istanbul 1992. 10–41.
- A TÖRTÉNELMI 1907. *A Történelmi Képcsarnok Grafikai Kiállításának Leíró Lajstroma*. Budapest 1907 24.
- ZARNÓCZKI 1990. *Zarnóczy, A.*: Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában. HK 103 (1990) 31–64.
- ZARNÓCZKI 1992. *Zarnóczy, A.*: Mátyás király katonái. Budapest 1992.
- ZOLTAI 1937. *Zoltai, L.*: Ötvösök és ötvösművek Debrecenben. Debrecen 1937.
- DER WEISSKUNIG 1888. *Der Weisskunig*. IKSÁK 6 (1888)
- WERTNER 1925. *Wertner, M.*: A nikápolyi hadjárat 1396-ban. HK 26 (1925)
- WRATISLAV 1982. *Mitrovicci Wratislav Vencel vizontagságai*. Bratislava 1982.
- ZYGULSKI 1964. *Zygulski Z.*: Geneza i typologia bulaw hetmanskich. Muzalnictwo Wojskowe II, Warszawa 1964.
- ZYGULSKI 1984. *Zygulski, Z.*: Stara Bron w polskich Zbiorach. Warszawa 1984.
- ZYGULSKI 1988. *Zygulski, Z.*: Sztuka Turecka. Warszawa 1988.

TURKISH INFLUENCE ON HUNGARIAN ARMS IN THE 15-17TH CENTURIES

In the year 1396, Sigismund I. Hungarian king succeeded in gathering a significant European army in order to stop Turkish expansion, which was threatening more and more Christian Europe from the sixties of the 14th century. The united European army of knights, known as the "last Crusade", suffered a crushing defeat at Nicapolis at the hands of the army of Sultan Bayazid, "the Lightning". The conclusion drawn by the Hungarians, responsible for the defence in their country, was that one cause of the Turkish success must be the quality and design of the Turkish hand-arms. At the beginning of the 15th century the Hungarian armourers began to copy the Turkish sabres, but their first experiments were not very successful. They produced a heavy sabre-blade with the hilt of a double-edged knight's sword. The result was an unmanageable mixture of a sabre and a sword, uniting all the disadvantages of these two types of arms, instead of their advantages. (Picture 1, Fig. 1) The Hungarian light cavalry (the Hussars), which had a leading role in the defence of the South-Hungarian border against the Turkish empire during the reign of Matthias Corvinus (the second half of the 15th century) did not use at all the above mentioned heavy sabres. Their hand sword was exactly like the sabre of the Turkish cavalymen, both in form and size. The finest example of this is the weapon known as the Gothic sabre, in the Hungarian National Museum. (Picture 2, Fig. 1) The sabre is the work of a Hungarian master, a copy of an original Turkish sabre. This beautiful side-arm is of gilded silver. The figures of Adam and Eve and the first authentic representation of a Hussar can be seen on its ornaments. The Gothic sabre also gives us an opportunity to study the development of the Hungarian pommel on types of Turkish sabre in Hungarian armories (Picture 2).

We regard the middle of the 16th century as a turning point. This is the period when the development of Hungarian and Turkish side-arms separated from each other once and for all. The dagger of János Kállai, which was made in the year 1543, is of Turkish design. (Picture 3, Fig. 1) The dagger is made of gilded silver, the style of the ornamentation is the famous Turkish "Abraham of Kütahya" style. But certain ornaments, such as dragonheads, a devil's head, a monster, acanthus leaves in the renaissance style and the Hungarian coat of arms suggest that the dagger is a Hungarian master's work. In our opinion, the other dagger, in the Picture, which is ornamented by the motif of an Italian jug, (Picture 3, Fig. 2) cannot be regarded as Turkish work either.

Archduke Ferdinand of Tirol liked the Hungarian Hussars and the Turkish ornamenting style very much. A part of his weapon collection survived up to our day and several pieces of this collection are ornamented in the Rumi style: for example the gilded silver helmet (Picture 4); the scabbard of a tuck (Picture 5); and Stephen Báthory's (Prince of Transylvania and later King of Poland) mace, moulded of silver and gilded. (Picture 6, Fig. 1) The motifs are mixture of Turkish and late renaissance elements.

Some of these arms were manufactured in Austrian workshops. Most of them were made in Hungary or in Transylvania, but even a Polish origin cannot be excluded in the case of certain pieces.

The sabre, shown in Picture 6, Fig. 2 is moulded, and is made of silver. Its motifs are similar to the Turkish Rumi motifs, but the technique of preparation and the renaissance elements of the side-plates suggest to us that it is most probably a Hungarian work, made after a particular Turkish sabre.

The number of weapons, made after both Turkish design and of Turkish origin are found increasingly in the material surviving up to our day from the 17th century. The comparison from the middle of the 17th century (Picture 7) is decorated with Rumi motifs and baroque flowers. A hallmark, with the letters IS can be seen on its plates. The mace of the Transylvanian prince, György Rákóczi II is shown in Picture 8, Fig. 1. Gilded silver saz leaves and hatayi flowers can be seen on the moulded mace. The letters MZ are the hallmark of Márton Szegedi, a goldsmith from Debrecen, who worked in the 1st half of the 17th century. "Porte-form" identifies a sabre made by Hungarian armourers after Turkish prototypes.

One of the best variations of the "Porte-form" sabres can be seen in the 1. Fig. of Picture 9. The dominating Rumi motifs of the gilded silver show that the weapon was made after a Turkish sabre, ornamented with jade. The hallmark, made up of the letters IS, were stamped in two places on this sabre. Unfortunately, the master cannot be identified, but we know of a gilded silver cup from his workshop, made in the year 1638. We regard both the sabres of Balázs Kamuthy (Picture 10, Fig. 1) and of Ladislás Rákóczi (Picture 10, Fig. 2) as copies of Turkish works. Both weapons were made in the 17th century. On the sabre of Balázs Kamuthy we can see late renaissance elements. The Broadsword of Ladislás Rákóczi (Picture 11, Fig. 1) is ornamented by moulded and gilded silver saz leaves and hatayi flowers, but on the reverse of the scabbard baroque flowers can also be seen. The hallmark of István Gönczy, a master goldsmith (worked: 1642–1692) and the roof-mark of the town of Kassa, some lilies, are stamped on the sword. We know that Ladislás Rákóczi fell during the siege of Nagyvárád in the year 1664, so we can determine exactly that his sword was made during the years 1642–1664.

We can see five gilded silver plates on the next sword, illustrated in Picture 11, Fig. 2, with saz leaves and hatayi flowers. We know about its parallel from the inventory of the estate of the Szirmay brothers in 1680:

"Sabre, covered with silver and gold, on its red velvet scabbard five Turkish-type plates..."

We believe that this sword is a Transylvanian copy of Turkish arms. The side-arm was presented to the Hungarian National Museum in the year 1902. (Picture 12) A similar, but less well-made, sword came into the Arms Collection of our Museum in the year 1934.

The Turkish arms of the second half of the 17th century – especially the sabres and maces – are significantly different from the earlier Turkish arms. The Hungarian mace, made in the second half of the 17th century, seen in Picture 13, Fig. 1. could be the original prototype of the Turkish ribbed maces. The sword and sabre, shown in Picture 13, Fig. 2–3 were in the ownership of the Transylvanian aristocrat, Miklós Bánffy. Similar motifs can be seen on nielloed Turkish sabres. So, Hungarian arms had an influence on Turkish arms also: in practice we can speak about Turkish-Hungarian interaction.

Finally, we must mention, that the Hungarian light cavalry not only took over the weapons of the Turkish light cavalry, but improved it too. Good examples of this are the pointed tuck, which was able to penetrate through the mail-shirt; and the helmet of the Hussars, which defended the head better than previous helmets of the Hungarian and Turkish light cavalry.

Tibor Kovács S.

ARCHAEOLOGICAL GIS IN THE HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM

Gábor REZI KATÓ

The informatical 'revolution' of the past few years brought about, similar to other sciences, significant changes in the research and analytical methods of archaeology as well. Disciplines formerly considered auxiliary methods infiltrated archaeology not only by the results brought by them but also their special research strategies and models.

Surpassing interdisciplinary research, the individual branches became practically independent and contributed with their specific tool kit to potentials of archaeological research in general. At the same time, all these new tools carried their inherent problems of methodology. Hungarian archaeology as such can be still regarded as belonging to humanities (arts) due to its traditional roots, argumentation and education system.

Archaeologists, however, utilise in our days, apart from the traditional approach more than a dozen different independent branches of science. All these mean that the huge amount of data generated cannot be analysed by traditional methods alone. The new methods used in uncovering hidden structures enlarge and at the same time change our methodology. Archaeology, similar to other branches of science, is trying to find new methods, new tools for these problems. One of the main directions of this research is the study of geographical information systems (GIS)¹, making ample use of modern information technology. It is not by chance that GIS applications became 'independent' among the first ones within the scientific methods used in archaeology. Archaeology has always very easily adopted geographical argumentation, e.g. in archaeological distribution studies.²

The aim of this short review in *Folia Archaeologica* is to give an overall image on GIS developments at the Archaeological Department of the Hungarian National Museum.³ The style and form of presentation may differ from the noble traditions of this periodical, but the overall aims are similar.

¹ Geographical Information System (GIS) – a general acronym used in computer science for spatial information systems.

² In a joint project launched together with the Archaeological Department of the Eötvös Lorand University and the Archaeological Institute of the HAS in 1986, supported by the National Science Foundation (OTKA) the Hungarian National Museum was among the first to initiate archaeological-informatical studies. The primary field of the museum was database development, while our partners started to develop other fields, e.g., the Archaeological Institute as the centre of the national archaeological topographical project was mainly concerned with the spatial aspect.

³ By a four year project of OTKA (1992–1995).

First some comments are made on GIS systems in general to bring special archaeological applications more understandable. The significance of GIS systems *s.s.* compared to simple databases is their spatial dimension, *i.e.*, handling sites, objects in their geographical context. Thus apart from traditional analysis, spatial relations can be studied as well, like a heap of operations which can be performed on the basic data set.

Definition of GIS incorporates data, software, hardware environment and the operating organisation and personnel. The organic unity of these four elements makes up a working system. Seen and interpreted from the point of archaeology we can say that a topographical system created in GIS allows, apart from routine processes like queries, summaries, basic statistics, special features originating from the possibilities of a digital map. Site and features, finds get a new, spatial dimension: distance from another site, watercourses, roads, height above sea level or special geographic information like soil type, climate *etc.*⁴ All these data can be referred to like any other (*e.g.*, archaeological) data, enlarging the number of possible analyses and relations.

The Archaeological Spatial Information System (in the followings: ASIS) developed in the Hungarian National Museum aims at working towards a nationwide system based on archaeological collections.⁵

The system aims at having a global view on site and finds within reasonable time and, at the same time, allow the possibility of analysis on a local scale. Correspondingly, the resolution of the ASIS base map was set at 1:100000 scale. The digital background contains, for the time being, data of sites identified on the level of modern settlements. Apart from site information, 25 different levels of mapped information is included.⁶ The system has different levels of data and access which is quite common for databases on a nation-wide level. The tasks which can be performed by the user are defined according to the levels accessible.

Overview level comprises the whole territory of Hungary. Traditional database operations can be performed on full text of the information supplied and there is a possibility to append, update and delete graphical information as well.

The user can jump from overview level to regional level several ways: by selecting a working area using a graphical pointing device (Fig. 1), by entering the name of a modern settlement, region or administrative unit (*e.g.*, county) and a defined radius of interest. On the regional level, the individual sites are connected to the location of modern settlements, because the scale used does not allow to put them on their real geographic location. The sites are listed by settlements (Fig. 2). Apart from text information stored in the database, other types of information can be attached to the system. One natural connection is database of finds and features from the settlements in 'full text' files (*e.g.* excavation diaries), images, drawings (in vector or pixel form), even motion picture (video) information.⁷

The most detailed level of the system is the level of individual sites where data input postulates a survey in 1:1000-1:500 scale, presenting the immediate vicinity and site plan. The several levels of the GIS system presented here allow the construction of an archaeologically adequate database where overview level covers

⁴ For this purpose, we have to dispose of the corresponding map layer.

⁵ The basic software for ASIS is GreenLine ver. 4.2 (© Geoview Systems LTD.), working on OS/2 platform.

⁶ Current layers include: paved road, earth road, motorway, highway, railroad, electrical railroad, motorway labels, highway labels, region labels, settlement labels (village, farm, cities), watercourses and their labels (small watercourses, medium watercourses, rivers), counties, county limits, national borders, lakes, municipal areas.

⁷ Types of data relevant to finds correspond to data types of sites.

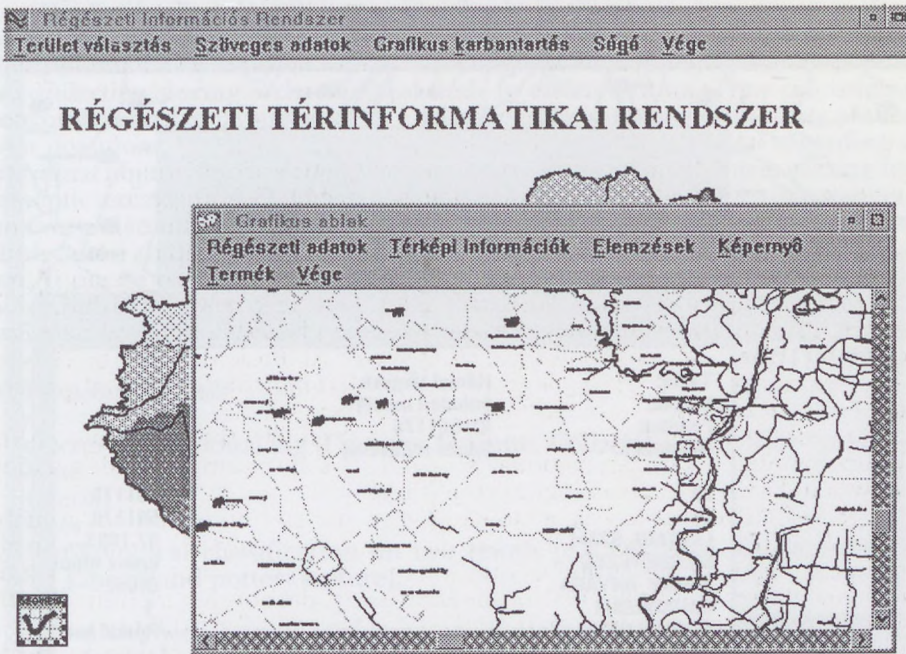

Fig. 1. Changing from overview level to regional level, using graphical pointer device
 1. ábra: Áttekinthető szintről regionális szintre való áttérés, grafikus kijelöléssel

the whole area of Hungary while more detailed levels are burdened only with relevant information.⁸

The ASIS system is designed for double function. First, it has to support needs of a spatial database; second, by using analytical methods inherent in GIS, serve as a starting point for new research strategies. The first function seems more feasible as the solution of the problem has been offered by the development of modern information technologies and specifically, GIS. At the same time, a range of problems have emerged from the archaeological side, partly known from the former practice of the introduction of information technology, partly specific to this type of application. On one hand, 'adequate' data structures and terminology means a great problem for archaeology. On the other hand, our subject has no experience as yet in the construction of large databases. The situation is further complicated by the fact that data structure and content can only be established by professionals inside our subject, under criteria formulated by professional archaeologists. At the same time, features, objects created by Man in the remote past studied by archaeology can hardly be fit into the Prokrustes-bed of structured databases.

⁸ At this point we have to note several basic technical questions regarding ASIS. It is evident that the current hardware and software platform of the ASIS is not adequate to serve a nationwide system, in spite of the rapid development of PCs. The corresponding version of the base software, GreenLine is able to handle the task in a UNIX/SQL environment. The Hungarian National Museum is in possession of adequate hardware and software background. The current state of the development of the system can be attached to financial reasons.

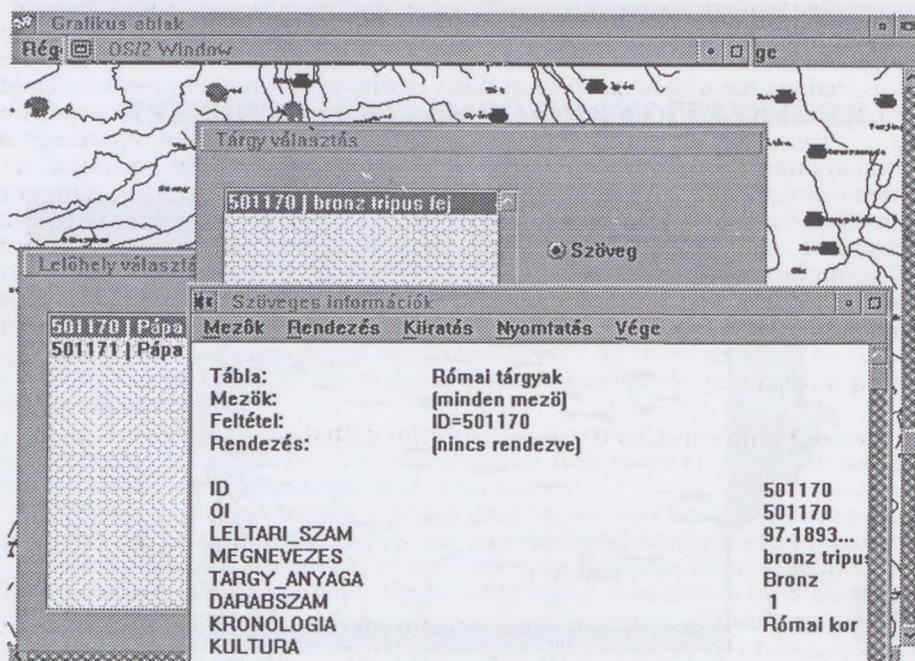

Fig. 2. Presentation of text information on regional level
 2. ábra: Szöveges információk megjelenítése regionális szinten

Using existing experiences two data (record) structures were set within ASIS, already as the result of heavy compromises, for sites and finds. Current database for ASIS contains these two data structures, sites in a nation-wide setting and finds, respectively.

Data structure for sites on national level

1. Site name – (Current administrative name)
2. Exact site name – (field, farm etc. It can be the name of the site mentioned in the inventory, if the site name changed since its description. In case of foreign sites, country name as well)
3. County – (According to current administrative units)
4. Name of excavator, collector
5. Date of excavation, collection
6. Character of site – (Hoard, strayfind, cemetery, etc.)
7. Info – (Information value relevant to the site, see later)

Even this simple, short data sequence can raise a lot of problems concerning ASIS. Apart from the inadequacies of old data certain theoretical questions emerge. For example, the identity or difference of sites. Apart from deficient data we have to consider that for traditional identification, 2 dimensions were considered necessary while for a GIS system, we have to consider 4 dimensions. Till a possible full revision and universally accepted standard, these factors should be taken into consideration for any operations performed in ASIS.

The field called 'INFO' has a special role in the above data structure. It was introduced as a reference number, a measure of the information value of the given information to help research workers. It is well known that objects can be obtained in a collection storing archaeological finds in different ways. They can originate from professional excavations, surface collections, they can be purchased or obtained from donations, etc. Thus the amount and quality of information regarding the individual objects can be very different. Naturally enough, an object coming from authentic excavation, with known stratigraphical position and circumstances of discovery has much more authenticity and information value than a donated object, which can be classified only by typological methods as belonging to a given cultural unit. It can be an important point of view for everybody to keep these indices in mind during analyses. The value of the field Info is a signal for the user on the authenticity and the level of documentation of the site and individual finds studied.⁹

Data structure for finds

1. Structured individual tag (Country, Institute, Collection, Inventory Number)
2. Name
3. Material
4. Pieces
5. Chronological classification on two levels (e.g., Middle Neolithic Period, Linearband pottery culture).

From the well-known problems encountered during the construction of archaeological databases (e.g., individual tags, structured chronological classification etc.) only one essential element will be dealt with, which is probably even more significant for ASIS than the other problems. The information content of the field NAME raises the problem of terminology, well known to professionals of archaeology, though the relevance of the problem is wider. On one hand we have a simple transcription conversion for objects where the name for the object in the inventory books serving as a basis for data entry were not consequently used. (cup, small cup, little cup, cuplet...). This actually existing problem can be solved by relatively simple means of information technology. The situation is more complex as there are no accepted terminological schemes in our subject, that is, the same vessel can be called cup, small plate, little vessel etc. depending on individual vocabulary and level of expertise. This problem emerged well before plans of the ASIS during database planning and construction in respect of data content and also, storage capacity. On a preliminary, mainly logical level, two basic concepts were formulated in this matter. One would prefer the construction of a universally accepted terminology prior to data entry based on the consensus of professionals. Others would question the necessity of a constructed terminology, which would be formed as a result of the collection of data as one of the possible output of data collection. In the Hungarian National Museum, efforts were made to create a terminological system in the spirit of the former point of view. At some areas 'first steps' could be laid, but on the whole, these efforts were not successful. Currently we chose two methods for the treatment of the problem in the data entry systems connected to ASIS, i.e., Roman Collection, Prehistoric Collection, Palaeolithic Collection.

Thus, for example, by the help of a 'pilot project' on the material of the inventory books of the Roman Collection, a small thesaurus of cca. 130 terms was

⁹ Andrea VADAY-Ildikó FEJES, Adatértelmezések az információtartalom szerint a gyakorlati és elméleti régészeti feldolgozásokban / Data interpretation according to information content in practical and theoretical archaeological interpretations. Múltunk jövője 1993. (Abstract)

set and data entry was started by the help of this small 'terminological dictionary'. Objects which could not be fit into the system were remarked as 'others'. From time to time, at various intervals, these 'others' can be listed and new categories can be formulated, by the help of which the database should be updated. Now, after the end of the data entry, the Roman thesaurus contains 237 object types.¹⁰

We could not adopt the same method for the elaboration of the Prehistoric Collection comprising several hundred thousand objects. In this case, a preliminary terminology was of no help, thus the names listed on the inventory cards were fed in 'one to one' to the system. After completing the data entry, the data will be updated by a processing program and a terminological dictionary and the correct terminology will be formed afterwards.

<i>List of occurrences</i>	<i>Terminological name</i>
Base fragment of cup	Cup
Cup (?) fragment	Cup
Cup (broken)	Cup
Fragment of cup base	Cup
Cup base fragment	Cup
Cup with one handle	Cup
Cup wall fragment	Cup
Fragment of cup with handle	Cup
Handle fragment of a cup	Cup
Cup neck fragment	Cup
Cup lateral fragment	Cup
Cup fragment with rim	Cup
Cup rim frag.	Cup
Cup rim fragment	Cup
etc.	

To give numerical data for the above list: In the Prehistoric Collection, after the data entry of 63 000 (objects) records, in the field 'NAME' there were 7400 different entries including name variants and misprints. The entry 'cup' or its variants occurred in 1177 case in 113 name variants. In all these we did not take into consideration terminological differences when cups are described as glass, pot, vessel etc. It is obvious that the feasible way differs from collection to collection according to the character, size and degree of elaboration. We hope that the terminological dictionary constructed in the Hungarian National Museum will help in handling these problems in the frames of ASIS as well, facilitating research strategies, increasing the accuracy of analyses and their consistency.¹¹

After the database organisation of ASIS we can start to discuss special features of a GIS system which cannot be performed in a traditional research environment. After the general spreading of powerful and user-friendly database management programs, research workers have quickly adopted means for ordering large amount of data in new dimensions, make queries by simple or complex criteria. Programs supplied with more sophisticated means of analysis, mathematical- statistical functions induce the analyses of new relations. All these possibilities should offered by an archaeological GIS as well. By the combination of traditional data and spatial information, not only the amount of data are available for analysis, but there is a

¹⁰ This number is not the last word, but will not change essentially.

¹¹ Attila SUHAJDA, THEO – Terminológiai osztályozó rendszer és alkalmazása az MNM grafikus nyilvántartó rendszerében / Application of terminological classification system in the graphical inventory system of the Hungarian National Museum.

possibility of discovering new, so far hidden relations. Thus for a special archaeological GIS it seems most important to include versatile analytical facilities.

Considering special features of ASIS, the set of analytical facilities cannot be limited to a permanent tool list. The wide choice of basic tools will be possible to increase by new tools as well as combination of the existing ones for a more efficient way of discovering hidden patterns and causal relations. The analytical facilities planned and performed in the first phase already facilitate such versatile analyses. The joint application of the given query conditions offer a wide range of analysis for the user. Spatial components in ASIS can be some environmental feature, its environment or a plane feature (point, line, circle, polygon) and its environment defined by the user. Thus the user has the possibility to study the environs of a site or sites, even finds, within a given area, along appointed roads or watercourses, within a given radius.

The number of variations is increased by the extension of the concept of environment as included, outside, at the border of the study area and its combinations. The other great field of applications is concerned with an actual problem of spatial information systems, i.e., generating a 'patch', an area from occurrence points, which are an archaeological section of points sharing the same feature. By provenance studies, there is a possibility to show on maps settlement structure of different periods or analyse similarity of contemporary settlements.

In case of computer systems, it is a basic need to think about future development already in the phase of planning. Thus, apart from problems encountered in course of development, there is a great emphasis on questions concerning further development of ASIS. Such problems are feeding large amount of data into the system, importing ready-made or continuously developed digital archaeological topographical systems and databases¹² and their integration to the system as well as adding small scale digital maps to the system. The most important direction of our efforts is to create an online central archaeological GIS which is a complete archaeological and spatial database and which is available for every specialist through the network.

¹² E. G., the database ADAM which is also made by the support of OTKA.

RÉGÉSZETI TÉRINFORMATIKAI RENDSZER A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

Az utóbbi évek számítástechnikai „forradalma” – hasonlóan más szaktudományokhoz – jelentős változásokat hozott a régészet kutatási-elemzési módszereiben. Az interdiszciplináris jellegű kutatásokon túl egyes szakterületek gyakorlatilag önállóvá váltak, egyéni eszköztárukkal bővítették a régészeti kutatások lehetőségeit, ugyanakkor magukkal hozták eredeti szakterületeik sajátos problémarendszereit is. Ezeknek a kutatásoknak egyik főirányaként lehet értékelni a számítástechnika fejlődését messzemenően felhasználó térinformatikai rendszerek régészeti alkalmazását.

E rövid ismertetés célja, hogy a Folia Archaeologica hasábjain áttekintést adjon a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályán folyó térinformatikai rendszerfejlesztésről. A hagyományos értelemben vett GIS-rendszerek jelentőségét adja, hogy szemben az egyszerű adatbázis-kezelőkkel, képesek kezelni a térbeliséget, azaz a földrajzi helyükkel (lelőhely) azonosított tárgyakhoz térbeli helyzetüket is hozzárendelhetjük, így az eddigi hagyományos adatelemzésen túlmenően a térbeli kapcsolatokon végrehajtható műveletek halmazával is kibővül a lehetséges vizsgálatok köre.

A Magyar Nemzeti Múzeum által fejlesztett Régészeti Térinformatikai Rendszer (továbbiakban: RTR) koncepciója egy olyan országos szintű rendszer kidolgozása, amely gyűjteményi adatbázisokra támaszkodva, a lelőhelyek és leletek adatainak mielőbbi globális elemzési lehetőségét tartja szem előtt, ugyanakkor nem mond le a regionális rendszerek előnyeiről. Ez a rendszer többszintű adatbázissal és adathozzáféréssel rendelkezik, ahol a felhasználó számára az elvégezhető műveletek az adott szint részletességétől függően vannak meghatározva.

Az áttekintő szint az ország egész területét foglalja magába, a lelőhelyekre, leletekre vonatkozó adatbázis teljes szöveges adattartalmán lehet hagyományos adatbázis-műveleteket végezni, illetve mód van a grafikus adatok felvételére, törlésére, módosítására is (1. kép).

Regionális szinten – a lelőhelyek grafikus ábrázolása a településekhez kötődik. Adott településen belül a választható lelőhelyek listaszerű felsorolásban jelennek meg (2. kép).

A rendszer legrészletesebb szintje a *lelőhelyszint*, ahol a felmérési szint kb. 1:1000-1:500 méretarányának megfelelő részletességet feltételez, ahol csak a lelőhely közvetlen környezete, az ásatás helyszínrajza kerül tárolásra.

Céljait tekintve az RTR kettős funkcióval bír. Egyrészt ki kell elégítenie egy térbeli alapokon szervezett adatbázis igényeit, másrészt az újszerű adatösszefüggés-elemzési lehetőségek alapján – amely a GIS-rendszerek sajátossága – egy új kutatási szisztéma alapköveként is kell hogy szolgáljon.

Az RTR jelenlegi adatbázisa két adat- (rekord-) struktúrát tartalmaz, egyrészt a lelőhelyek országos szintű adataira, illetve a leletekre vonatkozóan.

1. Lelőhelyekre vonatkozó alap- (országos) szintű adatstruktúra:

(Lelőhely neve; Lelőhely pontosabb megnevezése; Megye; Ásató-gyűjtő neve; Ásatás-gyűjtés időpontja; Lelet jellege; Info.)

A régi adatok hiányossága, pontatlansága mellett felmerülnek elvi kérdések is. Lényeges szempont például a lelőhelyek azonossága-különbözősége. Itt komoly

szerepet játszik az a megfontolás, hogy egy GIS-rendszerben megszokott 2 dimenziós azonosítási elv helyett 4 dimenzióval kell számolni.

Az adatelemzések információtartalma megbízhatóságának egyfajta mérőszáma, a kutatót segítő referenciaszám szerepet tölt be az ismertetett adatstruktúrában az INFO megjelölésű mező.

2. Leletek tárgyleíró adatrekordjának mezői:

(Strukturált egyedi azonosító; Megnevezés; Anyag; Dbsz; Kétszintű időrendi besorolás.)

A jól ismert archeológiai adatbázisok építésénél felmerülő problémából (pl. azonosítóképzés, időrendi strukturált besorolás stb.) talán lényegesebb szemponttal szerepel az RTR vonatkozásában „terminológiai kérdéskör”. Az adatbázisok építése során az adott – feldolgozandó – gyűjtemény jellege, nagysága alapján oldottuk meg a feladatot előzetes terminológia felállításával, vagy utólagos adatfeldolgozással. Reményeink szerint a Nemzeti Múzeum által kialakított terminológiai osztályozórendszer (THEO) használata lényegesen meg fogja könnyíteni a problémakör kezelését az RTR-en belül is, jelentős mértékben egyszerűsítve a keresési stratégiákat, növelve az elemzések pontosságát, konzisztenciáját.

A kutatók a nagy teljesítményű, könnyen kezelhető adatbáziskezelők megjelenésével gyorsan megtanulták, hogyan lehet nagy tömegű adataikat új dimenziókban rendezni, azokban tetszés szerint keresgélni egyszerű vagy összetett és bonyolult szempontok szerint. A hagyományos adatok és a térképi információk kombinálásával nemcsak mennyiségileg megnövekedett adattömeggel számolhatunk az elemzések során, de lehetőség nyílik eddig ismeretlen adatösszefüggések feltárására. Éppen ezért *a hagyományos GIS-funkciókon is túlmutató, speciális régészeti rendszerek legfontosabb jellemzőjének a – lehetőleg – minél többféle elemzési lehetőséget tartjuk.*

Tekintettel az RTR sajátosságaira, a megvalósítandó elemzések készlete nem egy állandósult eszköztárat jelent. A lehetőségek szerinti bő alapkészlet bővíthető új szempontok alapján definiált lehetőségekkel, illetve a már meglevők kombinációjával kialakítottakkal, biztosítva az összefüggések hatékonyabb feltárását, az eddigieknél jobban rámutatva az ok-okozati kapcsolatokra. A fejlesztés első részében tervezett, megvalósított és megvalósítandó elemzések már lehetőséget biztosítanak ilyen több szempontú vizsgálatokra.

A térbeli és leíró adatokra megadott feltételek együttes alkalmazása az elemzések tág körét nyújtja a felhasználónak. Az RTR-ben térbeli feltétel lehet valamely terepi objektum, annak környezete, vagy akár a felhasználó által megadott sík alakzat (pont, vonal, kör, sokszög) és annak környezete. Így a felhasználónak lehetősége van egy lelőhely környezetének, egy adott területen belüli lelőhelyeknek, az általa kijelölt útvonalak, vízfolyások mentén, vagy adott sugarú környezetben elhelyezkedő leletek elemzésére. A variációk számát növeli a környezet fogalmának előbb említett lehetőségein túl, a megjelölés vonatkozhat az alakzaton belül, belül és határára, határán, kívül és határán, csak kívül elhelyezkedő elemekre.

Az elemzések egy másik nagy csoportja a térinformatika egyik aktuális kérdése: pontoszerű előfordulásokból hogyan lehet „foltot” generálni, melynek régészeti vetülete az adott tulajdonságú lelőhelyek elterjedésének vizsgálata.

Elképzeléseink szerint azonban a fejlesztések legfontosabb iránya egy olyan online központi régészeti GIS-rendszer felállítása, amely egyrészt teljes értékű régészeti és térképi adatbázis, s amely hálózati úton elérhető minden kutató számára.

Rezi Kató Gábor

